GEORGE PROCHNIK

Nepakeliama tremtis

STEFANAS ZWEIGAS PASAULIO PAKRAŠTYJE

TYTO ALBA

GEORGE PROCHNIK

Nepakeliama tremtis

STEFANAS ZWEIGAS PASAULIO PAKRAŠTYJE

Iš anglų kalbos vertė
Vytautas Grenda

VILNIUS 2016

UDK ~~821.112.2(436)(092)~~
Pr-116

George PROCHNIK
THE IMPOSSIBLE EXILE: Stefan Zweig
at the End of the World
Other Press, New York, 2014

ISBN 978-609-466-183-9

Edith Peterselkai ir Jonui Prochnikui atminti

TURINYS

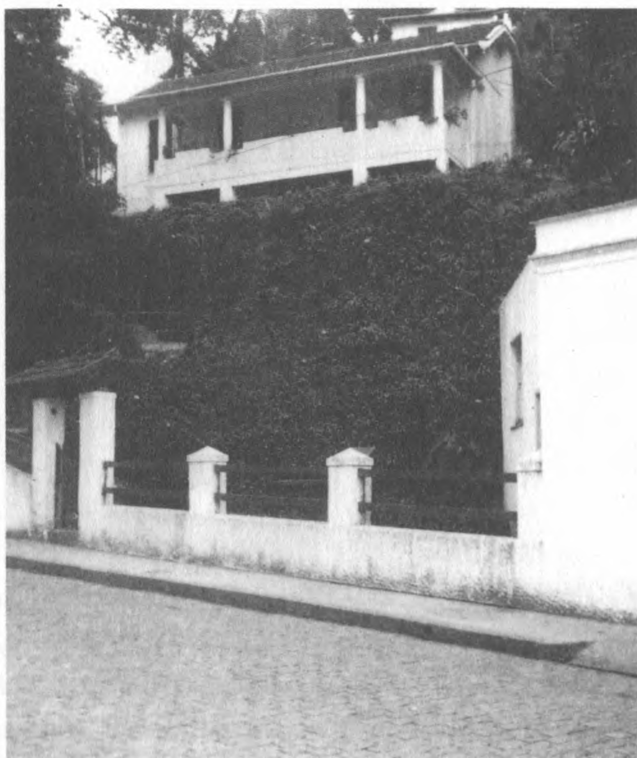
Žmonijai visada trūksta to paties:
ji visiškai neturi vaizduotės!

S. Z. DIENORAŠTIS, 1939 M. RUDUO

ĮŽANGA

Vėlyvą 1941-ųjų lapkričio rytą Stefanas Zweigas, viena didžiausių pasaulio literatūros garsenybių, – pasiturintis humanistas, laikęs save tokių žmonių kaip Sigmundas Freudas, Albertas Einsteinas, Thomas Mannas, Hermannas Hesse ir Arturo Toscanini draugu, beveik šešiasdešimtmetis Vienos kosmopolitas, rašantis violetiniu rašalu, retai keliaujantis be frako, – pabudo siauroje juodoje geležinėje lovoje šalia žmonos Lottės, taip pat gulinčios geležinėje lovoje, išsiėmė iš stiklinės dantis, užsimovė nelygintas laisvas kelnes ir užsivilko marškinius. Apačioje žingsniuodami pro šalį į akmenis bilsnojo nešuliniai gyvuliai. Medžių lapijoje klykavo paukščiai, ant odos Zweigui tūpė ir ropinėjo vabzdžiai.

Prisidegdamas pirmąjį dienos cigarą, Zweigas išėjo pro nedidelio nušiurusio vasarnamio duris, nusileido stačiais hortenzijomis apaugusiais laiptais ir nuėjo į kitapus gatvės veikiančią kavinę *Café Elegante*. Čia, tamsiaodžių mulų varovų draugijoje, Zweigas

už skatiką pasigardžiavo puikia kava ir su draugišku savininku palavino savo portugalų kalbą. Buvo sunku – nuolat trukdė ispanų kalbos įgūdžiai. Vėl užlipęs laiptais, Zweigas atsisėdo kelias valandas padirbėti verandoje, atstojančioje gyvenamąjį kambarį, retkarčiais įsižiūrėdamas tolyn į nuostabią Pajūrio kalnų panoramą, atsiveriančią virš skaisčiai žalių palmių lapų. Dvidešimt septyneriais už jį jaunesnė Lotte, kažkada buvusi jo sekretore, dirbo šalia: taisė jo juodraštį, šiuo metu rašomą apsakymą apie karališkąjį žaidimą – šachmatus. Viduje tarnaitė plūkėsi prie malkomis kūrenamos rūkstančios krosnies.

Pavalgę gana primityvius priešpiečius, – pagrindiniai produk-

tai buvo vištiena, ryžiai ir pupelės, – Stefanas su Lotte sužaidė partiją iš šachmatų meistrų partijų knygos. Po žaidimo jie ilgam išėjo pasivaikščioti atokiau nuo Petropolio pagrindinių gatvių, – į šį kalvose netoli Rio de Žaneiro įsikūrusį miestelį jie dabar buvo atvykę ilsėtis, – iki seno kelio, vedančio į vaizdingas džiungles su gausiai žydinčiomis laukinėmis gėlėmis ir upeliais. Paskui jie grįžo į vasarnamį ir toliau dirbo. Ėmėsi laiškų. Užsirašinėjo mintis iš dulkėtos Montaigne'io knygos, kurią Zweigas buvo radęs rūsyje. („Tada, kaip ir šiandien, pasaulis buvo skaldomas, virto mūšio lauku, karas pasiekė žvėriškumo viršūnę, – rašė jis. – Tokiais laikais visi gyvenimo klausimai žmogui susilieja į vieną: kaip man neprarasti laisvės?") Paskui – miegas. Taip jie ir gyveno – diena po dienos, savaitė po savaitės.

Tačiau Zweigo padėtis buvo tokia neįtikėtina, kad šiandien nebeištvėrė. Laiške Lottės šeimai jis su nuostaba pratrūko: „Nebūčiau patikėjęs, kad būdamas šešiasdešimties sėdėsiu Brazilijos kaimelyje patarnaujamas basakojės juodaodės merginos, už tūkstančių mylių nuo viso to, kas anksčiau buvo mano gyvenimas, knygos, koncertai, draugai ir pokalbiai." Visą turtą, kurį buvo palikęs Austrijoje, savo dalį šeimos audinių versle Čekoslovakijoje bei kitą mantą, kurią jam buvo pavykę atsigabenti į Angliją, kur 1934-aisiais apsistojo emigravęs, jis manė praradęs. Per visą aistringo kolekcionieriaus gyvenimą surinktas įspūdingas rankraščių ir partitūrų rinkinys buvo išblaškytas po visą pasaulį. Svainei Londone jis kartojo: „Būtinai noriu, kad naudotumėtės visais drabužiais, baltiniais, patalyne, paltais ir viskuo, ką ten palikome. [...] Jūs man tik padarysite paslaugą, ir pamatysite, kad apie tai galvodamas jausiuosi daug geriau. Man nebus taip gaila to, ko niekada nebeišvysiu."

Tačiau keistas dalykas: nors jie buvo toli nuo visko, iš ko lig tol buvo sudėtas jo gyvenimas, Stefanas tvirtino: „Čia jaučiamės nepaprastai laimingi." Kraštovaizdis buvo išskirtinio grožio, žmonės – mieli, pragyvenimas – pigus, netrūko skonių ir kvapsnių. Juodu su Lotte kaupė jėgas, reikalingas niūriam laikmečiui pasitikti – „o, norėtume tapti daug stipresni", rašė jis. Jų laimę kartino tik mintys apie neapsakomas kančias, užgriuvusias jų buvusius namus. Naujienos apie kasdienį gyvenimą nacių užgrobtose teritorijose slėgė net labiau nei pranešimai apie karinę padėtį. Stefanui buvo baisu, kad milijonai badauja, o Brazilija ir toliau mėgaujasi taika ir gerove. Nuojauta, kad šalies nepalies Europą ištikęs savinaikos protrūkis, Brazilijos galingiesiems įkvėpė naujo nacionalizmo, ir jie ėmė svajoti, jog karo padariniai gerokai priklausys nuo jų. Tačiau Brazilijos žmonės liko geranoriški. „Norėčiau nusiųsti tau šiek tiek šokolado, kavos ar cukraus, jie čia kainuoja juokingai mažai, – rašė jis. – Bet kol kas neradome, kaip tai padaryti."

Tai neįtikėtinas, bet kartu sunkiai pamirštamas paveikslas: Stefanas Zweigas, ištremtas į žaliuojantį Petropolio prieglobstį, kur, kaip jis rašė, Europa ir visos jos bėdos vietiniams rūpi ne daugiau nei tokiems kaip jis europiečiams anksčiau rūpėjo Kinijos vargai. Kaip atsitiko, kad vienas žymiausių pasaulio rašytojų, žmogus, net labiau nei savo literatūriniais pasiekimais didžiavęsis tuo, kad padeda megzti ryšius intelektualiniams ir meniniams Europos šviesuliams, galiausiai, pasak jo, lyg vienuolis apsigyveno Gonsalveso Diaso gatvėje nr. 34? Tačiau šis nuošalumas, kurį Zweigas savo leidėjui nusakė kaip „visišką izoliaciją" Brazilijos prieglobstyje, kartu suteikė laisvės, rašė jis, užbaigti atsiminimų knygą *Vakarykštis pasaulis* ir „visiškai perrašyti" visą anksčiau su-

kurtą tekstą. Kaimo vietovės aplink Petropolį „atrodo lyg išverstos iš austrų kalbos į atogrąžų kalbą“, – sakė jis vienam draugui išeiviui. Vienai toliau grimztant į sutemas, Zweigas vaizduotėje regėjo ją kaip vis ryškesne šviesa žėrinčią meno utopiją. Šia prasme jis buvo panašus į savo seną draugą Josephą Rothą, apie kurį kartą buvo pasakyta, kad „jo austriškas patriotizmas sparčiai stiprėjo Austrijai menkstant ir pasiekė viršūnę tada, kai jo tėvynė liovėsi egzistavusi“.

Apačioje pro šalį asilams nešant bananų naštą, o greta virtuvėje negarsiai dainuojant jo tarnaitei, Zweigas grįžo prie gyviausių praeities vaizdų. Nė viena akimirka jam nebuvo tokia brangi kaip ta, kuri liudijo tėviškę apėmusią estetinę aistrą, – ta diena, kai Vienos aukštuomenė 1888-aisiais paskutinį sykį susirinko senajame Imperatoriškajame teatre (*Burgtheater*), – paskui šis didingas pastatas buvo nugriautas. Vos po paskutinio spektaklio nusileidus uždangai, rašė Zweigas, visi žiūrovai apimti sielvarto puolė į sceną atsiplėšti „kaip relikviją bent šipulėlį tų lentų, ant kurių vaidino jų mylimi menininkai“*. Vėliau ištisus dešimtmečius prabangiuose buržuazijos namuose apie Žiedo bulvarą šias iš Imperatoriškojo teatro parsineštas nuolaužas buvo galima pamatyti „saugomas brangiose dėžutėse, taip kaip bažnyčiose saugomi Šventojo Kryžiaus gabalėliai“**. Zweigas apibendrino, kad tai buvo ne kas kita kaip „fanatiškas meno pomėgis“, apėmęs visus Vienos sluoksnius. Be to, šis karštas pomėgis aktorius skatino siekti naujų kūrybos aukštumų, nes juos įkvėpdavo ne tik vertinimas, bet ir pervertinimas. „Menas visada pasiekia viršū-

---

* Stefan Zweig, *Vakarykštis pasaulis: europiečio prisiminimai*, vertė Giedrė Sodeikienė, Vilnius: Tyto alba, 2014, p. 41.

** Ten pat, p. 42.

nę tada, kai jis yra visos tautos gyvenimo reikalas“*, – pareiškė jis. O Zweigui pakėlus akis nuo popieriaus, priešais atsiverdavo kraštovaizdis su tamsžalėmis ir auksinėmis palmėmis, žalumoje skendinčiomis stačiašlaitėmis kalvomis ir bekraštė giedra padange. Kur jie, visi mano gyvenimo žmonės? – stebėjosi jis. Joks žmogus neturėjo tiek gyvenimo patirties kiek Zweigas. Jis manė girdėjęs viską, bet niekada jam nebuvo tekę girdėti tokios tylos, kokia viešpatavo naujuosiuose namuose.

Yra biografijų, į kurias atkreipiame dėmesį dėl to, kad knieti atskleisti kūrybinio genijaus – arba blogio genijaus – paslaptį. Bet kai kurios asmenybės žadina susidomėjimą dėl to, kad jos yra lyg galingi didinamieji stiklai, per kuriuos išryškėja reikšmingi laikotarpiai.

Stefanas Zweigas – turtingas Austrijos pilietis, vietoje nenustygstantis Amžinasis žydas, neįtikėtinai produktyvus rašytojas, nenuilstantis paneuropietiško humanizmo skelbėjas, atkaklus ryšių puoselėtojas, svečiams – nepriekaištingas šeimininkas, namuose – isterikas, kilnus pacifistas, pigus populistas, išrankus hedonistas, šunų mylėtojas, kačių priešas, knygų kolekcininkas, aligatoriaus odos batais avintis puošeiva, depresijos kamuojamas kavinių entuziastas, jaučiantis simpatiją vienišoms širdims, retkarčiais – mergininkas, blizginantis akis į vyrus, įtariamas ekshibicionizmu, nepataisomas prasimanėlis, pataikūnas galingiesiems, silpnųjų gynėjas, pasigailėtinai bijantis senatvės negandų, be baimės ir stojiškai žiūrintis į mirties paslaptis – Stefanas

* Ten pat, p. 44.

Zweigas yra viena iš asmenybių, įkūnijančių savo aplinkos žavesį ir sugedimą.

Daugelyje Europos šalių ligi šiol pasirodo daug naujų Zweigo kūrinių leidimų. Prancūzijoje jo novelės perleidžiamos reguliariai, ir beveik be išimčių atsiduria perkamiausiųjų sąrašuose. Zweigo knygų pilna knygynų vitrinose ir lėktuvų keleivių lagaminuose. Jis mėgstamas Italijoje ir Ispanijoje, juo žavisi Vokietijoje ir Austrijoje. Tačiau anglakalbių pasaulyje, ir ypač Jungtinė-

se Valstijose, Stefanas Zweigas dar prieš keletą metų buvo beveik visai dingęs. Nei mokykliniame amžiuje, nei studijuodamas literatūrą nė karto nesusidūriau su jokiu Zweigo kūriniu. Paklausęs apie jį draugų, neradau beveik nė vieno, kas bent būtų girdėjęs jo vardą. Kai suvokiau, kiek daug dar penktojo XX amžiaus dešimtmečio pradžioje jis buvo skaitomas ir Šiaurės Amerikoje, suglumau, kad jo visai nebematyti, ir tai sužadino mano susidomėjimą. Dėl ko Stefanas Zweigas dingo taip toli iš akiračio?

Jo išeivystės istorija daug byloja apie prieškario Europos kultūrinį gyvenimą, bet ji skatina ir ne mažiau aktualias įžvalgas apie tai, kaip ta kultūra pasikeitė, kai buvo išversta į Naujojo Pasaulio kalbą. Zweigo biografija nušviečia amžinus klausimus: menininko atsakomybė stojus krizės laikams, pareigos kitiems nukentėjusiems svarba palyginti su pareiga savo mūzai, politikos vaidmuo menuose ir meno vaidmuo ugdymo srityje. Jo istorija taip pat kelia klausimų apie tai, kaip mes tampame susiję su kokia nors vieta ar bendrija, – klausimų dėl atsakomybės šeimai ir etninėms šaknims svarbos palyginti su kosmopolitizmo idealais. Dėl savo kūrybos Zweigas tapo susijęs su daugelio žmonių gyvenimu, o aukštai virš Zalcburgo iškilusią savo namų verandą pavertė prieglobsčiu, kur daugybė Europos humanistų ir menininkų ateidavo pasėdėti ir pasišnekučiuoti žalioje paunksnėje. Šiais būdais jis skatino esmines savo amžiaus mąstysenos kryptis ir padėdavo joms susikalbėti. Jo atsiminimų epigrafas skamba taip: „Ir pasitikim laiką, kai jis mus užklups." Ši Shakespeare'o eilutė įvairiose Zweigo istorijos vietose gali būti interpretuojama skirtingai, nes jis tai žengdavo koja į koją su dabartimi, tai ne.

Pats Zweigas net savo nuosmukį iš šlovės į tamsumą laikė bendresnės tendencijos požymiu. „Niekada [...] viena žmonių

karta neišgyveno tokio moralinio nuopuolio iš tokių dvasios aukštybių, kaip mūsoji“*, – tvirtina jis *Vakarykščio pasaulio* pradžioje. Tačiau tai, kad jo dalia ištiko ir kitus, nesušvelnino dėl nuopuolio patirto smūgio. Jis niekada nesiliovė stebėtis, kad vos per keletą metų iš Europos meno garsenybių Olimpo buvo išvarytas gyventi vargano, klajokliško gyvenimo. „Atplėštas nuo visų šaknų ir net nuo žemės, kuri tas šaknis maitino, – štai toks aš esu laiko platybėse“**, – teigia jis apostrofoje, dvelkiančioje, atrodytų, kuklumo manija.

•

Šios knygos pratarmę jis parašė 1941-ųjų vasarą, prieš pat pasitraukdamas iš Jungtinių Valstijų į Braziliją, gyvendamas Osininge Niujorko valstijoje. Čia jis parašė pirmą autobiografijos juodraštį. Palyginti su namais Petropolyje – pirmykšte, nuošalia vieta, – jo buveinė šiame miestelyje prie Hadsono upės, per mylią kelio įkalnėn nuo Sing Singo kalėjimo, atrodė nyki ir apleista. „Osininge visiškai nėra ką veikti ir į ką žiūrėti“, – rašė Lotte savo šeimai, likusiai Anglijoje. Vienintelis dalykas, kuriuo garsėjo miestelis, buvo Sing Singas, ir ji paminėjo, kad „šį dalyką veikiau stengiesi pamiršti“. Stefano draugas Jules Romains'as, klubo *Europos PEN* prezidentas, turėjo abejonių, ar Zweigas tinkamai padarė apsigyvenęs šiame, jo žodžiais, *banlieue sinistre****, ir nerimavo, kad ta vieta dar pablogins jo nuotaiką.

Vieną liepos popietę Suse Winternitz, Zweigo podukra iš pirmosios santuokos, padarė seriją nuotraukų, kuriose įamžino

---

* Ten pat, p. 20.

** Ten pat.

*** niūriame priemiestyje (*pranc.*).

Stefaną, sėdintį pintoje kėdėje ant vejos prie šio namo, esančio Ramapų kelyje nr. 7. Jis kaip visada apsirengęs pedantiškai tvarkingai: minkštos šviesios kelnės, balti marškiniai, mažyčiais taškeliais marguojanti peteliškė. Nors jam penkiasdešimt devyneri, tvarkingi pakirpti ūsai ir atgal nuo aukštos kaktos gražiai sušukuoti plaukai tebėra tamsūs ir dera prie jo neperregimų tamsių akių. Zweigo amžių išduoda tik ties akių kampučiais atsirandančios raukšlelės, kurios žemiau pereina į didesnių raukšlių puslankius. Zweigas dešinę koją užmetęs ant kairės ir palinkęs į priekį, galbūt į pašnekovo pusę. Vienoje tą dieną padarytoje nuotraukoje dėl laikyseną pagyvinančios įtampos susidaro įspūdis, kad jis ką tik išgirdo kažką, kas patraukė dėmesį. Kitoje tėkmė sulėtėjusi ir jis atrodo liūdniausias žmogus pasaulyje. Abiejuose atvaizduose jo žvilgsnyje matyti sutrikimas. Žmonės dažnai pastebėdavo, kad Zweigo elgsena draugijoje panaši į paukščio. Šiose nuotraukose tas paukštis galbūt ką tik trinktelėjo į stiklą, palaikęs jį dangumi.

„Mano Dabar taip skiriasi nuo kiekvieno mano Vakar, mano skrydžiai nuo mano nuopuolių, kad man kartais atrodo, jog aš gyvenau ne vieną, o daug visiškai skirtingų gyvenimų“*, – pareiškė jis savo autobiografijoje. Jis buvo priverstas „kaip nusikaltėlis“ išsėlinti iš „supranacionalinės metropolijos“**, kur likimas jam nešykštėjo dovanų jaunesniame amžiuje, iš kur perėmė Vienos kultūrinius lobius ir kur visada būdavo laukiamas pašnekovas kavinėse. Visiems, kas sutikdavo Zweigą, buvo akivaizdu, kaip stipriai jis *jautė* dramą, ištikusią jį emigracijos Amerikoje metu. Kai Klausas Mannas vieną saulėtą 1941-ųjų birželio dieną Penk-

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 20.

** Ten pat.

tajame aveniu susidūrė su Zweigu, šis žmogus, kuriuo Mannas seniai žavėjosi kaip „trokštančių iškilti talentų nenuilstančiu rėmėju“, atrodė keistai – netvarkingai ir lyg apimtas transo. Zweigas ėjo taip pasinėręs į kažkokius niūrius apmąstymus, kad neatkreipė dėmesio į besiartinantį Manną. Tik tada, kai Mannas tiesiai į jį kreipėsi, Zweigas krūptelėjo „kaip savo vardą išgirdęs lunatikas“ ir staiga atvirto į ankstesnį rafinuotą kosmopolitą. Vis dėlto Mannas negalėjo atsikratyti prisiminimo, kaip atrodė tas pirmasis paklaikęs žvilgsnis, – tas pats žvilgsnis, kurį po kelių savaičių išvydo pabėgėlis dramaturgas Carlas Zuckmayeris, kai Zweigas per pietus jo paklausė, dėl kokio tikslo verta toliau gyventi kaip šešėliui. „Esame tik vaiduokliai – arba prisiminimai“, – apibendrino Zweigas.

Svarbiausia, Zweigas suprato, kad emigracija yra ne rimties būsena, o procesas. „Jūs dar tik pradedate išeivio gyvenimą, – pastebėjo jis 1940-aisiais, kreipdamasis į André Maurois. – Pamatysite, kaip pasaulis žingsnis po žingsnio išsižada išeivių.“ Prieš tai jis jau pakankamai ilgai buvo trankęsis po Europą, kad galėtų kitam draugui apibendrinti savo padėtį taip: „Anksčiau – rašytojas, dabar – vizų specialistas.“ Zweigo britiškame pase nuo 1940-ųjų kovo iki 1941-ųjų rugpjūčio galo, kai baigėsi viešnagė Osininge, atsiradusios konsulų žymos su datomis, antspaudais, parašais ir ranka pakeverzotais skaičiais, su tiksliai pažymėtomis įvažiavimo sąlygomis ir galiojimo apribojimais tęsiasi devyniolika puslapių, o jų rašmenys tokie tankūs ir paslaptingi, kad šie kelionės dokumentai primena užkeikimais išrašytą talismaną iš *Tūkstančio ir vienos nakties*.

Ko reikia, kad emigracijoje klotųsi gerai? Ar yra kokia nors apskaičiuojama vidinės tvirtybės, proto atvirumo ir išorinės paramos ryšių lygtis, lemianti pabėgėlio galimybę išlikti? Kodėl Thomas Mannas, Carlas Zuckmayeris ir Zweigo draugas dirigentas Bruno Walteris Jungtinėse Valstijose klestėjo, o Zweigas, Bertoltas Brechtas ir dramaturgas Ernstas Tolleris Naujajame Pasaulyje bodėjosi beveik viskuo, ką patyrė? Goebbelsas juokėsi iš visos politinių emigrantų rašytojų šutvės ir vadino juos „atostogaujančiais lavonais". Ši pajuoka, žinoma, byloja apie didžiąją išeivių baimę, nedavusią ramybės ir Zweigui, – idėją, kad netekus šaknų galiausiai žūvama dėl atskirties. Nors europiečių bendruomenė, kuri tuo metu iš naujo susidarė Naujojo Pasaulio šalyse, buvo didelė, tai jų nuogąstavimų nešvelnino.

Karo metais menininkų ir intelektualų emigracija taip paspartėjo, kad istorikai, ieškodami įvykių, su kuriais ją būtų galima lyginti, atkreipė dėmesį į graikų mokslininkų pabėgimą žlugus Bizantijui. Žvelgiant į Zweigo gyvenimą abiejose Amerikose, lyg per didinamąjį stiklą matyti tie Naujojo Pasaulio viešbučiai, po kuriuos penktąjį XX amžiaus dešimtmetį pasklido Europos dvasios fragmentai, – daugybė kambarių, šimtai tarpustočių nepakeliamame kelyje bėgant iš niekur į niekur. Visi vestibiuliai ir kavinės, kur plačiakelniai storais paltais vilkintys išeiviai rinkdavosi vienas kitam pasiskųsti, nesistengdami vienas kito suprasti, ir suoleliai nuošalesniuose rajonuose, į kuriuos jie pasitraukdavo, kur ankstesnių pabėgėlių palikimas – kokia nors parduotuvė, pavadinimas ar architektūros detalė – priminė namus, o paskui grįždavo į ministerijų grūsties nežinią, norėdami gauti dokumentus, rasti darbo ar patvirtinti savo teisę dirbti.

Bruno Walteris laimingos išeivystės paslaptį aiškino taip: reikia nepamiršti „čia“ ir „ten“ skirtumo. Žvelgiant į Zweigą, išeivio nevykėlio įsikūnijimą, matyti, koks yra pragaištingos migracijos receptas, kurį galima pavadinti Loto žmonos sindromu. Puikiausiai suvokdamas senųjų namų ir dabartinės aplinkos skirtumą, jis negalėjo liautis per petį žvalgęsis atgal. Kurdamas atsiminimus Ramapų kelyje nr. 7, Zweigas rašė: „Iš siaubo prarajos, kurioje šiandien pusakliai grabinėjame aplinkui pakrikusia ir palaužta siela, aš kartkartėmis pažvelgiu aukštyn į senuosius žvaigždynus“* – žvaigždynus, regėtus jo prarastame žemyne.

Mūsų epochoje, kai žmonės nuolat būna išvietinami, o kultūrinės vertybės virsta aukštyn kojomis, Zweigo patirtis stebint, kaip pasaulis jį žingsnis po žingsnio atstumia, – jį ištikusios namų, kalbos, kultūrinių atramos taškų, draugų, knygų, pašaukimo pojūčio, vilties netektys, – ne tik jaudina, bet ir atrodo pranašiška. Jo patirtis skatina prisiminti Thomo Manno brolio Heinricho eilutę: „Nugalėtieji pirmieji sužino, kokią lemtį istorija yra jiems paruošusi.“

Vieną birželio dieną leidausi į kelią link Hadsono aukštupio pažiūrėti namų, kur Zweigas buvo apsistojęs per tą lemiamą savo emigracijos Amerikoje tarpsnį, kai kartais per savaitę parašydavo daugiau nei septyniasdešimt puslapių autobiografijos. Norėjau pamatyti, kas išliko, sužinoti, ar jis paliko kokių buvimo ženklų, ir į ką jis galėjo žvalgytis pro langus. Norėjau įsivaizduoti, ką reiškė įsėsti į šiaurės kryptimi vykstantį traukinį

* Ten pat, p. 30.

įspūdingame Didžiosios centrinės stoties pastate tuo metu, kai tamsių fetrinių skrybėlių jūroje ėmė šmėkščioti vis daugiau rusvai žalsvų uniformų ir apskritų baltų laivyno kepuraičių, nes šalis ruošėsi karui.

Kiek kartų Zweigas važiavo šiais geležinkeliais, kiek kartų jam teko palikus pilkų ir sidabrinių miesto dangoraižių smaigų sangrūdą staiga atsidurti tarp žalių lomų ir akmenų krūvų papupyje už Manhatano? Vienoje nebūna tokių staigių permainų: mieste žalumos plotus šen bei ten keičia sodai, be to, iš trijų pusių jį glaudžiai supa romantiškas kraštovaizdis – Vienos Miškas su istoriniais vynuogynais. Zweigui kūryboje vis nedavė ramybės mintis, kad asmens laisvė yra didžiausia vertybė; tad kaip jį turėjo veikti tai, kad, prieš pat atvykdamas į savo stotį, jis turėdavo pravažiuoti pro Sing Singo sienas ir prožektorių supamus sargybos bokštus?

Nuo stoties užkopiau ilgą kelią šlaitu pro atšiaurias bažnyčias ir apšepusius parduotuvių kompleksus, kirtau beisbolo aikštelę ir išėjau į patį Ramapų kelią – trumpą skersgatvį nedideliame gyvenamajame rajone, neseniai pastatytame prieš atvykstant Zweigui, nors jo paties namas yra senesnis už aplinkinius. Tas namas, kuriame jis gyveno rašydamas *Vakarykštį pasaulį*, buvo pakeltas nuo pamatų ir iš pradinės vietos, buvusios netolimame vaismedžių sode ar kieme gyvuliams skersti, grandinėmis nutemptas įkalnėn. Dabar jis stovėjo nuožulniame sklype, apaugusiame naujai pasodintais augalais ir neaukštais krūmais, ten stiebėsi ir skaisčiai raudonas japoninis klevas. Tik vienas drūtas senas ąžuolas tarp priekinių durų ir kelio atrodė taip, lyg galėtų būti išlikęs nuo tos 1941-ųjų vasaros. Jo šaknys, lyg gyvatės išsiraizgiusios nelygioje žemėje, rietėsi aukštyn.

Baltų medinių kolonų, laikančių nedidelį stogelį virš pagrindinių namo durų dažai buvo atšokę. Prie lentomis užkaltų priekinių durų nebevedė joks takas. Nuėjau palei namo šoną ir pro dulkėtą langą įsižiūrėjau į kambarį, tamsuojantį už vystančio chloropito ir baltuose krepšeliuose marguojančios išblukusių plastikinių našlaičių vaivorykštės, virš kurios kabėjo žalią ir geltoną vitražą imituojantis lempos gaubtas. Šalia šoninių durų kabėjo auksinis ženklas, įspėjantis „Saugokis gyventojų“. Lipdukas, priklijuotas ant išorinių durų stiklo, įmantriomis gotiškomis raidėmis skelbė: „Už šios ribos... drakonai.“

Pabeldžiau į duris, laukiau, laukiau ir jau ketinau nueiti, bet tada kažkas atkabino vidinių durų skląstį, jos atsivėrė į vidų ir aš pamačiau kūningą išblyškusią moterį mažyte apvalia galva, su didžiuliais plastikiniais akiniais, retais garbanotais tamsiai rudais, o prie šaknų beveik baltais plaukais ir duksliais marškinėliais, ant kurių raudonomis spausdintinėmis raidėmis buvo užrašyta: VELNIAI.

Ji nepatikliai pažiūrėjo į mane ir nesiėmė rakinti išorinių durų. Pasakiau jai savo vardą ir paklausiau, ar ji žino, kad jos name kadaise gyveno žymus Europos rašytojas, vardu Stefanas Zweigas. Ji nutraukė mano gražbylystę.

– Taip, tikrai žinau! Prieš dešimt metų kažkokia knygą rašanti moteris atėjo čia ir pasakė tą patį. Ji norėjo, kad įleisčiau į vidų. Pasakiau jai: *nežinau, kur tas žmogus sėdėjo rašydamas knygas.* Nežinau, ar jis sėdėjo viršutiniame aukšte, ar apatiniame, ar verandoje, ar rūsyje. Kas gali žinoti? Nežinau, pro kurį langą jis pažvelgdavo pakėlęs akis nuo popieriaus lapo. Neturiu supratimo, ką jis matė iš tos vietos, kur dirbo. Nežinau, nei ką jis valgė, nei kaip rengėsi. Kad ir kur jis būtų sėdėjęs, jo kėdės čia nėra. Jo

stalas dingęs. Neturiu nei jo plunksnakočių, nei rašomosios mašinėlės. Net ir veja lauke priešais namą nėra ta pati, nes buvo iškeltas neteisingas reikalavimas dėl sklypo ribos: man buvo liepta sumokėti už *man nepriklausančių* medžių nukirtimą. Parašiau miestui laišką: „Jūs tiesiog vėl darote tą patį ir mėginate primesti man atsakomybę, nors aš štai čia turiu pirminių dokumentų kopijas, rodančias, kad..."

Ji dar kurį laiką tęsė, aš vis linksėjau, o žvilgsnis nuklydo prie aukštų ir vešlių senų medžių, eile augančių už moters galinės tvoros. Galbūt jų šešėliai krito ant žolės tada, kai Zweigas buvo fotografuojamas pintoje kėdėje.

Įtaigioje esė, kurią parašė prieš palikdamas Angliją, Zweigas svarsto, kad ramybė, kuria anglai pasižymėjo užėjus pasauliniam karui, labiau susijusi ne su papročių puoselėjimu ir britiškąja švietimo sistema, o su tautine aistra sodininkystei. Stipresnė nei visa kita, rašo jis, yra „nuolatinė santarvė su gamta, nejučiomis perduodanti dalelę savo ramybės kiekvienam asmeniui, esančiam su ja amžinoje santaikoje". Vargšas Zweigas apmąstė anglų šaltakraujiškumo paslaptį tuo metu, kai jo paties dvasia silpo apimta karštligės.

Staiga mano ponia nusuko kalbą nuo savo teisinių bėdų ir pasakė, kad išėjus paskutinei nelaimėlei Zweigo ieškotojai ji pati nukakusi į biblioteką ir susiradusi rašytoją, kuriuo domėjosi ta įsibrovėlė.

O, pamaniau, vadinasi, per skubotai palaikiau šį susitikimą dar vienu įrodymu, kad Zweigas Amerikoje visų užmirštas.

– Ką sužinojote? – paklausiau.

– Nagi – kai ponas Stefanas Zweigas gyveno Europoje, toje pačioje gatvėje pasitaikė gyventi... žinote kam?

Papurčiau galvą.

– Tokiam dažytojui, vardu Adolfas Hitleris. Vaikine, aš oi kaip norėčiau, kad ponas Zweigas būtų nustūmęs jį nuo kopėčių!

Mano tėvas pabėgo iš Hitlerio Vienos 1938-aisiais, kai mano senelį, sėkmės lydimą gydytoją, buvęs pacientas – aukšto rango nacis – perspėjo, kad jis ir jo šeima yra gestapo sąraše ir jie kitą rytą bus susemti. Šeima pasislėpė pas draugus nežydus, ir po kelių dienų jiems pavyko traukiniu iš šalies pasprukti į Šveicariją. Iki šiol tėvas – karščiausias visų laikų technikos aistruolis – šiek tiek suglumsta ir nusijuokia prisiminęs, jog jo šeima pasienyje nuo arešto išsigelbėjo vien todėl, kad tada nebuvo kompiuterių. Jei jų vardai būtų buvę įrašyti į nacių, kurie dėl pinigų ir brangenybių išrengdavo keleivius nuogai, turimą sąrašą, jų niekada nebūtų išleidę iš Austrijos.

Pirmiausia šeima nuvyko į Ciurichą. Iš ten tėvas su broliu buvo išsiųsti į katalikišką prieglaudą Alpių prieškalnėse, nes seneliai neturėjo išteklių jais pasirūpinti. Tėvo prisiminimai iš to meto sukasi apie tai, kaip jį viduryje nakties versdavo keltis ir iš prieglaudos pavojingu stačiu keliu ropštis žemyn į artimiausią kaimą su pavedimu gauti ko išgerti vyriausiajai vienuolei alkoholikei. Kartą jis skaudžiai parkrito, paskui kažkaip įsigudrino su broliu pabėgti ir grįžo pas mano senelius į miestą. Tuo metu jų šveicariškų vizų galiojimo laikas artėjo prie pabaigos, ir Šveicarijos valdžia jau rengėsi punktualiai išsiųsti šeimą atgal į Austriją, bet seneliui pavyko susisiekti su vienu amerikiečiu, kurį jam buvo pasitaikę gydyti susirgusį per turistinę iškylą. Žmogus senelio nepamiršo ir sutiko padaryti didelę paslaugą – su priesaika

laiduoti šeimos mokumą. Tai buvo būtina norint įsigyti vizas, suteikiančias galimybę būti priimtiems Jungtinėse Valstijose. Jei ne maloningas šio nežinomo teksasiečio įsikišimas, šeima būtų patekusi į koncentracijos stovyklas. Vėliau pasitaikė kitų nesėkmių. Šeimai pavogė pinigus, dingo pluoštas tapatybės dokumentų ir bilietų. Tačiau jie iš Ciuricho kažkaip nukeliavo į Genują, o ten itališkosios atšakos draugų machinacijų dėka, nusipirko bilietą kelionei į Niujorką garlaiviu *Rex*.

Kaip ir kitų šio karo – ar bet kokio kito visa apimančio konflikto – pabėgėlių istorijos, šis pasakojimas pilnas akimirkų, kurioms tinka žodžiai „jeigu ne“, „vos“ ir „visai prieš pat“. Bet pernelyg dažnai tam, kad pabaiga būtų gražesnė, šie prisiminimai baigiami emigrantų atvykimu į prieglobsčio uostą – numatytąją pažadėtąją žemę. Kalbant apie mano šeimą, istorija baigėsi daugiau ar mažiau štai taip: „Nepaisant visų pavojų, iš kurių jiems, dievaži, vos ne vos pavyko išsigelbėti, jie – tik pažiūrėkite – galiausiai sugebėjo nusigauti į Jungtines Valstijas. Ir nors iš pradžių laikai buvo sunkūs, nors teko gyventi niūriame Niujorko daugiabutyje, galiausiai jie prasiskynė kelią į Bostoną, o ten tavo senelis galėjo tęsti medicinos praktiką, o abu sūnus įtaisė į Bostono lotynų kalbos mokyklą ir Harvardą. Pabaiga.“

Ilgai užtruko, kol supratau, kiek daug šeima galutinai prarado per tragišką pabėgimą. Tik trečdalis Europos žydų liko gyvi po Hitlerio, ir tik maža dalelė pabėgusiųjų išgyveno neprarasdami ankstesnės tapatybės ir žmogiškumo jausmo. Bėglio Zweigo gyvenimas mane traukia iš dalies dėl to, kad jame lyg gyvajame paveiksle atsiskleidžia archetipiniai pabėgėlio patirties tarpsniai, kuriuos teko patirti ir kitiems, bėgusiems iš pražūtį nešančios

valstybės. Jo istorija byloja apie išeivių keblumus, kurie neišnyksta ir atgavus laisvę.

Tiesa, mano jau apyamžis senelis, keletą metų pagyvenęs iš pašalpos, sugebėjo tiek pramokti angliškai, kad jį galėjo patikrinti medicinos komisijose ir iš naujo atestuoti Jungtinėse Valstijose, tačiau jo praktika Amerikoje niekada neklestėjo ir seneliai vos kapstėsi. Be to, už materialinės gerovės netektį daug liūdnesnė, nors iš dalies ir prasidėjusi dėl šių negandų, buvo jų santykių permaina.

Senelė turėjo pussėserę, kurią pažinojome kaip tetą Alice'ą. Ji taip pat pabėgo iš Vienos, o paskui Manhatane tapo psichiatre ir susilaukė sėkmės, nors atrodė gana grėsmingai. Ji išsiskyrė ne savo manieromis, kaip kiti, o pasakojamomis istorijomis. Teta prisiekinėjo daug metų dirbusi pas vieną iš Mussolinio palikuonių ir ten padėjusi kurti Europos žydų perkraustymo planą – galbūt į Ugandą. Ji sakėsi Kuboje revoliucijos metu susidraugavusi su Hemingway'umi ir jo kompanija. Hemingway'us troškęs pasiguldyti ją į lovą, – bet ji neišsidavė, ar sutiko. Žlungant Batistos režimui, jis nuvežęs ją į oro uostą ir prievarta įsodinęs į paskutinį salą paliekantį lėktuvą. Labiausiai ji didžiavosi tuo, kad, kaip tvirtino, sugebėjo vien valios jėga iškaulyti iš Buchenvaldo sargybinių, kad paleistų ten internuotą jos vyrą. Greitai po to teta su juo išsiskyrė, bet po kažkiek metų juodu vėl susituokė. Kartą prabėgomis mačiau jį – šiek tiek apšepusį žmogų dideliu smakru, susigūžusį Beaumont teatro fojė. Alice buvo pasiėmusi mane pažiūrėti *Venecijos pirklio* dieninio spektaklio. Ji praėjo pro vyrą nepratarusi nė žodžio, bet tada padarė itin paslaptingą gestą – mums skubant pro šalį, ištiesė ranką atgal ir jį čiuptelėjo. Tik praėjus daugeliui metų teta grėsmingai žaižaruodama akimis

atskleidė mūsų nepaisyto vyro tapatybę, – bet tada jie vėl buvo išsiskyrę.

Teta Alice gerai pažinojo mano senelius tais laikais, kai jie gyveno Vienoje, dideliame bute netoli Belvederio sodų. Teta dažnai kartu su jais važiuodavo jų tamsiaspalviu *Opel Olympia* į kokį nors kultūrinį renginį. Ji ateidavo pas senelius pavalgyti, taip pat lankydavo juos Alpių pilyje, kurią jie išsinuomodavo vasaros atostogoms. Kai teta Alice prabildavo apie mano tėvą, jos lūpose švystelėdavo švelni, truputį globėjiška šypsena.

– Vargšas Martinas, – sakydavo ji. – Vaikystėje juo taip *nesirūpino*. – Tada ji atsidusdavo. – Žmonės mano, kad tėvų kivirčai baisiai veikia vaikus. Patikėkite manimi, kivirčai yra niekas, palyginti su tuo, kaip tėvai, kai jiems pernelyg sekasi, *trukdo bręsti*. Tavo seneliai jo vaikystės metais vienas kitą taip mylėjo, kad Martinas buvo *apleistas*.

Mano tėvas tikrai turėjo galimybę įvertinti abi tėvų bendravimo medalio puses. Mat Amerikoje daugiau nei dvidešimt metų gyvavęs glaudus senelio ir senelės ryšys subyrėjo. Jie kivirčijosi dažnai ir aršiai. Šių ginčų žala iškilo aikštėn, kai buvau paauglys: vieną dieną tėvas, niūriai spoksodamas televizorių, rodantį kažkokią kvailą laidą, staiga prašneko:

– Supranti, žmonės nuolat skundžiasi: „Ak, kaip baisu, dabar šeimos žiūri televizorių susėdusios aplink pietų stalą ir nesikalba.“ Na, pasakysiu tau, sėdėti aplink *mano* pietų stalą ir kalbėtis buvo ne kažin kas. Dieve, mano tėvai kivirčydavosi išties siaubingai! – Jis pridėjo ranką prie kaktos. – Velniškai norėčiau, kad būtume turėję televizorių!

Tie kivirčai kildavo dėl įvairių, nors ne netikėtų priežasčių. Amžinai buvo bėdų dėl pinigų. Vienu metu galbūt buvo užsi-

mezgęs meilės romanas. Bet tikroji jų šeiminės nesantaikos priežastis buvo staigus ir esminis pusiausvyros sutrikimas jų visuomeniniame gyvenime, kilęs dėl to, kad jie atsidūrė naujoje šalyje. Išeivių negandas paprastai esame linkę sieti su jų ir išorinio pasaulio santykių permaina, su tuo, kad kasdienė tvarka tampa svetima ir dėl jos nuolat kyla keblumų. Tačiau ne mažiau skaudu būna ir tada, kai atšąla gimtojoje šalyje užmegzti santykiai. Kartais, kaip nutiko mano seneliams, tie, kurie turėjo galią, jos netenka, ir atvirkščiai. Anksčiau, Vienoje, mano senelės, klasikinės muzikos pianistės, talentas ir jos troškimas būti visuomeninio gyvenimo sūkuryje teikė jai daugiau žavesio nei senelio praktika klinikoje. Anksčiau ji tryško džiaugsmu, buvo gydytojo mylimoji, turėjo didelį ir nepastovų būrį draugų, jos laukė daug suplanuotų koncertų. O dabar senelė gyveno atskirta nuo visų svetimuose namuose su dviem mažais vaikais – dviguba tremtinė ant keturiasdešimtojo gimtadienio slenksčio. Senelis, nors dešimtmečiu vyresnis, dėl žūtbūtinio poreikio dirbti turėjo greitai mokytis anglų kalbos ir buvo priverstas eiti į viešumą, ir joje sugebėjo atkurti kažką panašaus į aktyvų visuomeninį gyvenimą. (Dažnai galios pokyčiai vykdavo kita kryptimi: klasikinę austrišką-vokišką *Hausfrau** slėgė namų ruoša. „Tik čia daugelis Europos moterų pamato, kad galima gyventi kitaip, todėl tiek daug jų apima būdingas „susižavėjimas JAV“, – pastebėjo vienas pabėgėlis.)

Kartais ankstesni santykiai ne pasikeisdavo, o tapdavo aiškesni, ir tai kai kada ne mažiau trikdydavo. Manau, taip nutiko Stefanui ir Lottei. Kai juodu buvo nublokšti į mažytį kalnų miestelį neaprėpiamoje Brazilijos nežinomybėje, pasaulis už

---

* namų šeimininkę (*vok.*).

santuokinio gyvenimo ribų ėmė darytis vis sunkiau pasiekiamas. Lotte laiškuose Anglijoje gyvenantiems broliui Manfredui ir brolienei Hannai vis skundžiasi esanti bejėgė, nes negali išsklaidyti Zweigo nevilties. Prieš pat Zweigams paskutinį kartą paliekant Niujorką Lotte, atkartodama niūrius Rutos žodžius Biblijoje, pareiškė draugui, kad ji niekuo nebeįstengia padėti Stefanui, kad tegali priversti jį temptis ją kartu visur, kur tik jis sumanys keliauti.

Kai tiek daug visko netenkama, norėtųsi manyti, kad išeivio patirtis – tai vien ankstesnės tapatybės atsisakymas. Tačiau išeivių pasakojimai byloja ne vien apie netektį, nes šie žmonės, eidami per savo naują pasaulį, skleidžia aplink ankstesnio gyvenimo atmosferą, tarsi plazdendami sparnais barstytų dulkeles. Šiuo atveju jie dvelkė Viena iki anšliuso – prabanga ir nuodais, tamsių spalvų žaisme. Trečiajame XX a. dešimtmetyje padaryta mano senelės nuotrauka dailiai papildo 1941-aisiais Osininge padarytą nusiminusio Zweigo portretą. Ji sulaukė pilnametystės tuo metu, kai Zweigas buvo šlovės viršūnėje, o Austrija džiaugėsi paskutiniu kultūros sužydėjimu. Nuotraukoje senelė įamžinta tamsia madinga suknele, su didele apvalaina auksine sege prie juosmens ir dailiai pakreipta skrybėlaite ant galvos. Ji laiko rankas ant klubų, pirštais žemyn, kairę koją užsimetusi ant dešinės, įžūliai ir elegantiškai pakėlusi kulną. Baltą palaidinę puošia didelis perlų vėrinio puslankis. Ji šypsosi pasauliui gyva, savimi pasitikinčios išraiška. Matydamas jos bebaimę, liepsningą šypseną, prisimenu, kaip jai atsidūrus šiaurinės Virdžinijos priemiesčio pasaulyje, kuriame aš užaugau, atrodė, kad viskas, kas susiję su ja, yra neproporcinga: mane ir brolius ji pakštelėdavo taip skambiai, drėgnai, juokėsi taip laisvai, jos bute skambėjo simfonijos;

prisimenu ir jos milžiniškas gintarines akis, lūpas ir krūtinę, kai ji plūduriuodavo melsvame kaip ledinukai plaukymo baseine, kaip dosniai dalydavo saldumynus ir kaip atsainiai išvydavo tuos, kuriuos laikė žemesniais. Ferfakso miestelyje ji atrodė lyg koks žydų Guliveris. Senelės laikysena paskatino mane žvelgti tolyn į platesnį pasaulį. Iš jos trykštanti kultūrinio lavinimo aistra, kuri buvo apėmusi tiek daug jos ankstesnės aplinkos žmonių, pakurstė mano vaizduotę.

Tokios rūšies jaudulį pajuto Maxas Brodas, kai jaunystėje, iš mažytės Prahos ką tik atvykęs į Vieną, įžengė į Zweigo viengungišką butą, pamatė nesuskaičiuojamas knygas užsienio kalbomis ir buvo Zweigo pavaišintas taure auksu žaižaruojančio gėrimo. Gurkštelėjęs jo Brodas pasijuto įkopęs į „aromatingo miestietiško rafinuotumo viršūnę“. Kiti žmonės mini, kad Zweigo aplinkos žavesys juos veikė ir jam emigravus. Tie, kurie lankėsi jo „nuostabiuose kambariuose“, išsinuomotuose Halamo gatvėje Londone, pasakojo apie ten vykusius neįtikėtinus vakarus, kurių metu, kaip rašė viena pažįstama iš Vienos, „ištisas valandas be perstojo rašytojai vienas kitam balsu skaitydavo tuo metu rašomus kūrinius, o kitiems skaitant pagarbiai klausėsi“. Kai kuriems pabėgėliams tokios scenos simbolizavo pirmųjų išeivystės metų „pereinamąjį gyvenimą“, kai intelektualai ir menininkai svyravo „tarp pretenzijų gyventi kaip aukštuomenei ir *vie de bohème**“: ar jiems gyventi kaip išvietintiems tėvynainiams, ar kaip ekscentriškiems vietiniams? Šiame tarpsnyje pats Zweigas klaidžiodavo po Londono gatves ieškodamas ankstesniems išeiviams – Marxui, Leninui, Sun Jatsenui ir kitiems – atminti skirtų lentų, kad galėtų

* bohemos gyvenimo (*pranc.*).

WIEN

WIEN II

jaustis esąs pažįstamos rinktinių pasaulio piliečių bendruomenės dalis ir mėgindamas įtikinti save, jog Pikadilio aikštę supantis šviesų slėnis yra pasaulio centras.

Mano tėvo šeimos visuomeninė padėtis neprilygo Zweigui. Senelės tėvai atsikėlė į Vieną iš Čekoslovakijos. Senelio tėvai atvyko iš Lvovo. Prieš čia atvykdami, dar neseniai ir vieni, ir kiti buvo *Ostjuden* – Rytų Europos žydai. Bet pats Zweigas pašiepdavo klasines pretenzijas, diktuodavusias elgesį jo tėvų pasaulyje, ir juokdavosi iš to, kaip jam su broliu vaikystėje visada buvo sakoma, kad vieni yra „neprasti“ žmonės, o kiti – „prasti“. „Kiekvienas draugas būdavo šniukštinėjamas, ar jis iš „geros“ šeimos, iki paskutinio nario perkratoma visa jo giminė, visas turtas ir tai, kaip tas turtas užgyventas“*, – prisiminė jis. Tačiau, šaltakraujiškai nurodo Zweigas, vos prieš penkiasdešimt metų ar daugiausia prieš šimtmetį visos tos žydų šeimos buvo kilusios iš to paties geto.

Bet sulaukęs vyresnio amžiaus Zweigas ėmė darytis pakantesnis šiam žaidimui, nes pradėjo manyti, kad jis mažiau susijęs su kova dėl grynakraujų padėties ir daugiau yra simptomas, rodantis bendresnį žydų siekį pakilti į „dvasios sritį, į aukštesnį kultūros sluoksnį“**, o šis siekis iš tikrųjų buvęs būdingas visų visuomeninių ir ekonominių sluoksnių žydams. Jis ėmė suprasti, kad „gera“ galiausiai būdavo laikoma šeima, išsivadavusi iš siauro požiūrio, kurį jai buvo primetęs ribotas ir žeminantis geto gyvenimas, – tokia šeima galėjo prisitaikyti prie „kitos kultūros ir, galimas daiktas, prie universalios kultūros“***.

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 35–36.
** Ten pat, p. 36.
*** Ten pat, p. 37.

Šia prasme mano seneliai, nukeliavę taip toli anapus savo tėvų vargano kaimiško pasaulio horizontų, buvo geras pavyzdys. Džiugus pasitikėjimas savimi, sklindantis iš mano senelės nuotraukos, buvo įgytas sunkiai. Atrodo taip neįtikėtina, kad ta išraiška galėjo dingti iš jos veido per vieną akimirką, trukusią keletą metų. Tai buvo, pastebėjo Zweigas, tik dar vienas „amžinas žydų likimo paradoksas“: „bėgsmas į dvasios sritį“* žydams tapo toks pat pragaištingas kaip ir ankstesnis apsiribojimas materialiniais reikalais. Kas galėjo numatyti, kad naciai draus žydams užsiimti vadinamosiomis „intelektualiomis profesijomis“, tokiomis, kaip medicina ir teisė? – klausė Zweigas. Ir kaip atsitiko, kad šis uolus atsidėjimas dvasiniam gyvenimui pradėjo siutinti mases ne mažiau, nei anksčiau jas siutino žydų atsidavimas verslui?

Ėmęs skaityti Zweigo kūrinius ir tyrinėti jo gyvenimą supratau: susipažinus su jo istorija seneliai tapo man artimesni. Todėl nesinorėjo nutraukti tyrimo net ir praėjus daugeliui metų. Nors užbaigti jų emigracijos jau nebegalima, galbūt pavaizduodamas tokį vingiuotą klajonių kelią bent galėsiu parodyti, kaip klostėsi ilgai trukusios emigracijos įvykiai: pasekti jo įžangą Europoje ir jo raidą Naujajame Pasaulyje, kur pabėgėlius trikdė tiek blizgančios naujovės, tiek auksuoti prisiminimai. Bet, tiesą sakant, man patiko būti tarp Vienos vaiduoklių tiesiog dėl jų likimo paslapties – net ir tada, kai ėmiau suprasti, kiek tamsos visada slėpė šis žaižaruojantis miestas.

Kūrybiškumo proveržis XX amžiaus pradžios Vienoje dažnai vaizduojamas tarsi gražus sapnas: paskutinę Europos civilizaci-

* Ten pat.

jos valandą suspindo rožinės ugnys, o paskui sukilo kažkoks pirmykštis barbariškumas ir nuslopino tą renesansą. Tačiau buvo ir tamsių plotų, kurie vienu metu priklausė ir žydinčios dvasios, ir sugniaužto kumščio valdoms. Zweigo istorija parodo ne dvi priešybes – gėrį ir blogį, o dviejų pusių lemtingos sampynos pavidalus. Menininkai ir intelektualai Vienoje susidūrė su daugeliu tų pačių sunkumų ir turėjo daugelį tų pačių siekių, kurie kurstė tūžmingas jų didžiausių priešų aistras. Hitlerio programos svarbiausia dalis buvo paneuropietiška politika napoleoniškąja prasme, ji turėjo būti įgyvendinta užkariavimais ir palaikoma viešpataujant vienai nacionalistinei kultūrai, o Zweigo programą įkvėpė svajonė apie paneuropietiškumą pagal humanistinį modelį, kuri turėjo būti įgyvendinta stiprinant taikingą šalių sienas įveikiantį supratingumą ir valdžia turėjo atitekti elitiniam mokslininkų ir menininkų susirinkimui. Ir vienos, ir kitos šalies atstovai, dalyvavę katastrofa pasibaigusiuose ginčuose dėl Europos likimo, gavo išsilavinimą toje pačioje bukinančioje mokyklų sistemoje, kurią suformavo tas pats grėsmingas seksualinio slopinimo ir šovinistinio militarizmo derinys. Jie išgyveno tą patį karą, išblėsinusį jų tikėjimą, o paskui jiems teko patirti to pragaištingo konflikto padarytą ilgalaikę žalą visuomenei ir ekonomikai. Mes lig šiol nepakankamai paisėme, kad vieniečiai, įkvepiantys savo kultūringumu, ir jų priešininkai turėjo bendrų rūpesčių dėl Europos ateities, juos siejo bendras visiško dvasinio atsinaujinimo poreikis.

Pats Zweigas buvo pripažinęs nacionalsocializmo žavesį ir net trumpai jį palaikė. Po 1930-ųjų rugsėjo rinkimų Vokietijoje, kai nacionalsocializmą palaikančių balsų skaičius pašoko nuo

dvejais metais anksčiau buvusių mažiau nei milijono balsų iki daugiau nei šešių milijonų, jis dėl nacių pergalės kaltino šalies senamadiškų demokratų atsilikimą ir apibūdino rinkimų rezultatus kaip „galbūt neprotingą, bet iš esmės pagrįstą ir sveikintiną jaunuomenės maištą prieš „aukštosios politikos" lėtumą ir neryžtingumą". Dvidešimt penkeriais metais už Zweigą jaunesniam Klausui Mannui teko priminti jam, kad „ne viskas, ką jaunimas daro ir mąsto, yra aprioriškai gera ir reikšminga ateičiai. Jei vokiečių jaunimas dabar radikalėja, ar visų pirma neturėtume paklausti, dėl kokio reikalo jis maištauja?"

Nors Zweigas ir jo priešininkai fašistai padarė priešingas išvadas dėl Europos krizės reikšmės ir jos įveikimo būdų, juos, kaip minėjome, siejo daug bendros istorijos, o kartais net ir tos pačios žmogiškosios civilizacijos pažangos idėjos. Dėl šios priežasties Zweigas tuo metu, kai emigravo, jau buvo pradėjęs abejoti visa europietiškąja pažangos ir produktyvumo idėja. Autobiografijoje jis rašė, kad, nepaisant visų tarp dviejų pasaulinių karų pasiektų technologinių ir visuomeninių laimėjimų, „nerasime tautos mūsų mažame Vakarų pasaulyje, kuri nebūtų praradusi nepalyginti daugiau gyvenimo džiaugsmo ir nuoširdumo, kurio anksčiau buvo pilna"*. Kas dabar begalėtų įsivaizduoti tokią Austriją, kokią jie pažino jaunystėje, „geraširdiškai atlaidžią ir meilią, ramiai ir pamaldžiai pasitikinčią savo valdovu imperatoriumi ir Dievu, kuris jiems davė tokį gerą gyvenimą?"** Tačiau revoliucingi meno sąjūdžiai, taip aistringai palaikomi Zweigo ir jo kolegų, buvo pradėti būtent iš

* Ten pat, p. 153.

** Ten pat.

siekio sunaikinti šį tingiai tradicišką, kvailą ir hierarchišką saugų pasaulį.

Zweigo istorijos glūdumoje slypi viena mįslė, susijusi su vieta, kur kelias išsišakoja, kur potraukis kurti ir potraukis naikinti ima skirtis. Jei ta kryžkelė galėtų būti pažymėta geografiškai Vienos mieste, sakyčiau, kad ji yra Šilerio aikštėje – parkelyje priešais Vienos dailės akademiją, kurioje buvo atmestas Hitlerio prašymas studijuoti tapybą ir kurioje lig šiol eksponuojama šlovinga Europos meno kolekcija. Šio parkelio viduryje stovi poeto Schillerio, „laisvės apaštalo“, statula. Apie Schillerį žydų mistikos tyrinėtojas Gershomas Scholemas kartą yra pasakęs: „Intelektualinis susidūrimas su Friedrichu Schilleriu daugeliui žydų buvo tikresnis nei susidūrimas su realiais vokiečiais.“ Zweigas Sigmundui Freudui skirtos studijos epigrafu pasirinko Schillerio citatą: „Slapta troškimo galios žaismė [...] išryškėja ir įsišėlsta apėmus galingai aistrai.“ Būtent iš Schillerio poezijos Zweigas išmoko pamoką, kuri yra jo moralės filosofijos pagrindas: laisvę galima įgyvendinti tik svajonėse, kaip ir didžiausias grožis pražysta tik dainoje.

Ant Schillerio statulos pjedestalo yra bronzinis medalionas, kuriame išraižytas didelis siaubo perkreiptas veidas išplėstomis akimis. Tai alegorinė tragedijos kaukė. Tačiau atidžiai įsižiūrėję į šį veidą gobiančias suveltas garbanas pamatysite, kad jose slepiasi besijuokiantis satyras – alegorinis komedijos veidas. Tragedija ir komedija šiame atvaizde neatskiriamai susipynusios, ir čia iškyla tikroji Vienos dilema. Ilgų tragedijos plaukų slepiamos daug mažesnės komedijos akys primerktos. Tragedija atrodo visiškai pamišusi. Nepakeliamos Zweigo tremties istorija – paties

Zweigo *kaip* žmogaus, negalinčio būti tremtiniu, istorija – sudaro darnų sąskambį su šiuo nepaprastai trikdančiu ir paradoksaliu atvaizdu. Ką pamatysime įdėmiai įsižiūrėję į šį galvosūkį?

Pirmas skyrius

ODISĖJAS, TAPĘS EDIPU

1941-ųjų birželio 4-ąją, sutemus, didoka europiečių pabėgėlių minia iš visų visuomenės sluoksnių užplūdo *Wyndham* viešbutį Viduriniajame Manhatane, rinkdamasi į neregėtą renginį: Stefanas Zweigas surengė kokteilių vakarėlį. Jam tai buvo pirmasis didelis svečių priėmimas nuo tada, kai prieš septynerius metus Zalcburge paliko namus ir pirmąją žmoną Friderikę. Net ir Austrijoje Zweigas nebūtų galėjęs surengti tokio vakarėlio, nes *Wyndham* viešbučio durys buvo atviros politiniams emigrantams – jis sukvietė vos ne visus pažįstamus pabėgėlius. Į vakarėlį atvyko Klausas Mannas iš namų Bruklino aukštumose, kuriuose gyveno kartu su W. H. Audenu, Gypsy Rose Lee ir kitais. Hermannas Brochas, nepaisant abejotinos sveikatos, vis tiek troško pamatyti draugus, ir gali būti, kad jis atvažiavo traukiniu iš Prinstono. Beveik neabejotina, kad dalyvavo vokiečių romanistas Hermannas Kestenas ir Tarptautinio PEN klubo prezidentas

Jules Romains'as. Tikrai gavo kvietimą ir Friderike Zweig, kuri vis dar tebebuvo Stefano gyvenime.

Gali būti, kad į rytus nuo *Wyndham* esančio Parko aveniu apylinkėse regėdami visus šiuos į viešbutį atvykstančius vyrus ir moteris, – daugelis iš jų dabar visiškai skurdo ir daugumai prieš pasiekiant Ameriką teko patirti skaudesnių nelaimių nei Zweigui, – kai kurie žmonės kraipė galvas. Kaip netrukus po šio įvykio rašė vienas emigrantas sociologas: „Vienas pabėgėlis yra naujiena, dešimt pabėgėlių kelia nuobodulį, o šimtas jų – grėsmę."

Sausio pabaigoje grįžęs į Manhataną iš paskaitų turnė po Pietų Ameriką, Zweigas kiek įmanydamas vengė didžiulės į miestą atklydusių pažįstamų minios. Visą žiemą jis nugyveno, kaip jam atrodė, atsiskyrėliškai. Bendravimui skirtas jėgų atsargas jis daugiausia atidavė vyresniajam broliui Alfredui, Europoje vadovaujančiam šeimos audinių įmonei, prieš įsivyraujant Hitleriui sugebėjusiam pervesti tiek lėšų, kad jų užteko saugiai įsikurti Aukštutiniame Ist Saide; Benui Huebschui, ištikimam leidyklos *Viking Press* redaktoriui; Lottės mylimai dvylikametei dukterėčiai Evai, kuri buvo evakuota į Jungtines Valstijas, kad išvengtų „Blico"*, ir dabar globojama Zweigų; ir Friderikei. Tačiau atėjus pavasariui užtvaros, kuriomis jis mėgino atsiriboti nuo platesnės politinių emigrantų bendruomenės, jau buvo pradėjusios byrėti, o jo nervai – jau ištampyti.

Jokia kita tema iš Niujorko rašytuose Zweigo laiškuose nesikartoja taip dažnai, kaip jausmas, kad kitų pabėgėlių poreikiai jį dusina. „Išvargstu, kai tenka kasdien pasimatyti su penkiais ar šešiais žmonėmis, – skundėsi jis. – Telefonas skambėjo nuo

* „Blicas" (angl. *The Blitz*) – 1940–1941 m. Vokietijos karinių oro pajėgų ataka prieš Didžiąją Britaniją. (*Čia ir toliau visos pastabos vertėjo.*)

ankstumos iki vėlaus vakaro. [...] Dabar Niujorke esu pažįstamas su 200 ar 300 žmonių, ir visi įsižeistų, jei su jais nepasimatyčiau." Dar blogiau tai, irzo Zweigas, kad jis nėra išsiugdęs Thomui Mannui būdingo apsukraus gebėjimo taupiai išnaudoti laiką. „Jis atsikrato lankytojo mažiau nei per valandą. Visi mano žmonės pasilieka mažiausiai trims valandoms."

Taigi, abejonių dėl šio susibūrimo galėjo kilti ne tik Zweigo kaimynams. Ir daugeliui svečių, žinančių apie neseniai sustiprėjusį jo polinkį atsiskirti, turėjo kilti klausimas, ką jie čia veikia. Ar Zweigas ketina ką'nors iškilmingai pranešti? Gal jis ruošiasi padaryti tai, ko iš jo tikisi kiti pabėgėliai, – pagaliau prabilti apie Europos žydų negandas ir paraginti imtis karinių veiksmų? Svečiai vienas po kito perėjo nedidelį viešbučio vestibiulį, kilo liftu ir beldėsi į Zweigo duris, o tada įsisprausdavo į būrį, susispaudusį jo netikėtai kukliame dviejų kambarių numeryje. Jie žvalgėsi pro langus į, kaip jas sykį pavadino Zweigas, Manhatano „milijardus dirbtinių šviesų"*, kurios spietėsi dangoraižiuose, primenančiuose „akmens masę su dantytomis viršūnėmis", šnekučiavosi, gėrė degtinę, užkandžiavo. Dairėsi aplink ir laukė kažko daugiau.

Mažiau artimi draugai galėjo nusivilti, Zweigo Niujorke samdomuose viešbučio kambariuose matydami tiek nedaug ženklų, rodančių jo gandais apipintus turtus. Tie, kas jį pažinojo geriau, turėjo žinoti, kad jis – neskaitant mažyčio rinkinėlio – jau atsikratė visos šimtų vertingų rankraščių originalų kolekcijos, o kartu ir beveik visos savo dešimties tūkstančių knygų bibliotekos. Tačiau tai, ką Zweigas pasiėmė keliaudamas, iškalbinga. Dauguma likusių lobių buvo partitūros, tarp jų – keli Mozarto kūriniai,

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 215.

Beethoveno „Skausmas ilgai netrunka“ (*Kurz ist der Schmerz*), vienas Händelio kūrinys ir vienas Schuberto. Nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio Zweigas nekolekcionavo beveik nieko, išskyrus muziką, ir kai jis vienam korespondentui 1937-aisiais sakė, kad tikrasis jo esybės pagrindas glūdi mene, pirmiausia turėjo omenyje būtent muziką kaip priemonę, galinčią įveikti sielvartą, kuris skaido žmoniją, ir suvienyti žmonių dvasią.

Šis tikėjimas kilo iš tvirtai įsišaknijusio vieniečių įsitikinimo, kad jų miestas turi ypatingą galią suderinti žemiškas tautos tradicijas su pakiliais estetiniais troškimais. Viena, kaip tikėjo aistringi miesto svajokliai, yra radusi būdą įlieti į materiją dvasios taip, kad ši neišnyktų be pėdsakų, – ir suvienyti skirtingus visuomenės sluoksnius. Vienoje esė apie Zweigą Klausas Mannas rašė, kad Zweigo Vienoje „baronas ir fiakro vežikas vienas kitą suprato; jie vartojo tuos pačius žodžius ir turėjo daugiausia tas pačias idėjas“. 1930 metais susipažinęs su darbininkų klasės poetu Walteriu Baueriu, Zweigas jam pasakė tikįs, kad dvasios gyvenimo šaknys slypi bežadėse masėse – šios yra gelmė, iš kurios galiausiai pasirodys šviesa. Tuo pačiu tikėjimu galima paaiškinti, kodėl Zweigas jau seniai labiausiai brangino tuos savo kolekcijos rankraščius, kurie buvo daugiausia perrašyti, dėmėti ir aptaškyti, taigi liudijo jų autoriaus pastangas audringiausią kūniškumo akimirką iš jo išgauti tai, kas tauru. Virš Vienos buvo parvirtusi dieviškoji rašalinė. Angelai paliko ore pirštų atspaudų, ir niekur kitur jų nebuvo tiek daug, kiek erdviuose operos rūmuose, kur, kaip atsiminimuose rašė Zweigas, jam į sceną „įkelti koją buvo baisiau negu Vergilijui, kai jis žengė į šventąsias rojaus sferas“*.

---

* Ten pat, p. 68.

Kai kurie Zweigo draugai manė, kad meilė muzikai būtų buvusi jo išsigelbėjimas, jei tik jis būtų aktyviau jai atsidėjęs. Muzikologė ponia Gisella Selden-Goth, su kuria Zweigas gyvai susirašinėjo išeivystės metais, pareiškė, kad jei Zweigas Petropolyje būtų galėjęs turėti „namuose grojantį kamerinės muzikos ansamblį ar progą retkarčiais pasiklausyti orkestro, meistriškai diriguojamo kurio nors savo draugo“, jis būtų galėjęs ištverti skausmingą žmonijos ateities viziją ir asmeninį likimą. Terapinio kamerinės muzikos ansamblio, 1942 metais susigrūdusio nedideliame Zweigo kalnų vasarnamyje tankaus Brazilijos miško pakraštyje, vaizdinys absurdiškas ir, ne mažiau, graudus. Zweigas neabejotinai stengėsi, kaip rašė kitam draugui, „išlaikyti muzikos pasaulį gryną, be šios politikos kakofonijos“. Tai viena iš priežasčių, dėl kurių jis nusprendė nenutraukti bendradarbiavimo su Richardu Straussu net ir tada, kai Goebbelsas šį paskyrė Reicho muzikos rūmų prezidentu.

Tačiau stengdamasis išsaugoti neįmanomą ribą, kuri atskirtų menus nuo dienos aktualijų, jis buvo pasmerktas iškraipymams ir patosui. 1935-aisiais, paskutinį kartą stebėdamas Zalcburgo festivalį ir jau savo valia emigravęs iš Austrijos, jis tą miestą, kuris pasirodė toks neatsparus nacionalsocializmui, vis dar apibūdino kilniai ir su meile, gyrė Zalcburgą dėl to, kad šiam taip pavyko „akmenyje ir nuotaikoje muzikaliai sutaikyti tai, kas tikrovėje paprastai būna visiškai prieštaringa“. Būtent muzika, rašė Zweigas, išmokė Zalcburgą šios disonansų atomazgos paslapties. Ir „tomis retomis dienomis, kai dangus ir kraštovaizdis veikia išvien“, kai geriausi laikmečio menininkai atlieka „kilniausius kūrinius, tokius kaip *Fidelijus*, *Užburtoji fleita* ar *Orfėjas ir Euridikė*, suskaidyto pasaulio viduryje, šioje suskaidytoje epochoje kar-

tais pajunti šventiškumo polėkį ir patiri tą malonę, kuri galima tik tada, kai vienas kitą bučiuodami susilieja gamta ir menas, menas ir gamta".

Zweigo viešbučio kambariai suskambo vokiečių kalbos garsais – galbūt net taip triukšmingai, kad kiti *Wyndham* viešbučio gyventojai šiek tiek išsigando ar bent buvo nepatenkinti. Laikraščiuose pagausėjo ženklų, kad po kurio laiko Amerika įsitrauks į karą: prognozuota, kad artimiausiais mėnesiais bus priimta daugiau nei milijonas naujų gynybos pramonės darbuotojų; prezidentas Rooseveltas palaikė įstatymo projektą, leidžiantį areštuoti bet kokią privačią nuosavybę, jei ji laikoma svarbia karo reikmėms; buvo reikalaujama „sekmadienių be degalų", nes tai padėtų sutaupyti naftos būsimai kovai. Dvi dienos prieš Zweigo kokteilių vakarėlį vienas Kongreso narys iš Naujojo Džersio, grįžęs iš kelionės po kraštą, paskelbė, kad visuose fortuose aplink Niujorką knibžda šnipų ir kad jie „galėtų sužlugdyti visą Niujorko apylinkių gynybą".

Miestas beveik kraustėsi iš proto dėl to, ar jame gyvenantys ketvirtis milijono vokiečių lojalūs. Visai nedaug trūko, kad Zweigas būtų atsidūręs Niujorke dvejais metais anksčiau, kai dvidešimt du tūkstančiai Amerikos vokiečių sąjungos (*German-American Bund*), pagrindinės Amerikoje nacių organizacijos, narių George'o Washingtono dieną surengė mitingą *Madison Square Garden* arenoje: laikraštis *Times* pranešė ten buvus marias „antižydiškų, pronaciškų plakatų, uniformuotų sąjungos narių, sąjungos simbolių ir vėliavų". Flašingo Pievų parke neseniai buvo galima pamatyti vienos sukarintos organizacijos manevrus, ku-

rių tikslas buvo rengti nacių šalininkus tam laikui, kai Jungtinių Valstijų gatvėse visur ims lietis kraujas. Buvo atskleistas sąjungos sąmokslas pakarti saujelę stambiųjų bankininkų ir taip destabilizuoti valdžią. Akyli piliečiai išgirdę vokiečių kalbą pastatydavo ausis, ieškodami galimų sabotuotojų. Pagrindinis vokiškas pabėgėlių laikraštis *Aufbau* didelėmis raidėmis skelbė įspėjimus skaitytojams, besitikintiems prigyti Amerikoje: „Gatvėse ir viešose vietose nekalbėkite vokiškai! Jei dar nepakankamai mokate angliškai, prislopinkite balsą!“

Dabar žmonės vadovavosi diskretiškumo nuostata, ir Zweigas, kuriam teko būti Anglijoje prieš dvejus metus, kai ji paskelbė reichui karą, gerai žinojo, kad žmogaus statusas gali pernakt pasikeisti iš „pabėgėlio“ į „priešišką užsienietį“.

Tačiau, atrodo, šį vieną vakarą Zweigas įstengė nuslopinti baimę. Jis grakščiai sukiojosi tarp svečių, šiltai bendravo. Jam mitriai padėjo Lotte. Friderike juto piktdžiugą, kad buvęs jos vyras, anksčiau *prašęs* jos ir toliau prisistatyti jo pavarde, nesibodi šalia jos viešai pasirodyti. Šiaip ar taip, ji buvo už jo ištekėjusi beveik du dešimtmečius, o gležna, drovi buvusi Zweigo sekretorė tapo jo žmona tik prieš dvejus metus. Zweigas sugebėjo vėl imtis puikaus šeimininko vaidmens, kuriuo anksčiau garsėjo Austrijoje. Ten jis šokinėdavo nuo vieno būrelio prie kito „lengvu, laisvu žingsniu, kažkuo primenančiu šokėjo ar Merkurijaus judesius“, – rašė Šveicarijos prancūzas psichoanalitikas Charles'is Baudouinas. Baudouiną sužavėjo, kaip Zweigas pasitelkia „visą savo talentą tarpininkauti“. Zweigo manieros buvo beveik katiškos, „jei šis žodis galėtų mintyse sužadinti tik tam tikro įgimto judesių elegantiškumo paveikslą, be jokių užuominų į žiaurumą ir klastą“. Šioje intelektualioje asmenybėje slypi, rašė Baudoui-

nas, „instinktyviai, pagal nuojautą veikianti esybė, turinti polinkį medžioti, permainytą ir nukreiptą nauja linkme – megzti ryšius su žmonėmis".

Yra išlikęs nuostabus filmo fragmentas, kuriame Stefanas Zweigas įamžintas Zalcburge per pobūvį sode 1933-iųjų vasarą – Hitleriui jau šešis mėnesius išbuvus Vokietijos reichskancleriu, ir pusė metų prieš Zweigui galutinai emigruojant. Penkių pėdų ir aštuonių su puse colio* ūgio Zweigas aukštesnis nei dauguma kitų svečių. Jo galva didelė, plaukai tamsūs, trumpi, lygiai sušukuoti atgal, kakta ryški, akys mažos, tamsios ir linksmos, nosis lenkta. Jis nevilki švarko, ryši elegantišką į akis krintantį dryžuotą kaklaraištį, pirštais švelniai laiko cigarą. Jis pasirodo filme tik kelias sekundes, tačiau jo nuolatinis gyvumas, draugiška šypsena ir mitrus grakštumas prikausto dėmesį. Jis pasisuka tai šen, tai ten; pasilenkia prie žmonių, vėl atsitiesia; atkreipia vieno žmogaus dėmesį, nusijuokia, tada pažvelgia į kitą pusę; ištiesia ranką vyrui, tuomet staiga kitu judesiu vėl sulenkia ranką ir pasikaso pakaušį; paima moters ranką, mikliai visu liemeniu pasilenkia, pabučiuoja, tada vėl išsitiesia, pasuka galvą ir nusijuokia kamerai, o paskui vėl nusigręžia ten, kur vyksta veiksmas. Regis, jis vienu metu stengiasi būti rankomis, akimis ir ausimis dėmesingas veiksmui iš visų pusių. Zweigas atrodo tiesiog kaip visuomeninio gyvūno įsikūnijimas, tarsi visais pojūčiais gertų į save įspūdžius iš visų aplinkinių, panašiai kaip viskas, kas susiliečia su įkaitusiu moliu, palieka jame įspaudus.

Ne vienas Zweigą pažinojęs žmogus yra kalbėjęs apie jo „draugystės talentą". Klausas Mannas rašė, kad ne tik Zweigo

---

* Apie 1,74 m.

namai Zalcburge, bet ir „kiekvienas viešbučio kambarys, kur jis apsistodavo, kad ir kokiam laikui – kelioms dienoms ar savaitėms, tapdavo literatūrinės veiklos centru“. Tačiau tas talentas neapsiribojo žavesiu žmonių draugijoje, – kita jo ypatybė buvo tikras džiaugsmas, patiriamas suteikiant malonumą kitiems. Romainas Rolland'as tvirtino, kad Zweigui draugystė buvo nelyginant religija. Tuo pačiu stiliumi Carlas Zuckmayeris pasakojo tokią istoriją. Jaunystėje, kai jo ištekliai buvo labai riboti, jie su žmona atsikraustė į kaimelį netoli Zalcburgo. Zweigas sužinojo, kad netoli gyvena pradedantis dramaturgas, ir tuoj pat pakvietė jį apsilankyti savo namuose. Jis bemat įtraukė Zuckmayerį į savo „žymūnų būrelį“, o ši menininkų grietinėlė šiaip jam būtų buvusi nepasiekiama. Paskui Zweigas aplankė Zuckmayerį jo nusipirktame sename name. Ten stovėjo nenaudojama krosnis, ir atėjus

Zweigui Zuckmayeris su žmona pasiskundė, kad jiems teks pakeisti ją kita, modernia. Porai pasakojant savo rūpesčius Zweigas šypsojosi. Jis paklausė, kokio dydžio jų gyvenamasis kambarys, ir išėjo. Kitą dieną prie Zuckmayerio namų atidardėjo vežimas ir atgabeno seną plytelėmis dengtą žalią Zalcburgo krosnį su dailiais papuošimais.

„Ji tobulai tiko tame kampe, kuriam buvo skirta", – žavėjosi Zuckmayeris. Jis paklausė Zweigo, kur šis ją radęs.

– Ji tiesiog su krūva šlamšto mėtėsi mano namų sandėlyje, – atsainiai tarė Zweigas.

Bet Zuckmayeris spėjo, kad iš tikrųjų Zweigas valandas trankėsi po visą Zalcburgą ieškodamas krosnies, kuri idealiai tiktų jo namui.

Nesuskaičiuotum, kiek būta rimtesnių dosnių poelgių. Anot Thomo Manno, nedaug kas žinojo, o gal ir niekas nežinojo, koks dosnus buvo Zweigas. Jis aprašė sceną, vieno jo draugo matytą per pietus, į kuriuos Zweigas buvo pakvietęs apdriskusį pagyvenusį žmogų. Atėjus laikui Zweigas jam vogčiomis per staltiesę pastūmė šimtą markių.

– Jos priklauso jums, – sumurmėjo.

– Ne, kodėl? – atsakė žmogus.

– Sakau jums, kad tai jūsų, – tyliai paprieštaravo Zweigas.

– Brangus pone Zweigai, prisipažįstu, tai bus labai labai gerai, – atsakė pašnekovas.

– Teisybė – būtent taip, – tarė Zweigas.

Kiek kartų bėgant metams turėjo kartotis tokios scenos? – klausė savęs Mannas.

Tą 1941-ųjų vakarą *Wyndham* viešbučio svečiai tikrai matė legendinio Zweigo geraširdiškumo ir dosnumo akimirkas. Jis at-

sidūrė savo stichijoje: buvo užlietas kitų dėmesio ir pats užliejo juos dėmesiu – tapo tarsi meistrišku dirigentu ir skatino susibūrusius skirtingus emigrantus rasti dermę. Ir vakarėlis pavyko. Kaip vėliau pasakojo Lotte, beveik visi pasiliko ne tik išgerti kokteilio, bet ir iki vėlyvos nakties. Tačiau ypatinga atomazga neįvyko. Žmonės išeidami ne ką daugiau nei ateidami tesuprato, kodėl buvo pakviesti. Laiškas Manfredui ir Hannai rodo, kad Zweigas tiesiog nutarė surengti „didįjį pavasarinį apsivalymą" ir į jį pakvietė „kokteilio visus tuos žmones, kuriuos turėjau pamatyti". Regis, jam rūpėjo nebe burti apie save žmones, kuriais reikėtų rūpintis, o tik vienu mostu atsikratyti galybės įsipareigojimų – pačiam išsivaduoti ir atsidurti visiškoje tuštumoje.

Kaip tik tą pavasarį Carlas Zuckmayeris iš ūkio, kurį išsinuomojo Vermonte, atvyko į Manhataną papietauti su Zweigu. Seni draugai atsikvėpė valgydami prancūzų restoranėlyje. Kurį laiką, rašė Zuckmayeris, Zweigas buvo „toks kaip paprastai, gyvas, rodė domesį, buvo kupinas palankaus supratingumo kitų reikalams, darbams ir planams".

Zuckmayeris turėjo pasidalyti daugybe dalykų. Jis, kaip prisiminė Elias Canettis, visada mokėjo pasakoti ugningai, „teatrališkai, trykšdamas entuziazmu", o jo sąmojui dar daugiau žavesio teikė didžiulė galva, kurios atvaizdas papuošė Annos Mahler, garsiosios Gustavo Mahlerio dukters, sukurtų vieniečių biustų kolekciją. Tą vasarą Zuckmayeris vienoje laukinėje Amerikos vietoje pajuto itin glaudų ryšį su gamta, ir ši patirtis jam suteikė labai daug naujų jėgų. Jis buvo neseniai palikęs, kaip pats sakė, „baudžiavą" Holivude, ir apie ją pareiškęs: „Niekada nebuvau

taip apgaubtas depresijos ūkanų, kaip šioje amžino pavasario žemėje, kur drėkinami sodai su chloruotais plaukymo baseinais ir svajonių pilys, stypsančios kanjonų šlaituose, puikiai tinka trumpalaikiams malonumams, bet kartu gilumoje driekiasi niūri, atšiauri dykynė."

Tuo metu jis negalėjo gyventi Niujorke dėl finansinių priežasčių. Sulaukus beveik penkiasdešimties jam atrodė, kad „kai aplink kalbama svetima kalba ir vyrauja neįprasta galvosena", negalima viltis netikėtų likimo permainų, kurių jis tikėjosi jaunystėje Berlyne. Ruošą ūkyje, į kurį su žmona turėjo persikraustyti tų metų rudenį, jis laikė savo „išsigelbėjimu". Tikriausiai Zuckmayeris Zweigui, kaip ir beveik visiems, pasakojo, kaip pakiliai jaučiasi vakare, kai, baigęs kalti naujas seno namo sienas, taisyti vamzdžius ir rinkti nuo žemės akmenis, eina miegoti būdamas pernelyg išsekęs, kad galvotų apie naujienas. Jis klausėsi lūšies stūgavimo, sklindančio nuo netoliese stūksančios granito uolos, maudėsi primityviame tvenkinyje, kurį gal prieš penkiasdešimt metų buvo iškasęs ūkio savininkas. Vermonte nuomojamas ūkis, vadinamas Bakvudsu, Zuckmayeriui atrodė paskutinė galimybė kartu su žmona „susikurti gyvenimą laisvu, savanorišku darbu". Kaip ir kai kurie kiti išeiviai – ypač filmų kūrėjai – jis buvo atradęs kraštovaizdyje neišsenkamą įkvepiančios Amerikos mitologijos šaltinį.

Tačiau man atrodo, kad po Zuckmayerio odės kaimo gyvenimui Zweigas dar labiau pasijuto atsiskyręs nuo gamtos ir netgi suvokė, kad fiziškai negali patraukti tuo Thoreau primenančiu keliu, kurį Zuckmayeris laikė vieninteliu tikru išeiviams Amerikoje likusiu būdu išsigelbėti. Mat Zweigas pakreipė pokalbį prie senatvės bei prarasto laiko temų ir paklausė Zuckmayerį, ar šis

prisimena, kaip juodu šventė jo penkiasdešimtąjį gimtadienį. Norėdamas išvengti tokiam įžymiam asmeniui kaip jis įprastų keblumų, Zweigas tąkart prikalbino Zuckmayerį iš Zalcburgo kartu pasprukti į senamadišką žydų restoraną Miunchene, o ten diskretiški padavėjai dėjosi neatpažįstantys garsiojo svečio, ir juodu kartu suvalgė virto karpio bei troškintos žąsienos ir išgėrė brendžio.

– Tai buvo prieš dešimt metų! – stebėjosi Zweigas. – Šešiasdešimt, – tarė jis, galvodamas apie kitą savo gimtadienį. – Manau, užtenka.

Zuckmayeris nusijuokė ir pasakė, kad tokie žmonės kaip jie turėtų gyventi iki devyniasdešimties ar šimto metų, kad galėtų pamatyti, kaip gyvenimas grįžta į senas vėžes. Nuo pat jų pažinties pradžios Zuckmayeris stebėjosi, kaip Zweigas bijo senatvės, – jis niekada nebuvo matęs, kad kas jos taip bijotų, „net moterys". Jis iš pradžių pamanė, kad tai tik dar vienas šio chroniško nerimo protrūkis, bet paskui suprato, kad ši įsisenėjusi Zweigo keistybė dabar jau tikrai yra tik bendresnio niūrio dalis.

Zuckmayeris rašė, kad Zweigo akys tapo „neįtikėtinai liūdnos", ir jis pareiškė, jog gyvenimas niekada negrįš į senas vėžes.

– Mums – ne. Mūsų mylimas pasaulis negrįžtamai pražuvo, – pasakė Zweigas. – Tai, ką turime pasakyti, nebus suprasta – jokia kalba. Būsime benamiai kiekvienoje šalyje. Neturime nei dabarties, nei ateities.

Kada Zweigas iš tikrųjų ėmė jaustis esąs tremtyje? Negausiuose jį įamžinusio filmo kadruose krinta į akis, koks jaunas jis atrodo. 1933-iaisiais Zweigui buvo penkiasdešimt vieni, bet nors prieš

kamerą jis linksmas ir su duobutėmis skruostuose, tuo metu jo dvasinė būsena jau buvo suprastėjusi. Netrukus prieš tų metų Zalcburgo festivalį jis vienam draugui pranešė nusprendęs savo namus ant Kapucinų kalvos uždaryti žiemai ar net ilgiau. „Deja, čia daug kas pasikeitė, ypač vidiniai dalykai, – rašė jis. – Man visiškai nebeteikia džiaugsmo [...] nei namo remontas, nei mano kolekcijos plėtra. Ketinu padaryti savo gyvenimą paprastesnį, taigi ir paslankesnį, kad galėčiau palikti gimtinę (nors paskata tai daryti tikrai nekilo iš vidaus)."

Jo jaudulį dėl artėjančio festivalio, kuriame turėjo diriguoti ir jo garbinamas Richardas Straussas, ir draugas Bruno Walteris, kartino Hitlerio įvestas „Tūkstančio markių tarifas". Tuo metu, prieš anšliusą, naciai siekė išmušti iš vėžių esamą Austrijos valdžią sabotuodami festivalį, kuriame lig tol vyravo vokiečių menininkai ir vokiečių publika, tad įvedė didžiulį sienos kirtimo mokestį, ir tai sutrukdė dalyvauti daugeliui aistruolių bei muzikantų.

Paskui jie ėmė trukdyti dar aršiau. Jei Zweigui teko nuo kalvos, ant kurios stovėjo jo namas, pėsčiomis leistis į festivalio atidarymą, jis galbūt matė, kaip, kirtę netoliese Alpėse esančią sieną, akiratyje staiga išniro du juodų vokiečių lėktuvų junginiai. Šių aukštybėse griaudžiančių lėktuvų vis gausėjo, o paskui visi kartu virš viduramžiškų Zalcburgo gatvių jie išbėrė gausybę propagandinių lapelių. Juose austrai buvo raginami išduoti valdžią ir atsiimti iš bankų visus pinigus. „Broliai, sugniaužkite kumščius!" – klykė vieno iš jų antraštė. Kad įbaugintų gyventojus, naciai dar ir imitavo bombardavimą – sprogdino fejerverkus, pritaisytus prie telefono stulpų. Kaip Zweigas galėjo nepasijusti pažemintas? Beveik kiekvieną naktį naciai pasienyje svaidė ply-

tas į Austrijos sargybinius, tikėdamiesi išprovokuoti incidentą, kuriuo Hitleris būtų galėjęs pateisinti įsiveržimą. Zweigas prisiekinėjo kartais naktį girdįs vokiečių tankų dundesį.

Nepaisant tokių provokacijų, Zweigas per festivalį neprarado mielo išorinio žavesio. Ši laikysena rodė jo išsilavinimą, įgytą Vienoje, kur charakterio dviprasmiškumu buvo didžiuojamasi. Jis mėgo cituoti Nietzschės posakį „visi genijai slepiasi po kaukėmis", ir tiek draugai, tiek niekintojai jį visada laikė šiek tiek protėjiška figūra. Klausui Mannui nevienalytis Zweigo charakteris atrodė būdingai austriškas. „Tokia savita elgsena atsirado tik Vienoje, – rašė Mannas, – prancūziškas mandagumas su liūdno vokiško svajingumo atspalviu ir neryškiu rytietiško ekscentriškumo prieskoniu." 1920-aisiais išėjusioje satyrinėje knygoje *Bestiarium Literaricum* Zweigas buvo karikatūriškai vaizduojamas kaip „Štefcveigas, [...] dirbtinai sukurtas Vienos poetų suvažiavimo proga iš visų įmanomų Europos gyvūnų plunksnų, odos, kailio ir t. t."

Tačiau kai Hitleris paėmė valdžią, gausūs Zweigo įvaizdžiai ėmė lietis į vieną ir jis prisipažino vis mažiau suprantąs, kur glūdi jo neatskiriama savastis. Draugams skundėsi netekęs gebėjimo susikaupti. „Man reikia atsvaros, tokios kaip muzika ar žmonės, o labiausiai mane traukia Roma bei Londonas, jei tik neužklysčiau į kokį politinių emigrantų kampą", – rašė jis vokiečių rašytojui Erichui Ebermayeriui. Reikia eiti į pasaulį ieškoti „pakaitalo tam, kas prarasta namie (nes vokiečių kalba neišvengiamai yra mano namai)". 1933-iųjų vasarą Zweigas jau pradėjo, nors dar nerimtai, svarstyti apie emigraciją iš Austrijos. Jį šia linkme stumtelėjo knygų deginimas ir jo kūrybos draudimas Vokietijoje. Zweigas pats žengė kitą žingsnį, kai tą rudenį, norėdamas pazonduoti,

kokia yra emigracija, pirmąkart ilgesniam laikui spruko į Londoną – miestą, kuris atrodė toli nuo politikos.

Tačiau net po aštuonerių išeivystės metų jis dar nebuvo radęs nieko, kas sušvelnintų visą netektį. Kartais Niujorke atrodė, kad jis mėgina daugelį galimų skirtingų vaidmenų taip, tarsi matuotųsi kostiumus. Gal jis galėtų tęsti ankstesnį tarptautinio humanizmo šauklio vaidmenį? Šiaip ar taip, vakarėlis viešbutyje Zweigui nebuvo pirmas didelis tų metų susibūrimas. Gegužės mėnesį jis dalyvavo dviejuose svarbiuose dėl kitų pabėgėlių surengtuose labdaros renginiuose. Tuo pat metu Zweigas nuolat rašė draugams apie savo vienuolišką gyvenimą Naujajame Pasaulyje, apie tai, kad su niekuo nesimato ir – neįsivaizduojama! – net nebesilanko koncertuose ir teatre. Gal jis galėtų vykti į Los Andželą ir tapti amerikietiško tipo didžiąja žvaigžde? Pats Holivudas nesiliovė teikti Zweigui pasiūlymų. 1933-iųjų pabaigoje grupė prodiuserių išdėstė jam, kaip jis sakė, „finansiškai visai neįtikėtiną“ pasiūlymą dešimčiai savaičių skristi į Kaliforniją ir ten su jais dirbti, ir draugai jam sakė, kad, siekdama jį išlaikyti, studija patrigubintų pasiūlytą sumą. Kitą pavasarį Benas Huebschas susitiko su trimis aukščiausiais *Warner Brothers* vadovais („išsilavinusiais žmonėmis, žinančiais, kas jūs toks“) ir perdavė Zweigui, jog jie „įsitikinę, kad jei jūs atvyktumėte čia tariamai skaityti paskaitų, dėl savo buvimo čia, dėl interviu bei įprastinio žymiam užsieniečiui skiriamo visuomenės dėmesio gautumėte pirmarūšių pasiūlymų iš įvairių kino bendrovių“. Vienai jaunai vokiečių rašytojai, susipažinusiai su juo ketvirtojo dešimtmečio viduryje, atrodė, kad Zweigas atitinka kino aistruolių sąmonėje susiklosčiusį garsaus rašytojo stereotipą: „Patyręs, elegantiškas, išpuoselėtų manierų, su švelnia melan-

cholija tamsiose akyse, [...] turėjo pilį Zalcburge ir dailią sekretorę.“

Atsiskleidžiant šioms galimybėms, tarsi šiurpiai atsinaujino žaidimas, kurį Zweigas pradėjo per pirmąją kelionę į Niujorką trimis dešimtmečiais anksčiau. Tą kartą, kelias dienas kaip vienišas dykinėtojas paklaidžiojęs po miestą, – o tuo metu Manhatane buvo mažiau galerijų, bibliotekų ir muziejų, – Zweigas nutarė „suvaidinti“ emigrantą. Jis apsimetė esąs vienas iš tų naujųjų amerikiečių, kurie bastosi po Niujorką, neva tik su septyniais doleriais kišenėje, be jokių ryšių ir draugų. Jis lankėsi įvairiuose įdarbinimo biuruose, gilinosi į darbo skelbimų lentas. Per dvi dienas Zweigas sau rado penkias vietas. Praėjus trims dešimtmečiams, nepaisant turimų ryšių, draugų ir pinigų, jis suvokė iš tikrųjų tapęs žmogumi, priklausančiu miniai paklydusių politinių emigrantų, ir, nepaisant įvairių jam teoriškai atvirų kelių, neturintis tikros profesijos.

Zweigo gyvenimas vis apgręždavo eilės tvarką, nurodytą garsiajame Marxo pastebėjime, kad istorija kartojasi, ir tai, kas pirmą kartą įvyksta kaip tragedija, antrą kartą – kaip farsas. Zweigo gyvenime farsas visada būdavo pirmiau, o antrą kartą įvykdavo tragedija.

Trečiajame XX amžiaus dešimtmetyje – per patį Zweigo žydėjimą – ir pirmojoje ketvirtojo dešimtmečio pusėje Europoje ir Amerikoje buvo parduodama milijonai Zweigo knygų egzempliorių. Nors jis rašė dar ir dramas, eilėraščius bei nesuskaičiuojamas esė laikraščiams, geriausiai buvo žinomas dėl savo biografijų ir novelių. Tos biografijos, pavyzdžiui, Marijos Antuanetės portretas, buvo gyvo stiliaus studijos apie nelaimingas asmenybes, kurias žlugdo besisukanti pasaulio istorijos mašina. Trumpi

prozos kūriniai, sklandžiu, išgrynintu stiliumi pasakojantys apie aistrą, beveik visada susiduriančią su pražūtingomis kliūtimis, buvo inscenizuojami, viešai skaitomi ir tarsi biografijos pritaikomi kinui.

Praėjus vos keleriems metams nuo tada, kai Zweigas išgarsėjo, jis sulaukė tokios sėkmės, kokią labiausiai brangino: jis sukūrė, kaip rašė autobiografijoje, „bendruomenę, patikimą būrį žmonių, kurie laukė kiekvienos naujos knygos, pirko kiekvieną naują knygą, kurie pasitikėjo rašytoju, ir jų pasitikėjimo neturėjau teisės nuvilti“*. Net jo trumpiausios novelės buvo perkamos taip, kaip paprastai perkami tik skaitomiausi romanai. Kai pasirodė nedidelis jo istorinių miniatiūrų rinkinys – studijos apie svarbiausius istorinius lūžius nuo Eldorado atradimo iki transatlantinio telegrafo įvedimo ir *Marselietės* sukūrimo, – akimirksniu buvo parduota 250 000 egzempliorių. Zweigo pasakojimo stilius atitiko ikimodernistines tradicijas, bet jis numatė, kaip pasikeis skaitytojų skonis, – kad jie sutelks dėmesį nebe į XIX amžiaus tritomius, o į sklandžias labai kryptingo turinio knygas, patogias nešiotis ir sudorojamas kelis kartus prisėdus. Miegamųjų vagonų palydovai jį atpažindavo, o muitininkai su juo elgdavosi kitaip nei su visais. Per nesuskaičiuojamus viešus pasirodymus aplink jį šmižinėdavo guvios jaunos moterys. Su kiekvienu paštu ateidavo „krūvos laiškų, kvietimų, prašymų ir užklausų“**.

Autobiografijoje Zweigas apibūdina savo sėkmę kaip „geradarę, nelauktą, netikėtą viešnią“***. Skaitant, kaip buvo sutikti jo kūriniai, kyla mintis apie kitą panašumą: Zweigas kaip rašytojas

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 346.
** Ten pat, p. 352.
*** Ten pat, p. 344.

turėjo Mido lytos dovaną. Kitaip nei šis mitinis karalius, Zweigas netroško šio gebėjimo – paversti auksu viską, ką parašė savo plunksna. Jis tiesiog jį turėjo. Prozoje, kurioje mėgo atskleisti erotines paslaptis ir slopinti regimą tikrovę, Zweigas masinei auditorijai perteikė intymumo pojūtį. Skaitytojus prie jo kūrinių traukė kaip kates prie šiltos krosnies.

Savo populiarumą pats Zweigas aiškino „asmenine yda“ – visišku nekantrumu. Nuostabiai šiuolaikiškai skambančiais žodžiais jis išreiškė susierzinimą, kurį jam kelia kiekvienas kūrinys, nuo pradžių iki galo neišlaikantis kvapą gniaužiančio tempo. Devyniasdešimt procentų to, ką Zweigui teko skaityti, jam atrodė ištęsta, sausa, išpūsta – tiesiog nepakankamai jaudino. Dar netikėčiau, kad nors Zweigas, kaip būdinga vieniečiams, leisdavo sau niekinti literatūros primityvinimą Amerikos masinėje rinkoje, pats kartą išdėstė sumanymą, kuris gal net kai kuriuos JAV leidėjus būtų privertęs pasijusti nesmagiai: parašyti didžiųjų kūrinių seriją, aprėpiančią viską nuo Homero iki Balzaco, Dostojevskio ir Manno *Užburto kalno*, kur visi jie būtų taip iškarpyti, kad neliktų nė užuominos į nesaikingą daugiažodiškumą. Tokiu būdu jis gyrėsi suteiksiąs klasikai naują gyvenimą. Zweigas pagarbiai žiūrėjo į tradicinio kanono kūrinius, bet tai nereiškia, kad jis jautė pareigą saugoti šedevrus kaip akies vyzdį. Būdinga austriška ir vokiška panieka Amerikai rėmėsi pretenzija į geresnį praeities supratimą ir ne tokį materialistinį požiūrį į dabartį. Bet kartais ši panieka tiesiog išduodavo baimę, kad maišydamas aukštąją kultūrą su žemąja Naujasis Pasaulis jau pralenkė Senąjį.

Pats Zweigas vėliau nevertino savo pirmojo eilėraščių rinkinio, išleisto, kai jam buvo tik devyniolika. „Kūriau aistros moterims kupinus eilėraščius dar nežinodamas, ką reiškia erotiškai susijau-

dinti", – prisipažino jis. Zweigas rašė juos greitosiomis, su „elegantišku eiliuotos išraiškos lengvumu", bet jo atsisakė, kai pažino „tikrai vertingus dalykus". Tačiau net ir apie šiuos manieringus, naivius kūrinius pasigirdo atgarsių visuose reikšminguose šaltiniuose, jie beveik visuotinai buvo giriami kaip nuostabiai daug žadančio jauno žmogaus kūryba. Kai Zweigas ėmėsi dramos, antrąją jo pjesę išleido kaip knygą ir tuoj pat buvo parduota dvidešimt tūkstančių egzempliorių – pjesės leidiniui neregėtai daug. Kai jis nutarė parašyti apie tikrai atgrasų veikėją – Napoleono policijos viršininką Josephą Fouché, leidėjas norėjo išspausdinti dešimt tūkstančių pirmo tiražo egzempliorių. Zweigas jam patarė sumažinti šį skaičių pusiau. Jis įspėjo, kad ši knyga, kurioje visai neskiriama dėmesio meilei ir kurios centre yra bjaurus manipuliuotojas, niekada nebus perkama. Tačiau vien Vokietijoje per metus buvo parduota penkiasdešimt tūkstančių egzempliorių. Zweigą beprotiškai mėgo Rusijoje, ir kai komunistų valdžia pakvietė jį į Tolstojaus šimtmečio iškilmes atstovauti Austrijai, jo paskaitos klausėsi keturi tūkstančiai žiūrovų. Šiai kelionei baigiantis, jis užbaigė laišką Friderikei tokiais žodžiais: „Tavo septynis tūkstančius kartų nufotografuotas, nufilmuotas ir transliuotas per radiją *Stefanas*." Vėliau sėkmė Pietų Amerikoje iškėlė jį į naujas šlovės viršūnes. Paties Zweigo nuostabai, kad ir ką jis būtų rašęs, kad ir kur pasirodęs, visur jį apipildavo gėrybėmis: vienur sužvangėdavo monetų lietus, kitur prie jo vietos užstalėje atbarškėdavo krūva stumiamų žetonų. Kaip Zweigas greitai po to, kai paliko Austriją, juokavo Romainui Rolland'ui, jis buvo vienas iš dešimties vokiškai rašančių rašytojų, kurie iš tikrųjų galėjo sau leisti emigruoti.

Nors Zweigas skelbė, kad asmeninė šlovė jam nerūpi, nes varžo jo laisvę, jis nuo trečiojo dešimtmečio taikstėsi su šlovės

pasekmėmis ir privilegijomis. Dabar, atėjus Hitleriui, sėkmė, jo netikėta viešnia, žengė pirmuosius pasitraukimo žingsnius. Niujorko palydovams, padavėjams ir durininkams Zweigas buvo nematomas, o moterims – senstantis nepažįstamasis bailiomis akimis, su neaiškiu akcentu šnekantis pro ūsus. JAV valdžios įstaigos neatsižvelgdavo nei į jo pavardę, nei, juo labiau, į veidą. Kas iš tikrųjų jis dabar *buvo*?

Žinoma, ir daugelį kitų pabėgėlių, kurie savo gimtinėje buvo įžymūs, ištiko toks nuosmukis – jie virto anonimais. Ši patirtis kartais iš dalies suteikdavo ir laisvės. Vokietis išeivis Martinas Gumpertas, gydytojas, rašytojas, kartais – Erikos Mann mylimasis, o jos tėvui Thomui Mannui rašant *Daktarą Faustą* – prityręs konsultantas sifilio eigos klausimais, rašė, kad išeivystė yra proga susikurti naują savastį. Būtų „nedėkinga neigti didžiulį emigracijos suteiktą postūmį, – rašė jis savosios pabėgėlio patirties metraštyje. – Daugelis iš mūsų ten buvome tokie, kokie daugelis iš jūsų esate čia: vaikštantys lavonai, gyvenantys gyvenimus tuštumoje, skaičiuotuvai, robotai, kuriems ten beveik nebuvo kaip išsigelbėti iš pragariškai niūraus gyvenimo. [...] Akivaizdu, kad visi mes kentėme nuo civilizacijos neurozės, pačiame jėgų žydėjime pasmerkiančios brandaus amžiaus žmogų pirmalaikei senatvei. Kai šiame tarpsnyje esi negailestingai išmetamas į gatvę, atgyja jaunystės pradai; tenka [...] surasti savo kelią dabartiniame gyvenime, kuriame lig šiol atlikdavai tik pensininko vaidmenį.“

Pats Zweigas sykį prabilo panašia gaida ir Rolland'ui pastebėjo, kad jaučiasi dėkingas „ponui Hitleriui“ už tai, jog suteikė jam naujo veržlumo ir išvadavo nuo pavojaus tapti nebepataiso-

mu buržua. Tačiau jis taip kalbėjo 1934-aisiais, tame išeivystės etape, kurį retrospektyviai galima pavadinti medaus mėnesiu. Po septynerių metų klajonių nebeatrodė, kad išsilaisvinimas nuo visos ankstesnės būties suteikia tiek gyvybės.

Vis dėlto jis, kaip ir Gumpertas, užsiminė, kad išeivystė suteikia progą atgaivinti apmirusias kūrybines jėgas. Zweigas netgi baisėdamasis suvokė, kad, kaip sakė *New York Times* reporteriui, nors pats asmeniškai prarado gebėjimą susikaupti, konfliktas atvėrė „neapmatomas patirties platybes", iš kurių vieną dieną menininkai galės semtis įkvėpimo. Mat, tęsė jis, „kiekviename laive, kelionių biure, atstovybėje iš visai nesvarbių, anonimiškų žmonių galima išgirsti nuotykių ir kelionių istorijų, kuriose apsakoma ne mažiau pavojų nei Odisėjo istorijoje, ir kurios ne mažiau jaudina".

Išeiviai dažnai mini, kokias didingas keliones jie nukeliavo, kai buvo išvietinti. Vienas pabėgėlis rašytojas išsakė pastebėjimą, panašų į Zweigo, bet su kitokia atomazga: „Dažnai pagalvoju, kad mums tenka patirti tuos pačius nuotykius kaip Odisėjui, tik dievai šioje istorijoje nepasirodo." Hannah Arendt, taip pat atvykusi į Niujorką tą 1941-ųjų pavasarį, pakreipė šį palyginimą dar niūresne linkme. Žydų pabėgimo iš Europos tema ji rašė apie „neviltį ir sutrikimą, būdingus šiems odisėjiškiems klajūnams, kurie, kitaip nei jų didysis pirmavaizdis, nežino, kas jie yra".

Odisėjas, netekęs tapatybės jausmo, atsiduria blogesnėje padėtyje nei Odisėjas, praradęs dievus. Tai – Odisėjas kaip Edipas. Sulydžius šiuodu veikėjus, pasiekiama pati daugelį Europos žydų ištikusios patirties esmė: prieš iškylant Hitleriui jie įsivaizdavo save kaip nuo kitų neatskirtus gimtosios šalies visuomenės narius.

„Kas gali kurti planus! Kas gali sakyti: darysiu taip, ketinu daryti anaip“, – vieną rūškaną popietę *Wyndham* viešbutyje rašytame laiške Lottės šeimai sielvartavo Zweigas. Ištisas valandas jis vaikštinėjo po mažytį viešbučio numerį, trapia, grakščia ranka spausdamas kitos rankos riešą – šis nervingas judesys buvo tapęs įpročiu ir galėjo reikšti tiek pasibjaurėjimą Manhatano blizgesiu, tiek sutrikimą nežinant, ką daryti toliau, mėginimą sugalvoti, kur dar būtų galima pabėgus rasti ramybę, – ką jis turėtų daryti, kad iš tiesų pasiektų prieglobstį, net jei toks ir yra. O tuo metu jų klaustrofobiškus kambarius vis labiau griozdino jo rankraščių lapai. „Vargšė Lotte nežino, kur taisyti penkis skirtingus egzempliorius, – ant lovos, ant grindų, visur visada perkrauta spausdintų ir ištaisytų lapų“, – prisipažino jis. Pati Lotte vienoje vietoje rašė, kad nedaug trūksta, jog visiškai pasiklystų susikaupusių popierių kalnuose. Abu jie tiesiogine prasme skendo jo raštuose, įgavusiuose negyvą prikeverzotų lapų pavidalą.

Be to, tą pavasarį Zweigas jau aiškiai suvokė, kad kiti pabėgėliai labiau tinka išeivystei nei jis – jie yra veiklesni ir paslankesni. Mąstydamas apie tuos, kurie buvo persikėlę gyventi į Kaliforniją, Zweigas pastebėjo, kad dauguma politinių emigrantų „įsikūrė nameliuose ir pradėjo naują gyvenimą“, o juodu su Lotte vis dar nėra tikri, „kiek laiko liksime čia, ir kaip nuspręsti – ar bus įmanoma nukeliauti į Braziliją? Ar tebebus laivų ir lėktuvų? [...] Taigi mes laukiame, o laukti nelabai gerai, kai dirbi darbą, kuriam reikia susikaupti.“

Zweigas jautėsi paralyžiuotas pražūtingiausio delsimo – laukimo jaučiant, kad tavo likimas nuo pradžių iki galo priklauso nuo pasaulio įvykių ir valdžios sprendimų, o šių negali paveikti savo prašymais. Jam regėjosi, kad jis yra priklausomas nuo didžiulių,

beveidžių darinių, kad neturi laisvės žengti net kelių žingsnelių pirmyn ar atgal, todėl jautėsi prilyginamas vaikui, ir tai galbūt iš dalies paaiškina maždaug šiuo laiku į jo laiškus įsismelkusią narciziškos savigailos gaidelę. Bertoldas Brechtas, kuriam išeivystė JAV sekėsi ne ką geriau nei Zweigui, paliko tokį natūralizacijos Amerikoje aprašymą, meistriškai pajuokiantį jos atžanginį pobūdį: „Pirma konsulas priverčia mus keturis sykius keturpėsčia apropoti kvartalą. Tuomet iš mūsų reikalaujama pateikti sveikatos pažymėjimą, patvirtinantį, kad nepritrynėme nuospaudų. Paskui esame verčiami pažvelgti konsului tiesiai į akis ir prisiekti, kad apie nieką neturime nuomonės. Bet tada jis mus permato ir pareikalauja įrodyti, kad niekada per visą gyvenimą nė karto nesame apie nieką turėję nuomonės."

Filosofas Güntheris Andersas, – jis kurį laiką buvo vedęs Hannah Arendt ir taip pat imigravo į Niujorką, – dienoraštyje pasakojo, kad emigravus „pasakymas *alter Knabe** staiga ėmė skambėti prasmingai. [...] Kadangi buvome apsistoję laikinos padėties *chambres garnies*** ir kasdienybę laikėme tik intarpu, o savo gyvenimą sutvarkėme tik kaip porytdienos įžangą, [...] gyvenome visiškai *neteisėtą gyvenimą*, ir mūsų būseną dėl panašumo į nesubrendusių žmonių gyvenseną galima buvo nusakyti kaip „pubertetą".

Zweigui atrodė, kad šios „porytdienos" reikėtų laukti tiek, kiek trunka visas gyvenimas, nes jo akyse visas pasaulis dėl karo grįžo į ankstesnį raidos tarpsnį. Rašydamas apie sąlygas, kuriomis kūrė autobiografiją, – neturėjo savo knygų, užrašų, laiškų, negalėjo remtis draugų prisiminimais, – jis pareiškė: „Kiekvienas

---

* draugužis (*vok.*), pažodžiui – „senas berniukas".
** baldais apstatytuose kambariuose (*pranc.*).

gyvena toks izoliuotas, kaip prieš šimtus metų, kai dar nebuvo išrastas garlaivis, geležinkelis, lėktuvas ir paštas."* O jam pačiam „visa [...] buvo nutraukta ir sudaužyta, ir aš žinojau, kad po šio karo viskas bus dar viena, nauja pradžia."**

Kitą dieną po kokteilių vakarėlio *Wyndham* viešbutyje Zweigas į Argentiną emigravusiam vokiečių rašytojui Pauliui Zechui rašė, kad jų karta žus kaip Izraelio vaikai, be tikslo klajodami po dykumą ir niekada nepamatę Pažadėtosios žemės. „Mes visomis prasmėmis atsidūrėme ne vietoje, – dejavo jis. – Šiandien turi būti arba dvidešimties, arba aštuoniasdešimties – turėti visą gyvenimą prieš akis arba jau už savęs. Mums liko tik viena – darbas. Net šiuo metu, kai juo nieko nepakeisi, jis tebėra veiksnys, atitraukiantis dėmesį." Amerikoje jis stengėsi ne suprasti, kaip aukštai galėtų vėl pakilti šlovės laiptais, o atsakyti į esminius klausimus – kodėl turėtų ir toliau vaikščioti žeme. Mat Zweigui kiekviename žingsnyje kas nors primindavo, kad jo ankstesnės tapatybės atrama buvo tai, kas palaikė visą pasaulį.

Ir vis dėlto vieną to pavasario dieną Zweigas išėjo pro *Wyndham* viešbučio duris pas gydytoją, paskyrusį jam neįprasto gydymosi kursą. Jis jau anksčiau spaudė Lottę pradėti gydytis astmą ilgai trunkančiu antikūnų mišinių kursu, nors jos simptomai po šių injekcijų dažnai pablogėdavo. Nors Zweigas ir kritikavo amerikietišką madų vaikymąsi, tačiau, kai kalba pasisuko apie kūno atjauninimą, jis negalėjo atmesti galimybės, kad visos tos naujovės šio to vertos.

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 24.

** Ten pat, p. 464.

Manau, kai Zweigas atėjo prie savo paslaptingojo gydytojo durų, tuštybė paskatino jį slapčia žvilgtelėti atgal ir įsitikinti, jog niekas nematys jo žengiant į vidų, – nors galbūt buvo girdėjęs, kad ne ką kitą kaip Sigmundą Freudą kartą gydė Vienos fiziologas Eugenas Steinachas, vienas iš tokio gydymo pradininkų. Kas konkrečiai ten įvyko – nežinoma, bet vienu metu Zweigas apnuogino odą suleisti dar vienai dozei, pratęsiančiai ypatingų hormonų injekcijų seriją. Tą nevilties pavasarį Zweigas buvo pradėjęs dar ir naujovišką gydymo kursą senatvės poveikiui atitaisyti. Paskutiniame laiške Romains'ui jis prisipažino, kad paskiausiame gyvenimo tarpsnyje buvo taip persmelktas nerimo, jog negalėjo liautis klausinėjęs savęs, kur rasti jaunystės šaltinį. Niujorkas pasiūlė farmacinio sprendimo galimybę.

Miestas ne tik skatino pabėgėlius klausti, kas jie yra. Pats Niujorkas buvo lyg daugelio tapatybių prieglobstis. „Manhatanas yra Amerikos abėcėlė", pareiškė išeivis iš Vokietijos ir Čekijos Hansas Natonekas. Kiekviename kvartale „glūdi pavyzdys, rodantis, kokia galiausiai bus Amerika". Claude'as Lévi-Straussas, 1941-aisiais pirmą kartą vaikščiodamas Niujorko gatvėmis, apibūdino šį miestą kaip tokią vietą, kur viskas atrodo įmanoma. Miesto, visuomenės ir kultūros audinyje čia žioji skylės, rašė jis. „Jei jūs tarsi Alisa norėtumėte patekti kitapus veidrodžio ir atrasti pasaulius, kurie tokie žavingi, kad atrodo netikri, jums tereikia išsirinkti kurią nors skylę ir į ją įlįsti." Šį žavesį, rašė jis, stiprina tai, kad miestas kartu „persunktas priplėkusios Centrinės Europos kvapų" – jau pribaigto pasaulio liekanų – *ir* pripildytas naujo amerikietiško dinamiškumo, ateityje užvaldysiančio Europą.

Viena esybės dalimi Zweigas vis dar svajojo, kad Niujorke suras receptą prarastai jaunystei sugrąžinti. Tai skaudus *Žydrąjį*

*angelą** primenantis vaizdas – senyvo žmogaus negrabi gudrybė laikui apgauti. Tačiau ji taip pat rodo, kad jei tik Zweigas būtų galėjęs atgaivinti išsekusias jėgas, tą vasarą nebūtų visiškai netekęs vilties. Anksčiau jis buvo svajojęs, kad galėtų šiek tiek persiimti Amerikos gyvumu. Ankstesniame emigracijos tarpsnyje apsilankęs Manhatane jis rašė: „Iš Amerikos miestų liejasi barbariška pašėlusiu tempu skambanti muzika, žmonijos triumfo giesmė." Nors ji sekina, „jūs skubate pamatyti dar daugiau – daugiau žmonių, daugiau gatvių; nesąmoningai prisitaikote prie to ritmo". Šie Amerikos didmiesčiai, lyriškais jo žodžiais, skamba „nuostabiu paties gyvenimo ritmu, ir atrodo, kad čia, Niujorke, jis girdėti geriausiai, nes čia yra atokiausia Senojo Pasaulio vieta".

* *Žydrasis angelas* (*Der blaue Engel*) – 1930 m. Josefo von Sternbergo filmas su Marlene Dietrich, sukurtas pagal Heinricho Manno romaną. Vienas iš pagrindinių filmo veikėjų – pagyvenęs mokytojas.

Antras skyrius

ELGETOS IR TILTAS

Stefanas Zweigas pirmą kartą nukeliavo į Niujorką 1911-aisiais, būdamas tik trisdešimties, žvalus ir gyvas, užsidegęs atrasti Walto Whitmano, poezijoje skelbiančio „būsimą pasaulio brolybę“*, šalį. Neįmanoma pervertinti kelrodės žvaigždės vaidmens, kurį Whitmanas pirmaisiais XX amžiaus dešimtmečiais atliko susvetimėjusiems europiečiams. Klauso Manno požiūriu, „jaunatviškam pasaulio pertvarkos impulsui“, iš esmės religiniam „kiekvienos naujos kartos revoliuciniam veržlumui“ kryptį rodė keturi didieji arkangelai: Platonas, Nietzsche, Novalis ir Whitmanas. Tačiau būtent Whitmanas, pasak jo paties – „Kosmosas, didžiojo Manhatano sūnus“, potraukį atvirai ir erotiškai mylėti žmoniją susiejęs su aukščiausiais demokratijos principais. Taigi jis įkūnijo visuotiniausius amerikietiškojo pažado bruožus. „Atvirų vietų ir aukštai stūksančių miestų, [...] Lincolno, Sacco

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 215.

ir Vanzetti*, įstabių derinių ir prieštaravimų šalyje“ Mannas ir jo tėvynainiai ieškojo Whitmano „atletiškos demokratijos“ požymių. Emigravęs Carlas Zuckmayeris kone pirmiausia nukeliavo į Whitmano gimtuosius namus ir aukštai kilstelėjęs kepurę pamojavo, „kad pagerbtų didįjį „draugą“. Zweigo draugas romanistas Franzas Werfelis sakė mylįs Whitmaną kaip genijų, atskleidusį, jog nė viena tema nėra tokia banali, kad poetas negalėtų ja rašyti.

Svarbiausia, Whitmanas įkūnijo svajonę apie nešališką, brolišką optimizmą, kuris tuo metu, kai Zweigas pirmąsyk lankėsi Amerikoje, Europoje jau buvo pradėjęs nykti. Vos atvykęs į Niujorką, jis puolė prie savo viešbučio durininko ir paklausė, kaip rasti Whitmano kapą. Žmogus sumišęs įsispoksojo į jį. Zweigas nemokėjo paaiškinti! Whitmanas! Waltas Whitmanas! Žmogus, visatą padaręs viena dieviška tėvyne! Bet tai buvo beprasmiška. Vargšas durininkas, italas imigrantas, niekada nebuvo net girdėjęs šios pavardės.

Whitmanas įkvėpė Zweigą ne tik egzaltuotos, visą žmoniją visa esybe priimančios demokratijos idėja, bet ir „audringu kriokliu“** besiliejančių eilių jėga, ir būtent šiose eilėse jis rado savo tikrosios Niujorko patirties atgarsių. Pirmą kartą Niujorkas paliko Zweigui neaprėpiamo, ritmingo miesto įspūdį, o žvelgti žemyn nuo Bruklino tilto į uostą arba klajoti „akmeniniais aveniu tarpekliais buvo nemažas atradimas ir jaudinantis pojūtis“***.

---

* Nicola Sacco ir Bartolomeo Vanzetti – Italijoje gimę anarchistai, 1921 m. JAV nuteisti mirties bausme už žmogžudystę. Byla susilaukė daug visuomenės dėmesio. Paplitusi nuomonė, kad jie buvo nuteisti neteisingai.

** *Vakarykštis pasaulis*, p. 215.

*** Ten pat, p. 216.

Jis leidosi į tą kelionę patarus žydui pramonininkui ir aukšto rango diplomatui Walteriui Rathenau, už Zweigą dešimtmečiu vyresniam berlyniečiui. Rathenau sužavėjo jį ne tik, kaip sakė Zweigas, savo proto „akinama šviesa“, bet ir, ne mažiau, dėl to, kad, būdamas sklidinas „gilaus nerimo ir netikrumo“*, jis labiau nei kuris kitas Zweigo kada nors sutiktas žmogus įkūnijo žydo tragediją. Kalbėdamas žodžiais, primenančiais vėliau taikytus jam pačiam, Zweigas apie Rathenau svarstė, kad „nepaliaujama jo veikla [...] buvo tik savotiškas svaigalas, padedantis nuslopinti vidinį nervingumą ir paskandinti vienatvę, lydėjusią jo intymųjį gyvenimą“**. 1907-aisiais kalbėdamasis su Zweigu Rathenau pareiškė, kad Zweigas niekada nesupras Anglijos, kol nebus matęs šios salos kolonijinių valdų, ir niekada nesuvoks Europos, kol neišvyks už jos ribų. „Kodėl jums nenuvykus į Indiją arba Ameriką?“*** – paklausė Rathenau. Trokšdamas tapti tikru pasaulio piliečiu, Zweigas tuojau paklausė patarimo ir beveik nedelsdamas iškeliavo į Indiją. Atsidūrus ten, suvokimas, kad prieš jį keliaklupsčiaujama kaip prieš privilegijuotą europietį, trikdė Zweigą ne mažiau nei šalies kastų sistemos ir baisaus skurdo vaizdai.

Viešnagė Amerikose keleriais metais vėliau – per ją jis per kelis mėnesius apsilankė ne tik Jungtinėse Valstijose, bet ir Panamoje, Kanadoje, Kuboje bei Puerto Rike – Zweigui įkvėpė daug daugiau gyvybės, bet ilgalaikės paniekos Niujorko kultūrai daigai jau buvo pasėti. Per apsilankymą operoje jis patylomis juokėsi matydamas, kad žiūrovams nepatinka tamsa ir kad, turėdami

* Ten pat, p. 208.
** Ten pat, p. 209.
*** Ten pat.

atsinešę libretus už penkiasdešimt centų, jie buvo pasiryžę juos perskaityti. Staiga „lydimos tylaus spragsėjimo sužybsėjo šviesełės, nes apdairieji įsijungė atsineštus elektrinius žibintuvėlius. Ir dešinėje, ir kairėje buvo matyti virpantys spinduliai, švytuojantys virš atverstų libretų puslapių. Šventoji festivalio drama praktiškų žmonių šalyje!" Nusileidus uždangai, pastebėjo Zweigas, kiekvienas žiūrovas varžėsi su kaimynais, siekdamas parodyti, kad gali ploti smarkiau nei jie, o paskui tęsė varžybas fojė, kur vyko antra rungtis – dėl ledų. Pastaroji buvo suprantama, sakė Zweigas, nes ledai „iš tikrųjų yra geriausia, ko galima gauti Amerikoje".

Kitą kartą išsilaipinęs šiame mieste, 1935-aisiais, Zweigas buvo penkiasdešimt ketverių ir beveik pasiekęs šlovės viršūnę. Be to, jis buvo linkęs gintis, prislėgtas, kamuojamas baimės, kad kiekvienas jo, kaip visuomenės veikėjo, žingsnis stebimas ir neigiamai vertinamas. Nacių šalininkai Zalcburge jau anksčiau palankiai žiūrėjo į jo knygų deginimą Vokietijoje, o neseniai dar ir buvo pradėję kaltinti Zweigą, kad jis nuteikia pasaulį prieš Austriją. O žydų emigrantų spauda vainojo Zweigą už tai, kad jis toliau bendradarbiauja su Richardu Straussu, net ir tada, kai šis buvo oficialiai paskirtas Hitlerio režimo vyriausiuoju muzikos reikalų patikėtiniu. Taip pat jis buvo kaltinamas bailumu, mat ir toliau nenori reikalauti, jog užsienio šalys pradėtų kovą Vokietijos žydams išgelbėti, bei „epikūrizmu" už tai, kad skatina išeivius būti politiškai neutralius, „visai kaip krikščionybė nukreipia žvilgsnį nuo pasaulio", kaip savo kaltinime sakė vienas garsus pabėgėlis.

Čia užkliudėme tik patį Zweigo bėdų paviršių. Jis galiausiai buvo priverstas palikti mėgstamą Vokietijos leidyklą *Insel Verlag*, su kuria prieš tai itin daug bendradarbiavo, mat ši ėmė nerangiai daryti paslaugas Hitlerio režimui. O kai Zweigas kaip naują leidėją norėjo pasirinkti redaktorių iš Vienos Herbertą Reichnerį, sukėlė savo draugui Josephui Rothui paniekos proveržį: „Smulkus neraštingas šūdžius, *Weltbühne** žydelis negali būti tavo literatūriniu atstovu! – pratrūko Rothas. – Neįsk į rankas tam, kuris galės PER TAVE staiga suklestėti ir tapti įtakingas, bet tuo pat metu toliau begėdiškai šmeiš tave savo šūdiname „žydų klausimais susipratusių" ir „progresyvių" artimų beraščių būrelyje." Tuo metu Zweigo ir jo pirmosios žmonos Friderikės santuoka ėmė žlugti. Dar tik prasidėjęs romanas su Lotte tuo metu galėjo nutrūkti visam laikui – šiaip ar taip, ji buvo beveik trisdešimčia metų jaunesnė. Neseniai jis buvo nusprendęs leistis į prevencinę emigraciją – išvykti į Londoną, kur gyveno Lotte, – iš dalies tam, kad pabėgtų nuo beprotiškos įtampos Austrijoje, iš dalies – norėdamas ištrūkti iš klaustrofobiško namų gyvenimo Zalcburge, ir spauda šį sprendimą plačiai pagarsino. Politiniai emigrantai aktyvistai neabejotinai pasibaisėjo, kai Zweigas, Londone žurnalistų paklaustas apie savo persikraustymą, neįtikimai raminamu tonu prabilo apie tai, kokia graži ir rami vieta dirbti yra Anglija, – ir, be to, ji gali pasigirti puikiomis bibliotekomis bei nepaprastai gera muzikine scena, – bet nepaminėjo, kad bėga nuo plintančio nacionalsocializmo, įsivyraujančio vietinio austriškojo fašizmo ir vis pavojingesnio visoje Vidurio Europoje antisemitizmo.

---

* *Die Weltbühne* – nuo 1905 m. Vokietijoje leistas žurnalas, kuriame reiškėsi kairieji intelektualai. 1933 m. nacionalsocialistams žurnalą uždraudus, jo veiklą tęsė Austrijoje leidžiamas žurnalas *Wiener Weltbühne* ir kiti leidiniai.

Tačiau visi šie nemalonumai nedaug tepakenkė puikiai Zweigo literatūrinei reputacijai. Ką tik buvo pasirodžiusi jo studija apie Erazmą Roterdamietį – kaip jis sakė, „menkai tepridengtas autoportretas“, – kaip šiuolaikinių Europoje vykstančių kovų alegoriją vaizduojanti pasaulietiško humanisto – Erazmo kaip Zweigo – ir fanatiško veiklaus žmogaus Martino Lutherio konfliktą. Knyga plačiai susilaukė kritikų palaikymo, ir, nepaisant visų nacių įvestų žydų kūrinių leidybos apribojimų, Zweigo *Erazmas* buvo laikomas nepavojingu leisti net ir Vokietijoje. Čia kūrinį pirko maždaug taip pat noriai kaip ir kitur Europoje bei Jungtinėse Valstijose – o ten jis sudomino nemažai pirkėjų. Tik prieš kelis mėnesius Zweigas vienam Vienos žurnalistui sakėsi esąs įsitikinęs, jog Europa ir Amerika darosi kultūriškai artimesnės, ir su užsidegimu laukė artėjančios kelionės į Jungtines Valstijas. Dabar, 1935-ųjų sausį – naujų metų pradžioje – daugelis žmonių tikėjosi, kad Zweigas pasinaudos dėmesiu, kurio susilaukė atvykdamas į Niujorką, ir galiausiai padarys drąsų viešą pareiškimą apie nacių žvėriškumą.

Benas Huebschas sukvietė spaudos konferenciją leidyklos *Viking Press* kontoroje 48-ojoje gatvėje, siekdamas patenkinti reporterius, reikalaujančius, kad Zweigas išsakytų savo nuomonę. Žurnalistai atvyko laiku. Zweigą atvedė į kambarį ir pasodino prie stalo, apie kurį pusračiu buvo įsitaisę interviu rengėjai. Sutvyksėjo blykstės. Zweigas sumurmėjo keletą nereikšmingų sakinių apie pokyčius, kuriuos pastebėjo Amerikoje nuo pastarosios kelionės, įvykusios prieš dvidešimt šešerius metus. Jam nedaug tespėjus pasakyti, iš visų pusių pasipylė klausimai. Kas vyksta Europoje? Ką jis gali pasakyti apie Hitlerį? Ką pasaulis turėtų daryti dėl hitlerizmo?

Zweigas spoksojo į susirinkusius reporterius su būdinga „apatiška ramybe“ – taip jo žvilgsnį apibūdino vienas to meto žurnalistas.

– Vokietijoje buvau prieš trejus metus, – atsakė jis.

– Bet jūs sekėte įvykius – kalbėjotės su žmonėmis, išvykusiais iš Vokietijos?

– Bet žmonės, kurie vieši Vokietijoje apie porą savaičių, negali žinoti, kas iš tikrųjų vyksta, – paprieštaravo Zweigas. – Kaip jie gali susidaryti nuomonę apie vokiečių dvasinę būseną? Iš kur jie žino, kokia nauja visą padėtį pakeisianti sąjunga susidarys kitą dieną?

Žurnalistų tai neįtikino.

– Buvau Amerikoje dvi savaites, ir po šio trumpo apsilankymo negalėjau pasakyti, ar žmonės patenkinti prezidentu Rooseveltu, – tęsė Zweigas.

Jis pasakė, kad kalbant apie Vokietiją „nieko pranašauti neįmanoma. Visos ankstesnės pranašystės buvo paneigtos. Visos iki vienos buvo klaidingos."

– Nepranašausiu. Niekada nepasisakyčiau prieš Vokietiją, – pareiškė Zweigas. – Niekada nepasisakyčiau prieš jokią šalį.

Kai kurie dalyviai, mėgindami pateisinti Zweigo santūrumą, padarė išvadą, kad, kaip rašė vienas žurnalistas, „čia kalbėjo tik istorikas ir biografas, menininkas, kuris nori rašyti tik tada, kai turi reikiamą laiko perspektyvą". Bet reporteriai suglumo, kai Zweigas paskui staiga pasuko pokalbį kitur: išreiškė nuogąstavimą dėl žydų naujakurių elgesio Palestinoje.

– Matyti Palestinos tendencija tapti pavojingu nacionalistiniu judėjimu, – pastebėjo jis.

– Ar jūs pats nebuvote susijęs su daktaru Herzliu ir kitais sionizmo pradininkais? – paklausė vienas reporteris.

– Niekada nebuvau tikras sionistas, – atrėmė Zweigas. – Nekenčiu visų rūšių nacionalizmo. Nenorėčiau, kad žydai taptų nacionalistai.

Vienas iš spaudos konferencijoje dalyvavusių žurnalistų, Josephas Braininas, ir toliau mėgino ištraukti Zweigą iš kiauto. Vėliau Juliaus ir Ethel Rosenbergų* gynėju tapęs Braininas paklausė apie menininko atsakomybę šiandien, šia vilione mėgindamas iš Zweigo išgauti cituoti tinkamą žydus persekiojančio Hitlerio pasmerkimą.

---

* Julius ir Ethel Rosenbergai 1950 m. JAV buvo apkaltinti šnipinėjimu SSRS naudai ir nuteisti mirti.

Zweigas nepasidavė.

– Menininkas, tikintis teisingumu, niekada negali nei sužavėti masių, nei pateikti jas vienijančių šūkių, – pareiškė jis. – Intelektualas turi likti prie savo knygų. Pasaulio istorijoje joks intelektualas niekada nebuvo deramai pasirengęs vadovauti liaudžiai.

Bet *kodėl* būtent intelektualui negali sektis politikoje? – norėjo sužinoti reporteriai.

Šioje vietoje Zweigas pastebimai įsitraukė į diskusiją. Jis palinko virš stalo link pusračiu įsitaisiusių žurnalistų, kartais nuo anglų kalbos peršokdamas prie vokiečių ir žvilgčiodamas į Huebschą, kad šis išverstų.

– Tikras intelektualas negali būti „geras partinis“, – tvirtino jis. – Būti intelektualui – vadinasi, būti pernelyg teisingam, suprasti oponentą ir taip susilpninti įsitikinimą savo teisumu.

Braininas ir toliau spyrė Zweigą kalbėti tiesiai apie dabartinę pasaulio situaciją, ir galiausiai šis priartėjo prie dabarties.

Nė vienas iš dabartinių pasaulio diktatorių, atkreipė dėmesį Zweigas, neturi nė menkiausios akademinės ar intelektualios praeities.

– Masės šiuo metu nepasitiki intelektualu. Jos ieško vadovų tarp savų – tarp masių. Tai tinka Mussoliniui, Hitleriui, Stalinui, velioniui Dollfußui, o dabar Prancūzijoje – Lavaliui.

Reporteriai, kaip ir dera, pacitavo jo žodžius, bet nebuvo galima tikėtis, kad jie suprastų, kokia reikšminga Zweigui ši mintis. Tik po šešerių metų, rašydamas atsiminimus, jis išdėstė, ką reiškia šios pastabos. Tada jis net pareiškė, kad išorinis pasaulis niekada nesuvokė tikrosios priežasties, dėl kurios Vokietija taip katastrofiškai neperprato Hitlerio asmenybės ir stiprėjančios jo valdžios. Vokietijos visuomenė ne tik buvo klasinė, įrodinėjo

Zweigas, – šioje šalyje „nuo klasinio idealo buvo neatsiejamas „išsilavinimas“, kuriam visuomenė teikė nepaprastą reikšmę ir jį visaip aukštino“*. Dėl pagarbos *Bildung***, magiškai ir didelę galią turinčiai idėjai, pasak kurios asmenybė turi būti tobulinama holistiškai, griežtai protiškai, ir šio tobulinimo pagrindas turi būti geras vakarietiško žinių kanono įvaldymas, išsilavinę vokiečiai į Hitlerį negalėjo žiūrėti rimtai, rašė Zweigas. Buvo tiesiog neįsivaizduojama, kad šis net vidurinės mokyklos, nekalbant apie aukštąją, nebaigęs „aludžių agitatorius“ „drįstų galvoti apie postą, kurį kadaise užėmė baronas vom Steinas, Bismarckas, kunigaikštis Bülowas“***. Vadinasi, teigė Zweigas, net po 1933-iųjų dauguma vis dar manė, kad Hitleris yra laikinas vadovas, o naciai pasirodys esą tik laikinas reiškinys.

Zweigas prisiminimuose atvirai nepasakė, kad pats buvo padaręs šią klaidą. Niekas taip nepasitikėjo gelbstinčia kultūrinio lavinimo galia kaip Zweigas. Net ir Hitleriui tapus reichskancleriu jis sakė tikįs, kad Trečiasis reichas pasirodys esąs tik kluptelėjimas pakeliui į vieningą Europą – būsimąją „pasaulinę Šveicariją“, kaip jis ją apibūdino. Zweigui prireikė ne vienų metų, kol iš tikrųjų įsisąmonino mintį, kad masių abejingumas intelektualiniams ir kultūriniams pasiekimams gali būti ilgalaikis. Tai, kad jo paties knygas visame vokiškai kalbančiame pasaulyje (taip pat diktatorių valdomose Italijoje, Sovietų Sąjungoje bei Prancūzijoje) ir toliau taip pašėlusiai mėgo skaitytojai, tikriausiai stiprino jo tikėjimą, kad Vokietijos liaudis greitai atsipeikės. Zweigas manė, kad geriausias atsakas į Hitlerio populiarumą yra ne skelbti jo

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 390.
** švietimui, lavinimui (*vok.*).
*** *Vakarykštis pasaulis*, p. 390.

šalininkus esant blogio jėga, o perduoti jiems vertingą Vokietijos kultūrinį paveldą, kuriam kelia pavojų nacių politika.

Žvelgiant iš dabarties, bepigu pajuokti Zweigo tikėjimą, kad intelektualinis švietimas net ir 1935-aisiais dar galėjo pažadinti vokiečių moralinę savimonę. Tačiau, atsižvelgiant į dažniausiai pražūtingas pasekmes, kylančias, kai mėginame smurtingai įsikišti į kovą su žiauriais vadovais bei visam pasauliui grėsmę keliančiomis organizacijomis, nesu tikras, ar turėtume skubėti teisti Zweigą. Jei jis būtų galėjęs sutelkti gausesnę tarptautinę paramą, kuri jam būtų padėjusi sustiprinti vokiečių geresnius polinkius, jo metodas gal būtų davęs geresnių rezultatų nei tie, kuriais viskas iš tikrųjų baigėsi. Galbūt dėl Zweigo programos nesėkmės kaltintinas ne vien jis.

Kad ir kaip ten būtų, dauguma Amerikoje jį kalbinusių žurnalistų nesuprato, kad *Viking* kontoroje išsakydamas savo pastabas Zweigas numano tokį rimtą *Bildung* vertinimą. Žurnalistų požiūriu, esmingiausia buvo tai, jog kad ir kaip uoliai Braininas ragino Zweigą, šis atsisakė prabilti atvirai ir apkaltinti nacionalistų režimą dėl nusikaltimų žydams. Jis vis tiek suplakė visus diktatorius į viena ir nepripažino, kad Hitleris ypatingas. Išvengdamas „vienų spąstų po kitų", kaip rašė vienas reporteris, Zweigas visą laiką galiausiai atsakydavo tą patį: *Nesu politikas – esu tik rašytojas.*

Klausydamiesi šių Zweigo žodžių apie save, žurnalistai neišgirdo – lygiai kaip konferencijos pradžioje nutarė, kad jo nesiryžimas pareikšti nuomonę apie Vokietiją atspindi tai, kad jis kalba kaip menininkas, – jog jis nori pasakyti tikįs, kad būtent kaip menininkas galėtų padėti žmonėms suvis pakilti virš politikos liūno. Iš esmės Zweigas mėgino pasakyti, kad kai intelektualai

skelbia aktualias diatribes, nukreiptas prieš valstybės politiką, šie protestai labiausiai padeda palaikyti pačių intelektualų visuomeninę padėtį ir puoselėti jų narcizišką savimeilę.

Ir vėl bepigu kaltinti Zweigą, kad jis vengė atlikti pareigą visuomenei tuo metu, kai to žūtbūtinai reikėjo. Tačiau svarbu suvokti skirtumą, kurį jis mėgino nurodyti. Jis nenorėjo pasakyti, kad intelektualai neturi *nieko* daryti, bet veikiau kad jie nieko nepasieks tiesiog juodindami savo priešininkus. Tiesą sakant, pažvelgus, kokių politinių permainų smerkdami blogą valdžią praeityje yra pasiekę net ir doriausi menininkai bei intelektualai, matyti, kad jų laimėjimai menkoki, – nors, žinoma, gali būti malonu su pasipiktinimu šūkauti. Jei tikrai norite parodyti, kad nepriklausote tokioms padugnėms, kokias jus vaizduoja esant jūsų priešai, teigė Zweigas, padarykite kokių nors ilgam išliksiančių darbų, nepaneigiamai įrodančių didį jūsų žmoniškumą. Taigi, Zweigo požiūriu, nenutraukdamas bendradarbiavimo su muzikos genijumi Richardu Straussu jis ne pataikavo reicho valdžiai, o neigė nacių doktriną, nes parodė, ką sugeba žydai. Tačiau Zweigo niuansai dažnai būdavo pražiūrimi, o jo samprotavimai tais neramiais laikais glumino daug daugiau žmonių nei palenkė jo pusėn.

Draugui į Angliją jis parašė, kad negalėjo pareikšti kaltinimo, kurio troško Niujorko spauda, nes negalėjo pamiršti, kaip jo žodžiai gali pakeisti tebesančių Vokietijoje žydų likimą. „Jie yra įkaitai, – įrodinėjo Zweigas, – ir už viską, ką mes, laisvieji, sakome ar darome, šiems negalintiems apsiginti žmonėms bus atkeršyta. Dabar turime nedaryti nieko, kuo parodytume, jog asmeniškai pradedame polemiką.“ Iš tikrųjų jis jautė, kad jo kaip menininko stiprybė yra sugebėjimas kaip Whitmanui priimti di-

dingą žmonijos įvairovę, o ne sugebėjimas smerkti. „Galiu rašyti tik teigiamus dalykus; negaliu pulti“, – pasakė jis reporteriams Niujorke. Jei tai būtų suprantama kaip silpnumo požymis, jis tvirtino pasiruošęs „pripažinti šią gėdą“. Ši nuostata buvo neabejotinai savanaudiška, – Zweigas vengė bet kokio konflikto, – bet kartu ir apgalvota, jo iš tikrųjų pasirinkta. Jis nemėgino išvengti klausimų – manė, kad *atsakė* į juos, bet nepateikė tų atsakymų, kurių norėjo pašnekovai.

Vienas iš žurnalistų, kurie išėjo iš *Viking* kontoros visiškai suirzę, buvo Braininas. Iš tikrųjų ši patirtis jį taip sunkiai iškamavo, kad po kelių dienų jis prirėmė Zweigą prie sienos *Wyndham* viešbučio numeryje ir vėl jį užklausė. Šį kartą Zweigas iš pradžių vėl laikėsi išoriškai išdidžiai ir santūriai, bet per jų valandą trukusį pokalbį atsitiko kažkas, dėl ko Braininas prarado ryžtą. Zweigui nesiliaujant plepėti, išsisukinėti ir klupinėti, Braininas ėmė suprasti, kad Zweigo „nepagydomas europietiškumas“ – tai ne tik aplinkybė, kad šis žemynas tam tikra abstrakčia prasme yra jo dvasinė tėvynė, o veikiau Europa buvo „kažkokia fizinė jo esybės dalis, pats jo gyvybės alsavimas“. Tada Braininas pajuto Zweigo „iškankintą sielą“. Jis suvokė, kad Europai „pradėjus eižėti“ Zweigas „kentė fizinio suluošinimo skausmą“.

Galiausiai Zweigas ėmė su Braininu dalintis didžiuliu sumanymu, kilusiu jam, kai Hitleris buvo paskirtas reichskancleriu. Jis norėjo įsteigti tarptautinį žydų literatūrinį leidinį, kuris pritrauktų „geriausius Europos protus, neatsižvelgiant į tautybę“. Šis mėnesinis žurnalas būtų leidžiamas anglų ir vokiečių kalbomis, bet į jį patektų ir išskirtiniai rašiniai, spausdinami originalo kalba, – nuo jidiš ir hebrajų iki prancūzų, lenkų, rusų ir ispanų. Jo tikslas, sakė Zweigas Braininui, būtų „dideliais etiniais ir literatūriniais

reikalavimais sutvirtinti aristokratišką europiečių broliją, o ši ilgainiui galėtų pasipriešinti demagogiškai propagandai, kurią pradėjusios jėgos mėgina morališkai sužlugdyti Europą". Geriausias atsakas nacių rasizmui būtų parodyti gausybę gerų dalykų, kurių pasiekė žydai. Jei tik pasaulis sužinotų, kiek daug nepaprastų kūrinių jie yra parašę, tautos niekada neleistų, kad su žydais būtų blogai elgiamasi! Zweigas vis kartojo: „Turime niekada neleisti sau nusileisti iki savo priešininkų intelektinio lygio."

Zweigui vaikštant po kambarį buvo akimirkų, kai jis audringai įsikarščiuodavo.'Jis pradėjo pyškinti žadėjusių paramą žydų vadovų vardus. Įsipareigojo rabinas Stephenas Wise'as! Zweigas Manhatane buvo susitikęs su elito atstovais. Jis pats atsidėtų išimtinai šiam sumanymui! Zweigo kūnas tapo lankstesnis, jis atrodė atsikratęs amžiaus naštos. Tačiau Braininas susijaudino pajutęs, kad mato „tikrąjį Stefano Zweigo veidą", ir kad šis veidas priklauso „nusivylusiam žmogui, pašėlusiai bandančiam ir toliau laikytis nebeegzistuojančios Europos miražo, vis dar atsisakančiam apraudoti ją kaip mirusią".

Braininas į Zweigo siekius ir toliau žiūrėjo skeptiškai. Bet jis negalėjo žinoti, kiek daug panašių donkichotiškų sumanymų buvo dar prieš šią idėją – kiek daug laiko ir jėgų Zweigas buvo skyręs tikėjimui, kad žmonių polinkis į toleranciją dar galėtų būti pažadintas sužinojus teigiamų dalykų apie tariamus priešus. Vienas iš tų ankstesnių mėginimų, į kuriuos sunkiausia žiūrėti abejingai, buvo manifestas, kurį Zweigas po Hitlerio pergalės norėjo parašyti kartu su Albertu Einsteinu, pritraukdamas visus iš Vokietijos išvytus įžymius menininkus ir rašytojus, kad padėtų įteisinti žydus parodydamas jų indėlį į menus, mokslus ir psichologiją. 1933-iųjų birželį aptardamas savo sumanymą su

Einsteinu, Zweigas apibūdino tą manifestą taip: jame neturi būti „gausu dejonių ir skundų, nuostata turi būti visiškai teigiama ir atsakinga, mūsų požiūris turėtų būti skelbiamas pasauliui kuo ramiausiai". Zweigas įsivaizdavo manifestą kaip „klasikinį ilgai išliksiantį vokiečių prozos kūrinį, ilgalaikį kultūrinį ir istorinį dokumentą, kurį kartu parašytų geriausieji, o pasirašytų visi". Jis prirašė ištisus puslapius šiam sumanymui skirtų pastabų, ir jame kaip įrodymas, kad žydai nėra žemesni, turėjo būti minimas Biblijos, „švenčiausios ir vertingiausios visų laikų knygos", sukūrimas. Tinkama, bet kartu keistoka atrodo tai, kad vienintelis asmuo, kurį Zweigas, kalbėdamas apie pastarojo meto žydų pasiekimus, išskyrė iš kitų nurodydamas vardą, buvo Paulis Ehrlichas, vaistą nuo sifilio atradęs mokslininkas. Vien Ehrlicho darbų, kuriais jis tiek daug prisidėjo prie „milijonų žmonių laimės Vokietijoje ir pasaulyje, mums užtektų atlyginti visoms kaltėms ir nusižengimams, kuriais šiandien esame su neapykanta kaltinami", – rašė Zweigas.

Einsteinas manifestu susidomėjo, tačiau kai Zweigas parašė juodraščius, manifestas nebebuvo toliau kuriamas. Zweigas Einsteinui pranešė, kad ketinimą sužlugdė smulkūs egoistiniai pačių žydų ginčai. Jau jam mėginant užmegzti ryšius su jųdviejų kolegomis, „pasirodo, dauguma pirmiausia smulkmeniškai klausė, kas ten būtų paminėtas ir kas ne, todėl atsisakiau to sumanymo".

Žurnalo idėja taip pat niekada nebuvo įgyvendinta. Benas Huebschas, turintis verslininko nuovokumo, kuriam niekada nepakenkė nei jo tikėjimas Zweigo literatūriniais gebėjimais, nei ypatingas atsidavimas rašytojų pabėgėlių leidybai, mėgino įtikinti Zweigą, kad, amerikiečių požiūriu, daugiakalbio žurnalo idėja iš pat karto pasmerkta nesėkmei. Tačiau Zweigas norėjo tikėti,

kad sumanymą vis dar gali išgelbėti Amerikos doleriai. Jis blaškėsi po Niujorką, mėgindamas ieškoti paramos. Nors jis neprašė išmaldos savo reikmėms, pasijuto priverstas perimti įvaizdį, būdingą tiems finansinės pagalbos prašantiems išeiviams, kurie buvo pradėję jį varginti dar gyvenantį Anglijoje. Nors Zweigas ir tikėjosi pastebėti naujų kultūrinių Europos ir Amerikos bendrybių, bet dabar iš tikrųjų pamatė, kaip sunku politiniams emigrantams išsilaikyti Manhatane.

Miesto dangoraižiai buvo aukštesni ir slėgė labiau nei prieš dvidešimt ketverius' metus – tie, kurie supo Centrinį parką, Zweigui dabar priminė didžiulę tvirtovės sieną, juosiančią vidinį kiemą. Tos tvirtovės mūrai nepasidavė jo šturmui. Šį kartą, regis, Niujorkas stiprino Zweigo pojūtį, jog jis nebegali nieko padaryti, kad būtų išgirstas, o visos jo vertybės paseno. Jis paliko miestą net liūdnesnis nei atvyko, negavęs nei finansavimo žurnalui, kurį buvo sumanęs kaip didžiadvasišką savo indėlį į kovą Europoje, nei asmeninės reabilitacijos, kurios gal būtų susilaukęs, jei būtų ryžtingai pasmerkęs hitlerizmą.

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje Zweigas pasijuto vienu metu puolamas iš dešinės ir kairės, – dėl to jis jautėsi esąs dar panašesnis į Erazmą, – be to, tarsi artėjąs prie asmeninių galimybių ribos. Po kelerių metų apmąstydamas tą interviu Josephas Braininas pagalvojo, kad iš visų priverstų emigruoti Europos rašytojų „Stefanas Zweigas buvo galbūt labiausiai užgautas ir sugniuždytas“.

Trečią kartą Zweigas lankėsi Niujorke 1938-ųjų gruodį, praėjus devyniems mėnesiams po anšliuso, dėl kurio jis, kaip rašė

vienam draugui, atsidūrė tuštumoje. Vis dėlto Zweigas truputį užsikrėtė euforija. Tiesa, jo tėvynės nebebuvo, ir jis buvo ką tik galutinai išsiskyręs su pirmąja žmona, – ir paskutiniuoju leidėju vokiečių kalba, – bet, nepaisant tokių didelių netekčių, jautėsi ir išlaisvintas. 1938-ųjų kelionės metu Zweigas staiga tapo tipišku vėlyvojo vidutinio amžiaus vyriškiu, kuris sako „velniop viską" ir imasi ūžauti. Be to, jis ketino pradėti sėkmingiausią lig šiol surengtą Amerikoje savo paskaitų turnė: paklausyti jo kalbos *Carnegie* salėje turėjo ateiti 2 400 žmonių! Jį lydėjo Lotte. Jiedviem plaukiant per Atlantą įspūdingame laiške savo dukterėčiai Evai ji išvardijo beveik du tuzinus miestų, kuriuose Zweigas yra susitaręs sakyti kalbas. Kelionė buvo puiki, saulė šilta, jūra rami. Kiekvieną popietę buvo rodomas lėlių teatras, paskui – kino filmas. Apie šią kelionę Zweigas Huebschui rašė: „Noriu pamatyti truputį Amerikos, o ne tik būti matomas." Jis pridūrė, kad Niujorke norėtų nepatraukti kitų dėmesio, išlikti „Harlemo ir *Rainbow* kabareto anoniminiu svečiu", o paskui būsiąs pasmerktas tapti „oriu paskaitininku universitetuose". Jis išreiškė viltį, jog Huebschas šių nuotykių metu jį lydės. „Jaučiu pareigą parodyti savo leidėjui ir draugui truputį Niujorko", – erzino Zweigas rimtą dviejų vaikų tėvą. Lottei esant šalia, aiškiai atgijo jo polinkis į naktibaldos gyvenimą.

Galbūt jis nenusigavo iki šiauriau esančio Harlemo, bet apsilankė iš naujo atsidariusiame *Cotton* klube, kuris buvo neseniai persikraustęs iš Harlemo į Brodvėjaus ir 48-osios gatvės sankryžą, netoli *Wyndham* viešbučio. Klube svečiuodavosi beveik tik turtingų baltųjų grietinėlė, bet visi atlikėjai būdavo juodaodžiai, o choristės parenkamos kiek įmanoma šviesesnės odos, Cabo Calloway odės žodžiais, „aukštos, rus-

vos ir nuostabios"*. Zweigas atkreipė Lottės dėmesį, kad klubo atmosfera nebėra tokia kaip tada, kai jis veikė Harleme, – nors programą atlikdavo juodaodžiai, klubas dabar mėgino „sueuropinti" bendrąjį įspūdį. *The New York Times* išjuokė tokią nostalgiją ir pastebėjo, kad „bepigu sakyti, jog niekada nebebus kito tokio spalvotųjų renginio kaip tie, kurie būdavo rengiami ten – ne „senajame", bet senajame, SENAJAME *Cotton* klube". Tačiau, kad ir kada būtų prasidėjęs tas neautentiškumas, kurį pastebėjo Zweigas, iš jo pastabos matyti, kad jis ieškojo ne teatrališkos egzotikos, o kitko.

Taip pat Zweigai apsilankė šešiasdešimt penktajame *Radio City Music Hall* pastato aukšte, kur veikė klubai *Rainbow Room* ir *Rainbow Grill*, žadantys lankytojams „aukštą lygį aukščiau nei bet kur kitur" ir garsėjantys kaip viena iš nedaugelio pasaulio naktinių pramogų vietų, kur yra tiksliai įgyvendinta provincialių kino aistruolių puoselėjama elegantiško gyvenimo vizija. Kai Rockefelleriai prieš keletą metų atidarė šį klubą, jie, siekdami suteikti jam reikiamą visuomenišką stilių, surinko personalą iš *Visuomenės registro*** žmonių – parinko iš jo net ir telefonistes.

Zweigai pirmiausia užskriejo liftu į apžvalgos aikštelę. Kaip tik tuo metu leidosi saulė. Smarkus vėjas draskė debesis. Panorama su visais žiburiuojančiais dangoraižiais, keliais ir abiem upėmis pakerėjo Lottę. Vėliau ji ne kartą ten grįžo. Svajonė apie vietą, iš kurios žvelgdami jie galėtų pamatyti chaosą iš toliau, čia įgavo erzinamai materialų pavidalą. Bet galiausiai jie nusileido į patį *Rainbow Room* – didingą, su kupolu, veidrodžiais ir blizgančiais

---

* Cab Calloway (1907–1994) – džiazo dainininkas, dažnai koncertuodavęs *Cotton* klube. „Aukštos, rusvos ir nuostabios" (*tall, tan and terrific*) – žodžiai iš jo dainos.

** *Social Register* – JAV kasmet leidžiama knyga su visuomenės elito atstovų vardais ir adresais.

metalo dirbiniais, su stalais, eilėmis išdėstytais smaragdo žalumo terasose apie besisukančią šokių aikštelę, ir tokiomis aukštomis kainomis, kad net apie vieną vakarą buvo sakoma, jog reikės „didvyriškai išlaidauti". Lottei, atrodo, kur kas didesnį įspūdį padarė vaizdai viršuje ir „pasakiškas, nepaprastas liftas", tokiu dideliu greičiu užlekiantis taip aukštai ir nulekiantis taip žemai.

Zweigai pasiliko Manhatane per Naujųjų metų išvakares. Tuo metu visame Niujorke sumanyta surengti linksmiausias dešimtmečio iškilmes. Šių šventinių renginių, susijusių su 1939 metų Pasauline muge, tema buvo „Naujos dienos aušra" – pagal Gershwino dainos pavadinimą. Galbūt Zweigas pritardamas ir neniūniavo priedainio, tačiau su Lotte daug kur dalyvavo: šoko, ėjo į kviestinius pietus, žiūrėjo draugų, tokių kaip Thorntonas Wilderis ir George'as Bernardas Shaw, pjesių premjeras, daug bendravo su Klausu Mannu, lankėsi koncertuose, apsipirko *Macy's* parduotuvėje, ėjo į kitus naktinius klubus. Visa kelionė buvo pergalinga – palyginti su kitais Zweigo epizodais Amerikoje, neįtikėtina. Jos sėkmę didino prašmatnus MGM filmas pagal Zweigo parašytą ir į perkamiausiųjų sąrašus patekusią Marijos Antuanetės biografiją, išleistą prieš pat prasidedant kelionei ir vėliau tapusią viena iš populiariausių ketvirtojo dešimtmečio knygų.

Sausį, visai prieš išplaukdamas atgal į Londoną, Zweigas davė interviu rašytojui Thomui Quinnui Curtissui, tuometiniam Klauso Manno mylimajam, ir jame tvirtino, kad jo Amerikos paskaitų ciklas buvo tik pretekstas. Tikrasis viešnagės tikslas, teigė Zweigas, buvo „kurį laiką pabūti nekvėpuojant bloga žadančiu Europos oru" ir geriau susipažinti su Jungtinėmis Valstijomis. „Man nepakeliama visą laiką mąstyti Europos mastais, kai ji metai po

metų mažėja ir smulkėja, – pareiškė Zweigas. – Čia vėl jaučiu energingesnį, optimistiškesnį gyvenimo ritmą. Be europietiškos tuštybės turiu pripažinti, kad mus ima galutinai pranokti. [...] Tik šios šalies architektūroje siekiama simboliškai išreikšti laikmetį naujais pavidalais, ir mane Niujorko grožis – neistoriškas, visiškai modernus šiandienos grožis – kažkaip svaigina."

Kai Curtissas paklausė, ar Zweigas pasiilgo tėvynės, šio balse pasigirdo liūdna gaida. „Dėl okupacijos", – kalbėjo jis, – Austrijos kultūra galutinai liovėsi buvusi „dvasinio ir intelektualinio Europos gyvenimo kūrybinis veiksnys". Ši kultūra, kurioje susimaišiusios įvairios tautos, pasakė Zweigas, visada buvo tiltas „į žmoniškumą ir tautų draugystę – dvi idėjas, niekinamas šiandienos Vokietijoje". Dabar tilto neliko. Pokalbio metu Curtissą labiausiai nustebino nepaprastas Zweigo jaunumas. Jis atrodė „vos keturiasdešimt penkerių", akys „skvarbiai švietė ir gyvai bėgiojo", – rašė Curtissas. Zweigo veidas buvo be raukšlių, plaukai nepasikeitę, ūsai juodi kaip visada.

– Mūsų karta pamažu išmoko didžio meno gyventi nesaugiai, – tvirtino Zweigas interviu pabaigoje. – Esame pasirengę viskam.

Be to, užbaigė jis, „mįslingai gera neprarasti proto ir dvasinės nepriklausomybės, ypač tokiu metu, kai vyrauja sumaištis ir siaučia beprotybė".

Po dvejų metų, visai prieš paskutinį kartą išplaukdamas į Niujorką, Zweigas buvo įskaudintas, kai pareigūnas, pildydamas blanką kažkokiems policijos tapatybės dokumentams, apibūdino jį taip: „Plaukai: žili." „Nenuostabu", – pasakė jis Friderikei. Neseniai

prieš tai draugas, pirmą kartą pamatęs Zweigą po kelerių metų, buvo sukrėstas išvydęs, kad visi „aristokratiški" jo veido bruožai dingę. Vietoj jų paryškėjo žydiški bruožai. Savo aprašymą šis senas pažįstamas keistai vainikavo pastebėjimu, kad nuostabiai grakščios ilgapirštės Zweigo rankos apžėlė plaukų sluoksniu.

Tai, ką Zweigas patyrė per keturis apsilankymus Niujorke, atrodo lyg keturių žmogaus gyvenimo tarpsnių pakilimo ir nuosmukio atspindys. Po jaunystės nugyvenęs vidutinį amžių, o paskui patyręs vidutinio amžiaus krizę, dabar, 1941-ųjų žiemą, Zweigas staiga sulaukė senatvės.

„Neįsivaizduoji, kaip dabar nekenčiu Niujorko su jo prabangiomis parduotuvėmis, „žavesiu" ir puošnumu – mes, europiečiai, per gerai atsimename savo šalį ir visas pasaulio bėdas", – piktinosi Zweigas, atvykęs į Manhataną po paskaitų turnė Brazilijoje. Išsilaipinęs jis po kelių dienų nudrožė tiesiai į Britanijos konsulatą aptarti grįžimo į Angliją, bet jam buvo pranešta, kad skrydžių vietų nėra daugeliui mėnesių, o dėl vokiečių povandeninių laivų keliauti jūra dabar neįmanoma. Pasitaikius progai porai mėnesių ištrūkti į Niu Heiveną, Zweigas pasinaudojo šia galimybe ir spruko ten. Jo visai nebetraukė prabanga, tarsi skelbianti, kad Niujorkas abejingas Europos nelaimėms, be to, jis jautėsi nuolat apniktas miestą užplūdusių pabėgėlių – čia buvo „visa Viena, Berlynas, Paryžius, Frankfurtas, taip pat visi įmanomi miesteliai". Zweigui nepatiko Niu Heivenas – jo nuomone, „mažas miestelis, negražus, o be mašinos Amerikoje esi žuvęs", bet jam bent jau nebetrukdė kiti išeiviai, o gyventi atokiai nuo Niujorko kasdienių išlaidų „ir *Schnorrers*" buvo pigiau.

Ir vėl tas žodis *Schnorrers*, pradėjęs nuolat rodytis jo laiškuose. Kodėl žmogus, garsėjęs nuoširdžiu kilnumu, kalbėdamas apie

netekties ištiktus pabėgėlius ėmė švaistytis užgauliu jidiš kalbos žodžiu, reiškiančiu prašeikas? Kaip tuometiniai įvykiai galėjo paskatinti Zweigą nebepaisyti kitų žmonių poreikių?

„*Panika ir skausmas išvykus* – tokia buvo daugelio keliaujančiųjų į Ameriką emocinė situacija", – pasakojo Hansas Natonekas, kurio požiūriu Zweigas buvo „vienas didžiausių" amžiaus milžinų. „Ištisas savaites, – prisiminė Natonekas, – mus nešė tolyn baisingas ištiso žemyno evakuacijos verpetas, [...] tarsi būtume patekę į perpildytą gelbėjimosi valtį, negalinčią pasprukti tolyn nuo skęstančio laivo ar, veikiau, grimztančio kranto. Panika skatina daugiau naudotis alkūnėmis nei vadovautis altruizmu."

Natonekas atvyko į Niujorką 1940-aisiais, neturėdamas nė keturių dolerių, ir ištisas dienas buvo gyvas prekybos centrų obuoliais. Atsiminimuose jis pasakojo apie savo pirmąjį apsilankymą Nacionalinėje pabėgėlių tarnyboje netoli *Times* aikštės. Ši kontora, rašė jis „ne tokia didelė kaip skurdas, dėl kurio ji atsirado, bet ji kasdien plečiasi". Pilna „registratūrų, įvairiausioms bėdoms skirtų padalinių, pneumatinio vidaus pašto tarnybų, išorinių ir vidinių laukiamųjų, skubančių pasiuntinukų, blankų, blankų, blankų ir anketų: „Ar turite nors kiek pinigų? O kokių nors pajamų? Juvelyrinių dirbinių? Kitų vertingų daiktų? Giminaičių Europoje? Amerikoje? Kokia jūsų odos spalva? Kas už jus laidavo? Ar turite kokios techninės patirties? O kokią nors profesiją? Esate ūkininkas?" Ne – ne – ne – ne – *ne*! Išties apgailestauju, ponios ir ponai, bet, regis, esu sudarytas iš neiginių!"

Pojūtis, kad esi sudarytas iš neiginių, išeiviams tapo įprastas. Zweigas niekada nešykštėdavo aukų, dalydavo pinigus ir dovanas visur, kur tik jam atrodė, kad gali palengvinti negandą, bet darydavo tai savo nuožiūra. Jį jaunystėje ir vidutiniame amžiuje

įsivaizduoju kaip grakštų plaukiką, sklandžiai besiiriantį tolyn per žmonių bėdų jūrą, semiantį ir kada nori dalijantį tai, ką turi savo ižde. Jis vykdė priesaką iš Hugo von Hofmannsthalio *Rožių kavalieriaus* (*Der Rosenkavalier*) pirmojo kupleto:

Turi turėti lengvą širdį, lengvą ranką,
Palaikyti ir paimti,
Palaikyti ir palikti.

Bet grakštusis plaukikas ketvirtojo dešimtmečio viduryje staiga tarsi užklydo į neramius vandenis. Laikui bėgant bangos neaprimo, o tik labiau įsišėlo ir pažvarbėjo. Netikėtai Zweigas pradėjo gyventi pagal antrą Hofmannsthalio eilių kupletą:

Kas ne tokie, gyvenimas tuos baudžia
Ir Dievas nesigaili jų.

Atėjo laikas, kai Zweigas pajuto, jog nebeišsilaiko vandens paviršiuje. Jau 1939-aisiais jis ėmė rašyti draugams, kad nebeturi jėgų palaikyti tempui, kurio iš jo reikalauja labdaringa veikla, – „daliju pagalbą į visas puses, bet nesugebu padėti sau“.

Gausu duomenų, rodančių, kiek daug Zweigas iš tikrųjų nuveikė dėl nelaimėlių: pasitelkdavo nesuskaičiuojamas pažintis, kad rastų darbus bedarbiams, daugybei žmonių parūpindavo vizas į Portugaliją ir Ameriką, aukodavo iš savo lėšų ir padėdavo surinkti aukų iš kitų. Visa krūva laiškų, kuriuos vienas kitam parašė įvairūs pabėgėliai Londone, rodo, kad jis buvo tapęs atskira rūpybos įstaiga su vieninteliu darbuotoju. *Užsukite į Halamo gatvės 49-ąjį namą*, patariama šiuose laiškuose. *Paskambinkite prie 17-ojo nu-*

merio. Ten galite gauti šiek tiek pinigų. Tačiau kad ir ką Zweigas darė, jis žinojo, kad to niekada nebus gana, ir jo tonas pamažu piktėjo. Vienam pažįstamam jis pasakė, kad pabėgėliai iš paskutinės bangos daugiausia buvo antrarūšiai elgetos, per ilgai delsę pabėgti. Kitame laiške jis rašė, kad „visi žmonės ko nors nori ir lyg šunys, kurių nemokė prašytis į lauką, palieka savo netvarkos, rūpesčių ir vargų pėdsakus". Rolland'ui Zweigas pasisakė esąs „pabėgėlių srauto auka. [...] Taip, jie gauna patarimų ir pinigų, bet protas ir širdis nebegali pakelti tų skaudžių istorijų. Ir kaip padėti tiems rašytojams, kurie net ir savo šalyje buvo tik smulkmė?"

Lionas Feuchtwangeris, vokiečių romanistas ir Zweigo pažįstamas, pasakojo, kaip pabėgėlių gerosioms savybėms dėl emigracijos naštos buvo būdinga persimainyti į priešingas. „Dauguma iš jų tapo egocentriški, neteko nuovokos ir saiko pojūčio, – rašė jis. – Jie buvo lyg vaisiai, nuraškyti nuo medžio per anksti, neprinokę, sausi ir kartūs."

Kaip paaiškėjo, Niujorke pabėgėliai elgėsi net daug įkyriau nei Londone. Žmonės kalbėjo, kad Jungtinėse Valstijose yra daugiau nei milijonas pabėgėlių iš Centrinės Europos. Buvo sakoma, kad dar penki šimtai tūkstančių grumdosi, norėdami patekti į šalį. Zweigui atrodė, kad reikmės, su kuriomis dabar susidūrė, beribės, todėl jis pasijuto visai pribaigtas – ėmė melsti sau daugiau egoizmo ir emociškai trauktis toliau nuo prašytojų. Bet koks asmeninis atsakas buvo nepalyginamai mažesnis už vargus, kilusius dėl šios priverstinės masinės migracijos, ir tai buvo negirdėtai didelis išbandymas Zweigo natūraliai senesnei, asmeniškesnei labdaros sampratai, kurios pagrindas buvo asmeniniai santykiai. Ši situacija kartojasi mūsų laikais, kai matome filantropines organizacijas, besistengiančias „suteikti žmogišką

pavidalą" neišmatuojamo masto krizėms, kai, Jungtinių Tautų skaičiavimais, dabartinis pabėgėlių skaičius viršija keturiasdešimt penkis milijonus, o dvi ar trys istorijos dažnai atrenkamos kaip nesuvokiamų kančių simboliai – jos pateikiamos viešumai, užuot mėginus apsakyti neapsakomą katastrofą.

Tarsi tapęs ankstesnio šlovės įsikūnijimo priešybe, Zweigas žmonėms gatvėje buvo niekas, bet visi išeiviai iš Centrinės Europos puikiai žinojo, kas jis, ir kaskart, kai jis išeidavo pro duris, nelaimingiausieji iš jų puldavo prie jo kaip prie vienintelio išsigelbėjimo. Kartais Zweigas tikrai jausdavosi fiziškai įstrigęs savo *Wyndham* viešbučio kambaryje: įsivaizduodavo, kad jei tik išdrįs pasirodyti, jį apspis minia, mosuodama purvinais dokumentais. Jis negalėjo rasti pusiausvyros tarp aukų kitiems ir to, kas teikė peno jo vidiniam gyvenimui – rašymo, skaitymo bei pokalbių su draugais, – tarp atjautos ir kūrybos pastangų.

Tačiau ar tada tokia pusiausvyra tikrai buvo įmanoma? Ar pasiekti trokštamai pusiausvyrai jis nebūtų turėjęs smerktinai šaltai atsitraukti nuo tų, kurie prašė paaukoti?

Kai kuriems buvo akivaizdu, kad ištikus tikrai krizei žmogus arba įsitraukia į reikalą visiškai, arba iš tikrųjų visai neįsitraukia. O dar kai kurie jautėsi priversti kažkiek tvardytis – vieni grynai iš savanaudiškumo, kiti, kaip Zweigas, dėl etiškai sudėtingesnio jausmo: pareigos viso gyvenimo pašaukimui. Kad ir kaip būtų, Zweigas tikrai buvo vienas iš tų, kurie susilaikė neįsitraukę į pabėgėlių vargus, – ir sunkią valandą aplinkiniai suuodė šį susilaikymą, nors jis ir toliau dalijo pinigus, skirdavo kitiems laiko ir paprasčiausio dėmesio.

Vis dažniau Zweigas begalvodavo apie viena – kaip audroje rasti kokią nors ramią vietą. Tame pačiame laiške Lottės šeimai,

kuriame smerkė blizgantį Niujorko nesaikingumą, jis rašė, kaip gyvybiškai svarbu jam tapo susirasti kampą, kur galėtų ramiai dirbti: „Po tiek daug mėnesių, praleistų keliaujant ir nerimstant, tai darosi vis būtiniau." Nepaisant Zweigo pasipiktinimo Manhatano turtais, iš tikrųjų jį labiausiai veikė miestą apėmusi sunki savotiška judėjimo liga. Jis tai buvo patyręs dar 1935-aisiais ant Bruklino tilto, kur, kaip rašė, žmonės ir mašinos be atvangos lėkė pro šalį, netilo ūžesys ir dėl to apimdavo svaigulys, kuris versdavo griebtis turėklų, bet, vos už jų sugriebęs, „patiri keistą pojūtį, pajunti po ranka vibruojantį plieną, [...] visas tiltas dreba, čia stipriau, čia silpniau, bet nesibaigiančiu ritmu, lyg smulkiausiasis žmogaus kūno nervas, [...] virpa kiekviena molekule, ši tirtanti masė krato kiekvieną, esantį ant jo". Niujorkas, pareiškė jis, turi „valios stichijoms". O 1941-aisiais siaučiančios permainingos pabėgėlių nelaimių bangos – pati išeivio patirtis – ir Niujorko kasdieniame gyvenime verdanti sumaištis jam ėmė atrodyti panašūs reiškiniai.

Carlas Zuckmayeris prisiminė savo emigracijos į Niujorką įžangą 1939-aisiais kaip nepaliaujamą bastymąsi „sugeriant šiurkščius garsus ir kukurūzų spragėsių kvapą *Times* aikštėje, netikėtą tylą aidžiuose skersgatviuose, šviesų srautus, stabdžių cypimą ir laivų sirenų kauksmą tolumoje. [...] Dėl viso to, o ir dėl miesto pavojų, jautėmės kaip išsilaipinę laukiniame žemyne, kur turi būti nuolat pasirengęs nuotykiams ir netikėtumams." Vieną kartą Zweigas prisipažino: „Jungtinės Valstijos man buvo per didelės." Šie žodžiai tarsi atkartoja Freudo sąmojį: „Amerika yra klaida – tiesa, milžiniška klaida, bet vis tiek klaida."

Galvojant apie išeivius, dėl Hitlerio atsidūrusius Niujorke, mums norisi įsivaizduoti, kad milžiniškas jų srautas užtvindė

nusistovėjusios tvarkos miestą ir ją suardė. Bet šiame mieste ir taip nebuvo pusiausvyros, o kartais jis būdavo grėsmingai nestabilus. Tuo metu Niujorko nusikaltimų rodiklis pašoko aukštyn: nuo 1939-ųjų birželio iki 1940-ųjų birželio sunkių nusikaltimų pagausėjo 25 procentais. Vien tais metais kas penkiasdešimt trečias niujorkietis buvo suimtas už kokį nors pažeidimą, neskaičiuojant eismo taisyklių pažeidimų ir miesto potvarkių nesilaikymo. Į ateitį kriminologai taip pat nežiūrėjo optimistiškai. Kaip buvo rašoma ataskaitose, Jungtinės Valstijos ir visas pasaulis susidūrė su „staigiomis sąlygų permainomis" ir „praeities patirtis rodo, kad tokiais laikais kaip tie, kurie dabar ateina, nusikaltimų padaugėja".

Visoje šalyje vis dar buvo sunku dėl nedarbo. Pirmasis mano tėvo prisiminimas iš 1938-ųjų Amerikos buvo kelionė iš miesto centro automobiliu, kurį pagalbos pabėgėliams bendrija parūpino nuvežti jo šeimai iš dokų į butą Aukštutiniame Vest Saide, kad jie galėtų ten prisiglausti nakčiai. Spoksant pro automobilio langą jo dėmesį prikaustė pasikartojantis vaizdas: vyrai, susispietę apie degančias statines nuo naftos, kišantys rankas prie liepsnos, kad nesušaltų. Dėl šių nenykstančių ekonominių negandų kartais kildavo protestai, kokie įprasti ir dabar. „Manau, reikėtų neleisti pabėgėliams atvykti čia, – rašė vienas pilietis laiške redaktoriui. – Tie pabėgėliai [...] dirbs už mažiau, nes jie gali gyventi iš mažiau. Taigi dėl jų daug amerikiečių neteks darbo. [...] Amerika – amerikiečiams. [...] Šalin imigraciją visiems laikams."

Vis dėlto po ankstesnės patirties Europoje daugumą pabėgėlių Niujorko visuomeninis ir politinis nestabilumas trikdė mažiau nei fizinis jo dydis ir permainingumas. „Sukrauti monolitiški pastatai grėmėzdai panašūs į didžiulius nelygius meteoritus,

numestus baisingų pirmykščio pasaulio jėgų", – rašė Natonekas, antrindamas daugeliui politinių emigrantų, kuriems atrodė, kad miestas įkūnija pirmaprades jėgas. „Niujorkas aiškiai buvo ne tas ultramodernus didmiestis, kurio tikėjausi, – pareiškė Claude'as Lévi-Straussas, – o neaprėpiama horizontali ir vertikali netvarka, aiškintina kažkokiu savaiminiu miesto plutos antsprūdžiu, o ne sąmoningais statytojų planais. Čia vietomis buvo dar nepaliestų senų ir naujų mineralų klodų, o kitur iš aplinkinės magmos pasirodydavo viršūnės, lyg liudydamos skirtingas epochas, kurios pagreitėjusiu ritmu prasidėjo viena po kitos." „Kiekvieną dieną Amerika sunaikinama ir atkuriama", – lyriškai rašė Audenas savo bohemiškame Bruklino aukštumų prieglobstyje.

Martiną Gumpertą, kaip ir Zweigą, aplink nerimstantis Niujorko judėjimas sekino, ir išsekimą, ištinkantį beveik kiekvieną naują atvykėlį, jis palygino su „užkeikimu". Kai Bruno Walteris pirmą kartą atvyko į Niujorką, karštis viešbučio kambaryje išginė jį į gatvę, nors buvo dar neišaušę. Pirmą kartą išėjęs pasivaikščioti po Manhatano aveniu, jis „šiurpdamas iš siaubo" įsivaizdavo „einąs be galo gilių uolingų kanjonų dugnu". Patekėjus saulei, jis atkreipė dėmesį į stovinčios ant pastato stogo milžiniškos reklamos žodžius *U. S. Tires**. Apstulbęs jis sau pagalvojo: „Taip, jos vargina, gana teisingai, – bet kodėl man tai skelbiama nuo stogų?"

Niujorko oras stiprino gniuždantį miesto poveikį. Zuckmayeris pasakojo, kaip „nei dieną, nei naktį neslūgstantis pirties karštis" tirpdė asfaltą, kol gatvės ėmė atrodyti taip, lyg būtų iš klampaus purvo, kaip negrįsti keliai. Geriausia metafora, kurią

---

* *U. S.* – Jungtinės Valstijos; *tires* – „padangos", arba „vargina" (vienaskaita). (*Angl.*).

Zweigui pavyko sugalvoti savo autobiografijoje pasakojant, ką reiškė ketvirtojo dešimtmečio viduryje iš Anglijos nukeliauti į Vieną, buvo palyginimas su pojūčiu liepą Niujorke staiga išėjus iš kondicionuojamo kambario į gatvę. Net Niujorko lietus, pastebėjo Camus, pirmą kartą atsidūręs šiame mieste penktojo dešimtmečio viduryje, tai „tremties lietus. Gausus, klampus ir tirštas, jis be atvangos pila tarp aukštų cementinių kubų į aveniu, kurie staiga paskendo šulinio tamsoje. [...] Niujorkas man netelpa galvoje“, – pripažino jis. Camus rašė, kaip jam buvo sunku susidūrus su Niujorko „besaike prabanga ir neskoningumu“, bet taip pat pamačius „metro, primenantį Sing Singo kalėjimą“, ir „reklamas, nusėtas šypsenų spiečių, nuo kiekvienos sienos skelbiančias, kad gyvenimas nėra tragiškas“.

Buvo ir staigmenų, susijusių su nacionaline psichologija. Europiečiams per aukštąją literatūrą ir populiariąją kultūrą buvo perduotas Jungtinių Valstijų kaip nuožmaus individualizmo šalies įvaizdis, bet tikri amerikiečiai, kaip atrodė, turi silpną asmeninės erdvės pojūtį ir sunkiau pakelia vienumą. Išeiviai stebėjosi dangoraižiais, kurių užuolaidos niekada nebuvo nuleidžiamos ar užtraukiamos, kad ir kas vyktų už stiklo. Zuckmayeris rašo, kaip nustebęs nakties metu žiūrėjo pro atvirus galinius langus į butus, kur „visiškai neapsirengę žmonės“ „drybsojo supamuosiuose krėsluose, sėdėjo prie stalų ar triūsė virtuvėje, tarsi Niujorkas būtų viena milžiniška nudistų kolonija“. Pabėgėlis rašytojas Erichas Kahleris pastebėjo: „Amerikoje mane labiausiai stulbina tai, kad šie neįtikėtini individualistai amerikiečiai iš papratimo yra patys bendruomeniškiausi žmonės, su kokiais tik esu susidūręs.“ O dar pabėgėliams krisdavo į akį lyriškos miesto detalės, prie kurių vietiniai buvo pripratę. Natonekas apibūdina *Chrysler*

pastatą kaip „milžinišką sidabrinį vienaragį, kramsnojantį debesies lapą“.

Atvykus Hitlerio išeiviams, Jungtinės Valstijos sulaukė tūkstantinės įžvalgių stebėtojų armijos, – taip tapo tikrove Montesquieu įsivaizduojamas Prancūzijos svečias iš Persijos, galintis žvelgti į tuometę Paryžiaus visuomenę pašaliečio akimis ir todėl vaizduojantis jos nesąmones kandžiomis karikatūromis. Bet savo įžvalgomis neprityrusieji retai ko pasiekdavo. Natonekui stovint prie *Chrysler* pastato atlošta galva ir apžiūrinėjant jo smailę, susirinko minia, žmonės tiesė kaklus norėdami suprasti, kas jį patraukė. Tačiau, rašė jis, „jiems ten nieko nebuvo“, ir po kurio laiko visi purtydami galvas nuėjo. Bertoldas Brechtas pastebėjo, kad tikrasis „sunkus darbas“, tenkantis išeiviui, buvo „neprarasti vilties“. Kai to pasirodydavo esą per daug, per milžiniškų Amerikos stebuklų sankaupą kartais būdavo nebeįmanoma pažvelgti į išorinį pasaulį. „Norėčiau gyventi kitų pamirštas, kur nors užmirštoje vietoje, ir niekada nebeatsiversti laikraščio“, – kartą tą vasarą vienam draugui rašytojui dejavo Zweigas.

Galbūt labiausiai trikdė tai, kad, kaip pastebėjo daugelis politinių emigrantų, Niujorkas, nepaisant svetimų bruožų, iš tikrųjų turėjo su Europa susijusią slaptą dvilypę tapatybę. Hildės Spiel romano veikėjas, rašytojas ir Zweigo pažįstamas, Aukštutiniame Vest Saide pareiškia susirinkusiems išeiviams: „Neturiu nieko prieš Ameriką. Tik jūs joje negyvenate. [...] Amerika – tai Pitsbergas, Luizianos pelkės, Kentukio javų laukai ir Monterėjaus įlanka. Tai net ne žavusis Bostono ir Vašingtono angliškasis kolonijinis stilius. Bet – ir aš to neturėčiau jums sakyti – mažiausiai ji yra Niujorkas. Kažkas – irgi neprisimenu jo vardo – pavadino

jį Europos miestu, nepriklausančiu jokiai konkrečiai šaliai. Tiesa tokia: nė vienas iš jūsų niekada nepalikote Europos."

Ši keista bevietė namų atmosfera, kurią paryškino Niujorko emigrantų charakteris, tačiau ne miesto fizinė atmosfera, gal buvo paskutinis Zweigą sukrėtęs paradoksas. Galiausiai jam neliko kitos išeities, tik atmesti viską tame mieste. O atsiribojęs nuo to, kas aplinkui, jis ėmė mintimis nuklysti vis toliau į praeitį. Gali būti, kad dėl šios paradoksalios priežasties Zweigas galėjo pradėti rašyti prisiminimus tik Niujorke. „Visi mūsų dabartį, vakardieną ir užvakarykštį metą jungiantys tiltai sudeginti"*, – rašė jis knygos įžangoje. Bet pati knyga *Vakarykštis pasaulis* buvo sumanyta kaip kartas jungiantis tiltas, bylojantis jaunimui apie pasaulį, dabar šmėkšantį tik Zweigo vaizduotėje ir galbūt nuo šiol pasiekiamą tik jo kūrinio puslapiuose.

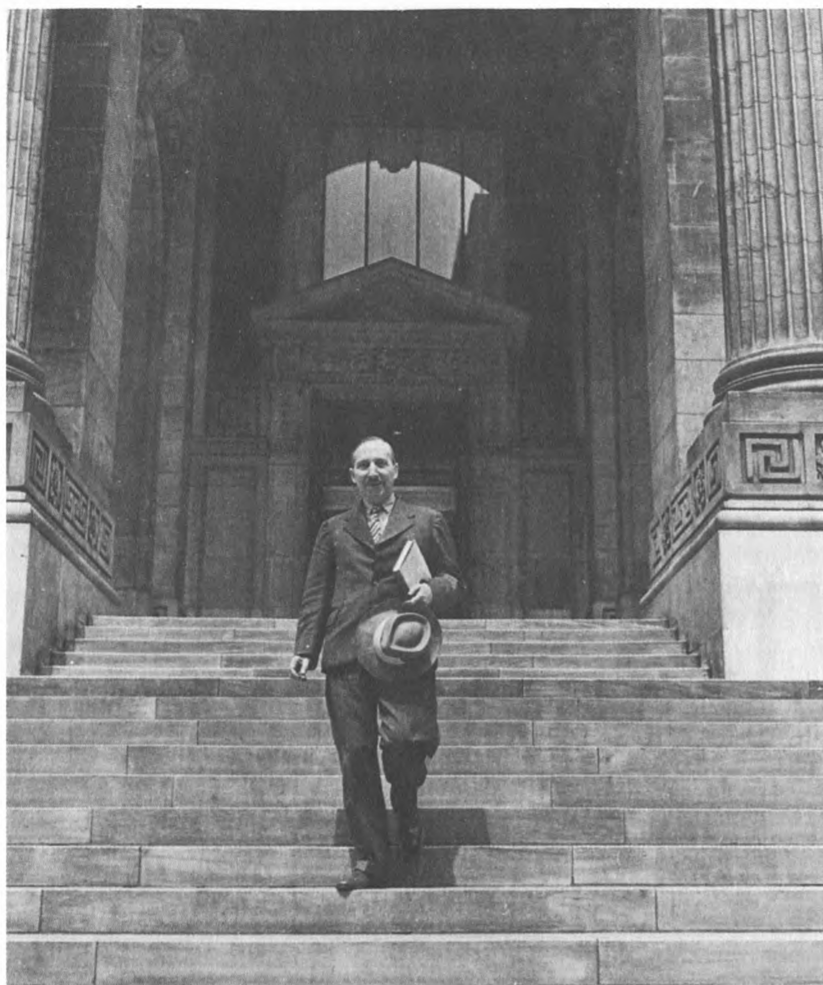
* *Vakarykštis pasaulis*, p. 21.

Trečias skyrius

KNYGOS ŽMONĖS

Tam 1941-ųjų pavasariui artėjant į pabaigą, viena geriausių Manhatano fotografijos agentūrų užsakė kitam įžymiam politiniam emigrantui Kurtui Severinui Niujorke prifotografuoti visą juostelę Zweigo nuotraukų. Hanoveryje gimęs Severinas, tuo metu – fotografijos žvaigždė, buvo įkopęs į ketvirtąją amžiaus dešimtį, linksmas, akiniuotas, mėgo ryšėti puošnius šalikus ir mūvėti stilingas kepures. Trečiajame dešimtmetyje atsisakęs rašomųjų mašinėlių pardavėjo gyvenimo, jis išgarsėjo Centrinės Amerikos nuotraukomis vienam Berlyno laikraščiui. Čiabuviai tapo jo didžiąja aistra, ir jis kūrė reportažus apie viską nuo jo matytų genčių mačetės valdymo technikos iki seksualinio gyvenimo.

Šiose nuotraukose aiškiai siekta parodyti Zweigą jo įprastinėje terpėje, beveik kaip ankstesnėse Severino nuotraukose buvo rodomi Saravako čiabuviai ir jakų tautos atstovai savoje aplinkoje. Zweigas Huebscho kontoroje pozuoja diktuodamas

prie mašinėlės sėdinčiai Lottei, stovi arba sėdi įvairiose miesto simbolinėse vietose. Tačiau stebina, kad Zweigas visur atrodo visiškai atitolęs nuo aplinkos. Vienoje nuotraukoje jis leidžiasi Niujorko viešosios bibliotekos laiptais, ties juosmeniu laikydamas skrybėlę, o po ranka nešdamasis knygą. Didžiulio mūrinio bibliotekos fasado fone Zweigas atrodo mažytis, tarsi ne eitų iš

bibliotekos, o trauktųsi nuo senovinio mauzoliejaus šešėlio. Kitame kadre Zweigas žiūrinėja gatvės knygų prekystalį. Jis tiesia dešinę ranką prie kelių tomų nugarėlių, o storžieviškos išvaizdos nepažįstamasis atšlyja nuo prekystalio, žvelgdamas į Zweigą su pasipiktinimu – į tai šis, atrodo, stengiasi nekreipti dėmesio.

Šis susvetimėjimas dar geriau matyti palyginus Zweigo išvaizdą nuotraukose, padarytose prieš jam paliekant Europą. Nuo tada, kai jis susilaukė sėkmės kaip rašytojas, Zweigą ėmė fotografuoti visur, kur tik jis eidavo. Supamas nesuskaičiuojamų fotoaparatų rašydamas kurį nors iš trisdešimties tūkstančių laiškų, jis nuolat rodosi prieš objektyvą ar atskleidžia savo mintis žmonėms, su kuriais susirašinėja. Zweigą buvo užvaldžiusi mintis, kad asmens privatus vidinis gyvenimas yra šventas, bet jis negalėjo liautis išoriškai reikšti to, kas viduje, – su viskuo ir visais susijusių nuotaikų, minčių, jausmų. Iki karo padarytose nuotraukose matyti chameleoniškas Zweigo gebėjimas prisiderinti prie aplinkos, kurioje jis pozuoja. Jaunas dramaturgas, sutraukiantis žiūrėti savo pjesių minias visos Europos teatruose, jis žvelgia į fotoaparatą su rafinuota, jausminga melancholija, kuri atrodo sukurta scenai. Prasidėjus vidutinio amžiaus tarpsniui, savo dvare Zalcburge, mūvintis puošniais bridžiais ir vilkintis vėjo plaikstomais baltais marškiniais, šalia pirmosios žmonos aukštais skruostikauliais ir šunų jis tampa kilmingo kaimo dvarininko įsikūnijimu. 1936-aisiais Belgijoje, Ostendės kavinėje greta Josepho Rotho susikūprinusio Zweigo kaklaraištis suglamžytas ir kreivas lygiai kaip Rotho, o netvarkingi, susivėlę Zweigo plaukai prilipę prie kaktos įstriža sruoga, tokia pat, kokia šioje vėlyvoje alkoholinio nuosmukio stadijoje matyti Rotho šukuosenoje. Per prezidento Vargaso surengtą vakarėlį juodu kostiu-

mu pozuodamas tarp Brazilijos aukštuomenės atstovų, tamsiaplaukis džiūgaujantis Zweigas pirštais spaudžia espreso puodelį su tokia sambos šokio energija, kad aplink susibūrę valdininkai ir gražuolės prieš jį toje nuotraukoje nublanksta. Jo gebėjimas šiose nesulyginamose vietose jaustis kaip namie primena neišvengiamas klišes apie žydų polinkį asimiliuotis.

Bet tuo metu, kai jį 1941-aisiais įamžino Niujorke, Zweigas jau atrodė pražūtingai atskirtas nuo to, kas aplink. Rodos, šiose nuotraukose Zweigą su aplinka sieja tik tai, kad visur, kur yra fotografuojamas, jis liečia knygas, griebiasi jų kaip balasto, prilaikančio, kad jis nenuplauktų šalin.

Zweigas visada labai vertino skaitymo prieglobstį. Tėvai prisiminė, kad jis užsirakindavo savo kambaryje su knyga, norėdamas išvengti visuomeniškai aktyvaus šeimos gyvenimo su-

maišties. Friderike pasakojo, kaip jis namuose Zalcburge sėdėjo sename raudonos odos fotelyje, „kojas nerūpestingai lanksčiu judesiu permetęs per kraštą: taip įsitraukęs į knygą, kad atrodė, jog aplink viskas išnyko“.

Nestebina, kad Zweigas to, kas liko iš jo bibliotekos, Amerikose labiau nei bet kada griebėsi kaip priešnuodžio nuo epochos sąmyšio ir jam atstovaujančios Niujorko dvasios. Pasišalinęs į Niu Heiveną jis be paliovos skundėsi: pajuokė miesto kultūrines pretenzijas; negalėjo susitaikyti su faktu, kad ten beveik nėra viešojo transporto, todėl visur, kur buvo kviečiamas, turėdavo apsunkinti šeimininką prašymu parvežti jį namo; dejavo dėl bjauraus oro – „žvarbus vėjas, nešantis ledą ir lietų, ir tokios purvinos gatvės, kad aš, nekenčiantis to nuo vaikystės, turiu nusipirkti kaliošus“. Tačiau čia buvo *knygų*. Negali likti abejingas jauduliui,

apėmusiam Zweigą, kai jam leido laisvai naudotis universiteto biblioteka. „Galiu pasiimti namo tiek knygų, kiek noriu, ir pats prieiti prie lentynų“, – pranešė jis Lottės šeimai Anglijoje. „Knygos dabar yra geresnė draugija nei žmonės, ir man teko ilgai apsieiti be knygų“, – sušuko kitame laiške.

Kančia būti atskirtam nuo knygų yra pasikartojantis politinių emigrantų rašytojų motyvas. (Liūdna jo variacija: literatūrologas Victoras Klempereris rašė, kad žydai, kuriems, kaip jam, pavyko per karą išlikti Vokietijoje, psichologiškai buvo atskirti nuo aplink esančių knygų, nes tiek daug jų buvo palikę žmonės, kuriuos išsiuntė į koncentracijos stovyklas. Knygos šiurpiai primindavo likimą, galintį juos ištikti bet kurią akimirką.) Niekas taip primygtinai negrįždavo prie nerimo, apimančio išsiskyrus su knygomis, temos kaip Zweigas. Jo troškimas būti šalia knygų atspindėjo tai, kad jos jam buvo apčiuopiami daiktai, kuriuos galima laikyti ar glostyti, bet kartu padedantys siekti taurumo, – fizinės esybės, šio pasaulio ir aukštesniosios srities tarpininkės.

Zweigo gyvenimui Austrijoje einant į pabaigą, jis parašė vieną esė, kurioje apibūdino knygas priešingais žodžiais nei tie, kuriuos vartojo vėlesniais laikais, kalbėdamas apie netylantį emigracijos sąmyšį: „Jos yra čia ir tyliai laukia, – rašo jis. – Nei ko reikalauja, nei kelia pretenzijas. Nebyliai stovi surikiuotos palei sieną. [...] Jei į jas pažvelgi ar mosteli ranka, jos nesikreipia į tave su prašymu. [...] Jos laukia, kol tapsi joms atviras, ir tik tada atsiveria. Pirma aplink mus turi būti tyla, o mumyse – ramybė; tada esame joms pasirengę.“ Tam tikram laikui tinkamos knygos paiešką Zweigas lygina su pianino grabaliojimu, pirštais ieškant klavišo mintyse skambančiai melodijai. Galiausiai knyga išsirinkta: „Ji švelniai priglunda prie rankos, [...] šis užverstas smuikas, kuria-

me slypi visi Dievo balsai." O kai „į jas nugrimzti, patiri ramybę, susimąstai, atsipalaidavęs plauki, pasinėręs į jų melodiją, pasaulyje, esančiame už šio pasaulio".

Vis toliau atsitraukdamas į vakarykštį pasaulį, Zweigas mintimis grįžo į pirmuosius savo bibliofilijos metus, į laikotarpį, kai buvo išleista jo pirmoji knyga – eilėraščių rinkinys *Sidabrinės stygos*. Daugelio vieniečių akimis, dar labiau pavydėtina buvo tai, kad vieną jo esė priėmė spaudai Theodoras Herzlis, svarbiausio miesto laikraščio *Neue Freie Presse* literatūros skyriaus redaktorius, o šį laikraštį Zweigo tėvas laikė „orakulu" ir „septyniskart pateptųjų buveine"*. Jaunystėje Zweigui knygos taip pat buvo transcendencijos išraiška, tačiau XX amžiaus pradžios pasaulis, iš kurio jis bėgo, buvo jo vaikystės namai.

Jaunas ambicingas austrų dramaturgas Victoras Fleischeris stebėdamasis užlėkė siaurais, niūriais Vienos 8-ajame rajone – miesto studentų kvartale – esančio daugiabučio laiptais. Jis žinojo, kad Stefanas Zweigas, su kuriuo ketino pirmą kartą pasimatyti ir kuris dvidešimt vienų jau buvo įžymus rašytojas, kilo iš nepaprastai turtingos šeimos. Jo tėvas Moritzas iš vienos audyklos Bohemijoje atkakliomis pastangomis sukūrė audimo pramonės imperiją. Be to, visi Stefano aplinkoje žinojo, taip kaip Vienoje visi apie kiekvieną žinojo viską, kad jis turi didelį asmeninį kapitalą, kurį jam paliko senelė iš motinos pusės, sukaupusi turtus iš bankininkystės ir prekybos. Buvo sakoma, kad jis puikiausiai sutaria su tėvais. Dėl Dievo meilės, Zweigą *matydavo* kiekvieną

* Ten pat, p. 127.

savaitės dieną einant priešpiečių į jų didžiulį butą nuobodžioje Rotušės gatvėje. Tai kodėl Stefanas Zweigas gyveno kaip jo tūkstančiai skurstančių Vienos universiteto bendramokslių?

Buvo 1902-ųjų ruduo, vienuolikta ryto. Fleischeris garsiai pabeldė belstuku, tada ilgiausiai laukė. Kai durys pagaliau atsivėrė, nuostaba peraugo į apstulbimą. Stefanas buvo tik pusiau apsirengęs ir visai nesiskutęs. Įėjusiam į kuklų kambarį Fleischeriui atsivėrė visiškai palaido gyvenimo vaizdas. Visur buvo primėtyta cigargalių ir nuorūkų, peleninėse ir lėkštėse pūpsojo krūvos pelenų. Visur riogsojo nešvarūs puodeliai. Lova buvo visiškai sujaukta – Stefanas aiškiai ką tik išsikeberiojo iš patalo, kad atidarytų duris.

Fleischeris iš vidaus pamatė jaunojo Stefano Zweigo nerūpestingą hedonistinę idilę. „Kai mintimis grįžtu į metus nuo aštuoniolikos iki trisdešimt trejų ir mėginu prisiminti, ką tada veikiau, man atrodo, kad visą laiką praleidau keliaudamas po pasaulį, sėdėdamas kavinėse ir flirtuodamas su moterimis, – pasakojo Stefanas po dvidešimties metų. – Kad ir kaip stengiuosi, negaliu prisiminti, kad kada būčiau dirbęs kokį darbą ar ko nors mokęsis."

Zweigas buvo dar neseniai grįžęs iš Berlyno, kur tariamai vieną semestrą studijavo universitete, bet iš tiesų kiekvieną laisvą akimirką praleido spalvinguose baruose ir kavinėse šalia, kaip vėliau rašė, „alkoholikų, homoseksualų ir morfinistų". „Kuo prastesnė buvo žmogaus reputacija, tuo karščiau troškau asmeniškai su juo susipažinti."* Atrodė, akivaizdu, jog dabar Zweigas buvo pasislėpęs 8-ajame rajone tam, kad galėtų nematant padoriai visuomenei vaikytis vulgarių malonumų.

* Ten pat, p. 143.

Vis dėlto šalia nepaklotos lovos, neplautų indų ir nesaikingo rūkymo pėdsakų mėtėsi daugybė knygų, rankraščių ir užrašų. Fleischeris greitai suvokė, kad viskas yra ne visai taip, kaip iš pradžių atrodė. Pasak Fleischerio, Zweigas buvo atsikėlęs anaiptol ne ką tik ir jau kelias valandas sunkiai dirbęs. O nesiskuto ir nebaigė rengtis jis „tik dėl to, kad norėjo prisiversti pasilikti namie ir neleisti, kad bendravimas jam trukdytų dirbti". Kaip vėliau sužinojo Fleischeris, Zweigo santykiai su draugais buvo panašaus pobūdžio kaip ir santykiai su šeima. Lygiai kaip sugebėjo atsiriboti nuo visų neesminių pareigų šeimos namuose, nors nepraleisdamas nė karto eidavo ten kaip įprasta pavalgyti, taip ir su būriu bendraamžių draugiškai bendravo, ištisas valandas šnekučiuodavosi kavinėse, vis dėlto, jei imdavosi kokio nors literatūrinio sumanymo ir buvo nepageidautina nuo jo atsitraukti, dingdavo ištisoms savaitėms. Per keletą mėnesių Fleischeris sužinojo, kad Zweigas yra visiška to žmogaus, su kuriuo jis manė susipažinęs, priešybė. „Dirbu kaip pašėlęs, – rašė jam Stefanas 1903-iųjų vasarą. – Buvau Paryžiuje ir taip toliau, dabar esu vienoje žavingoje Bretanės salelėje ir, jei nevalgau ir – nesijaudink! – neplaukioju, lyg pamišęs dirbu nedidelėje pavėsinėje. Dabar esu užsiėmęs a) disertacija, b) viena novele, c) Emile'io Verhaereno vertimu, d) pratarme Lilieno knygai. Taigi mėginu per kitas tris savaites šiuos keturis dalykus parengti publikuoti."

Fleischeris suprato, kad Zweigas atsiskyrė kukliame bute ne dėl to, kad norėjo sutaupyti ar niekino patogumus, – ir juolab ne trokšdamas palaido gyvenimo, – o dėl to, kad turėjo tvirtą nuovoką, kam teikti pirmenybę: šis vienas kambarys su baldais kiek įmanoma taupė jo laiką ir taip suteikė laisvę gyventi kaip nori. Čia Zweigo nevaržė šeimos buržuazinei gyvensenai būdin-

ga slegianti įštaiga ir elgesio taisyklės, ir jis galėjo laikytis savos griežtos drausmės. Zweigo brolis Alfredas pasakojo, kad Stefanas visai nebuvo romantikas ir jaunystėje niekada neturėjo tikros mylimosios. Bet susižavėjimas, su kuriuo jis rašė apie mėgstamas knygas, rodo, kad ir tada jam buvo pažįstamas tas vėliau aiškiai atskleistas jausmas, patiriamas atverčiant puslapius, kai jauti, kad tavo kvėpavimas susilieja su kito, „tarsi šalia gulėtų šiltas nuogas moters kūnas". Neatsitiktinai pradėjęs spausdintis Zweigas dažnai, regis, labiau rūpinosi savo kūrinių kvapu, išvaizda ir prie jų prisilietus kylančiais pojūčiais nei pačiais žodžiais. Spaustuvinių dažų kvapas jam atrodė gardžiausias pasaulyje – „saldesnis už patį Širazo rožių aromatą"*. Jam nedavė ramybės mintys apie pirmosios knygos šriftą ir maketą, jis atsisakė leidyklos, rekomenduotos vieno draugo redaktoriaus, nes jam atrodė, kad jos leidiniai kasdieniški, ir iš leidyklos, kurią galiausiai pasirinko, pareikalavo įmantrių grafikos puošmenų, storo popieriaus ir madingiausio viršelio dizaino. Kai Zweigas imdavosi to, kas bus tarp knygos viršelių, pradėdavo nuo grynai materialių dalykų.

1907-aisiais Zweigas įsikūrė naujame viengungiškame bute Virėjo gatvėje nr. 8. Buto interjero projektas atrodė lyg paimtas iš beprotiško gotikinio romano. Neskaitant kelių purpurinių odinių fotelių ir prašmatnaus skaisčiai raudono kilimo, vieninteliai krintantys į akis buto baldai buvo gausios knygų lentynos, užpildytos gražiais tomais ir dėžutėmis su augančia jo rankraščių kolekcija. Visa virtuvė buvo paversta archyvu su daugybe dėžių, prikrautų laiškų ir prikimštų iš laikraščių iškirptų straipsnių, bei milžiniška rankraščių katalogų kolekcija. Pamatęs šią buveinę,

* Ten pat, p. 123.

menininkas Gustinusas Ambrosis – artimas Zweigo draugas, vėliau nuliejęs bronzinį jo biustą, – prabilo pompastiškais žodžiais: „Ak! Tavo kambaryje, tamsiai raudoname lyg išdžiūvęs keturių tūkstančių nukirsdintų saksų kraujas, [...] kaip čia gera kurti ir būti vienam." Atrodo visai kaip vieta, įkvėpusi vieną iš ryškesnių Zweigo bibliofilinių svajonių. Pasakodamas, ką patiria žengdamas prie knygų lentynų ir mėgaudamasis laukimu, kol galės paragauti to, ko jose yra, Zweigas sušuko: „Tavo tiriantį žvilgsnį pasitinka šimtas vardų – tyliai ir kantriai, kaip seralio vergės, kurios sutinka šeimininką nuolankiai laukdamos, kol jis pakvies, bet laimingos, kad jas pasirenka ir jomis mėgaujasi."

Zweigo seksualumas kartais atrodo taip uoliai slepiamas, lyg labiau priklausytų šnipinėjimo, o ne erotikos sričiai. Jis neilgam užklysdavo į lovą su daugeliu jaunų moterų, taip pat visai gali būti, kad ir su keliais jaunais vyrais. Tačiau mįslingos užuominos, išlikusios jo dienoraštyje ir laiškuose, sudaro įspūdį, kad tie santykiai dažnai likdavo sunkiai apčiuopiami, – daugiau atodūsių nei glamonių. Kad ir kokių homoseksualių ryšių jam būtų tekę patirti, tikriausiai juos užmezgė veikiau vedamas daugialypio smalsumo, o ne dėl to, kad būtų atsiskleidusi nuslopinta tapatybė. Regis, Zweigo lytinis potraukis aprėpė daug, bet nebuvo stiprus – jis laikėsi šokėjo dietos. Viename sielvartingame eilėraštyje Zweigas užsimena apie kažkokią paslaptingą ydą ir tamsius poelgius, lyg karste uždarytus jo slaptos savasties gelmėse. Bet visa tai taip užslėpta, – taip sielvartingai literatūriška, – kad sunku atsekti mintį, kurią jis jausmingu stiliumi plėtoja, mėgindamas jos poetinį efektą. Apie vieną susidūrimą su mergina, su

kuria susipažino Paryžiaus metro, Zweigas dienoraštyje minėjo, kad, jai atėjus į jo kambarį, „neįvyko nieko rimta. Šių reikalų nesu godus, o tik smalsus."

Godumo stoka gali būti baimės priedanga: Zweigas kartą pastebėjo, kad jo erotiniai gebėjimai gąsdina, „nes jie mane valdo, o ne aš juos". Carlas Zuckmayeris teigė, kad Zweigas „mylėjo moteris, gerbė jas, mėgo apie jas kalbėti, bet tikrovėje jų gerokai šalinosi". Kaskart, kai Zuckmayerio namuose geriant arbatą kokia nors moteris pradėdavo pokalbį, Zweigas susidrovėdavo. Todėl, baigia Zuckmayeris, „po kurio laiko jos taktiškai palikdavo mus vienus, o tada jis beregint atlyždavo; vyrų draugijoje visada įkvėpdavo kitus savo dideliu šnekumu".

Vieno pašnekovo paklausta, kas sutrukdė jiems turėti vaikų, Friderike kartą išsisuko sakydama, kad Zweigas „nebuvo donžuanas". Kitą kartą ji pasakė, kad už jo atsisakymo tapti tėvu slėpėsi beprotybės baimė. Pats Zweigas trečiajame dešimtmetyje rašė broliui, kad, jo manymu, jiems „pasisekė", kad nei vienas, nei kitas neturi vaikų, nes tam, kad būtų laimingas, jam tereikia dviejų kambarių, „kelių cigarų ir kasdien apsilankyti kavinėje".

Kad ir ko būtų nutikę tada, kai Zweigas ir kokia nors moteris tapdavo artimi, jo aistringiausi santykiai – kaip ir Freudo, Hofmannsthalio bei daugybės kitų įžymių vieniečių – buvo artima draugystė išimtinai su vyrais. Ar šį polinkį paskatino tėvas, o gal motina, visuomenė, genai? Visi šie dalykai, taip pat visa, kas buvo tarp jų. XX amžiaus pradžios Viena beveik visiems atrodė toks miestas, kur dėl ypatingo jautrumo, menkų karjeros galimybių – ypač žydams – ir religingai uolios ištikimybės estetiniams idealams įprastiniai mylimųjų santykiai būdavo tikras jėgų išbandymas. Karlas Krausas apibūdino Vieną kaip laboratoriją,

skirtą pasaulio naikinimo tyrimams. Freudas tikrai rado čia seksualinės savinaikos laboratoriją.

Turint omenyje, kokios dažnos buvo savižudybės dėl „meilės rūpesčių", vaizduojamos Zweigo, Arthuro Schnitzlerio ir kitų Vienos rašytojų knygose, nesunku nuspėti reiškinį, kurį trečiajame XX amžiaus dešimtmetyje imta vadinti Vokietijos ir Austrijos žydų, ypač moterų, savižudybių epidemija. 1926 metų *Bnei Brit** susitikimas Berlyne, į kurį susirinko pilna didelė salė žmonių, buvo skirtas šiai temai. Prieš renginį pasirodė marios straipsnių laikraščiuose, pavyzdžiui, vienas vadinosi „Sukrečianti savižudybių statistika: pasaka apie turtingus žydus". Vien tik Vienos žydų bendruomenėje pastaruoju metu buvo suskaičiuota aštuoniasdešimt savižudybių. Tačiau dažnai tokia statistika buvo nutylima, nes žydai bijojo, kad antisemitai gali aiškinti savižudybių dažnėjimą kaip būdingo protinio išsigimimo požymį, kaip įrodymą, kad žydų atsidavimas švietimui nepadėjo jiems iš tikrųjų asimiliuotis. Katalikų teologas ir suicidologas Hansas Rostas apie šią savižudybių bangą pareiškė: „Šiuolaikinis žydas tapo skepticizmo, materializmo, turtų manijos auka, [...] priklausomybės nuo malonumų ir pojūčių kutenimo auka, [...] ypač tai paveikė žydes – jos tapo įėjusios į madą nepaprastos prabangos aukomis".

1946-aisiais grįžusi iš Londono į Vieną, Hilde Spiel pasakojo, kad atvykus iš šalies, „kur kriketas yra vaistas nuo melancholijos, mane ima šiurpas pagalvojus apie karštligišką, isterišką atmosferą, kurioje užaugome". Prisimindamas Zweigo norą vaizduoti, kad jis esąs šiuolaikinis Erazmas, Klausas Mannas pastebėjo, jog

* Tarptautinė žydų organizacija, įkurta 1843 m. Niujorke.

nors to XVI amžiaus humanisto būdas dėl neryžtingumo ir ištikimybės panėšėjo į Zweigo, šis turėjo dar ir „tam tikro švelnumo, spalvingumo, neatsparumo gundymui ir gebėjimo gundyti. [...] Stefanas Zweigas kilo iš Vienos – ne iš Roterdamo." Vieniečių geiduliai galėdavo greitai išgaruoti, todėl palaipsniui peraugdavo į mirties paskatą, kurią tyrinėjo Freudas.

Mannas vaizduoja Zweigą lyg kokį plėšrų povą, ir tai primena paskalą, kurią skleidė jo senas draugas Benno Geigeris. Pasak Geigerio, Zweigas jaunystėje slėpdavosi Šenbruno zoologijos sodo krūmuose prie beždžionių narvo, laukdamas merginų, kad galėtų staiga išlįsti ir apsinuoginti. Zweigas turėjo šiam įpročiui savą pavadinimą – sugalvotą vokišką žodį, reiškiantį savęs baudimą viešu pažeminimu. Šias keistybes vainikuoja tai, kad Zweigas neva nešiojosi su savimi Freudo raštelį, kuriame buvę nurodyta, kad jis yra Freudo prižiūrimas psichikos ligonis, – lyg kokį bilietą sveikam kailiui išnešti, jei jį kada užkluptų policija. Šis pasakojimas toks keistas, jog juo sunku patikėti, bet jame tiek konkrečių smulkmenų, kad jei tai būtų grynas prasimanymas, senas Zweigo draugužis atrodytų psichopatas. Galbūt Zweigas bent jau kažką panašaus pasakojo Geigeriui kaip fantaziją, o tai jau būtų gana iškalbinga. Ekshibicionizmas kaip būdas ne tik pasiekti, kad į tave spoksotų, bet ir save pažeminti, bei žaidimas su savęs baime ir įstatymu saugiai globojant tėvui Freudui – visa tai užuominos apie žmogų, kuriam būtų nepakeliama, jei jį laikytų tuo, kas jis yra iš tikrųjų, bet kuris kaip didžiausio orgazminio palengvėjimo trokšta, kad jį demaskuotų būtent atskleisdami, kas jis. Šis pasakojimas gali būti interpretuojamas kaip alegorija, perteikianti, kaip Zweigas net savo kūne anaiptol nesijautė kaip namie.

Panašios ir kito, patikimesnio kavinės bičiulio – Oskaro Mauruso Fontanos pastabos apie Zweigo elgseną draugijoje. Fontana prisiminė, kad vieną vakarą Zweigas su jaunų vyrų kompanija išėjo į priemiesčio šokių vakarą – tokius buvo pamėgę privilegijuoti vieniečiai. Visi puolė į šokių aikštelę, o Zweigas liko sustingęs nuošalyje ir stebėjo kitus. Per pertrauką nutilus muzikai grupė susėdo išgerti su keliomis šokėjomis. Zweigas, kaip rašė Fontana, „su malonumu prisidėjo, bet nė akimirkai nenuleido nuo mūsų savo linksmų karoliukus primenančių akių, gėrė mus akimis, kiekvieną iš' mūsų: merginas, būrį linguojančių šokėjų, pirmyn atgal lakstančius padavėjus, klaidžiojančias poreles, gėlininkes, siūlančias pirkti gėles". Zweigo žvilgsnyje Fontana pajuto ne tik geismą, bet ir tam tikrą melancholiją. „Jis ir toliau buvo nusišalinęs vujaristas."

Freudas suporavo erotines paskatas, pavyzdžiui, sadizmą ir mazochizmą, taip pat ekshibicionizmą ir vujarizmą, kaip seksualumo esmėje glūdinčio dviprasmiškumo išraiškas. Zweigo atveju ir akstinas godžiai stebėti, ir potraukis persiplėšti drabužius rodo, koks jis jautėsi atskirtas nuo aplinkinio pasaulio. Kaip vujaristas jis stovėjo veidu prisispaudęs prie stiklo, o kaip ekshibicionistas (ar toks būtų buvęs vaizduotėje, ar iš tikrųjų) troško tą stiklą išdaužti ir sutrupinti. Ir vienaip, ir kitaip jis jautėsi dirbtinai, iš dalies dėl to – kaip ir daugelis tokių kaip jis vieniečių – buvo linkęs pašėlusiai romantinti gamtą. Zweigas postringaudavo apie tai, kokiu nesugadintu, paprastu gyvenimu mėgaujasi kaimo draugai, tokie kaip Hermannas Hesse, gyvenantis sename ūkininko name prie Bodeno ežero. Viename laiške jis sielojosi, kad jo paties vaikystei, prabėgusiai gimtojoje Vienoje, trūko pirmykščio šviesumo, kurio gamta suteikė Hessės jaunystei. „Miestiečio dalia gali būti

ne mažiau tragiška, bet niekada tokia didi!" – sušuko Zweigas. Kai jis 1904-aisiais galiausiai leidosi į kelionę aplankyti Hessės, taip susijaudino susitikęs šį kaimo išminčių, kad, vos įsiveržęs pro duris, išvirto iš kojų susitrenkęs galvą į žemas namo sijas.

Atrodo, seksualinis suartėjimas Zweigui daugiausia pasitenkinimo teikdavo tada, kai padėdavo jam ko nors išmokti kaip menininkui, bet mažai tepalikdavo pėdsakų širdyje. Po vieno nuotykio Paryžiuje Zweigas kruopščiai aprašė supratęs, kad ką tik buvo lovoje su kai kuo, kieno vardo nežino. Jules Romains'as rašė, kad Zweigas buvo labai smalsus kitų žmonių „autentiškos įvairovės", ir šis smalsumas turėjo „itin asmeniško klausinėjimo" atspalvį. Romains'ui atrodė, kad Zweigas nuolat klausia: „Kuo šie vyrai panašūs į mane? Kuo aš panašus į šiuos vyrus ir šias moteris? Ar jų gyvenimu, jų likimu nebūčiau patenkintas taip, kaip pats norėjau? Ar negyvendamas taip, kaip jie, elgiausi teisingai, ar ne? Ar geriau pasirinko jie, ar aš?" Viena vertus, tokie sau užduodami klausimai primena literatūrinės medžiagos ieškančio rašytojo bandymus suprasti aplinkinį pasaulį ir su juo susitapatinti. Kita vertus, juos galima aiškinti kaip požymius, rodančius, kad žmogus net nenutuokia, kaip būti savimi.

Vokiečių rašytojas ir Zweigo draugas Otto Zarekas, neslepiantis, kad yra žydas ir homoseksualas, kartą pastebėjo, jog Zweigas gerai jautė vieniečių charakteriui būdingą dirbtinumą. Zweigas su Zareku kalbėjosi apie tai, kad senosios Austrijos gyvenimo linksmumas, kuris svetimšaliams atrodė toks žavingas, „visada klaidingai laikytas gyvybingų ir gyvenimą mylinčių žmonių saviraiška, nors iš tikrųjų jis tebuvo kaukė, po kuria žmonės slėpė savo *Schwermut* – neviltį, nusivylimą, nesaugumo ir vienišumo jausmą – tikrąją austriškąją fatalizmo filosofiją." Šį fatalizmą

Zweigas aiškino Austrijos geopolitinės padėties dirbtinumu – tai esanti „silpna šalis, gana dirbtinis imperinis darinys, gal net neturintis tvirtos struktūros ir pasmerktas sugriūti prasidėjus pirmam dideliam antpuoliui". Ši „nacionalinė liga", pareiškė Zweigas, paplito iš Vienos, nes, nepaisant Austrijos silpnumo, Viena šimtmečius buvo geriausių pasaulio muzikų, įžymių poetų ir puikaus teatro namai. Vieniečiai, tvirtino Zweigas, „užaugo klaidingai manydami, kad Austrija kaip kultūrinis Europos centras bus iš visų šalių labiausiai gerbiama ir mylima." Visą tautą slėgė sunki įžeistų jausmų praeitis. Kai pasidarė aišku, kad gebėjimas kurti didį meną nesuteikė jiems politinės įtakos, austrai tapo fatalistais.

Atsižvelgiant į Zweigo prieštaringus jausmus dėl esamos ir norimos savo tapatybės, neatrodo keista, kad jis atsiminimuose pasakoja neturėjęs natūralaus polinkio būti rašytoju. Vien aplinka ilgainiui padiktavusi jam susisaistyti su knygomis. Vienos mokyklų sistema buvusi varganas kalėjimas, kur visomis jėgomis stengtasi užgniaužti bet kokį Zweigo ir jo draugų „dvasinį, meninį, gėrėjimosi smalsumą"*. Taigi jie su užsidegimu nukreipė dėmesį į tai, kas yra už klasės ribų. Iš pradžių, tvirtina Zweigas, tik vienas ar du jo draugai pajuto, kad juos traukia menas, muzika ar literatūra. Paskui jų atsirado tuzinas, o galiausiai meninių ambicijų liga susirgo beveik visi.

Jaunų žmonių įkarštis užkrečiamas „kaip tymai arba skarlatina"**, įrodinėjo jis. „Tiesą sakant, daugmaž atsitiktinumas, kur link pasuka toji aistra; jei klasėje atsiranda pašto ženklų kolekcininkas, jis netrukus tokiais pat kvailiais padarys visą tuziną;

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 63.

** Ten pat.

jei trys žavisi baleto šokėjomis, tai ir kiti kasdien stypsos prie operos tarnybinio išėjimo durų. Trejais metais už mus aukštesnė klasė kraustėsi iš proto dėl futbolo. [...] Tai, kad aš atsitiktinai patekau į laidą, kurioje mano draugai fanatiškai žavėjosi menu, tikriausiai nulėmė visą mano gyvenimo kelią."*

Kodėl Zweigas, kalbėdamas apie tai, kas lėmė jo profesiją, taip menkindavo įgimtų gabumų vaidmenį? Pirma, jis taip pabrėždavo, kad formuojant asmenybę svarbiausias vaidmuo tenka ugdymui. Jo draugų sekimas visų estetinių dalykų mada iš tikrųjų nebuvo atsitiktinis, aiškina jis, nes teatras, literatūra ir menas Vienoje reiškėsi visur. Laikraščiai buvo perpildyti pranešimų apie miesto kultūrinius įvykius, „kur bepasisukdavai, tik ir girdėdavai, kaip suaugusieji ginčijasi dėl operos arba *Burgtheater* [...]; sportas dar laikytas brutaliu dalyku, kurio gimnazistui veikiau derėjo gėdytis, o kinas ir jo masių idealai dar nebuvo išrasti"**.

Zweigas šiuos žodžius rašė 1941-aisiais, kai jam būtinai norėjosi tikėti, kad jaunimo dėmesys vėl galėtų būti nukreiptas nuo militarizmo prie kultūrinių pomėgių. Zweigas teigė: pastatykite miestą, kur meno būtų visur, ir vaikai užaugs įkvėpti grožio, jie trokš tapti menininkais. Pristatykite visur mieste stadionų, dirbtinai skatinkite fizinį rungtyniavimą, ir jie užaugs ištroškę kautynių. Jauni žmonės lyg chameleonai perima aplinkos spalvas. Zweigo mintis apie sportines varžybas nebuvo vien įnoringumo ženklas. Nacizme varžybos buvo bet kokio ugdymo kertinis akmuo, o sportinė pergalė buvo prilyginama kariniam didvyriškumui. Goebbelso kalbose apstu bokso, futbolo

---

* Ten pat, p. 64.

** Ten pat.

ir lenktynių metaforų. Šią tradiciją jis gynė remdamasis Martinu Lutheriu – Zweigo herojaus Erazmo pagrindiniu varžovu, skelbusiu, kad norint užmegzti ryšį su žmonėmis, reikia klausytis gatvės žmogaus.

Zweigo požiūriu, jei jo moksladraugius būtų supusi kitokia atmosfera, jis galiausiai būtų užsimovęs futbolininko šortus. Bet vietoj to pilnutėlė knygų vakarykštė Viena liepė jam tapti rašytoju. Jis rašė, kad prisitaikytų, o kai ėmė sektis, jam buvo svarbu kurti bendruomenę. Sėkmė jam leido visur pasaulyje jaustis kaip namie.

Dėl to, *ką* rašė, Zweigas jaunystėje, atrodo, ne šiaip kuklinosi, o beveik visai nevertino savo kūrinių. Draugui redaktoriui jis teigia esąs „visiškai įsitikinęs, kad daugių daugiausia turiu nedidelių gabumų, tinkamų apybraižai ar lyriniam eilėraščiui“. Zweigas niekada neišaugo iš žavingai kuklaus kuklumo dėl savo kūrybos lygio. Nors jis visada skubėdavo įvardyti kitus už save didesnius rašytojus, – ir draugus, pavyzdžiui, Josephą Rothą, ir varžovus, tokius kaip Hugo von Hofmannsthalis, – jo paties literatūrinio pašaukimo jausmas buvo švelniai globėjiškas, o ne orus. Klausas Mannas perteikė šią ypatybę lygindamas Zweigą su jo mokytoju Freudu: rašė, kad Zweigas, kuriame „keistai derėjo nešališkumas ir simpatija“, nei vylėsi, nei siekė savo knygomis pakeisti pasaulį. „Vienintelis jo siekis yra sušvelninti žmonių kančias padedant geriau suprasti jų ištakas ir priežastis.“ Kalbėdamas apie tai, kad jo knygos 1933-iaisiais buvo deginamos, Zweigas pareiškė, jog „Vokietijoje buvo visiškai sunaikinta literatūrinė egzistencija; ši dalia prislėgė ir tokius žymius amžininkus kaip Thomą Manną, Heinrichą Manną, Franzą Werfelį [...] ir daugelį kitų. Tai, kad tapau jų likimo brolis, o jų kūrybą vertinu nepalyginti labiau už

savąją, laikau ne gėda, o garbe".* Liūdna pagalvoti, kad Zweigas pasijuto prilygintas vokiečių literatūros milžinams tik tada, kai jo ir jų kūriniai buvo kartu metami į ugnį.

Kalbant apie Zweigo ankstyvosios kūrybos temas – iš jo laiškų matyti, kad temas jis rinkosi taip pat nerūpestingai, kaip fatališkai pripažindavo ribotą savo kūrybos įtaką. Tačiau Zweigo temų pasirinkimas, kad ir koks būtų buvęs – sąmoningas ar ne, yra iškalbingas. Vienoje iš pirmųjų jo mėgintų išspausdinti novelių pasakojama apie aukštuomenės priimtą darbininkų klasės poetą, kuris supranta, kad negali pakelti sąlygų permainos, ir pasitraukia atgal į savo varganą aplinką. Kitame ankstyvame kūrinyje *Sniege* pasakojama viduramžių žydų bendruomenės istorija. Bėgdami nuo gaujos flagelantų, žydai sprunka iš namų, galiausiai juos užklumpa pūga ir palaidojusi išvaduoja iš gyvenimo kančių. Pirmoji novelė vaizduoja žmogų, negalintį prisitaikyti prie naujų visuomeninių aplinkybių, o antrojoje rašoma apie visą bendruomenę, kuriai buvo leista suprasti, kad žemėje jai nėra vietos.

Kai Zweigo kūrybą imta spausdinti, jis ir toliau tęsė atskirties temą, bet tiesiog dabar rašė daugiau apie psichologinį atotrūkį, o ne apie tokį, kurį atvirai skatina klasė ar religija. Zweigas rašė tam, kad pritaptų, bet tai, *apie* ką jis rašė, buvo nepritapimo patirtis. Vaizduodamas niekur neprisitaikančius žmones jis pelnė tarptautinę pilietybę.

Jis rašė apie žmones, kurie atogrąžų krašte bėga apimti amoko, apie lošimo namuose atskleistas paslaptis, svajonių vaikymąsi po Praterio pramogų parką; apie moteris, kurios rizikuoja viso gyvenimo garbe, puldamos į akimirksnio aistros liepsną; ir apie

---

* Ten pat, p. 395.

moteris, paskyrusias visą gyvenimą aistrai, kuri turėjo trukti tik akimirką. Dar – apie moteris bei vyrus, padarančius nusikaltimą vien tam, kad patirtų, ką tai reiškia; apie vyrus, moteris ir vaikus, tol liguistai stebinčius vienas kito erotinį gyvenimą, kol sekimas jiems tampa pagrindiniu erotiškumo pavidalu. Apie ekstazės apimtųjų išpažintis ir ne mažesnę ekstazę sukeliančias paslaptis. Apie žmones, kurie paaukoja viską tam, kad patirtų vieną kosminę vienovės su viskuo akimirką. O vienoje novelėje *Mendelis Knygius* – apie žmogų, kuris taip nepasotinamai įsitraukia į knygas, kad iš tikrųjų tampa „magišku visų knygų registratoriumi", kol Pirmojo pasaulinio karo „kraujo kometa"* įsiveržia į jo atsiskyrėlišką gyvenimą Vienos kavinėje ir palieka iš jo skarmalų krūvą.

Pats Zweigas aiškino, kad veikėjai, kurie „netausoja, beveik niekina savo gyvenimą, laiką, pinigus, sveikatą, gerą vardą, tie aistruoliai, tie monomanai" jį taip traukė dėl noro literatūroje maištauti prieš savo paties „solidumo pasaulį"**. Zweigo autobiografijoje įamžintas graudžiai iliuzinis saugumo jausmas, persmelkęs jo namų gyvenimą Vienoje ir pavertęs jį kruopščiai reglamentuojamos, stebėtinai nekintamos visos imperijos būklės simboliu. Kritikai prausė Zweigą už šio miesto portreto naivumą: senojoje Vienoje žmonės gyvenę ramiai, be rūpesčių, „varguoliai ir turčiai, čekai ir vokiečiai, žydai ir krikščionys, nors kai kada pasišaipydavo, taikingai sugyveno"***. Iš tikrųjų Zweigui labai rūpėjo pabrėžti, kad šis saugus pasaulis visada buvo iliuzija.

---

* Vertė Vytautas Petrauskas, cit. iš: Stefanas Cveigas, Robertas Muzilis, *Novelės*, Vilnius: Vaga, 1990, p. 237.

** *Vakarykštis pasaulis*, p. 143.

*** Ten pat, p. 49–50.

Bet jis norėjo pasakyti, kad, atsižvelgiant į tai, kas išaiškėjo atėjus Hitleriui, gyventi iliuzijomis – puikus dalykas.

Bet jei saugus pasaulis iš tikrųjų buvo fantazija, tada galbūt Zweigas nenustygdamas ieškojo ne kokios nors egzotiškos priešingybės Vienos Žiedo bulvaro tikrovei, o vietų, kurios regėtųsi psichologiškai pažįstamos, kad ir kokios būtų atrodžiusios išoriškai skirtingos. „Žinote, iš tikrųjų mano aistros baisiai stiprios ir esu kupinas visokiausio smurtingumo", – kartą pastebėjo Zweigas Romains'ui. Jis teigė, kad tik uoliai tvardydamasis galįs būti „šiek tiek išmintingesnis".

„Nežinau jokio kito žmogaus, kuris sau mažiau atseikėtų įprastinių malonumų", – pasakojo Friderike apie Zweigą. Teatras ir kinas jį nelabai traukė. Nuėjęs į koncertą, šis muzikos mylėtojas, kuris nesiliovė kalbėjęs apie tai, kaip nori toliau mokytis skambinti pianinu, greitai nebenustygdavo. Friderike negalėjo prisiminti beveik nė vienos programos, kurią jis būtų išklausęs nuo pradžių iki galo. „Gal jis norėjo prisidegti įprastinį cigarą; gal – anksčiau išeiti, kad išvengtų nuobodžių pokalbių, kurie būtų galėję sutrukdyti melodijoms, dar skambančioms jo galvoje." Bet greičiausiai, sakė ji, muzika tiesiog jį skatino kiek galima greičiau vėl imtis savo darbo. Friderikei Zweigas buvo tiesiog negalintis ramiai nusėdėti „aistruolis monomanas".

Friderike su Stefanu užmezgė ryšius Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse. Pirmąsyk juodu apsimainė meilingais žvilgsniais 1908-aisiais per kaimo vyninėje surengtą įžymaus liaudies dainininko rečitalį, sutraukusį iš Vienos pulką prašmatnių karietų. Po ketverių metų juodu vėl pastebėjo vienas kitą vieno restorano

sode. Taip sutapo, kad Friderike laikė rankose Zweigo išverstą Emile'io Verhaereno poezijos knygą. Jis jai nusišypsojo kerinčia šypsena. Ji jam parašė ilgą susižavėjimo kupiną laišką. Jis atsakė, kad vakaras buvęs „pakilus ir stebuklingas", ir išreiškė viltį ją greitai vėl pamatyti. „Pirmą kartą ji išvydo jo gražią apvalainą rašyseną, – nors tvirtą ir ryžtingą, bet aiškiai lyriko, – trečiuoju asmeniu pasakojo Friderike apie jųdviejų meilinimąsi. – Laišką, kaip paprastai, jis buvo parašęs violetiniu rašalu, ant draugo sukurtais jo inicialais pažymėto storo popieriaus. Taip buvo lemta, kad jis tapo toks įprastas."

Friderike tą vakarą ne tik turėjo Stefano knygos egzempliorių – šalia buvo ir jos pirmasis vyras Felixas von Winternitzas, ir tuo metu ji dar buvo už jo ištekėjusi. Ji su Felixu susituokė, kaip vėliau pati aiškino, dar „vaikiškame raidos tarpsnyje". Felixui užteko jo bendro pobūdžio kultūros, o ji visa esybe troško „brandos ir gelmės". Tuometiniuose portretuose Friderike atrodo pasitikinti savimi ir rafinuota. Dėl itin aukštų skruostikaulių, atidaus tamsių akių žvilgsnio, plonų lūpų ir tamsių neilgų plaukų ji atrodo ne mažiau katiška nei Stefanas, bet ši katė rūstesnė: palyginti su jo Sevro porcelianu – Egipto oniksas.

Jų santykiai plėtojosi protrūkiais. Friderike buvo ištekėjusi jauna motina, be to, Stefanas tvirtino įsivėlęs į santykius su viena paryžiete. Iš pradžių jis dėl šio meilės ryšio ne itin džiūgavo. Dar romano užuomazgoje dienoraštyje užsirašė: „Dabar gyvenu nuobodžiai ir pilkai." Vienintelis dalykas, kurį jis pripažino laikąs reikšmingu, buvo atsitiktiniai seksualiniai nuotykiai, o ir tie tik dėl rizikingumo. Bet Friderike atkakliai nuo jo nesitraukė, ir Stefanas jos neatstūmė. Ji sutiko su nevaržomomis sąlygomis, kurių jis mygo laikytis meilės santykiuose. Per kelerius tolesnius

metus ryšiai sutvirtėjo. 1916-aisiais, kai Stefanas, traukdamasis nuo sostinėje įsivyravusios karo atmosferos, savanoriškai emigravo – pirma į Ciurichą, paskui į kuklų prieglobstį Alpėse, – ji leidosi paskui ir juodu tame pačiame sode išsinuomojo du į akis nekrentančius rokokinius paviljonus.

Friderike kilo iš žydų šeimos, bet prieš pirmą santuoką nutarė atsiversti į katalikybę, – dėl to išsiskirti buvo itin sunku. Kai 1920-aisiais pavyko gauti išimtinį leidimą skirtis, jie jau buvo įsikūrę tuose namuose, kuriuose gyveno iki santuokos pabaigos. Karo metu atsitiktinai lankydamiesi Zalcburge, jie pastebėjo didelį geltoną namą, stovintį ant medžiais tankiai apaugusios kalvos, lyg milžino kupra stūksančios viršum viduramžiškų Zalcburgo gatvelių santalkos. Dėl svajingos, pakilios aplinkos toje vietoje tvyrojo užburtos pilies atmosfera. Pats Zalcburgas Zweigui atrodė tarmiškumo šedevras: modernumas jame buvo suderintas su anachronizmais, šiaurė – su pietumis, kalnas – su slėniu, o svarbiausia – menas su gamta. Po paliaubų Stefanas pamatė nekilnojamojo turto skelbimą apie tą pačią žavingą pilį. Pora suskubo ją įsigyti. Paaiškėjo, kad tai XVII amžiaus arkivyskupo medžioklės būstas, apgyventas nelegalių gyventojų ir priklausantis pramonininkui, kuriam kartą prireikė neatkreipiant dėmesio kur nors investuoti karo pajamas.

Kapucinų kalva ne tik stūksojo virš Zalcburgo stogų, kraigų ir dvidešimt trijų bažnyčių bokštų – iš jos dar ir buvo matyti įspūdingos toliau kyšančių Alpių kalnų grandinės, kartu – ir tie kalnai, tarp kurių glūdi Berchtesgadenas, kur Freudas parašė didumą *Sapnų aiškinimo*, o Hitleris pasistatė namą atostogoms. Friderike gyrėsi, kad jų namas „eksteritorialus“, paneuropietiškas. Tai savaime buvo atsiskyrėlio buveinė – ar bent jau tvirtovė,

turinti atimti norą kopti į ją visus, išskyrus rinktinę menininkų ir pasaulinių humanistų draugiją. Jiems įsikrausčius, Stefanas netrukus įsigijo saulės laikrodį visterijomis apaugusiam balkonui ir ant jo norėjo užrašyti savo sukurtą epigramą:

Trumpai čia saulė tesiilsi –
Imk iš jos pavyzdį, sveteli.

Viskas baigėsi tuo, kad dėl pastangų, būtinų norint pasiekti Zweigų namus, jo gerbėjai, kurių bangos augo, tik dar labiau pamėgo čia keliauti. Vasaros mėnesiais palei Kalvarijų kelią, vedantį jų namo link, sustatyti suolai būdavo nusėsti žmonių, kurie tikėjosi susitikti su garsiuoju rašytoju. Į stačią kalvą ropštėsi autografų medžiotojai ir pradedantys menininkai – tiek pagyvenusieji, tiek jauni studentai, besitikintys išprašyti pinigų kelionei atgal, taip pat visokio amžiaus ir tautybių moterys, kurios nešėsi jo knygas su užlankstytais puslapių kampais ir, kartais, meilės laiškus. Jis niekada negalėjo prisiversti išvaryti gerbėjų, kai jie ateidavo prie sodo vartų, kad ir kokiems darbams būtų trukdę. Jau trečiajame dešimtmetyje ėmė ryškėti prieštara: jis buvo linkęs draugiškai priimti visus, bet jautė, kad dėl pernelyg aktyviai rodomo palankumo kitiems eikvoja kūrybines galias. Zweigas buvo ekstravertas, mėgstantis fantazuoti, kad yra introvertas.

Friderike, bent jau pačios nuomone, buvo didžiausia Zweigo vidinės ramybės saugotoja. Kasdien tekdavo patirti sunkumų – rūpesčių dėl pagalbos ir dėl prekių gabenimo iš apačioje esančio miesto, taip pat nuolat kildavo keblumų mėginant užtikrinti, kad Stefanui dirbant niekas netriukšmaus. Visi žinojo, kad jis jautrus triukšmui. Bendradarbiaudamas su Richardu Straussu, jis pasi-

rinko adaptuoti operai Beno Jonsono *Volponę* – Zweigas kūrinį pervadino į *Tyliąją moterį* – ir su pasimėgavimu jai parašė ariją, kuriai sėmėsi įkvėpimo iš kančios, patiriamos gaudžiant Zalcburgo bažnyčių varpams. Jų namuose daugelį metų buvo neleidžiama klausytis radijo. Friderikės dukterims, kurioms buvo uždrausti visi žalingi malonumai, teliko apmaudžiai raukytis dėl jo draudimų, aprėpiančių viską nuo gramofonų iki trankiai uždaromų durų.

Tačiau kad ir kaip ten būtų buvę tylu, laikui bėgant tylos nebeužteko numalšinti ant Kapucinų kalvos tvyrančiai įtampai, nes Zweigas seno, šeimos gyvenimas ėmė jam įkyrėti, o Europa jo akyse artėjo prie katastrofos. 1926-aisiais apsilankius Charles'iui Baudouinui, Zweigas tuojau pat nusivedė jį į savo biblioteką – „ilgą kambarį su stumdomosiomis stiklinėmis durimis ir grotelėmis, kur buvo padaryta viskas, kad jo knygos su savo tamsiais ir šviesiais apdarais jaustųsi kaip namie", – rašė Baudouinas. Buvo stengiamasi, kad Zweigo knygos jaustųsi kaip namie, net kai jis pats taip nebegalėjo jaustis. Jis pradėjo sakyti draugams, kad jaučiasi amžinai išsekęs ir „išsisėmęs", kad žino, jog pasibaigus dabartinei ramybės valandėlei užklups katastrofa, priklausąs „nugalėtai kartai, [...] esame maitinami neapykanta ir dar apvalyti baime, puolami kvailumo, o mūsų dvasia blaškoma beprasmiais pinigų žaidimų fejerverkais. Kaip mes galime sukurti ką nors užbaigta, [...] ko pagrindas būtų ramybė, kai mūsų jėgos taip nesveikai sutelktos į išorę?" Jo žodžiai atliepia anksčiau pateiktą teologo Hanso Rosto citatą, tik Zweigas diagnozavo savo kartos negandą, o dvasininkas dėl kultūrinio epochos nuosmukio kaltino žydus.

Maždaug tuo metu Zweigo draugas menininkas iš Belgijos Fransas Masereelis nutapė jo portretą. Friderike pamačiusi šį darbą šūktelėjo iš siaubo ir pasakė, kad Zweigas jame pavaizduo-

tas kaip amerikietis, kurio motina buvo išniekinta kinų kvartale. Dailios, grakščios jo rankos atrodė šiurkščios ir kaulėtos lyg mėsininko. Bet Zweigas mėgo šį paveikslą – regis, manė, kad šiuo kūriniu perteikta tam tikra tiesa apie jo negryną prigimtį ir pačioje esybės gilumoje slypintį laukinį pradą. Dabar jis nuolat būdavo išvykęs iš namų ir beviltiškai vaikėsi, kaip sakė, senojo vidinės laisvės jausmo gerdamas prancūzišką vyną ir lankydamasis pietuose prie žydros jūros. 1931-aisiais Zweigas dėl kamuojančio nerimo ir dėl to, kad daugsyk ilgai negrįžo namo, jau beveik visai įstūmė Friderikę į neviltį. „Šie namai nebe visai mano, – rašė ji jam paskutinę metų dieną, kai jis šventėms paspruko į Paryžių. – Jie man nepriklauso; jie man per dideli – per platus apsiaustas sielai, kuri kartais ima drebėti iš šalčio."

Kitą dieną ji vėl parašė: pranešė, kad viską aplink nuklojo šlapdriba. Kalėdų dienomis jis paliko ją drebančią kaip niekada.

Zalcburgas jiems turėjo būti nuostabi vieta Kristaus gimimui švęsti. „Kokiame kitame name galėjo glūdėti šventiškesnė dvasia nei mūsiškiame, stovinčiame ant Kapucinų kalvos ir pasiekiamame prie bažnyčios atvedančiu Kalvarijų keliu?" – mąstė Friderike. Visur aplink suneštos gilios pusnys blizgėjo šviesa, krintančia nuo greta stovinčios bažnyčios. Trisdešimt žmonių gavo dovanų, stalas buvo nukrautas virėjos paruoštais Stefano mėgstamais šventiniais patiekalais. „Net ir mūsų šunys [...] bei daugybė kačių džiūgavo gavę dovanų dešros", – prisiminė Friderike. Iš pradžių Stefanas taip pat „persiimdavo šia džiugia dvasia". Tada nei iš šio, nei iš to pareikšdavo, kad išvyksta. Greitai susikraudavo lagaminėlį ir iškeliaudavo, paprastai kur nors netoli

Miunchenė – ten iškilmės ne taip vargino. Ilgainiui jis ėmė vengti Zalcburgo per visą Kalėdų laiką ir švenčių dienas praleisdavo Vienoje su motina. Kaip vėliau pastebėjo Friderike, liūdna, kad į depresiją linkusį Stefaną „šiurpino linksmi žmonės ir nekalti žaidžiantys vaikai“.

Bet tik tada, kai vieną gruodį kartu su Stefanu nuvyko į jo šeimos namus Vienoje, ji suprato gilesnę priežastį, dėl kurios jos stebuklingos Kalėdų šventės sukeldavo vyrui tiek sielvarto. Abiem sėdint ir žiūrint, kaip Stefano motina Ida puošia nedidelę eglutę tarnaitėms, jis staiga užsiplieskė:

– Būtų buvę gražu, jei ji būtų tą patį dariusi savo vaikams.

Stefanas atskleidė, kad per visą vaikystę juodu su broliu Kalėdų išvakarėse spoksodavo pro langus ir matydavo, kaip kitų vaikų namai nuostabiai švyti šventiniais žiburiais, o juodu visiškai nepatirdavo šios šventės – nebūdavo nei eglutės, nei jokių dovanų. Vis labiau veržiantis tramdomam pykčiui, Stefanas prisipažino dabartiniams vaikams pavydintis, kad jie linksminasi taip laisvai, o jis nugyveno vaikystę apvilktas tvirtai susagstytu aksomo kostiumu su didžiule peteliške, su šeima tuščiai leisdavo laiką draugijoje arba būdavo užrakinamas miegamajame, kuris, nepaisant visų šeimos turtų, niekada nebuvo jo vieno.

Kalėdų eglutė sukeldavo Zweigui lyg kokią atvirkštinę nostalgiją: primindavo tai, kas *nebuvo* jo vaikystės dalis, visų pirma – saugius namus, kur tavimi rūpinasi. Per visą jo vaikystę vasaros atostogos būdavo vienas ilgas kraustymasis iš vieno kurorto į kitą su nedarnia artimųjų ir tarnų palyda bei nesuskaičiuojamais lagaminais. Nesibaigiantys persėdimai iš vieno traukinio į kitą būdavo farsą primenantis išbandymas, kupinas įtampos ir jaudulio. Kartą, išvykę iš vieno pajūrio kurorto, Zweigai susizgribo

kažkaip palikę bohemietę tarnaitę sunkiai ištariamu vardu, tad turėjo apsukę ratą grįžti ir išsiųsti miesto šauklį, kad šis kaip mokėdamas ją kviestų, kol ji pagaliau atsirado. Keistas dalykas – per šias atostogas šeima klaustrofobiškai supdavo tave iš visų pusių, *bet ir* būdavai nuo jos atskirtas. Kartą Friderikei su Stefanu lankantis Marienbade jis pradėjo rodyti kuklias smukles, kur vaikai turėdavo valgyti su auklėmis, o suaugusieji tuo tarpu puotaudavo prašmatniausiuose miesto restoranuose. Net ir gamtoje Stefanui būdavo draudžiami visi malonumai, išskyrus vujaristinius. Kai šeima nuvykdavo priė gražių kalnų, jam su broliu buvo leidžiama spoksoti į viršūnes, bet ne kopti į jas. Nukeliavus prie jūros, motina nerimaudavo ir drausdavo berniukams žaisti bangose. Kad ir kaip vaikai būtų elgęsi, tėvai tik dar griežčiau nusiteikdavo: neleisti jiems patirti gyvenimo malonumų.

Friderikės nuomone, Zweigas vaikystėje buvo paliktas likimo valiai: kai kuriems, ne taip apdovanotiems likimo, jis atrodė lepūnėlis, bet, tiesą sakant, buvo žiauriai apiplėštas. Jis negalėjo pakelti *jos* linksmų Kalėdų, nes šios priminė Kalėdas, kurių jam nedavė motina. Didžiausia Zweigo nejautraus ugdymo kaltininkė buvusi Ida – Friderikės žodžiais, „nepaprastai užsispyrusi“, „nežabotai, nesuvaldomai gyvybinga – nepasikeitusi net ir senatvėje“, o tai „jos sūnui dažnai kėlė daug kančių“. Nenuostabu, kad „Stefanas visada troško „Tyliosios moters“, [...] savo motinos priešybės. Jo paskutiniais metais šią idealizuotą sampratą taip tragiškai atitiko tyli ir ištikima Lotte!“ – dejavo Friderike.

Bet viename kebliame šio skaudaus kaltinimo žingsnyje apsirinkama. Friderike pripažįsta iš pradžių maniusi, kad Stefano pasitraukimą nuo Kalėdų šventės galėjo lemti „nesąmoningas priešiškumas krikščioniškai šventei; bet, klausia ji, ar šis medis

žydų šeimose nebuvo visuotinai priimta tradicija?" Na, ne visai. Mano tėvo šeima – toli gražu ne ortodoksai – tikrai niekada neturėjo Kalėdų eglutės. Mano tėvas prisimena, kad maždaug pusė jo draugų žydų Vienoje turėdavo eglutes. Vienos žydai nesijautė taip asimiliavęsi, kaip esame linkę teigti, kad paryškintume, kokia šiurpiai ironiška padėtis susiklostė, kai jie buvo iškraustyti ir sunaikinti. Mano senelis tikėjo, – kaip buvo tipiška ir kitiems jo bendražygiams žydams, – kad medaliai, kuriuos imperatorius jam suteikė už nuopelnus tarnyboje per Pirmąjį pasaulinį karą, laiduoja, jog jam negrės nacių persekiojimas. Bet tikėti, kad valstybė yra įsipareigojusi tave apginti, nėra tas pat, kas svajoti darniai įsilieti į daugumos gretas ar net būti džiugiai priimtam tautos tradicinėse šventėse. Toks neteisingas supratimas pasitaikydavo retai – net ir Vienoje. Meno istorikas Ernstas Gombrichas prisiminė, kad buvo tik viena vieniečių pramoga, nesutepta antižydiškais jausmais: „Muzikos sluoksniuose niekas niekada neklausdavo apie žmogaus kilmę, – rašė Gombrichas. – Suprantama, čia buvo žydų ir nežydų, jie kartu kūrė muziką, ir tiek." Muzika buvo prieglobstis, kur žmonėms rasė nerūpėjo, ir tai iš dalies paaiškina, kodėl Zweigas idealizavo šį saviraiškos būdą, nors jam ir trūkdavo kantrybės išsėdėti koncerte iki galo.

Pasipiktinimas žydų ekonomine veikla buvo persmelkęs austrų diskursą seniai prieš iškylant Hitleriui, o švenčių metu dažnai sustiprėdavo. „Krikščioniškos Kalėdų iškilmės būtų išniekintos, jei po Kalėdų eglute gulėtų dovana, pirkta iš žydo", – amžių sandūroje teigė vienas atvirai antisemitiško Vienos mero Karlo Luegerio sekėjas. Kai 1932-aisiais Vienoje nacizmas pradėjo demonstruoti savo galią, Kalėdų metu prieš pirkėjus, nuolat perkančius žydams priklausančiose parduotuvėse, buvo panau-

dotos ašarinės dujos. Kaimo vietovėse, kur katalikybė darė daugiau įtakos, o politika buvo reakcingesnė, kai kurie kunigai vis dar mokė parapijiečius, kad žydams dygsta ragai ir jie iš tikrųjų nėra žmonės. Polinkis laikyti juos blogio įsikūnijimu sustiprėdavo apie didžiąsias krikščionių šventes. Gausios Vienoje veikiančios antisemitinės organizacijos rengdavo ir ištisus metus trunkančius žydų įmonių boikotus. Net ir tų profesijų, kuriose buvo daug žydų – pavyzdžiui, medicinos, – srityje jų karjerai trukdė pavieniai antisemitai, net jei oficiali politika draudė taip elgtis. Be to, miesto viešose vietose pasitaikydavo tiesiog kasdieniškų antisemitiško pykčio paskatintų incidentų. Mano tėvas dar atsimena, kaip parke prie namų kito berniuko paklausė, kiek dabar valandų, ir to berniuko tėvas čiupo savo vaiko ranką dar šiam nespėjus atsakyti. „Žydams laiko nesakome", – tarė vyras sūnui. Mano tėvui buvo vos šešeri, kai jam teko susitaikyti su šiuo įvykiu.

Valdžios rūmuose antisemitinių protrūkių pasitaikydavo taip dažnai, kad tai tapo panašu į žaidimą. Kartą, kai parlamento narys pasiūlė aptarti naują antižydiško įstatymo projektą prieš imantis kažkokio kasdieniško įstatymo, parlamento pirmininkas atmetė prašymą ir pridūrė: „Ne, brangus pone, reikalai – pirma, pramogos – paskui." Viename XIX amžiaus pabaigos antižydiškame įstatymo projekte buvo siūloma visus Austrijos žydus sugrūsti į laivą, tada šį nuplukdyti į jūrą ir paskandinti.

Tačiau jei tulžingas antisemitizmas buvo persunkęs Vieną taip ilgai, ar nesusiduriame su ne mažiau kebliu galvosūkiu? Jei nesame linkę manyti, kad antisemitizmas pratrūko iš niekur ir sugriovė Vienoje susidariusią žydų ir nežydų simbiozę, tada kyla priešingas klausimas: kaip Austrijos žydai galėjo taip atkakliai užmerkti akis prieš jiems gresiantį likimą? Koks turėjo būti pa-

tologiško neigimo mastas, kad jie galėjo nepaisyti visur matomų pražūtingų neapykantos ženklų?

Zweigas atsiminimuose prisipažįsta, jog negali prisiminti, kada pirmąsyk išgirdo apie Hitlerį. Kartą vienas pažįstamas iš Bavarijos paminėjo ūmų agitatorių, vardu Hitleris, nusistačiusį prieš respubliką, organizuojantį susirinkimus, kurie virsta beprotiškomis rietenomis, ir kurstantį antisemitinius jausmus. Zweigas šių naujienų ilgai nesvarstė. „Šimtai tokių mažų burbulų plaukiojo paviršiuje vykstant visuotiniam rūgimui, o sprogę jie palikdavo tik smarvę, kuri aiškiai liudijo slaptą puvimo procesą dar neužsitraukusioje Vokietijos žaizdoje“*, – rašė jis.

Panašiai ir antisemitizmo vyravimas Vienoje nebuvo laikomas liūdną ateitį pranašaujančiu ženklu, ir galbūt tiesiog padarė žmones nejautrius minčiai, kad antižydiškos nuotaikos kada nors galėtų tapti pavojingos. Vienos antisemitizmas buvo požymis, kad Austrijos sostinėje viskas po senovei. Tačiau nors žydai negalėjo numatyti, jog įprastinis antisemitizmas ilgainiui gali paskatinti visai naują mąstyseną, miestą buvo apėmęs jausmas, kad ne viskas yra taip, kaip turėtų būti. „Neteisinga visada peikti Vieną dėl jos trūkumų, nes jos privalumai taip pat peiktini“, – kartą šmaikštavo Karlas Krausas. Nagrinėdamas savo tėvynės ir Vokietijos situacijos skirtumus, jis rašė: „Prūsija: judėjimo laisvė su antsnukiu. Austrija: izoliatorius, kur leidžiama rėkti.“ Laikui bėgant paplito kita šias dvi valstybes lyginanti epigrama: „Iš vokiečių išeina puikūs naciai, bet bjaurūs antisemitai; iš austrų – bjaurūs naciai, bet puikūs antisemitai.“ Antisemitinis austrų mąstymas visada įkvėpdavo nacionalsocialistų vadus, pirmiau-

* Ten pat, p. 387.

sia – Hitlerį. O po anšliuso austrai taip greitai ir uoliai įgyvendino antisemitinę teoriją smurto veiksmais, kad išgąsdino net kai kuriuos vokiečių nacių ideologus – šie manė, jos partiečius austrus reikėtų aptramdyti. Išryškėjo kandžiuose Vienos sąmojuose slypinti tiesa – miestą apėmė dvasinė negalia.

Galbūt kartėlis, kurį Zweigas jautė matydamas Kalėdų eglutę, kilo iš gilesnio, net sau pačiam neišreiškiamo jausmo, kad jis yra pašalintas iš iškilmių ritualo, taip džiaugsmingai atliekamo Vienoje ir ant Kapucinų kalvos. Gal šis jausmas buvo labiau susijęs ne su tuo, ko motina dėl jo nepadarė, o su jo sudėtingais santykiais su jos *tapatybe* – ir su tapatybe, kurią jis paveldėjo per ją. Ir galbūt Zweigas iš Zalcburgo bėgdavo pas motiną į Vieną, nes nenorėjo, kad Ida būtų viena per šventę, privertusią ją įsisąmoninti, jog šiame mieste ji nėra galutinai pritapusi.

Kai tapo žinoma daugiau Zweigo šeimos istorijos faktų, paaiškėjo, kad ne tik jo seneliai iš tėvo pusės, bet ir seneliai Brettaueriai iš motinos pusės didžiąją gyvenimo dalį buvo religingi. Gimus Stefanui, Idos motina Josefine apsigyveno su šeima. Stefano vaikystės metais jis su Josefine tapo artimi, o senelei mirus iš jos gautas palikimas leido jam išsinuomoti atskirus kambarius ir atsiduoti savo kultūrinėms aistroms. Be abejo, Zweigo santykiai su šia moterimi – kuriai, visai gali būti, nebuvo taip lengva puošti Kalėdų eglutę ir su kuria Zweigo motina tikriausiai norėjo elgtis pagarbiai, – paskatino jį kūryboje nuolat domėtis žydiškomis temomis. Yra užuominų, kad pati Ida taip pat ilgai buvo prisirišusi prie savo paveldėtos praeities. „Dažnai lydėdavau anytą prie jos tėvų kapo Vienos kapinėse“, – rašė Friderike. Iš tikrųjų būtent šiose didžiulėse kapinėse ji mėgo kalbėtis apie Italijoje prabėgusią savo jaunystę. Nepaisant visko, ką Friderike atkakliai tvirtino

apie Idos abejingumą religiniam tapatumui, Zweigui ir jo broliui buvo atliktas bar micvos ritualas. Atrodo, šeima laikėsi Jom Kipuro pasninko. Be to, trečiojo dešimtmečio viduryje Zweigas viename iš nerimastingiausių savo laiškų Friderikei rašė, kad vargšę jo motiną Vienoje supa „parazitai", kurie piktavališkai stengiasi ją nuliūdinti tvirtindami, jog jis perėjo į krikščionių Bažnyčią. „Tada ji slapta paklausė Alfredo, *kada* aš buvau pakrikštytas, ar tai nutiko seniai, ar ką tik", – skundėsi Stefanas. 1931-aisiais vienam žurnalistui taręs, jog „visą gyvenimą mane nepaprastai domino žydų rūpesčiai, nuo tada, kai įsisąmoninau, kad mano gyslomis teka žydiškas kraujas, visada nepaprastai aiškiai suvokiau tai", Zweigas paklausė: „Koks žmogiškas klausimas gali būti svarbesnis nei tautos, iš kurios esi kilęs, klausimas?"

Dėl nesaugumo jausmo, kurį Zweigas patyrė tėvų namuose ir apskritai Vienoje, dėl atotrūkio nuo namų Zalcburge, kuriuose juodu su Friderike buvo įsikūrę, ir dėl susvetimėjimo su savimi, dėl kurio jam knietėjo ištrūkti iš savo kailio, visą Zweigo gyvenimą Austrijoje galima suprasti kaip tam tikrą bandomąją emigraciją.

Kai 1936-aisiais, prieš pat galutinai palikdamas gimtinę, jis paskutinį kartą pasirodė Zalcburge, „senajame name ant Kapucinų kalvos kilo suirutė, – rašė Friderike. – Dvi dienas trukusiame laiškų ir nesuskaičiuojamų raštų autodafė rūko krosnis. Stefanas ten stovėjo, žiūrėdamas į liepsnas, ir atrodė, kad taip kažkas jame išsilaisvina." Tūkstančiai jo knygų buvo išgabenta, dalis – į Austrijos nacionalinę biblioteką, kitos – į Jeruzalės žydų universitetą, o jo rankraščių katalogų kolekcija „ir Dievas žino kas dar" dingo ir niekada nebeatsirado. Didžiajai ugniai užgesus, Zweigas vienas išėjo iš namų. Pakeliui nuo kalno su Zweigu susidūręs senas draugas jo veide pamatė tokią įtampą, kad išsigando.

Nenuostabu, kad pasaulio istorijos įvykiams tvirčiau suvaržius Zweigą jo troškimas siekti laisvės knygų puslapiuose tik dar sustiprėjo. „Kai ranka jus išlaisvina, – skelbė jis savo himne knygoms, – kai širdis jus paliečia, nepastebimai pralaužiate mūsų kasdieniškos aplinkos ribas ir jūsų žodis lyg liepsnojančiu vežimu nuneša mus aukštyn iš ankštybės į amžinybę." Galutinė Zweigo metafora, nusakanti knygų suteikiamą laisvę, perimta tiesiai iš Knygų Knygos – iš Karalių knygos scenos su ugnies vežimu, kuriuo Elijas pakyla į dangų.

Ketvirtas skyrius

MOTINA KLAJŪNĖ

1938-aisiais aštuoniasdešimt ketverių sulaukusi Ida Zweig kasdien vis dar išeidavo pasivaikščioti: apsukdavo Žiedo bulvaro supamą gatvių voratinklį, pereidavo kokį netoli esantį parką, pavyzdžiui, Rotušės, arba grakštų Rūmų sodą, kuris anksčiau buvo privatus ir priklausė Habsburgų rūmams, bet žlugus imperijai buvo atidarytas visuomenei. Idai senstant kojos apsilpo, ir ji jautėsi dėkinga, kad miesto projektuotojai taip parūpino suolų, ant kurių žmogus gali sustojęs truputį pailsėti. Kas penkias ar dešimt minučių ji stabtelėdavo atsikvėpti ir pasižvalgyti į miesto, kuriame gyveno nuo tada, kai buvo šešiolikmetė moksleivė, kintančius vaizdus. Ji matė daug naujų pastatų. Ištisus dešimtmečius miestas buvo virtęs didžiule statybų aikštele: visur žiojėjo milžiniškos duobės, kurių dugne riogsojo krūvos medinių lentų ir pastolių. Ida stebėjo, kaip Viena, anot Karlo Krauso, „griaunant paverčiama dideliu miestu".

Daug įspūdingos architektūros, per jos gyvenimo laikotarpį

pastatytos miesto centre, atspindėjo būtent tokių šeimų, kokioje užaugo ji ir jos vyras, siekį būti politiškai ir kultūriškai visateisėms. Zweigai gyveno bute visai už milžiniškos neogotikinės rotušės – miesto tarybos būstinės. Moritzo šeima, atsikėlusi į Vieną iš Moravijoje esančio Prosnico, kai jam buvo penkeri, šiuo atžvilgiu dar tipiškesnė nei jos Brettauerių giminė. Autobiografijoje Zweigas teigia, kad Moravijos žydų bendruomenės atstovai buvo vieni geriausių naujų gyventojų, įsikūrusių mieste liberalizmo plėtros epochoje, trukusioje nuo XIX a. septinto dešimtmečio iki XX amžiaus pradžios. Moravijos gyventojai anksti išsivadavo iš ortodoksijos. Jie buvo „aistringi „pažangos“ epochos šalininkai, – pastebi jis. – Kai tėvo šeima iš savo gimtinės persikėlė į Vieną, jie stebėtinai greitai prisitaikė prie aukštesnės kultūros sferos, o jų asmeninis kilimas organiškai susijo su bendru laiko pakilimu“*.

Dėl miesto naujosios architektūros – Zweigas prisimena, kad ji „spindinčiomis alėjomis ir švytinčiomis parduotuvėmis išdidžiai ir ištaigingai kilo“ tarp senų rūmų ir religinių paminklų. „Tačiau senovė čia sutarė su naujovėmis lygiai taip kaip tašytas akmuo su nelytėta gamta. Buvo nuostabu gyventi čia, šiame mieste, kuris svetingai priimdavo visa, kas svetima, ir mielai atiduodavo save.“** Žiedo bulvaro pastatuose, kurie Zweigo jaunystėje dar nebuvo baigti statyti, regima istorinių stilių įvairovė – įspūdingiausias naujosios vidurinės klasės iškilimo architektūrinis liudijimas, bylojantis ir apie jos politinę misiją skleisti liberalizmą bei kone religingą menų garbinimą. Priešais neklasicistinį parlamentą ant aukšto pjedestalo stovi Atėnės skulptūra su ietimi rankoje. Jau-

* Ten pat, p. 31.
** Ten pat, p. 39.

no Klimto freskose, puošiančiose naująjį Imperatoriškąjį teatrą, sukurta panoraminė, prikaišiota užuominų dramos istorijos vizija, prasidedanti nuo erotinių susibūrimų apie Dioniso altorių. Renesanso motyvai universiteto pastate aukština, pasak istoriko Carlo Schorskės, „modernios, racionalios kultūros ir po ilgos viduramžių prietarų nakties įvykusio pasaulietinio mokslo atgimimo“ vienybę. Žiedo bulvaro pastatuose, kad ir kokiais jie būtų laikomi – kičiniais ar didžiais, apgalvota kompozicija demonstruojami politikos, švietimo ir menų sritims pritaikyti buržuaziniai kultūros idealai. „Vienoje gatvės nuklotos kultūra! – pastebėjo Krausas. – Kituose miestuose jas sugebama tik išasfaltuoti.“.

Visa ši demokratija dvelkianti simbolika nesutrukdė jaunam Adolfui Hitleriui pirmąkart 1906-aisiais apsilankius Vienoje atrasti žavingų miesto bruožų. „Ištisas valandas be pertraukos stovėdavau priešais operą arba žavėjausi Parlamento pastatu; visas Žiedo bulvaras veikė mane lyg pasaka iš *Tūkstančio ir vienos nakties*“, – *Mano kovoje* prisiminė jis. Antrą sykį atkeliavęs į miestą, kuris jam atrodė toks gražus, Hitleris laikė stojamąjį egzaminą į Vienos dailės akademiją. Jis visada buvo griežtai nusistatęs prieš tėvo planus jam tapti valstybės tarnautoju. Atgrasi mintis, kad teks sėdėti kokioje nors valdžios kontoroje ir visą gyvenimą pildyti visokius blankus, kėlė žiovulį, – rašė Hitleris. Dvylikos metų jam į galvą šovusi mintis tapti menininku. Nuo tos akimirkos jis stengęsis tobulinti savo tapybos ir piešimo gebėjimus.

Pateikęs dokumentus, Hitleris laukė rezultatų, apimtas „jaudulio, nekantros ir išdidaus pasitikėjimo savimi“, ir vėl gėrėjosi pasakiškais Vienos vaizdais. Gautas atsakymas, kad jo nepriima, rašė jis, nuskambėjo „kaip perkūnas iš giedro dangaus. Ta-

čiau taip jau atsitiko." Apie Hitlerio nesėkmę stojant į didžiąją Vienos dailės mokyklą yra daug rašyta, bet ne mažiau svarbus yra tiesiog sukrėtimas, kurį jis patyrė gavęs neigiamą atsakymą. Patirtis Akademijoje parodė Hitleriui, kad pasaulis – ne toks, kaip jis manė. Žėrinti Žiedo bulvaro vizija tebuvo fantazija iš *Tūkstančio ir vienos nakties*. Pasirodė, kad Viena ne kiekvienam atsiduoda noriai. Būtent tą akimirką, supratęs, kad vargu ar gaus progą šiame mieste tobulinti savo meninius gebėjimus, Hitleris pradėjo svarstyti, kaip pakeisti Vieną, kad ji atitiktų jo bręstančią viziją.

Hitleris grįžo į miestą po motinos mirties, 1908-aisiais, ketindamas dar kartą pateikti prašymą Akademijai. Bet šį kartą jo iš anksto pateikti piešiniai buvo įvertinti kaip neatitinkantys reikalavimų, ir jam nebuvo leista laikyti egzaminų. Jis pasiliko Vienoje penkerius metus, mėgindamas pradėti architekto karjerą. *Mano kovoje* Hitleris dėkojo Negandos Deivei už tai, kad „pagrobė mane iš patogaus gyvenimo tuštumos ir ištraukė šį mamytės sūnelį iš patogaus, šilto guolio". Viena, pastebėjo jis, „buvo ir tebėra sunkiausia ir visapusiškiausia mano gyvenimo mokykla". Šie sunkumai jį sustiprino – kaip pats kelis kartus sakė *Mano kovoje*, jis tapo *griežtas*.

Greitai išsekus menkoms santaupoms, Hitleris atsidūrė vargo ir skurdo pasaulyje, „supažindinusiame mane su tais, dėl kurių vėliau kovojau", – rašė jis. Nuo 1850-ųjų iki 1900-ųjų Vienoje keturis kartus padaugėjo gyventojų, ir dabar daugiau nei dviejų milijonų žmonių miestas tapo ketvirtas pagal dydį Europoje. Dauguma pašėlusių naujų statybų Vienoje iš tikrųjų buvo lūšnų ir daugiabučių statybos už vidinių apskritų rajonų ribos. Hitleris valgė nemokamose valgyklose, miegojo ant suolų parkuose –

galbūt kartais ant tų pačių suolų, ant kurių vėliau stabtelėjusi atsikvėpdavo Ida.

Hitlerio apsilankymas Vienoje tais metais, kai Idai suėjo aštuoniasdešimt ketveri, buvo ženklas, kad bus priimti pirmieji miesto rasinės higienos įstatymai. Niekur kitur *Vakarykščiame pasaulyje* Zweigo tonas netrykšta tokiu įtūžiu, kaip toje vietoje, kur jis pasakoja, kaip Hitleris, neišbuvęs miesto šeimininku nė savaitės, įsakė uždrausti žydams sėdėti ant viešų suolų. Žydų įmonių nusavinimas, meno kūrinių atėmimas – šie nusikaltimai bent jau galėjo būti aiškinami asmeninio godumo logika ir poreikiu pelnyti prie valdžios prisiplakusiųjų ištikimybę. Šiaip ar taip, Hermannas Göringas tokiu būdu susikūrė nuostabią paveikslų galeriją. „Bet senai moteriai arba pavargusiam seneliui neleisti prisėsti minutėlei kitai ant suolo ir atsikvėpti – tokia teisė buvo suteikta dvidešimtam amžiui ir tam vyrui, kurį milijonai garbino kaip to laiko patį didžiausiąjį."*

Ida po truputį neteko visos Vienos: lyg figūrėles vaikiškame žaidime iš jos žingsnis po žingsnio paveržė suolus, kinus, restoranus, operą, tramvajus, žaidimų aikšteles. Kurį laiką galėjo atrodyti, tarsi miestas aplink ją nyktų, bet žmonės ir toliau plūdo pirmyn ir atgal pro duris ir vartus, pro kuriuos ji nebegalėjo įžengti. Nyko, traukėsi, blėso, virto vaiduokliu pati Ida – nepalikusi namų, ji buvo ištremta iš Vienos.

„Laimė, mano motinai nebebuvo lemta ilgai kęsti tuos žiaurumus ir pažeminimus, – rašė Stefanas. – Ji mirė keli mėnesiai po Vienos okupacijos."** Tai, kad jo motinos mirtis ir anšliusas įvyko beveik kartu, labai jį paveikė. Zweigas negalėjo grįžti į Vieną

* Ten pat, p. 435.
** Ten pat, p. 436.

ir Idai mirštant būti šalia, – jį, kaip žydą, kertantį Austrijos sieną, dabar galėjo areštuoti ir išsiųsti į koncentracijos stovyklą, – ir iš tikrųjų tai privertė Zweigą suprasti, kad jis – nebe klajoklis savo noru, o tikras tremtinys. Draugas, kuris su Zweigu buvo Londone netrukus šiam gavus telegramą su žinia apie motinos mirtį, pasakojo, kaip jis ištisą valandą nekalbėdamas ir nesiklausydamas, kas jam sakoma, sėdėjo, spoksojo priešais save ir visą laiką „itin nervingai trynė delnus".

•

Nuotraukoje, padarytoje maždaug tuo metu, kai gimė Stefanas, Ida įamžinta apsitempusi juoda suknele su trapiomis gėlėmis prie krūtinės bei gėlės žiedu tamsiame plaukų šinjone. Ji sėdi, ant kelių kairėje rankoje laiko suskleistą juodą vėduoklę; dešinę ranką sulenktais pirštais laiko po skruostu, palenkusi galvą į dešinę. Ji žvelgia į žiūrovą svajingai, šiek tiek ilgesingai šypsodamasi nepravertomis lūpomis. Gražiai sudėta, įdėmiai žvelgianti Ida atrodo elegantiška ir gundanti, bet vargu ar pretenzinga. Iš tiesų Ida retai puošdavosi, gal tik paprasta sege ar vėriniu. Skvarbių, tamsių akių, putnokų skruostų ir su dviprasmiška lūpose žaidžiančia išraiška Ida taip primena tuos fotografinius Stefano portretus, kuriuose jis atrodo paskendęs jausmingoje melancholijoje, kad jis būtų galėjęs pozuoti kartodamas motinos veido išraišką.

Į šeimos butą dažnai prigužėdavo bičiuliautis šnekių giminaičių ir Moritzo profesinį rangą atitinkančių draugų iš teisės, prekybos bei finansų sričių. Zweigo brolis Alfredas vėliau apibūdino jų draugiją kaip „vien aukščiausios klasės žydų buržuaziją". Netikėtai Ida imdavo ir, beveik nė žodžiu neatsiprašiusi, pareikšdavo,

kad išeina į kiną. Vienui viena puldavo laukan iš jų namo, kurio fasadą viršuje puošė didžiulės mergelių skulptūros, ir nusileisdavo į kurio nors naujo Vienos kino teatro tamsų urvą, o tada ten be pertraukos ištisas valandas sėdėdavo, įnikusi į juodą ir baltą mirgesį.

Tik po daugelio metų paaiškėjo, kad impulsyvią Idos aistrą kinui skatino negalia. Gimus Stefanui, buvo nustatyta, kad jai sutriko hormonų pusiausvyra, ir šis sutrikimas peraugo į vidurinės ausies sklerozę. Jos gydytojai neteisingai išaiškino simptomus, ir neilgai trukus būklė pablogėjo taip, kad ji vos beprigirdėjo: norėdama suprasti, kas kalbama, griebdavosi klausymo vamzdelio. To laikotarpio nebyliojo kino teatruose Ida rado vietą, kur netrukdė namų triukšmas, – ramų prieglobstį, kokį šiaip buvo sunku rasti perpildytoje, bruzdančioje Vienoje. Vietoj koncertų ir spektaklių, kurių nebegalėjo žiūrėti, ji turėjo filmus. Tai buvo įsimintinas vaizdas: rafinuota vieniša moteris, dažnai apsirengusi juodai, žiūrinti vieną filmą po kito, metus po metų, vis senesnė, o išorinis pasaulis tuo metu neatpažįstamai keitėsi. Šio vaizdo atgarsis pasigirdo Zweigo šūksnyje iš tremties tolybių, kai jis pareiškė draugui, kad menas jam dabar bėra tik prieglobstis: „Ar laikysi mane neišauklėtu dėl to, kad jį dabar vartoju kaip opijų ir hašišą?“ – paklausė jis.

Galbūt Stefanas jautė kaltę dėl to, kad jo gimimas buvo susijęs su motinos kurtumo pradžia. Vis dėlto Idos klausos negalia ir dėl jos atsiradęs jautrumas stipriems garsams buvo dalis Stefano intymiausios vaikystės patirties. Turint omenyje to laikotarpio papročius, kurtumas turėjo atskirti ją nuo visuomenės ir varžyti; ji buvo žinoma kaip temperamentinga ir savita. Stefano vaikystėje kino teatrai, kuriuose ji vėliau rado prieglobstį, dar nebuvo pa-

statyti, ir gali būti, kad ji sudarydavo amžinai nenustygstančios įspūdį iš dalies dėl to, kad neturėjo kur ištrūkti. Tokį pat įspūdį kitiems darė ir Stefanas. Biografė Antonina Vallentin pastebėjo, kad susitikus su Zweigu visada pasijuntama taip, lyg gretimame kambaryje stovėtų paruoštas pusiau sukrautas lagaminas. O paties Stefano ypatingą jautrumą garsams reikėtų matyti jo motinos kurtumo kontekste. Skaudumas negirdėti to, ką turi girdėti, ir jausmas, kad esi priverstas girdėti daugiau, nei gali ištverti, yra glaudžiai susiję.

Tiesa, kad, kaip tvirtino Friderike, Zweigui nedavė ramybės mintis apie tylą ir tylios moters idealas. Tačiau tyla jam buvo sudėtingesnė sąvoka, nei Friderike numano, tiesiog suvesdama ją į ramių namų ir moters, kuri žino, kada užsičiaupti, sąvokas. Tyla Zweigo sąmonėje buvo dalis daugelio sudėtingų idėjų spiečiaus. Pirma, tai buvo jo mylimos knygos, kurias jis sykį apibūdino kaip „tylos žiupsnelius, malšinančius kančią ir nerimą". Dar buvo glaudūs ryšiai, siejantys tylą su vidine laisve, su paslaptimis ir su vidiniu pasauliu. Kad ir kiek Zweigo motina būtų kalbėjusi ar nekalbėjusi, neabejotina, kad kurtumas ne tik apgaubė ją savotiška tyla, bet ir paskatino plėtoti turtingą vidinį gyvenimą. Tai, ką žinome apie Idos gebėjimą bendrauti, rodo ją turėjus aistrą poetiškiems prisiminimams. Vaikystę praleidusi Ankonoje Ida niekada neprarado pomėgio kalbėti itališkai, jai patiko prisiminti spalvingai apšviestuose laivuose švenčiamas naktines šventes, kuriomis ji gėrėdavosi iš šeimos gondolos. Amžininkams Vienoje ji atrodė egzotiška, nes mėgo gaminti rizotą ir artišokus, o vaikystės namuose tai buvo jos mėgstami patiekalai. (Vėliau Stefanas įžiūrėjo istorinės tiesos ir artišoko analogiją: nuo mūsų praeities istorijų galima lupti sluoksnį po sluoksnio, rašė jis, ir

niekada nepasiekti šerdies; dėl to, pareiškė Zweigas, istoriją visada neišvengiamai iš dalies sudaro meniniai pramanai.) Friderike apibūdino Idą kaip „besidžiaugiančią pramanais", skirtingai nei blaivus realistas Stefanas, sekantis tėvo pėdomis. Tačiau kai kurių dalykų sąmoningas nutylėjimas, persakymas naujaip ir abejotini intarpai, būdingi savo asmeninės istorijos pasakojimui *Vakarykščiame pasaulyje*, – ir jo teisinami kaip neatskiriama pačios istorijos prigimties dalis, – rodo, kad šiuo atžvilgiu jis taip pat buvo savo motinos vaikas.

Galvodami apie tai, ką Zweigas idealizavo įsivaizduodamas tyliąją moterį, galime, užuot tiesiog svarstę, kiek žodžių ištartų tokios moters lūpos, pagalvoti apie asmenybę, kuriai daug dalykų nuolatos lieka neišsakyta, – ir net neišsakoma, – nes jos ilgesys ir sielvartas tokie stiprūs, kad visada viršija kalbos ribas. Zweigo prozoje – trys pavyzdžiai galėtų būti *Dvidešimt keturios valandos iš moters gyvenimo*, *Baimė* ir *Nepažįstamosios laiškas* – skaitytojai vis sutinka patrauklias veikėjas, kurias vyrų bukumas, visuomenės papročiai arba ir viena, ir kita privertė atriboti savo aistringą vidinį gyvenimą nuo pasaulio – emociškai gyventi priverstinėje tyloje, kuri yra tragiška ir kartu persmelkta įtampos, nepalyginamai stipresnės nei aplinkinių gyvenimą nuspalvinantys jausmai. Ypatingas Zweigo palankumas veikėjams ir veikėjoms, kurių sieloje slapta vyksta sudėtingas ir neramus, bet visuomenei nesuvokiamas gyvenimas, ir dėl to jos iš esmės tampa nebylios, yra viena stipriausių jo kūrybos audinio gijų.

Kai jų namus užėmusi draugija kikendavo iš Idos blogos nuotaikos ar numodavo į ją ranka kaip į jos ekscentriškumo požymį, kaip jaunajam Zweigui galėjo nekilti klausimas, ką iš tikrųjų slepia klaidžiojantis motinos žvilgsnis? Jį taip pat nuolat trikdė

jų namuose vykstantys triukšmingi priėmimai, ir iš pradžių jis išmoko pabėgti į svajonių pasaulį, o paskui, vyresniame amžiuje, į kūrybą. Kaip jis galėjo nejausti sutrikimo, gėdos ir užuojautos dėl to, ko Ida negalėjo pasakyti, kad ir kas būtų buvę pasakyta? Tuo labiau, kad jų santykiai *buvo* įtempti. Yra apmaudžių užuominų, rodančių, kad Zweigui paūgėjus motinai tokią atskirtį teko patirti ir dėl jo: kai jis norėdavo sutrukdyti jai pasinaudoti teise išpuošti jį neįprastais drabužiais, užsirakindavo viešbučio kambaryje; kai būdamas vyresnis norėdavo, kad jį paliktų ramybėje dirbti savo darbo, užrakindavo ją jos miegamajame. (Vėliau jis užsirakindavo nuo Friderikės ir jos dukterų, ištisas dienas be pertraukos vengdavo su jomis kalbėtis, ir tai tapo oficialiu skyrybų pagrindu – jų prašymas buvo patenkintas 1938-aisiais Kalėdų išvakarėse.)

O kur šių aršių ginčų metu buvo jo ramus tėtis pramonininkas? Kai kas jį apibūdina kaip nekalbią figūrą, kuri su ciniško linksmumo žyme sukinėjosi šeimos melodramos fone. Gali būti, kad iš tėvo Zweigas paveldėjo ne tik truputį blaivumo, bet ir polinkį į tylų bei kartais negailestingą vujarizmą.

Visi pavojai, kurių Zweigas ieškojo Berlyno pogrindyje, turėjo kokius nors atitikmenis jo namuose, kur buvo emociškai smurtaujama. O Paryžiuje, kurį atrado keleriais metais vėliau ir kurį prisiminimuose vadino „amžinos jaunystės miestu“* bei savo „namais toli nuo namų“, Zweigas rado kai ką, ko niekada tikrai nepatyrė Vienoje – toleranciją. „Niekas nieko nesivaržė; – rašė jis apie Prancūzijos sostinę savo jaunystės laikais, – dailiausios merginos nesidrovėdavo eiti įsikibusios į parankę juodam kaip

* Ten pat, p. 152.

derva negrui [...] ir pasukti į artimiausią *petit hôtel** – kam Paryžiuje rūpėjo tokie gerokai vėliau išpūsti baubai kaip rasė, klasė ar kilmė? Vaikštinėjai, kalbėjaisi, miegojai su tuo arba ta, kuris arba kuri tau prie širdies, ir nekvaršinai sau galvos dėl kitų."** Gatvės viliojo eiti tolyn ir jose visada rasdavai ką nors nauja. Paryžiuje jis patyrė visai kitokį sugrįžimą. Pamatyti šį miestą tikrovėje, rašė jis, buvo to, ką Aristotelis vadino *anagnōsis*, pavyzdys: jis patyrė atpažinimą, mįslingiausią iš visų estetinių malonumų, – mat beveik su visais miesto bruožais prieš atvykdamas buvo susidūręs mėgstamų knygų puslapiuose.

Galiausiai yra dar tyla, susijusi su išorinės tylos ir vidinio gyvenimo santykiu, – ji buvo Zweigo etinio sąžiningumo sampratos pagrindas. Net po „Akcijos prieš nevokiškąją dvasią", nacių 1933-aisiais surengto knygų deginimo, Zweigas draugui rašė, kad dabar lemiamai svarbu „laukti, laukti, tylėti, vis tylėti. [...] Dėl manęs – būčiau mielai apsiėjęs be tokios reklamos. Kaip žinai, esu žmogus, labiausiai vertinantis ramybę ir tylą."

Trikdo šiuose žodžiuose juntamas Zweigo nusiteikimas politiškai neįsipareigoti. Bet jo pasibjaurėjimui pagyrūnais amžininkais padarė įtakos tai, kad jis ilgai tyrinėjo, kaip demagogija bei triukšmadarystė istoriškai susijusios su ramiomis, tyliomis proto jėgomis. Šių apmąstymų kulminacija – 1934-aisiais išleista jo studija, skirta Erazmui.

Dabar atrodo nuostabu, kad Zweigui pavyko parašyti *Erazmą* taip, jog Thomas Mannas kūrinį laikė ydingu, nes *pernelyg*

---

* mažą viešbutuką (*pranc.*).

** *Vakarykštis pasaulis*, p. 155.

aiškia dabarties alegorija, – Lutheris čia karikatūrinamas kaip fanatiškas Hitlerio pirmtakas, – bet kartu Zweigas sugebėjo taip apakinti nacių cenzorius, kad knyga galėjo būti platinama Vokietijoje iki 1936-ųjų. Josephas Rothas panaudojo ilgas *Erazmo* citatas skyrių antraščių epigrafams savo apokaliptiškoje raudoje *Antikristas*. („Ak, kam gi dar rašyti, jei nuo politinių riksmų ir kivirčų visai apkurtusios ausys nebegirdi subtilių pustonių"*, – taip skamba pirmoji citata.) E. M. Forsteris savo skaitytojams anglams rekomendavo Zweigo *Erazmą* kaip „puikią ir teisingą" istorinę studiją, o kartu kaip asmeninį apmąstymą rašytojo, įsitraukusio į amžiną temą: „Mąstymas ir Protas" ar „Aistra ir Galia"? Nors Zweigas neslėpė Erazmo trūkumų, – šis „nebuvo drąsus" ir „nemėgo apibūdinti savo nuostatų", – ir nešmeižė Lutherio, jis parodė, kodėl, vertinant ilgo laikotarpio įvykius, tolerancija buvo „pagrindinis įrankis", padėjęs žmonijai „kilti aukštyn". „Mus nuo beždžionių skiria gebėjimas suprasti žmones, o ne galia jiems įsakinėti", – rašė Forsteris ir pridūrė, kad pats Stefanas Zweigas gyveno pagal šį principą.

Laikraštis *The New York Times* pasirinko Zweigo *Erazmą* į savo 1934 metų kalėdinį knygų sąrašą kaip „įžvalgų tyrimą, skirtą didžiajam humanistui, neramiais laikais patyrusiam nuosaikiojo tragediją". Vienas *Times* recenzentas atkreipė dėmesį, kad Zweigas pripažįsta pačių humanistų atsakomybę dėl Lutherio dominavimo. Erazmas ir kiti pirmieji humanistai, rašė Zweigas, tikėjo, kad vien švietimu galima pasiekti bendrą žmonijos pažangą. Užbėgdamas už akių kritikai, nukreiptai prieš jį, Zweigas pareiškė, kad „pervertindami civilizuotumą, humanistai užmirš-

---

* Štefanas Cveigas. *Erazmo Roterdamiečio triumfas ir tragedija*, vertė Rūta Jonynaitė, Vilnius: Vyturys, 1991, p. 177.

ta pirmykštes instinktų pasaulio jėgas, jų nežabotą galią ir savo kultūroptimizmu subanalina siaubingą ir vargiai išsprendžiamą masinės neapykantos bei didžiųjų aistringų žmonijos psichozių problemą. [...] Šį kilniadvasių idealistų būrį su visa jo puikybe galutinai pražudys galingas, valstietiškai tvirtas [...] liaudies revoliucijos smūgis."* Tuo metu, kai kūrė *Erazmą*, Zweigas jau suprato, kad praeityje humanizmas buvo pasmerktas dėl klaidinga linkme nukreiptų vilčių ir pernelyg rafinuotų jausmų, lygiai kaip dabar panašios viltys ir jausmai kenkė jam ir jo bendražygiams – dabartiniams kosmopolitiškiems pacifistams. Jei čia reikia pareikšti nuomonę, tai derėtų daryti remiantis Zweigo įsitikinimu, kad kartais teisinga pasirinkti *nenugalėti* – kad patyrus nesėkmę galima pasiekti gelbstinčio moralinio grožio. Neatsitiktinai Zweigas savo pagrindinei vokiečių literatūros studijai kaip epigrafą pasirinko Nietzschės eilutę „Aš myliu tuos, kurie nežino, kaip čia gyventi reikia: jie jaučias tarsi žlungantieji, o iš tikrųjų jie per tiltą eina"**.

Toks požiūris į nesėkmes ir pasidavimą taip skiriasi nuo amerikietiškosios svajonės, kad galbūt Jungtinėse Valstijose sustiprino Zweigo susvetimėjimo jausmą. Be to, šios idėjos yra senos žydiškos kilmės. Jos savaime padeda paaiškinti besikartojančią Zweigo kūrybos temą – tai, kas jidiš literatūroje šlovinama kaip „neįgalumo dorybė, bejėgiškumo galia, išvarytųjų draugystė, įžeistųjų ir nukentėjusiųjų šventumas". Skulptorius Gustinusas Ambrosi apie Zweigą, kurį vadino „amžinu keleiviu po žmogaus sielą", kartą sakė, kad jo didžiausia klaida buvo vengti jėgos, o

---

* Ten pat, p. 91, 94–95.

** Iš *Štai taip Zaratustra kalbėjo*, vertė Alfonsas Tekorius, cituojama iš: Nyčė, Frydrichas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mintis, 1991, p. 26.

ją paskatino nuolatinis jausmas, kad esi „nugalėtas galingųjų". Tačiau matant, kaip aistringai Zweigas priešinosi minčiai, jog su naciais galima kovoti jų primestomis sąlygomis, yra aišku, kad tai ne vien silpnumo padarinys. Zweigas tikėjo, kad tylus atsitraukimas gali būti tam tikras moralinis sprendimas, ir kad tokie stereotipiškai moteriški bruožai kaip švelnumas, pagaulumas ir net pernelyg jautrūs nervai gali padėti siekiant etinio tikslo. Franzas Werfelis aprašė įvykį, nutikusį, kai jis su keliais draugais ketvirtojo dešimtmečio pradžioje po kažkokio piktinančio nacių poelgio ėmė karštai reikalauti karo. Zweigas „tik išblyško iki pat lūpų ir nusigręžė", – prisiminė Werfelis. Tai buvo nepaprastas pasyvaus protesto poelgis. Toks ypatingas jautrumas dar ir paverčia žmogų gyvu kompasu. „Politinės nelaimės nuojauta kamuoja mane lyg nervų uždegimas", – 1936-aisiais pasakė Zweigas Josephui Rothui.

Hitleris griežtumo ir galios idėjas padarė stabais. (Vokiški jas reiškiantys žodžiai *Mano kovoje* pavartoti daugiau nei du šimtus kartų.) Nacių retoriką persmelkė ugdymo manija, o labiau už viską jie aukštino fizinį ugdymą. Victoras Klempereris rašė, kaip aistringai Hitleris mėgo oficialią frazę, reiškiančią fizinį lavinimą, *körperliche Ertüchtigung,* su jos trenksmingais ir griausmingais kietaisiais priebalsiais. Thomo Manno duktė Erika Mann, kuri pati buvo aktyvistė ir menininkė, pasakojo, kaip *Jungvolk** ir hitlerjugendui priklausantys berniukai buvo mokomi visomis pastangomis maištauti prieš švelnumą. Net ir motinos pabučiavimas galėjo skatinti sentimentalų prieraišumą. Jiems buvo sakoma, kad mamyčiukai mušami verkia. „Jie nežino, kas yra naktinis

* *Deutsches Jungvolk* („Vokiečių jaunimas") – nacistinės Vokietijos organizacija berniukams nuo 10 iki 14 metų.

žygis ar karo žaidimas. [...] Mamyčiukai deda galvas ant minkštų pagalvių ir miega užsikloję šilkiniu apklotu. *Jungvolk* berniukai – ištvermingi."

Zweigas, kurį kiti taip dažnai apibūdindavo kaip švelnios ir moteriškos elgsenos žmogų, manė, kad naciai jau užėmė griežtųjų vietą. Net jei tai reiškė pragaištį, reikėjo parodyti priešingą poziciją. 1934-ųjų vasarą mėgindamas paaiškinti savo nuostatą vokiečių ir prancūzų rašytojui René Schickelei, Zweigas rašė: „Viską, ką darau, mėginu daryti *tyliai*. [...] Neturiu nė trupučio vadinamojo didvyriškumo. Esu iš prigimties linkęs taikyti kitus, ir privalau veikti pagal savo prigimtį." Jis pasakė, kad gali darbuotis tik vienu būdu: megzdamas ryšius ir aiškindamas. „Negaliu būti kūju ir nebūsiu priekalu", – rašė jis ir apibūdino save kaip vieną iš tų, kurių „pozicija yra nedėkingiausia ir iš visų pavojingiausia – viduryje, niekieno žemėje tarp apkasų; iš tų, kurių pirštas – ne ant gaiduko".

Vieną 1904-ųjų pavasario dieną, ką tik grįžęs iš kelionės į užsienį, eidamas per miesto parką Vienoje Zweigas išvydo pažįstamą figūrą. Pamažu žingsniuodamas palei didžių menininkų ir politikų skulptūras, išrikiuotas prie vingiuotų takų, pro mezgančias, skaitančias ir plepančias aukles bei guvernantes, smėlyje zujant vaikams ir tvenkinyje kvarksint antims, link Zweigo artinosi ne kas kitas kaip pirmasis jo redaktorius Theodoras Herzlis.

Zweigas suprato, kad Herzlis tikriausiai ką tik išėjęs iš netoliese esančios *Neue Freie Presse* redakcijos. Tačiau šis žmogus, kurį Zweigas prisiminė vos prieš keletą metų tryškus gyvybe, buvo baisingai pasikeitęs. Nors jis tebeturėjo vos ne mėlynai juodą

barzdą – šiaip ar taip, buvo tik keturiasdešimt ketverių, – neliko nei žvitrios eisenos, nei elgsenos lengvumo ir laisvumo. Herzlis slinko pirmyn sunkiai, kūprinosi.

Zweigas pasveikino jį iš toli ir žengė savo keliu. Tačiau Herzlis pajėgė ištiesinti nugarą ir priėjo prie Zweigo, paduodamas ranką. „Kodėl nesirodote? – paklausė Herzlis. – Be reikalo taip elgiatės."*

Jo balse girdimas priekaištas buvo suprantamas. Nuo jų pirmo susitikimo tamsioje, ankštoje redakcijos kontoroje vyrai jautė vienas kitam trauką. Herzlį mokyklos draugai prisiminimuose apibūdino panašiai kaip vėliau jaunieji bendramoksliai Zweigą – kaip „juodbruvą, liekną, visada dailiai apsirengusį jaunuolį, visą laiką gerai nusiteikusį", aistringą pašnekovą puošeivoms būdinga pranašumo veido išraiška, visada linksma ir malonia. Atsiminimuose Zweigas pasakoja, kad Herzlis „buvo pirma pasaulinės istorijos lygio asmenybė, su kuria susidūriau savo gyvenime" ir pasižymėjo „tuo aukščiausiu kultūringumu, kurio galima reikalauti iš žurnalistikos", džiuginančiu Vieną, „kuri buvo išsiugdžiusi subtilumo pojūtį"**. (Panašiais žodžiais jis apibūdina savo motiną: ji buvo „tarptautinės kilmės", turėjo „tarptautinių ryšių", kurie šeimai „suteikė geresnes manieras, didesnes perspektyvas"***.)

Per tą pirmą susitikimą, kai Zweigas buvo įžūlus devyniolikmetis, kupinas ryžto patekti į Vienos literatūrinio pasaulio šventovę, ir rankose spaudė savo parašytą esė apie poeziją, Herzlis, – su juoda barzda, vilnijančia garbanomis žemyn nuo baltos apykaklės tarp dailaus juodo dieninio frako atlapų, ir šviesia

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 134.

** Ten pat, p. 127–128.

*** Ten pat, p. 34–35.

aukšta kakta, – pakilo nuo popieriais apkrauto stalo ir pasitiko Zweigo žvilgsnį savo melancholiškomis tamsiomis akimis. Iškalbingi Herzlio gestai buvo tuo pat metu natūralūs ir teatrališki, rašė Zweigas, – jam tai pavykdavo dėl ypatingo judesių orumo, išmokto per nesuskaičiuojamus vakarus Imperatoriškajame teatre, o ten Herzliui netgi teko žiūrėti kelis spektaklius pagal jo paties sentimentalias pjeses. Buvo kalbama, kad jei Herzliui būtų labiau sekusis dramaturgija, jis niekada nebūtų plėtojęs sionizmo.

Herzlis priėmė Zweigą, vieną po kito sutikdavo spausdinti jo pateikiamus rašinius ir taip įšventino į savo mokinius. Neilgai trukus Herzlis būriui saviškių pareiškė, kad Vienai nėra ko bijoti meno nuosmukio, nes mieste yra visa armija gabių ir talentingų jaunuolių, o jos priešakyje stovi Stefanas Zweigas. Kiti rašytojai pradėjo pastebėti dviejų vyrų panašumą, aprėpiantį daug daugiau nei tik jiedviem bendrą frankofilišką rašinių stilių. Neabejotinai jųdviejų panašumas iš dalies aiškintinas tuo, kad, nepaisant pavydėtino stiliaus sklandumo, Zweigas, kaip ir Herzlis, žiūrėjo į literatūrą ne kaip į galutinę užduotį, o kaip į tiltą, vedantį į tam tikrą miglotą aukštesnę misiją žmonijos labui. Zweigas vėliau prisiminė, kad kai susipažino su už jį vyresniu Herzliu, šis vis dar negalėjo susitaikyti su savimi, vis dar nepakankamai tikėjo savo judėjimo ateitimi, kad paliktų darbą laikraštyje, iš kurio užsidirbdavo pragyvenimui, bet buvo įsitikinęs, kad sionizmo sumanymas žlugs, jei jam visiškai neatsiduos, ir dėl to kamavosi.

Tuo tarpu Zweigas Herzlio patariamas ne tik tęsė literatūrinę veiklą, bet ir pradėjo stebėti Herzlio paskatintą judėjimą, kurio tikslas buvo žydams sukurti tėvynę. Jis dalyvavo žmonių, kurie domėjosi Herzlio idėjomis, susitikimuose, rengiamuose įvairių

kavinių rūsiuose. Susipažino su sionistais universitete. Ypač ėmė žavėtis Martinu Buberiu ir su juo susidraugavo. Zweigui darė įspūdį drąsa, su kuria Herzlis atkakliai tvirtino, kad žydų tėvynė reikalinga, nors Vienos žydų buržuazijos sluoksniuose jo idėjos kėlė nuostabą: žmonės manė, kad šiam austriškąjį liberalizmą išpažįstančiam redaktoriui kosmopolitui suminkštėjo smegenys. „Ko mums važiuoti į Palestiną? – pratrūko jie. – Mūsų kalba vokiečių, o ne hebrajų, mūsų tėvynė – gražioji Austrija.“* Net nekalbant apie konkretų sionizmo sumanymą, Zweigą žavėjo Herzlio požiūris, kurį Zweigas parafrazavo taip: „Jei pažeminimas visada yra mūsų likimas, tai jį pasitiksime išdidūs!“**

Tačiau nors Zweigą taip žavėjo pats Herzlis, sionizmo judėjimo raida jam kėlė nerimą beveik visais atžvilgiais. Vėliau aiškindamas, kodėl netapo sionistu, jis sakė: „Tačiau tikras ryšys su šiuo judėjimu taip ir neužsimezgė.“*** Viena vertus, tie, kurie gilinosi į sionizmą, kurie buvo visiškai paklusnūs Herzliui ir kuriems „gebėjimas gintis kažkodėl vis dar buvo judaizmo branduolys“, jam, kaip jis 1929-aisiais rašė vienoje esė, buvo „svetimi“. O dar labiau jis jautėsi atstumtas tos nepagarbos, kuri Herzliui buvo rodoma per rūsiuose vykstančius susitikimus su brandesniais sionistais, kur jis dalyvavo Herzlio paragintas. Zweigas rašė, kad „šiandien turbūt nebeįsivaizduojama“****, koks žiaurus ir nesąžiningas buvo jų priešinimasis. Žydai iš Rytų, kurių išsilavinimas buvo labiau religinis, kaltino Herzlį, kad šis nesuprantąs judaizmo, o ekonomistai laikė save pranašesniais dėl to, kad jis – žurnalistas. Kiek-

---

* Ten pat, p. 129.

** Ten pat.

*** Ten pat, p. 132.

**** Ten pat, p. 132–133.

vienas dėl ko nors prieštaravo Herzliui ir kitiems: vieni buvo ortodoksai, kiti laisvamaniai; vieni socialistai, kiti – kapitalistai; visi kalbėjo skirtingomis kalbomis, buvo kilę iš skirtingų vietų, skyrėsi ir jų istorijos. Kiekvienas užsipuolė Herzlį dėl kokių kitų priežasčių – ir visada dėl neteisingų priežasčių.

Zweigas gilinosi į sionizmą tiesiogiai bendraudamas su Herzliu. Jis ėmė Herzlio mokymą į širdį ir vėliau daug metų jį apmąstė. Tačiau išvados, kurias jis padarė susipažinęs su ankstyvojo sionizmo sritimi, buvo visiškai priešingos nei tos, kurias mėgino skleisti Herzlis. 1917-aisiais, būtent tuo metu, kai Zweigas pajuto atradęs savo aukštesnį gyvenimo uždavinį – darbuotis paneuropietiško pacifizmo labui, jis žavingame laiške Martinui Buberiui tvirtino: „Niekada nenorėjau, kad žydai vėl taptų valstybe ir taip nusižemintų, jog su kitais konkuruotų dėl žemiškų dalykų. Myliu Diasporą ir palaikau ją kaip žydiško idealizmo prasmę, kaip žydijos kosmopolitinę žmogiškąją misiją." Ginčui su Buberiu įsiliepsnojus, Zweigas, išsamiau aiškindamas savo požiūrį, pareiškė, kad dešimt metų aistringo keliavimo po užsienį jam patvirtino, „kokią vertę turi absoliuti laisvė pasirinkti valstybę, jaustis svečiu visur, dalyvauti ir kartu tarpininkauti. Šis antnacionalinis jausmas, kad esu laisvas nuo fanatiško pasaulio beprotybės, šiais sunkiais laikais mane psichologiškai gelbėjo, ir dėkingai jaučiu, kad šį mano antnacionalinį jausmą įgalino būtent judaizmas."

Kai Buberis atrėmė šį puolimą išdėstydamas savo sionistinius idealus, Zweigas prabilo dar tiesiau. „Man visiškai aišku, – rašė jis, – kad kuo didesnė grėsmė kyla, jog ta svajonė taps tikrove, – ta pavojinga svajonė apie žydų valstybę su patrankomis, vėliavomis ir medaliais, – tuo labiau nei bet kada esu apsisprendęs mylėti skaudžią Diasporos idėją, branginti žydų likimą labiau

nei žydų gerovę. Gyvendami gerovėje, būdami patenkinti, žydai visada buvo nieko verti."

Satyrikui Karlui Krausui, kuris Vienos šviesuomenei darė didžiulę įtaką savo žurnalu *Die Fackel*, dėl sionizmo kilo daug tų pačių abejonių kaip ir Zweigui, bet žydų klausimu jis galiausiai pasirinko požiūrį, labiau įprastą buržuazijos atstovams. Krausas sionistų pasirinkimą šlovinti stereotipinius žydų bruožus laikė atžanginiu žingsniu, dirbtinai atskiriančiu išsilavinusius žydus nuo tą pačią padėtį užimančių nežydų, ir tuo pat metu kurstančiu prasčiokišką antisemitizmą. Jam atrodė juokinga, kad didelė nosis ir kiti bruožai, kuriuos antisemitai laikė žemesnės žydų padėties ženklais, dabar turėtų būti sionistų vertinami kaip pasididžiavimo objektai. Taip pat jis išjuokė tuos asimiliavusius kavinių dykinėtojus, kurie susidomėjo šiuo reikalu dėl jo madingo atžangumo. „Prireikė riboto sionizmo [...] kad šie ponai, kurie lig šiol buvo užsiėmę vien savo nervais, pajustų, jog jie taip pat priklauso šiems laikams", – rašė Krausas, darydamas užuominą į nacionalizmo madą. Žydai, įrodinėjo jis, turi likti ten, kur yra, ir tapti socialistais: „Ten, kur kalbama apie žemišką gyvenvietės projektą, mesianistinis džiūgavimas visiškai nebūtinas." Tikroji žydų misija turėtų būti visiška asimiliacija. „Išsigelbėjimas išnykstant", – šmaikštavo jis.

Zweigas prieštaravo nuostatai, kad žydai turi tik šias dvi išeitis, ir įrodinėjo, jog žydai turi ne išnykti, o visur išsisklaidyti tarsi kokios paveldo sėklos, vietoj kitų vertingų augalų sėjamos tam, kad skleistų visuotines kultūrines vertybes. „Išsigelbėjimas išsisklaidant" – tokia būtų buvusi jo variacija pagal Krauso epigramą. Nėra abejonių, kad Zweigo pasibaisėjimas vaidingu dogmatizmu, kurio buvo galima pamatyti kavinėse per Herzlio rengia-

mus sionistų susitikimus, sustiprino jo įsitikinimą, jog masinis telkimasis nėra žydų ateitis.

Ir vis dėlto tvirtinti tokį dalyką buvo ne visai tas pats, kaip teigti, tarsi Krausui, kad įsimintiniausias žydų tapatybės bruožas yra mokėjimas prisitaikyti. Autobiografijoje Zweigas su pasididžiavimu rašė, kad „devyni dešimtadaliai to, ką pasaulis garbstė kaip devyniolikto šimtmečio Vienos kultūrą, buvo Vienos žydų remiama, maitinama ir net jų pačių sukurta kultūra“*. Visa bėda, kad, kaip jis aiškino Buberiui, žydiškumo išpažinimuose, su kuriais jam teko susidurti, „viskas, kas byloja apie išdidumą, man regis, išduoda nesaugumą, išvirkščią nerimą, iškreiptą nevisavertiškumo jausmą. Mums trūksta *saugumo, nerūpestingumo.*“ Nors jis pripažino pats jaučiąs šiuos jausmus, baigė taip: „Būti žydui man nėra našta, bet dėl to nesijaučiu ir pakiliai, tai man ne kančia ir dėl to nesu atskirtas nuo kitų. Jaučiu tai kaip savo esybės dalį, kaip širdies plakimą, jaučiu tai tada, kai galvoju apie tai, bet nejaučiu, kai negalvoju.“ Šia prasme Zweigas nepritarė tam, ką kai kurie mokslininkai laiko froidišku bruožu, sustiprinančiu sionistų pasakojimą apie tremtį ir sugrįžimą, – tikėjimui, kad tautinė trauma gali būti išgydyta tik grįžtant atgal į praeitį, į tautos vaikystę, į tuos laikus ir tą vietą, kur ta trauma prasidėjo. Zweigas netikėjo, kad galima ką nors išgydyti sugrįžus tiesiogine žodžio reikšme. Bet jo išsakyta judaizmo ir širdies plakimo analogija primena, ką motina palieka būti drauge su mumis, kas lieka sieloje ir tada, kai išaugame iš diados.

Galiausiai – kalbėdamas apie savo raidą, Zweigas priskiria nepaprastai panašius vaidmenis Vienai, savo motinai ir žydijai: jos

* Ten pat, p. 48.

sudaro mūzų triadą, įkvepiančią išsižadėjimo menui. Autobiografijoje jis pereina nuo pasakojimo, kaip iš motinos ir Brettauerių šeimos išmoko būti poliglotu kosmopolitu ir įgijo pomėgį keliauti, prie pasakojimo apie Vieną kaip miestą, leidusį jam pranokti nacionalumą, tapti kosmopolitišku „pasaulio piliečiu"*. Iš Zweigo susirašinėjimo su Buberiu paaiškėja, kad judaizmo pavyzdinis vaidmuo jo požiūriu buvo ne skatinti mokėjimą prisitaikyti, o reikalauti įsijausti. Iš žydų jų istorinė žydiška sąmonė reikalavo tapatintis ne tik su žydija, bet ir su įvairiomis pasaulio tautomis. Dabartinė žydų padėtis, rašė jis Buberiui, dėl šios priežasties yra „nuostabiausia visoje žmonijoje: ši vienybė be kalbos, be ryšių, be tėvynės, tiktai dėl mūsų būties esmės. [...] Ir yra vienas atžvilgis, kuriuo mes turime stiprinti save, – tai pajusti, kad ši padėtis nėra pažeminimas, ir, kaip aš, žiūrėti į ją su meile bei ją įsisąmoninti." Tai esanti žydų šventoji misija – šiems amžiniems svetimšaliams veikti kaip „gyliams, neduoti ramybės „nusususiam nacionalizmo žvėriui", kol nacionalizmas neteks savo intelektualinės savitvardos. Taigi, jei nacionalistiniai polinkiai slopinami, tai „padeda mums atsikratyti negyvos praeities, „amžinos vakardienos", – rašė Zweigas. – Šie žydai, kurie neturi šalies, yra ateities „gerųjų europiečių" geriausi pagalbininkai".

Tą ankstyvo 1904-ųjų pavasario dieną, kai Zweigas miesto parke ėmė vangstytis Herzlio, o šis vis tiek būtinai norėjo paduoti jam ranką, sakydamas, kad Zweigas be reikalo taip elgiasi, Zweigas tikriausiai įsitempė laukdamas, ką Herzlis sakys toliau. Kaip

* Ten pat, p. 38.

Herzlis galėjo *nesuprasti,* kad vis daugiau laiko atimantys Zweigo kelionių planai yra ženklas, jog jis nutolo nuo judėjimo? Kuo mažiau jis būdavo Vienoje, tuo mažiau laiko turėjo Herzliui ir sionizmui. Zweigas buvo pradėjęs mėtyti pėdas.

Aplink čiulbant paukščiams ir žaidžiant vaikams, pusbalsiu šnekučiuojantis elegantiškai apsirengusiems vaikštinėtojams ir, galbūt, burbant kokiems nors nuskarusiems nelaimėliams, du vyrai stojo krūtinė prieš krūtinę ant miesto parko tako. Galiausiai Herzlis prabilo. *Neprieštarauju,* kad taip dažnai išvyksti iš Vienos ir Austrijos, staiga pasakė jis. „Tai vienintelis mūsų kelias [...] Visko, ką žinau, išmokau užsienyje. Tik ten išmokstame mąstyti per atstumą."* Vienoje būtų buvę neįmanoma, tęsė jis, rūpintis sionizmo vystymusi. Jis niekada nebūtų įstengęs sukaupti drąsos. Judėjimas būtų buvęs užgniaužtas pačioje užuomazgoje. Bet kai jis parsivežė pirmuosius planus, „ačiū Dievui [...] viskas jau buvo užbaigta, ir jie nieko nebegalėjo padaryti, tik pritarti."**

Herzlis toliau su nepaprastu kartėliu kalbėjo apie Vieną. Būtent Vienoje, pasakė, jis susidūręs su stipresniu priešinimusi nei bet kur kitur Europoje. Jam nuėjus į teatrą, žydai kikendavo ir šnabždėdavosi „Karalius ateina!" – pravardžiuodavo Herzlį pravarde, kurią Krausas jam davė pamflete *Karūna Sionui,* ir kartodavo pajuokas, kuriomis šis apipylė Herzlį už tai, kad jis įsivaizdavo galįs paversti „kumpas nosis pasižymėjimo ženklais". Vyriausiasis Vienos rabinas, kuris prieš pasirodant Herzlio *Žydų valstybei* atrodė linkęs priimti sionizmo idėją, išėjus knygai atsisakė teikti paramą ir apibūdino Herzlio sumanymą kaip *Kuckucksei* – gegutės kiaušinį, galiausiai paliksiantį žydus be draugų ir įstumsian-

* Ten pat, p. 134.
** Ten pat.

tį juos atgal į getą. *Neue Freie Presse* tiesiog nepaisė sionizmo, ir nors Herzlis maldaudavo šiai temai skirti bent kelias skiltis, visada jam atsakydavo. Herzlis pasakė, kad jei nebūtų susilaukęs kvietimų iš už Austrijos sienų, iš Rytų, o dabar ir iš Amerikos, šie sunkumai jį būtų išsekinę. „Jei mano sveikata būtų tokia stipri kaip valia, viskas būtų gerai, bet metų nebesugrąžinsi."*

Zweigas palydėjo Herzlį namo. Vyrai paspaudė rankas prie jo durų Turkų gatvėje nr. 9. Atsisveikindamas Herzlis paklausė: „Kodėl niekada manęs neaplankote? Juk pas mane nesate buvęs. Tik pirma paskambinkite telefonu, aš jau kaip nors rasiu laiko."**

Zweigas prižadėjo jam taip ir padaryti, o sau – nesilaikyti pažado, „nes juo labiau myliu kokį nors žmogų, juo labiau branginu jo laiką"***.

Taip, tvirtina Zweigas, per šį jų susitikimą – kaip paaiškėjo, paskutinį – žydų tėvynės pranašas pritarė Zweigo kelionių aistrai kaip vieninteliam žydų padėtyje galimam sprendimui. Bet, nekalbant apie visus filosofinius ginčus, dėl tos akimirkos, kur Herzlis ištiesia ranką, ši scena perteikia dar ir paprasčiausio žmogiško vienišumo kančias. O netesėjęs pažado Zweigas paliko Herzlį vienišą. Galbūt Zweigui būtų buvę nepakeliama, jei jo senas draugas būtų supratęs, kaip stipriai jis iš tikrųjų nutolo.

Praėjus keliems mėnesiams po jų atsitiktinio susitikimo Vienos miesto parke Herzlis mirė. Per laidotuves nykią liepos dieną Zweigas pamatė reginį, kokio niekada nebuvo matęs ir nebematė vėliau. Iš visų pasaulio pakampių, iš kiekvienos provincijos ir šalies į Vienos geležinkelio stotis ėmė plūsti žydai. Dieną ir naktį

* Ten pat.
** Ten pat, p. 135.
*** Ten pat.

tūkstantis po tūkstančio žydų iš „Vakarų, Rytų, Rusijos, Turkijos [...] staiga pasipylė čionai, o žinios sukelta baimė tūnojo jų veiduose“*. Zweigas čia aprašo milžinišką nuostabų pasaulio žydų susibūrimą, apie kokį svajojo pranašai ir pats Herzlis. Tačiau šio sambūrio vieta buvo ne Jeruzalė, o kapinės Vienoje. O pasiekus kelionės tikslą, vietoj džiūgavimo, kuris, kaip svajojo pranašai, turėjo kilti seniai lauktą sugrįžimo valandą, jie ėmė baisiai klykti, rėkti ir verkti „netramdomai pratrūkusioje neviltyje“**.

Beje, po kelerių metų Josepho Fouché biografijoje Zweigas ėmė šauktis „Himno tremčiai“. „Ar kas nors jau sukūrė himną tremties, tos lemtį perkuriančios galybės, kuri išaukština puolantį žmogų, rūsčia vienatvės prievarta naujai ir kitokia tvarka surikiuodama sukrėstos sielos galias?“*** – paklausė jis skambioje apostrofoje ir pridūrė, kad svarbiausi dalykai žmonijai buvo paskelbti tremtinių: Mozės, Kristaus, Mahometo, Budos, Dantės, Nietzschės ir kitų. Tačiau, kaip pastebėjo jo draugas eseistas Alfredas Polgaras, „O, svečia šalie, kokia nuostabi esi tam, kuris dar turi namus.“ Nepaisant visos ideologinės bravūros, su kuria Zweigas pasirinko kažką panašaus į prevencinę tremtį, net prieš palikdamas Zalcburgą kai kuriomis akimirkomis jis sudrebėdavo pagalvojęs, ką reikštų emigruoti visam laikui.

Zweigo priešiškumas sionizmui buvo neįveikiamas. Nors jis pripažino, jog žydams Europoje pavojinga, negalėjo žengti kito

* Ten pat.
** Ten pat.
*** Stefan Zweig, *Fušė: politikos veikėjo portretas*, vertė Antanas Gailius, Vilnius: Tyto alba, 2000, p. 84.

žingsnio ir imti reikalauti, kad žydai turėtų tėvynę Palestinoje, jei įgyvendinant šį sumanymą atrodė neišvengiama kartoti pražūtingus sprendimus, kurie buvo padaryti Europos nacionalistų judėjimų. Jis spyriojosi prieš Herzlio romantišką propagandą ir pastangas politinius sionistų renginius paversti įkvepiančiais spektakliais, žadinančiais masių įkarštį. Bet taip pat Zweigas tapatinosi su Herzliu kaip su kenčiančiu utopiniu svajotoju: gerbė jo pasiaukojimą, labai jį užjautė ir atjautė. Be to, Zweigas širdyje žinojo, kad negali pasiūlyti jokio kito pasirinkimo.

Trečiajame dešimtmetyje, kai vieną dieną Zweigui pasitaikė keliauti per Vokietiją su Otto Zareku, du vyrai sustojo aplankyti senovinių baldų parodos, veikiančios viename Miuncheno muziejuje. Jie be tikslo paklaidžiojo po galerijas, o tada Zweigas staiga sustojo priešais eksponuojamas didžiules viduramžių medines dėžes.

– Ar galėtum man pasakyti, – netikėtai paklausė, – kuri iš šių dėžių priklausė žydams?

Zarekas abejodamas įsistebeilijo į dėžes. Jos visos atrodė vienodai puikios kokybės ir neturėjo jokių pastebimų savininkus išduodančių ženklų.

Zweigas nusišypsojo.

– Ar matai šias dvi? Jos stovi *ant ratukų*. *Jos* priklausė žydams. Tais laikais – kaip iš tiesų ir visada! – žydai niekad nebuvo tikri, kada pasigirs švilpukas, kada nuaidės pogromo dundesys. Jie turėdavo būti pasirengę bėgti gavę įspėjimą prieš akimirką. [...] Taip, šios dėžės ant ratukų yra įspūdingi Žydų Likimo simboliai!

Penktas skyrius

JIE VĖL DRAUGE

Lotte išpūtė akis. Nors ji buvo nuolankiai susitaikiusi su Stefano nuotaika, bent kartą jaunatviška nuostaba paėmė viršų. Aukštai virš Vanderbilto aveniu žaliavo itališkasis parkas. Greta Didžiojo centrinio terminalo esantis viešbutis *Biltmore* galėjo pasigirti ne tik šia ekstravagantiška aukštybių puošmena, bet ir devyniais šimtais kambarių, be to, šis pasagos formos statinys kvepėjo zefyrais. Jame buvo ypatingas Bučinių sale pramintas vestibiulis glamonėms po garsiuoju bronziniu laikrodžiu ir veikė asmeninis liftas, iš stoties patalpų pakylantis į prezidento vertą numerį. Šio viešbučio Palmių kiemo salę F. Scottas Fitzgeraldas pavaizdavo kaip Džiazo amžiaus žavesio architektūrinį įsikūnijimą. Kartą jį ir Zeldą* nespėjusius net vonioje užsukti čiaupo išmetė iš viešbučio kambarių, nes jie čia ištaisė triukšmingas medaus mėnesio išgertuves. Viešbutyje *Biltmore,*

* F. Scotto Fitzgeraldo žmona Zelda Sayre Fitzgerald.

Demokratų partijos būstinėje, dabar buvo surengtas *Europos PEN Amerikoje** klubo atidarymo pobūvis.

Zweigo dalyvavimas šiame 1941-ųjų gegužę vykusiame renginyje rodo, jog jis jautė, kad vis dar yra tam tikrų pareigų, kurių išvengti negalima. Žinoma, Lottės šeimai Zweigas niurnėjo, kad šios iškilmės žada būti būtent „vieni iš tų mano visą gyvenimą vengiamų grandiozinių pietų su tūkstančiu dalyvių". Bet aš norėčiau manyti, kad Stefanas to renginio metu sukaupė truputį stojiškumo – bent jau tiek, kad Lotte nesijaustų pernelyg kalta, jog jai čia malonu dalyvauti. Galbūt juodu net truputį pasisukiojo apie privilegijuotuosius, o tik tada patraukė į didžiąją banketams skirtą Kaskadų salę, kur buvo įtaisytas rankiniu būdu stumdomas stogas, suteikiantis svečiams galimybę pobūvio metu pasižvalgyti į žvaigždes.

Zweigai buvo pasodinti prie garbingiausiųjų stalo kartu su kitomis literatūros įžymybėmis. Lotte išreiškė viltį, kad „tūkstantis žmonių, iš kurių kiekvienas sumokėjo po tris dolerius už šią privilegiją pamatyti, jog rašytojai iš tikrųjų atrodo kaip ir visi žmonės, nenusivylė". Kortelę su savo vardu ji rado tarp grafo Carlo Sforzos, garsaus buvusio Italijos užsienio reikalų ministro, kurį Mussolini buvo ištrėmęs, ir Somerseto Maughamo, tikriausiai įžymiausio to laikotarpio rašytojo, – „senos senos papūgos", kaip jį pravardžiavo Christopheris Isherwoodas, „mirksinčio nuobodžiomis tamsiomis akimis, išauklėto, rafinuotai mandagaus ir hipnotizuojančio savo mikčiojimu". Jis pasirodė visai nesąs „šaltas", kaip Lotte įsivaizdavo, ir ji patenkinta pranešė savo šeimai, kad Maughamas „labai mielas". Iš tikrųjų visas vakaras buvo „gana

* Į JAV emigravusių Europos rašytojų organizacija – Tarptautinio PEN klubo skyrius.

įdomus ir linksmas“, – rašė Lotte šeimai. Stefanas didžiavosi, kad Lotte pasirodė esanti „nuostabi pašnekovė“. Atrodo, Friderike, vaizduodama Lottę kaip paskutinių Zweigo gyvenimo metų pasyvią „Tyliąją moterį“, ne visai teisingai ją apibūdino. Pirmą kartą dalyvaudama tokiame dideliame viešame pobūvyje, Lotte buvo šneki ir linksma. Prieš tai ji ištisus mėnesius užsidariusi viešbučio kambariuose nieko daugiau neveikė, tik dirbo ir nerimavo, o dabar jai norėjosi kuriam laikui ištrūkti į laisvę.

Pobūvio rengėjai griežtai reikalavo, kad kalbėtojai kalbėtų, kaip numatyta, trumpai, nes taikėsi prie visai Europai renginį transliuojančių trumpabangio radijo operatorių poreikių. Žurnalistė Dorothy Thompson, vadinama antra pagal įtakingumą moterimi Amerikoje po Eleanor Roosevelt, kalbėjo apie „tiesos žodžio ginklą“, Hitlerio akimis turintį daugiau galios nei „lėktuvai, bombos ir kulkosvaidžiai“. Jules Romains'as, raginęs emigracijoje įsteigti Europos PEN klubą tremtyje, pareiškė, kad Europos rašytojai atsisako „pripažinti, jog Europoje buvo materialiai pralaimėta“. Maughamas tvirtino, jog iš tikrųjų kariaujama tam, kad paaiškėtų, ar tiesa geriau nei melas – „ar vienintelė teisiųjų priemonė yra galia“.

Bet nė vienas iš jų nesusilaukė tokio karšto visuotinio pritarimo kaip Zweigas. Niekas nelaukė ir nesitikėjo, kad jis paskirs savo dešimt minučių atsiprašyti už skriaudas, kurias žmonijai padarė naciai. „Mus, vokiškai rašančius rašytojus, kamuoja slapta gėda dėl to, kad šie priespaudos įstatymai sumanomi ir rašomi vokiečių kalba – ta pačia kalba, kuria mes rašome ir mąstome“, – prisipažino jis. Ir nors jis pripažino ir tai, kad patys vokiečiai jo nebelaiko vokiečiu, atkakliai tvirtino: „Jaučiu pareigą kiekvieno iš jūsų viešai paprašyti atleisti už viską, kas šiandien vokiečių dvasios vardu yra daroma jūsų tautoms.“

Pobūvio svečius kalba sujaudino, reporterius – sukrėtė. Stefanas kalbėjo angliškai, jo mintys paskui buvo cituojamos laikraščių antraštėse, taip pat, kuo ilgiausiais fragmentais, *New York Times* straipsnyje apie renginį. „Zweigas atsiprašo už skriaudas Vokietijos vardu“, – ištrimitavo *The Christian Science Monitor* ir pridūrė, kad jo kalbą žiūrovai pasitiko „triukšmingais ir ilgais plojimais“.

Netrukus po emigracijos į Ameriką pasiteirautas apie Vokietijos sunacinimą, Thomas Mannas pasakė: „Kur esu aš, ten yra vokiečių kultūra.“ Mannas patikino skaitytojus, kad nors Europa buvo paaukota, ta kilni tradicija glūdi jo talpiame prote. Savo kalba *Biltmore* viešbutyje Zweigas parodė, jog jis taip pat tiki, kad ten, kur yra jis, yra ir vokiečių kultūra, – tačiau būtent dėl šios priežasties iš jo buvo likę tik ankstesnės savasties griuvėsiai. Kaip ir vokiečių kultūra, Zweigas buvo palaužtas.

Centrinės Europos žydus ypač žavėjo vokiečių kalba, o galbūt labiausiai – Vienos dialektas su jo nepakartojamais kultūriniais bei dvasiniais atgarsiais ir švelniu, sodriu, šiek tiek nosiniu tęsiamu tarimu. Vaikystėje pajutau šios tarmės žavesį. Labai ypatingomis progomis senelė iškepdavo nepaprastą saldumyną, kurį vadino tiesiog „vienietišku tortu“. Mokos kremo sluoksnius ji sutepdavo pakaitomis su abrikosų džemu, migdolų pasta ir juodžiausio šokolado glajumi. Prisimenu, apsilankęs šiaurinėje Virdžinijoje, jos niūraus buto aukštybėse, stebėdavau, kaip ji spindinčiu peiliu perskrodžia šiuos sluoksnius, atmenu visus burnoje susiliejančius skirtingus skonius. Dar ankstyvoje vaikystėje mintimis ėmiau tapatinti vokiečių kalbą, kuria senelė kalbėjosi su tėvu, ir šiuos nepaprastus saldumynus. Pojūčių dermė buvo tokia ryški, kad prisiminęs senelės kalbą vis dar regiu tuos tortus.

Ypatingas prisirišimas prie vienietiškos vokiečių kalbos žydams dar labiau apkartino išeivystės skausmą, ypač dėl to, kad taip ilgai kildavo ginčų dėl klausimo, kas yra tikroji vokiečių kalba, – kam ji priklauso ir kas priklauso jos kalbinei ir teritorinei bendrijai. Vokietijos ir Austrijos santykiai stulbina painumu. Geležies amžiuje germanų gentys pasklido po didelius Centrinės Europos plotus. Romėnų laikais jie jau garsėjo kaip grėsmingi kariai; tuo metu, kai buvo formuluojama „aukštesniosios rasės" idėja, Vokietijoje buvo pamėgti Tacito raštai apie germanų būdą. Vienas iš nuosaikesnių vokiečių istorikų, priklausęs kartai prieš Zweigą, išskyrė vieną Tacito aprašytą sceną, kuri vis dėlto paprastai susilaukdavo mažiau dėmesio. Wilhelmas Schereris perpasakojo iš Tacito nutikimą su germanu, kuris prarado visą turtą lošdamas kauliukais, tada, prieš paskutinį metimą, užstatė savo laisvę, ir, pralaimėjęs tą žaidimo ratą kaip ir ankstesnius, nedelsdamas pasidavė, kad jį parduotų kaip vergą. Tacitas pastebi: „Toks tad jų užsispyrimas neteisingame reikale, kurį patys vadina ištikimybe."* Pabėgėliai šmaikštavo, kad kai vokietis nori vakarėlyje padaryti įspūdį, šoka pro langą. „Nesitvardymas, atrodo, yra mūsų dvasinės raidos nelaimė", – bėdojo Schereris.

Visi austrai ir ypač Austrijos žydai manė gebantys sušvelninti šį įsišaknijusį germanišką bruožą tokiais būdais, kad perduotų vokiečių dvasinių laimėjimų privalumus visai civilizacijai. „Mes buvome tiltas, jungiantis Vokietiją su pasauliu, – 1938-aisiais apie Austrijos kultūrą vienam Niujorko rašytojui pareiškė Zweigas. – Dabar šis tiltas buvo visiškai sugriautas Geležiniu Kirviu." Jules'iui Romains'ui Zweigo prisirišimas prie Vokietijos atrodė supranta-

---

* Publijus Kornelijus Tacitas, *Germanija*, 24, vertė Janina Mažiulienė, cituojama iš: *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Vaga, 1972, p. 18.

mas, nes tai buvo „jo dvasinė tėvynė plačiąja prasme", tačiau Zweigo tėvynė, kaip ją apibūdino Romains'as, buvo „amžinoji Vokietija, kurią riboja ne sienos, o jos kultūra ir jos didieji, – Goethės, Beethoveno ir Heinės Vokietija". Zweigas Romains'ui sakė, kad Vienoje atmosfera jam visada buvo „nepalyginamai malonesnė nei Berlyne". Bet vis tiek, pripažino jis, vieniečiai buvo artimesni vokiečiams už bet kuriuos kitus dvilypės imperijos piliečius. „Mes prašome tik vieno – kad mums netrukdytų politika", – apibendrino Zweigas. Vokietijoje gimęs ir pats į Jeruzalę anksti emigravęs mokslininkas Gershomas Scholemas šį supratimą, kad priklausai vokiečių tautai, net jei kalbama apie priklausomumą grynai kultūriniu požiūriu, apibūdino kaip „baisią ir tragišką iliuziją", kuriai Zweigas, Schnitzleris ir kiti žydų autoriai buvo ypač neatsparūs. Bet taip pat Scholemas pripažino, kad tie keli vokiškai kalbantys žydai, kurie išvengė šios regimybės, – jis išskyrė Freudą, Kafką ir Benjaminą, – Izraelio žemėje taip pat nebūtų jautęsi kaip namie. Šie pranašesni menininkai, net ir būdami prisirišę prie vokiečių kalbos, „niekada nepasidavė iliuzijai, kad yra namie", – rašė Scholemas, – nes jie apskritai nepriklausė šiam pasauliui.

Akivaizdu, kad pats Zweigas nujautė, jog ši formulė – darbuotis kaip geranoriškiems kultūros tarpininkams, šiek tiek panašiems į dvasininkus, nevaržomiems jokių politinių rūpesčių, – dėl tam tikrų priežasčių nelabai vykusi. Šis dalykas jo nesiliovė jaudinti iki pat gyvenimo pabaigos, ir, per paskutinį pokalbį su vienu draugu Vokietijos žydu, prisidėjusiu prie jo Petropolyje, staiga užvedęs kalbą apie Austriją, Zweigas pastebėjo, kad slaviško būdo priemaiša šaliai „labai priderėjo" – labiau, nei jis pripažindavo. „Mes, austrai, to niekada neįvertinome, – tarė Zweigas. – Taip žavėjomės vokiečiais!"

Nacionalsocialistai, užuot mėginę sušvelninti Tacito pastebėtą vokiečių net ir dėl „neteisingo reikalo“ rodomą ypatingą tvirtumą, siekė šią savybę paryškinti. Įkvėpti Wagnerio operose reiškiamos Šiaurės Germanų mitologijos interpretacijos bei arijų rasės išskirtinumo teorijų, išplėtotų tęsiant daugelį europietiškos rasizmo filosofijos gijų, jie siekė vėl paversti tikrove senąją germanišką prigimtį. Bet siekdami sustiprinti savo antžmogio archetipo emocinę galią, naciai rado šiai figūrai vietą ilgiau trukusioje istorijos įvykių sekoje, susijusioje su imperinės Austrijos augimu ir nuosmukiu. Įkūrus Šventąją Romos imperiją, „Pirmąjį reichą“, į viena buvo sujungtos ne tik šiandieninės Vokietijos bei Austrijos teritorijos, bet ir Žemumų šalys*, – nacionalsocialistų istorikai nurodydavo tai kaip vieną pirmųjų šios istorijos gairių. Nuo XV amžiaus pradžios iki žlugimo, ištikusio Napoleono karų metu, Šventąją Romos imperiją valdė Habsburgų dinastija, todėl Austrija, Habsburgų valdžios centras, turėjo (nedidelę) viršenybę prieš kitas vokiškas valstybes. Nacionalistinės įvykių interpretacijos požiūriu, kitas esminis etapas buvo XIX amžius, per kurį Prūsija užvaldė vokiečių kunigaikštystes. Septynias savaites trukęs 1866-ųjų Austrijos–Prūsijos karas, kilęs dėl įtemptų Austrijos Imperijos ir stiprėjančios Prūsijos Karalystės santykių, baigėsi aiškiu Habsburgų pralaimėjimu prie Kėnigreco. (Ketvirtajame XX amžiaus dešimtmetyje kai kurie vokiečiai juokavo, kad Hitleriu Austrija atsikeršijo už Kėnigrecą.) 1871-aisiais suvienijus Vokietiją ir įsteigus Bismarcko vadovaujamą Antrąjį reichą buvo pažymėta dar viena gairė. Bet daugiau už visus kitus istorinius įvykius nacių judėjimui pateisinti būdavo prisimenama

* Žemumų šalys (Nyderlandai) – istorinė sritis prie Šiaurės jūros, dabar – Belgija, Nyderlandų Karalystė, Liuksemburgas ir dalis Prancūzijos.

1100. Milžiniškos Karolio Didžiojo imperijos padalijimas. Vokietija turėjo kovoti su plėšikaujančiais vengrais, lužitėnais ir danais. Normanai puolė Prancūziją ir Angliją. Ispanija gynėsi nuo arabų. Vengrų ir arabų karo žygiai prieš Italiją.

1100–1300. Vokiečių imperatoriai prieš vokiečių kunigaikščius. Varžymasis su popiežiumi. Žygiai Italijoje. Karai prieš albigiečius Prancūzijoje. Anglų karo žygis prieš Airiją. Ispanų pergalės prieš arabus. Mongolai Silezijoje. Normanai pietų Italijoje.

1300–1500. Konfederacijos karai. Hanza prieš Daniją. Kryžiuočių riteriai prieš lenkus ir lietuvius. Karai su husitais. Valstiečių maištai Prancūzijoje ir Anglijoje. Anglija prieš Prancūziją. Karai pačioje Anglijoje. Turkai Balkanuose.

1500–1650. Turkai pasistūmėjo iki Vienos. Vokietijoje kariavo valstiečiai ir riteriai. Prancūzų karo žygiai Italijoje ir Flandrijoje. Hugenotų karai. Per Trisdešimties metų karą švedai kovojo Vokietijoje. Cromwellio karo žygiai Anglijoje ir Airijoje.

1650–1780. Ispanijos įpėdinystės karas šiaurės Prancūzijoje, Belgijoje, šiaurės Italijoje ir Maino regione. Iš Vengrijos buvo išvaryti turkai. Karas Skandinavijoje. Prūsija prieš Austriją. Anglija ir Prancūzija kariavo užjūryje. Švedijos ir Lenkijos karas.

1780–1900. Napoleono karai Italijoje, Vokietijoje, Belgijoje, Olandijoje, Ispanijoje, Portugalijoje ir Rusijoje. Graikija kovojo su turkais. Karai dėl Vokietijos ir Italijos suvienijimo. Prancūzų karas su prūsais, rusų karas su turkais.

Dėl ko mes kovojame:

dėl Europos laisvės ir kad užbaigtume jos nuolatinį brolžudišką karą

Praeityje daugelį šimtmečių Europą draskė jos tautų karai. Iš tikrųjų mūsų žemyne taika niekada neįsivyraudavo ilgam. Dėl nevykusios sąjungų sudarymo politikos Europos tautos dažnai viena prieš kitą imdavosi ginklo ir pradėdavo tarpusavio žudynes gražiausios jaunystės metais. Dabar tai reikia ir įmanoma baigti.

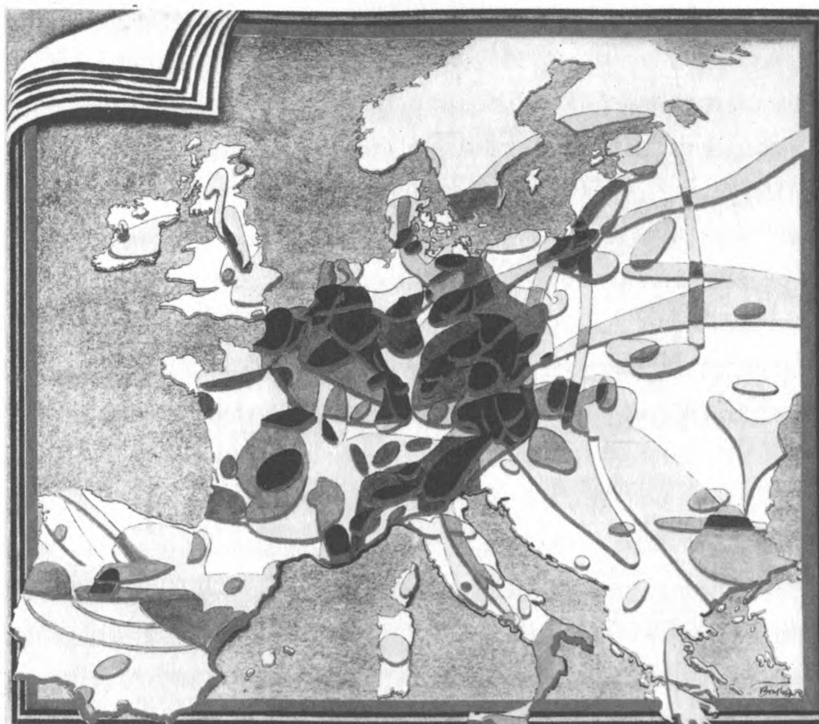
Šiandien Europa nebėra toks neginčytinas pasaulinis galios centras kaip prieš šimtmetį. Už Europos ribų, Sovietų Sąjungoje, Jungtinėse Valstijose, taip pat Azijoje, susiformavo milžiniški galios dariniai. Jei Europos tautos ir toliau viena kita naikintų, jos viena po kitos galiausiai nesunkiai taptų šių už Europos ribų esančių galingų valstybių aukomis. Lig šiol iš tikrųjų nebuvo progos užbaigti šių vidinių Europos karų, nes ištisų svetur esančių žemynų likimas taip pat priklausė nuo to, kaip šie karai baigdavosi. Šiandien padėtis tiesiog tokia: arba Europa susivienys kovoti su šiais neeuropiniais galios dariniais, arba jie ją laipsniškai, šalį po šalies, palauš ir sunaikins. Atsižvelgiant į šią pasaulio situaciją, „tradicinė nesantaika", prasidėjusi ankstesniais šimtmečiais, negali ir neturi būti svarbi.

Praeities epochose niekas nebūtų patikėjęs, kad ateis laikas, kai vienas miestas nebekovos su kitu, viena maža kunigaikštystė – su kita. Vis dėlto, kai Europoje susiformavo įvairios nacionalinės valstybės, toks laikas atėjo. Šiandien mums būtina pasiekti kitą – Europos suvienijimo – etapą.

Kare mūsų didžiausias ir svarbiausias tikslas yra užtikrinti Europoje šią galutinę taiką, o dar Vokietija kovoja su jėgomis, veikiančiomis už Europos ribų.

→

Šalia pateiktus eskizus **perkėlus į vieną žemėlapį**, matyti, kur nuo 1100 iki 1900 m. buvo Europos karų centrai. Skaidant pasaulį, ištisus šimtmečius Centrinė Europa buvo žemyno mūšio laukas.

Versalio taika: jos pavadinimas tapo vienijančiu šūkiu ir įkvėpė uolią Hitlerio paramą.

Pagal santarvininkų padiktuotas kapituliacijos sąlygas po Pirmojo pasaulinio karo Europos žaidimo lenta buvo sudalyta iš naujo. Kai kurias vokiečių gyventojų grupes pasidalijo kitos tautos; o labiausiai pykdė tai, kad Versalio taikos sąlygos uždraudė Austrijai ir Vokietijai susijungti, nors abi šalys to norėjo. Šį XX amžiaus susitarimą Hitleris kritikavo argumentais, kuriuose rėmėsi senąja gentine germaniškumo samprata, ir dar sustiprino šį retorinį gėralą šviežesniais istorinių laikų apmaudo jausmais bei rasine kilmės teorija.

Dar daug metų iki anšliuso Austrijos mokyklose mokymo programa buvo pakoreguota taip, kad atspindėtų pangermanizmo nuotaikas. Vadovėliai buvo pataisyti taip, kad mokiniams skiepytų, jog Austrija nuo neatmenamų laikų buvo vokiečių žemė, kurioje gyveno beveik vien vokiečiai. Mano tėvas Vienoje lankė mokyklą jau po šių pakeitimų. Jis pabėgo iš Austrijos įpusėjęs mokslus, kurie atitiko tai, ko mokoma Amerikos pradinėse mokyklose. Kai tėvo paklausiau, ar jis atsimena, kad Vienoje jį dar moksleivį būtų ko nors mokę apie tai, kodėl Austrijai su Vokietija reikėtų susivienyti, jis nevalingai, tarsi sudavus per kelį plaktukėliu, atsakė:

– Jie ugdė vokiškai kalbančių žmonių visuomenę.

Gerai, pasakiau, o dar?

– Na, naciams atrodė, kad jie turi bendrą paveldą, – tarė tėvas.

Raginau jį papasakoti daugiau.

– Jie kalbėjo ta pačia kalba, – pasakė jis ir šiek tiek bejėgiškai gūžtelėjo pečiais.

Tai ir viskas, ką jam pavyko prisiminti iš to, ko jį mokė. Vokiečių kalba buvo vokiškos kilmės žodinė išraiška.

Kalbos problema, su kuria susidūrė Zweigas, prasidėjo nuo paties žodžio *Deutschtum* – vokiškumas, – kuris reiškė viena Berlyne, kur diskurso mitinis pagrindas buvo vokiečių liaudis, ir visai kita poliglotiškoje bei etniškai įvairioje Vienoje. Tačiau dar prieš susitelkiant į magiškąjį vokiečių tautos elementą, dar tada, kai Prūsija mėgino suvienyti vokiečių valstybes pajungdama jas savo valdžiai, Prūsijos karvedžiai įgavo įprotį pateisinti atvirą agresiją metafizine pompastika. „Su vokiečiais kyla vargo ne dėl to, kad jie šaudo patrankomis, o dėl to, kad išraižo sviedi-

nius Kantó citatomis", – sykį šmaikštavo Karlas Krausas. Kalba buvo suprūsinta, puošniomis banalybėmis imta dangstyti brutalumą, o Hitleris prikaišiojo biurokratinę prūsų-vokiečių kalbą mistinių, užkeikimams būdingų elementų. Vienas pirmųjų XX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio sekėjų lygino Hitlerio balso hipnotizuojantį poveikį su buvìmu „arti galingo magneto. Kad ir kaip jis tave būtų veikęs – atstūmęs ar traukęs, tai įelektrindavo." Pabėgėlis Vienos psichoanalitikas Ernstas Krisas 1940-aisiais atkreipė dėmesį į kartą Hitlerio išsakytą mintį, jog masės tokios kvailos ir moteriškos, kad priims viską, ką joms sakysi, jei tik tai bus išreikšta lengvai įsimenamų reklamos frazių stiliumi. „Iš tiesos jokios naudos, bet už to turi slypėti ideologija, kas nors, kas pakurstytų vaizduotę", – aiškino Krisas.

Žydams, kurie buvo priversti klausytis Hitlerio kalbų tik per radiją ar skaityti laikraščiuose, jo kalba atrodė beveik komiškai skurdi, nors jis svaidėsi žodžiais lyg ištiktas įniršio priepuolio. Zweigas rašė, kokį siaubą patyrė 1938-aisiais per savo paskaitų turnė, traukinyje kažkur netoli Hjustono staiga išgirdęs „kažką garsiai vokiškai rėkiant ir šėlstant"*. Nenorėdamas nieko bloga, bendrakeleivis įjungė radiją, ir šalia sėdintis Zweigas neteko žado, kai *Pullman* bendrovės vagonui riedant per begalines Teksaso lygumų platybes per kupė nusirito siaučiančio Hitlerio balsas.

Tačiau kai prieš Hitlerį nusistatę žmonės iš tikrųjų pamatydavo jį rėžiant kalbą, juos dažnai apimdavo jausmas, kad patyrė kažką daugiau nei tik piktų riksmų laviną, kurią paleidęs oratorius, kaip sklido gandai, kalbėdamas taip įsikarščiuodavo, jog iš

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 428.

pradžių imdavo kramtyti nosinę, paskui suleisdavo dantis į pagalvę, o galiausiai griūdavo ant žemės ir imdavo kandžioti kilimo kraštus. Vienas amerikiečių žurnalistas 1933-iaisiais pareiškė, kad Goebbelsas parūpino Hitleriui žodžių, „permainančių vokiečių kalbą į mistinę muziką, kuri Trečiojo reicho piliečiams skamba darniai ir beveik sudaro religinės muzikos įspūdį". Kitas kalbėjo apie Hitlerio „malonų baritoną, tikrai austriškai tęsiantį balsius. [...] Oratorių balsai dažnai būna lyginami su muzikos instrumentais, bet skambus Hitlerio balsas primena ištisą orkestrą."

Man kyla klausimas, koks buvo šių simfoninių garsų pobūdis palyginti su ta muzika, kurią kai kurie girdėdavo Zweigo balse – jo kalboje, kurią vienas klausytojas apibūdino kaip „nepaprastai švelnią, bet taip sodriai išraiškingą"? Austrų kino režisierius Bertholdas Viertelis sakė, kad Zweigo stilius buvo „iš esmės lotyniškas. Jo vokiečių kalba neturėjo gotiškojo elemento." Viena vokietė žurnalistė man sakė, kad jos aistrą rašytinei Zweigo kalbai sužadino „bachiškas" atgarsių diapazonas. Viename iš kelių išlikusių įrašų, kuriuose Zweigas skaito savo kūrinį, jo balsas kyla ir leidžiasi nesuskaičiuojamais registrais, treliuoja, švilpia fleitos garsais, protarpiais suskamba *ooo*, sodriai suvibruoja *r*, tęsiami balsiai ir trumpi perkusiniai priebalsiai. Ši kalbėsena teatrališka, bet ji perteikia kažką daugiau nei tik muzikines kadencijas. Zweigas skamba guviai, džiugiai, bet kartu girdėti gyvenimo nuovargio gaidelė.

Aišku, ne visi į tokį derinį reaguodavo vienodai. Nors jis turėjo armiją gerbėjų, kai kas bodėjosi Zweigo tonu tiek klausydamasis jo asmeniškai, tiek susidūręs su juo knygų puslapiuose – pliekdavo jį už salsvai lengvą stilių ir sentimentalumą. Atsakyme

vienam Zweigo kūrybos aistruoliui, pareiškusiam, kad Zweigas savo novelėse įvaldė visas pasaulio kalbas, Karlas Krausas pastebėjo: „Išskyrus vieną." Tai gana geras kritiško požiūrio į Zweigo vokiečių kalbą apibendrinimas.

Mano kovoje Hitleris kaip pašėlęs rūpinasi apsaugoti autentišką vokiečių kalbą nuo taršos, kurios pavojų kelia slavai ir žydai. Hitleris rašė, kad žmonės Vokietijoje nesupranta, kokia grėsmė vokiečių kalbai kyla Austrijoje ir ypač Vienoje. Jis gyrėsi niekada nesugebėjęs išmokti Vienos tarmės, nors ne vienus metus gyveno tame mieste, – būtent dėl to, kad kalboje tiek daug nevokiškos įtakos klodų. Net ir prijaučiantys stebėtojai prieš Pirmąjį pasaulinį karą laikė šį miestą nepataisomai nevienareikšmiu. Viena buvo kartu „intelektuali ir jausminga, prityrusi ir naivi, turėjo pernelyg išpuoselėtą skonį, bet jos instinktai buvo pirmykščiai", – tokia etniškai ir psichologiškai mišri, kad buvo galima kalbėti apie „vieniečių tautą", pareiškė eseistė Amelia von Ende.

Svajonė pritapti persekiojo Zweigo epochą tokiais pavidalais, kurie dabar daugeliui iš mūsų, niekada neturėjusių net nuolatinių namų iliuzijos, atrodo sunkiai suvokiami. Tada vis dar nebuvo atlėgęs sukrėtimas, ištikęs paaiškėjus, kad gali *nepritapti* ten, kur atsidūrei. Pilietybės neturėjimas Vakaruose tapo didelio masto reiškiniu tik po Pirmojo pasaulinio karo, kai tokie įvykiai kaip Rusijos revoliucija, sienų pokyčiai Balkanuose ir masinis armėnų bei asirų persekiojimas Turkijoje milijonus paliko be tėvynės ir be valdžios globos. Bet kaip tik tuo metu tapo privaloma kelionėje kertant sienas dokumentais aiškiai patvirtinti, kokiai valstybei priklausai.

Viena, kuri jau seniai traukė migrantus ir kurios gyventojai buvo visų pirma slavai, vengrai, vokiečiai ir italai, – toks miestas,

kuriam priklausyti visada reiškė kartu priklausyti ir kokiai nors kitai vietai (nebent nepriklausytum niekur), – šiuo atžvilgiu visada pirmavo: padėtis joje buvo panašesnė į šiuolaikinę. Prancūzų poetas katalikas Charles'is Péguy manė, kad toks miesto charakteris iš dalies yra būtent žydiškas: „Būti kitur – šios tautos didžioji yda, didysis slaptas privalumas, didžiulis šios tautos didysis polinkis", – rašė jis. Vienietis, kad ir kokios būtų buvusios jo etninės šaknys, gebėdavo būti kitur, priklausyti kitai vietai, todėl šiame mieste labai opus tapo žmonių ištikimybės šaliai klausimas. Nesutarimai dėl šių dalykų dažnai peraugdavo į aršius ginčus dėl teisės vietoj vokiečių kalbos mokyklose ir biurokratiniuose kontekstuose vartoti kitas kalbas.

Hitleris rašė, kad jaunystėje nebuvo antisemitas ir, tiesą sakant, manė, kad vaizduoti žydus esant demonus, kaip daro Bažnyčia, yra bjauriai archajiška. Bet jis priduria, kad Lince, kuriame užaugo, faktiškai nebuvo žydų, ir jis jų nematė. Padėtis iš esmės pasikeitė, kai Hitleris atvyko į Vieną, ir jis tiksliai nurodo akimirką, kai pirmąsyk suprato, kad suklydo, nepamėginęs išsiaiškinti, kas antisemitizme svarbiausia.

Vieną dieną, vaikščiodamas po miesto centro rajoną, jis netikėtai susitiko žmogų su ilgu durtiniu ir juodomis garbanomis. „Pirma mano mintis buvo: ar tai žydas? – prisiminė Hitleris. – Lince žydai atrodė kitaip. Slapčia stebėjau tą žmogų, bet kai ilgiau pažiūrėjau į tą svetimą veidą, kai vieną po kito ištyrinėjau jo bruožus, mano klausimas „ar tai žydas?" virto klausimu „ar tai vokietis?" Ilgainiui Hitleris susitelkė į kalbos klausimus, nes, kaip jis įrodinėjo, žydo, „galinčio kalbėti tūkstančiu kalbų", gebėjimas apsimesti, jog turi vokišką tapatybę, „priklauso vien nuo jo gebėjimo mėgdžioti kalbą". Tik kalba leidžia žydams „būti pri-

imtiems“ kaip tikriems *Volk** nariams. O jei jie patektų į valdžią, visus priverstų kalbėti kokia nors tarptautine kalba, tokia kaip esperanto. *Mano kova* prasideda reikalavimu vėl suvienyti Austriją su Vokietija, o šis perauga į isterišką tiradą *prieš* emigraciją: „Kreipiuosi į visus tuos, kurie yra atskirti nuo motinos tėvynės ir turi kovoti net už šventą savo gimtosios kalbos turtą, į tuos, kurie yra persekiojami ir kankinami dėl ištikimybės tėvynei ir sielvartaudami trokšta akimirkos, grąžinsiančios juos prie mylimos motinos širdies, ir žinau, kad jie mane supras!“

Scena, kurioje Hitleris Vienos centro rajone susiduria su žydu, yra šiurpi antitezė kitai scenai, iš Zweigo ir Otto Zareko gyvenimo, vykusiai Londone greitai po Zweigo emigracijos pradžios. Du vyrai vakare nuėjo į jidiš teatrą pažiūrėti spektaklio *Dibukas*. Zarekas pasakojo, kad vaidinimas buvęs įspūdingas, jame atgijo Rusijos žydų geto gyvenimas. Bet po spektaklio Zarekas apstulbo pamatęs, kaip nervingai susijaudino Zweigas. Jis neįstengė sutramdyti jaudulio. „Tie seni žydai, – tarė, – su savo groteskiškais drabužiais, nekirptomis barzdomis ir liepsnojančiomis akimis, tie chasidizmo sekėjai [...] yra *mudviejų broliai*.“ Zweigas pasakė Zarekui, kad tik jųdviejų prosenelių, žengusių žingsnius asimiliacijos link, dėka juodu neatrodo taip, kaip tie žydai. Jeigu ne netolimi protėviai, juodu būtų galiausiai „patikėję tuo, kuo tiki jie“, ir laikę „gyvenimą Vakarų pasaulio viduryje tik laikinu – mudu, kaip ir jie, pačioje širdies gelmėje puoselėtume svajonę, kad galiausiai „sugrįšime į protėvių žemę“. Nedaug trūko, kad jis būtų pasakęs „viskas tik iš Dievo malonės“. Bet, pasakojo Zarekas, Zweigo balse pasigirdo nevilties ir rezignacijos

* tautos; liaudies (*vok.*).

gaidelė, išduodanti, kad jis suprato vis dėlto ne visai išvengęs tų žydų dalios. Jis, nepaisant visko, buvo čia: dar vienas Londone atsidūręs politinis emigrantas žydas iš Centrinės Europos. Su šiuo epizodu siejasi ir tai, kad nors Zweigas stengėsi sekti Schillerio, pareiškusio „rašau kaip pasaulio pilietis. Anksti iškeičiau savo tėvynę į žmoniją“, dvasios pavyzdžiu, jis nesugebėjo atsikratyti nei prisirišimo prie vokiečių kalbos, nei įsitikinimo, kad, Hitleriui atėjus į valdžią, šią kalbą visam laikui prarado. Hannah Arendt, po karo paklausta, ko ji pasigesdavo Europoje prieš iškylant naciams, ir kas iš tos epochos išliko, kaip plačiai žinoma, atsakė:

– Europa laikotarpiu iki Hitlerio? Galiu jums pasakyti, kad jos nesiilgiu. Kas liko? Liko kalba.

Pašnekovas spyrė ją paaiškinti, ar ji buvo ištikima kalbai net ir atšiauriausiais laikais.

– Visada, – atsakė Arendt. – Galvojau sau: ką daryti? Išprotėjo ne vokiečių kalba. Antra, gimtosios kalbos negali pakeisti kita.

Tai įtakingas požiūris, kurį galima pasiūlyti kaip atsaką Zweigo nevilčiai dėl kalbos, bet nesu tikras, kad jis pagrįstesnis. Galbūt kai kurios kalbos atšakos *gali* išprotėti. Zweigas iki pat galo nesiliovė skaitęs savo Goethės ir Rilkės, bet jis turėjo rimto pagrindo manyti, kad jei vokiečių, kaip gyva pasaulio istorijos arenoje egzistuojanti, kalba ir neišprotėjo, tai bent jau buvo apiplėšta – nuskurdinta ir perdaryta lyg pusiau išardytas vogtas automobilis. Victoras Klempereris tyrinėjo vokiško žodžio *fanatisch*, fanatiškas, likimą. Iki Hitlerio tai buvo grynai neigiamas žodis, reiškiantis tikrovės ir proto išsižadėjimą. Trečiojo reicho laikais sąvoką *fanatisch* imta sieti su drąsos, ištikimybės ir ryžto niekada nepasiduoti idėjomis. Per Hitlerio gimtadienį Vokietijos laikraščiai buvo pilni sveikinimų, kuriuose kartojosi „fanatiškos prie-

saikos“, „fanatiški pareiškimai“ ir buvo skelbiamas „fanatiškas tikėjimas“, kad reichas gyvuos amžinai. Artėjant karo pabaigai, kai nacių padėtis darėsi vis beviltiškesnė, visur žiniasklaidoje imta skelbti „fanatišką tikėjimą galutine pergale“. Galima sakyti, kad prasmė, paprastai priskiriama žodžiui *fanatisch*, buvo ištremta. 1936-aisiais Zweigas jau rašė Rolland'ui, kad esmingai svarbu išsiugdyti „fanatizmą antifanatizmui“, ir tokia minties formuluotė rodo, kad jis tapo to paties sindromo auka.

Niekas kitas taip nepriverté Zweigo jaustis atskirtam nuo pasaulio, kaip pojūtis, kad iš jo kalbos išplėšta prasmė. Ši metafizinė problema įgavo išorinį kitos, fizinės, problemos pavidalą: kaip jis galėjo ir toliau tapatintis su gimtąja kalba, jei jam buvo uždrausta įžengti į pagrindines vokiškai kalbančias šalis? Jo dilemą dar apsunkino tikėjimas, jog pirmoji kalba yra nepakeičiama. *Biltmore* viešbutyje pasakodamas apie gėdą, jaučiamą dėl nacių žiaurybių, daromų „tos pačios vokiečių kultūros, kuriai mėginame tarnauti savo kūryba, vardu“, Zweigas pripažino, kad žiūrovams gali būti netikėta, jog jis ir kiti išeiviai ir toliau triūsia vartodami vokiečių kalbą. Tačiau, pareiškė jis, „rašytojas gali palikti savo šalį, bet niekaip negali atsiskirti nuo kalbos, kuria mąsto ir kuria“.

Martinas Gumpertas pasakojo, kad ne visai sklandžiai angliškai kalbančiam pabėgėliui atvykti į Niujorką reiškė atvykti „kurčiam ir nebyliam“. Patekdavai į „tikrai žeminančią ir nenormalią“ padėtį. Anksčiau balsai skambėdavo melodijomis, dabar staiga viskas virto tiesiog „garsais“. „Aukštesnį intelektualinį lygį pasiekusiai“ asmenybei ši kalbos netektis reiškė „beveik nepataisomą sukrėtimą“. Ne tik visi Zweigo, – kaip žydo, austro ir europiečio, – dilemos niuansai, bet, manau, ir tiesiog šios netekties sukrėtimas pakurstė jį savo PEN kalboje neišlaikius įprastinio santūrumo

netikėtai pratrūkti primityvia, desperatiška rauda: „Tai – kalba, kuria visą gyvenimą kovojome su nacionalizmo susidievinimu! Ir tai vienintelis ginklas, likęs mums toliau kovoti su nusikaltėliu demonu, griaunančiu mūsų pasaulį ir mindančiu žmonijos orumą į išmatas!“

Didžiausi priešai atgręžė vienintelį Vokietijos ir Austrijos žydų turimą ginklą prieš juos pačius.

Klausydamasi vyro kalbos ir vis garsiau pratrūkstančių plojimų, Lotte jautė, kad dabar pripažįstama ir ji. Zweigui kuriant kalbą PEN pobūviui, ji atliko artimos bendradarbės vaidmenį – kaip sakė broliui ir brolienei, taip įniko „ruošti, versti, keisti, taisyti, trumpinti, versti iš naujo“, kad ištisas dienas visai nesimatė su jų dukra Eva. Tą vakarą ji ne tik išgirdo balsiai tariamus sakinius, kuriuos buvo padėjusi suformuluoti, bet ir patyrė *déjà vu* dėl kitos priežasties. „Dalyvavo dauguma Europos rašytojų, kuriuos mums buvo tekę skaityti“, – stebėjosi ji: Thomas Mannas, André Maurois, Sigrid Undset, Lionas Feuchtwangeris, Franzas Werfelis. Staiga Kaskadų salėje visi šie vardai, kuriuos ji taip dažnai matė išspausdintus šeimos knygose, tapo konkrečiomis būtybėmis iš kūno ir kraujo.

Prieš septynerius metus užsimezgusiuose Lottės ir Stefano santykiuose, matyt, taip pat buvo gausu tokių atpažinimo akimirkų. Prisimenu paties Zweigo žodžius iš novelės *Nepažįstamosios laiškas,* kurią jis parašė seniai prieš susipažindamas su Lotte, ir kurioje pasakojama apie garsaus romanisto romaną su jauna, nekalta, aistringa siela. Ši savo meilės prisipažinime rašo: „Tu dar nebuvai įžengęs į mano gyvenimą, o apie tave jau buvo susikū-

ręs kažkoks nimbas, turto, nepaprastumo ir paslapties aureolė."*. Žiūrėdama, kaip romanisto daiktai gabenami į butą šalia jos, novelės veikėja mąsto, koks turėtų būti tas žmogus, „perskaitęs tokią daugybę knygų, mokąs visas tas kalbas, toks turtingas ir kartu toks mokytas"**.

Pasirodžiusi dideliam Zweigo pažįstamų būriui, Lotte staiga suvokė, kad iš tikrųjų dabar susipažins su žmonėmis, kurie jai seniai buvo kultūriniai atskaitos taškai. Tikriausiai šiek tiek svaigino ir buvimas su pačiu Zweigu. Ši asmenybė, kurios vardą buvo galima rasti kiekviename knygyne ir tokioje gausybėje laikraščių bei literatūros žurnalų, trokštanti, kad jos kūryba būtų visos Europos literatūros mikrokosmas, dabar kaip gyvas žmogus atsidūrė Lottės akivaizdoje. Šis žmogus dabar per pertraukas tarp kelionių neįtikėtinai žavingais maršrutais ilsėjosi jos draugijoje, planavo pasimatyti su ja geležinkelių stotyse, prašmatniuose restoranuose ir viešbučiuose, nesikarščiuodamas rasdavo jai vietos savo perpildytame gyvenime.

Jos pačios šeimos laimėjimai taip pat buvo reikšmingi, bet ne tokiu ekstravagantiškai tarptautiniu mastu. Lotte gimė 1908-aisiais, o užaugo Frankfurte, kur jos prosenelis, įžymus rabinas Samsonas Raphaelis Hirschas, įgijo moderniosios ortodoksijos kūrėjo reputaciją. Nors Hirschas nepritarė reformuotojų judėjimo naujovėms, savo griežtą tikėjimą gynė elegantiška klasikine vokiečių, o ne hebrajų ar jidiš kalba, kaip būtų daręs jo protėviai. Be to, Hirschas žydų bendruomenėje vienas iš pirmųjų ėmė skatinti pažangią socialinę paramą. Lottės senelis Mendelis

---

* Vertė Vytautas Petrauskas, cituojama iš: Stefanas Cveigas, Robertas Muzilis, *Novelės*, Vilnius: Vaga, 1990, p. 100.
** Ten pat.

Hirschas tapo vienos iš pagrindinių Frankfurto žydų mokyklų direktoriumi. Jos religinga motina Therese toje mokykloje dirbo mokytoja, o Lottės tėvas pirklys Josefas visada nepasotinamai troško savarankiškai mokytis, pats išmoko daugelį kalbų ir puikiai skambinti pianinu.

Savo buvusio vyro biografijoje pristatydama Lottę, Friderike smerkia ją itin išradingai, daugiau rodydama nenorą pagirti, nei įžūliai gailėdamasi. Ji tvirtina, kad supažindino Stefaną su Lotte tuo metu, kai Anglijoje vyrui ieškojo savo darbą išmanančios sekretorės. „Kai graži mergina, kurią buvo rekomendavęs mūsų konsulas, pasirodė pernelyg ištroškusi malonumų, ėmiausi ieškoti rimtoje vietoje – puikioje Vuberno namų žydų pabėgėlių įstaigoje", – rašo Friderike ir tuoj pat įgelia dvigubai. „Iš kelių merginų pasamdžiau vieną, kurią pasirinkti mane paskatino itin rimta ir net melancholiška mina, atrodžiusi kaip jos ir nesuskaičiuojamų kitų nukentėjusiųjų likimo simbolis." (Vėliau buvo išaiškinta, kad istoriją apie tai, kaip juodu supažindino, Friderike išgalvojo.) „Panelei Lottei Altmann, – tęsia ji, – kuri atrodė ne pagal savo jauną amžių solidžiai, teko nutraukti studijas universitete, ir ji dabar buvo nepaprastai laiminga, radusi įdomų, nors ir laikiną darbą." Mums sudaromas įspūdis, kad šią flegmatišką ir sielvartingą žydaitę išeiti iš universiteto paskatino prasta sveikata, nenuovokumas arba ir viena, ir kita. Labai gali būti, kad Friderikės skaitytojai emigrantai šiame vaizdelyje pajuto vokiečių satyriko Kurto Tucholsky išradingos ir šelmiškos karikatūros atgarsius: „Ponia Steiner iš Frankfurto, ne itin jauna, vieniša juodaplaukė, kas vakarą užsivilkdavo vis kitą suknelę ir atsisėdusi tyliai skaitydavo kultūringas knygas. Ji buvo ištikima Stefano Zweigo gerbėja. Tuo viskas ir pasakyta."

Iš Lottės tėvo Josefo laiškų paaiškėja, kad iš tikrųjų ji buvo priversta nutraukti studijas dėl antisemitinės politikos, pradėtos įgyvendinti seniai prieš Hitleriui tampant kancleriu. Trečiojo dešimtmečio antroje pusėje, kai ji pradėjo studijuoti aukštojoje mokykloje, Vokietijos prarastos šlovės ir neteisybės, padarytos vokiečių tautai Versalyje, temos jau buvo lyg užkratas prasiskverbusios į daugelį akademinių disciplinų, o labiausiai – į filologijos studijas, kuriomis buvo susidomėjusi Lotte.

PEN renginyje įvykęs susitikimas su literatūros dievaičiais, į kurių darbus ji gilinosi prieš emigraciją, Lottei paliko dar didesnį įspūdį, kai sužinojo, kad šiuo sambūriu buvo atlikta ir aukštesnė misija – padėti žmonėms, vis dar įstrigusiems Europoje. „Nustebome, kad tikrai nemažai žmonių viešai paaukojo po tris ar keturis šimtus dolerių“, – vėliau rašė ji šeimai. Tačiau, nors galiausiai buvo surinkta tūkstančiai dolerių, ji pastebėjo, kad to „užtektų apmokėti kelionės išlaidas vos dešimčiai žmonių, nes jie gali ištrūkti tik neįtikėtinais maršrutais – per Rusiją ir Japoniją arba per Afriką ir Martiniką, ir tik keli Lisabonos vietiniai – tiesiai į JAV“. Tūkstantis svečių aukotojų, tarp jų ir tokie, kurie davė nemažas sumas, – ir tik dešimt iš Europos atgautų gyvybių!

Vis dėlto Zweigą dalyvavimas šiame renginyje taip pat turėjo sujaudinti. Dalyvavo ne tik visos žymios asmenybės iš Prancūzijos, kurią jis buvo pradėjęs laikyti savo tėvyne, bet ir daugybė politinių emigrantų iš Vienos bei Vokietijos, tarp jų nemažai jam pažįstamų nuo jaunystės. Bent jau šiam vienam vakarui buvo atkurta jo vakarykščio pasaulio dalelė.

Tačiau prieš renginį Zweigas išreiškė tik pasibjaurėjimą visu tuo „smulkmeniškumu, kurį rašytojai parodo tokiomis progomis“. Tie egoistai, rašė jis Lottės šeimai, nesupranta tokių žmo-

nių kaip Lotte ir jis, „kuriems labiau patiktų nesėdėti dėl vaizdo ir kurie mieliau paliktų jiems visas tas smulkmenas, kurios atrodo tokios juokingos tokiu metu, kai griaunami namai, žudomi nekalti žmonės ir ant kortos pastatytas didžiausias žmonijos apsisprendimas. Kartais klausi savęs, ar tai tie patys žmonės, kurie iš tikrųjų rašė gražius eilėraščius, o savo knygose parodė išmintį ir psichologijos išmanymą." Po renginio jis patikino negalėjusius klausytis per radiją jo kalbos Hanną ir Manfredą: „Nieko nepradote, visos tos kalbos nesvarbios."

Zweigo susierzinimas dėl PEN susitikimo byloja apie kitą didelį emigracijos paradoksą: jos metu gali tekti ne tik prievarta išsiskirti su mylimais žmonėmis, – emigracija gali panėšėti ir į šiurpų išsiskyrusiųjų susitikimą. Jau praėjusią žiemą Zweigas Lottės šeimai rašė, kaip lankėsi Bruno Walterio diriguojamame koncerte ir sėdėjo Walterio ložėje „su daugybe vaiduoklių iš kito gyvenimo". Hilde Spiel atskleidė šią patirtį Aukštutiniame Vest Saide vykusio vakarėlio aprašyme. Apie svečius ji rašė: „Neskaitant kelių išimčių, jie buvo praeities ir tolybių liekanos, kažkokių mirusių ir prapuolusių dalykų simboliai, lemurės, kurios vaidenasi kapinėse, bet savo lavonišku pavidalu gyvesni už kitų mano regėtų vakarėlių svečius. Kartais [...] pagalvodavau, kad ir jų bendrija, ir kūnai nesuyra tik dėl to, kad juos palaiko pyktis, melancholija ir atsiminimai. Bet nei bendrija, nei jie neiro." Gumpertas tiesiog pastebėjo, kad „dėl emigracijos susidaro liūdna bendrystė, kuri gana stipriai priklauso nuo nesantaikos ir priešiškumo".

Zweigas atkreipė dėmesį į šią emigracijos kaip priverstinės brolystės idėją toje atsiminimų vietoje, kur kalbėjo apie šiuolaikinio antisemitizmo paslaptį. Apsakęs, kaip džiaugėsi, kai emi-

gravęs į Londoną ten rado Sigmundą Freudą, Zweigas pareiškė, kad pats tragiškiausias nacių išpuolių prieš žydus aspektas buvo tai, kad žydams buvo visiškai nesuprantama, kodėl juos persekioja visus kartu. Jis rašo, kad jų protėviai viduramžiais bent jau žinojo, už ką kenčia: už tai, kas jiems bendra, „už savo tikėjimą, už savo Įstatymą“*. Bet XX amžiaus žydai nebebuvo bendruomenė, ir jau seniai. Jie neturėjo Įstatymo, nenorėjo kalbėtis hebrajiškai. Tik emigracija juos lyg gatvės purvą sušlavė į krūvą – „bankų direktorius iš jų rūmų Berlyne ir sinagogų rabinus iš ortodoksinių bendruomenių, Paryžiaus filosofijos profesorius ir rumunų vežikus, numirėlių prausėjus ir Nobelio premijos laureatus, kamerines solistes ir laidotuvių raudotojas, rašytojus ir degtindarius, turčius ir vargšus, didžiuosius ir mažuosius, pamaldžiuosius ir laisvamanius“**. Zweigas prabyla nuoširdžiai sielvartinga apostrofa: „Kodėl aš? Kodėl tu? Kodėl aš ir tu, kurio aš nepažįstu, kurio kalbos nesuprantu, kurio mąstysenos nesuvokiu, su kuriuo manęs niekas nesieja?“*** Garsiuoju Šailoko klausimu „įdurkit mus – ar mums nebėgs kraujas?“**** siekta parodyti, kad žydus su visais sieja žmogiškumas, o Zweigas, ėmęsis antisemitizmo neteisybės temos, atskleidė, kad nėra visiškai jokio pačius žydus siejančio pagrindo.

Zweigas rašė, kad net Freudą, „šviesiausią šio laiko genijų“, su kuriuo paskutiniais gyvenimo metais Zweigas dažnai kalbėdavosi tokiomis temomis, šis reiškinys glumino ir jis „nežinojo

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 456.
** Ten pat, p. 456–457.
*** Ten pat, p. 457.
**** Viljamas Šekspyras, *Venecijos pirklys*, vertė Vytautas Bložė, II pataisyta laida, Vilnius: Metodika, 2010, p. 42.

išeities iš tos beprasmybės"*. Paskutiniuose Londone vykusiuose pokalbiuose su Freudu pojūtis, kad yra priverstas tapatintis su nesusijusiais žmonėmis, Zweigui jau buvo pradėjęs atrodyti esąs išeivystę apibrėžianti patirtis – kaip ir klajoklystė.

Vos pradėjęs taikytis su mintimi, kad jo „dvasinę tėvynę" valdantys vokiečiai jo nebelaiko vokiečiu, Zweigas patyrė, kad būtent vokiečiu jį laiko tie, tarp kurių jis rado prieglobstį nuo nacionalsocializmo. Pagal britų Svetimšalių įstatymą, priimtą po Pirmąjį pasaulinį karą užbaigusių paliaubų, paskelbus karą visi Vokietijos ir Austrijos pabėgėliai tuoj pat buvo priskirti „priešiškiems užsieniečiams". Jiems galiojo komendanto valandos, griežti kelionių apribojimai, o kartais – ilgalaikis sulaikymas internuotų asmenų stovyklose. Net prieš prasidedant karui pagrindinė Londone veikianti pagalbos pabėgėliams draugija įspėjo išeivius vengti atkreipti į save dėmesį vienokiu ar kitokiu į akis krintančiu elgesiu, kalbėti tyliai ir – visai kaip vėliau Jungtinėse Valstijose – viešumoje vengti vartoti vokiečių kalbą. Šie įspėjimai atspindėjo susirūpinimą ne tik dėl to, kad pabėgėlius gali palaikyti tikėtinais diversantais, bet ir dėl to, kad vokiečių kalbos garsai gali sužadinti anglų antisemitizmą, – o šiai grėsmei Anglijoje susidariusi žydų bendruomenė buvo ypač jautri.

Kai 1939-ųjų rugsėjį Zweigas buvo priskirtas „priešiškiems užsieniečiams", jį, atrodo, labiau įsiutino ne pats apibūdinimas, o tai, kad anglai laiko jį Vokietijos piliečiu. „Niekada nebuvau niekas kitas, tik austras, – protestavo jis savo leidėjui Huebschui. – Manau, naująją Informacijos ministeriją** reikėtų bent šiek tiek

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 457.

** *Ministry of Information* – karo metais Jungtinėje Karalystėje veikusi įstaiga cenzūros ir propagandos reikalams.

informuoti apie vokiečių literatūrą, ir ji turėtų žinoti, kad esu ne „priešiškas užsienietis", o galbūt tas žmogus, kuris (kartu su Thomu Mannu) galėtų būti naudingesnis už visus kitus. [...] Nepamirškite manęs, senas drauge, ir nesigėdykite manęs dėl to, kad jie čia uždėjo antspaudą „vokietis"!"

Zweigui buvo draudžiama pasitraukti toliau kaip per penkias mylias nuo Bato centro, išskyrus atvejus, kai gaudavo specialų leidimą. Jis sakė Huebschui: „Suprasite, [...] kad man nepatinka sėdėti laukiamuosiuose sulaukus penkiasdešimt aštuonerių ir lig šiol gana daug dirbus. [...] Nuo šiol kiek įmanydamas vengsiu bet kokios „malonės".

Buvo vienas kartas, kai Zweigas nutarė pateikti prašymą keliauti, – kai, keliomis savaitėmis vėliau nei britai paskelbė karą Vokietijai, mirė Freudas. Zweigo paprašė rugsėjo dvidešimt šeštąją Golders Grino rajone per artimiems žmonėms skirtą ceremoniją pasakyti laidotuvių kalbą. Dėl visur užgesintų šviesų keliauti iš Bato į Londoną buvo kankynė, ilgas valandas teko tuščiai laukti tamsiose traukinių stotyse. Visą ceremonijos dieną lijo.

– Jaunystėje nieko taip karštai netroškome, kaip gyventi herojiškai, – vokiškai savo kalboje pasakė Zweigas nedideliam įvairiataučiam būriui Freudo bendraminčių, tarp kurių daug buvo išeivių iš Centrinės Europos. – Puoselėjome svajonę susitikti tokį dvasinį herojų tikrovėje, – herojų, kuris padėtų mums tobulėti, žmogų, nepaisantį šlovės ir tuštybės pagundų, su tobula ir atsakinga siela, atsidavusį savo pašaukimui, neskinančiam savų vaisių, bet turtinančiam visą žmoniją. Mielasis velionis Freudas išpildė šią entuziastingą mūsų jaunystės svajonę.

Stovėdama šalia Miriam Beer-Hofmann Lens, garsaus austrų dramaturgo dukters, Anna Freud kartu su ja stebėjosi Zweigo

vokiečių kalbos grožiu. Ernstas Jonesas su šiokiu tokiu kartėliu pripažino, jog Zweigo kalba neabejotinai pakilo į nuostabias aukštumas. Tačiau angliškai šie Zweigo žodžiai skamba kaip lėkšta ir tuščia abstrakcijų virtinė. Tai buvo tiesiog neišverčiama prakalba. „Visi žodžiai, kuriuos išgirdai, išmokai ir įsiminei jau vaikystėje, skamba miela arba grėsminga simbolių melodija, – rašė Gumpertas. – Man *dead* reiškia kažką kita nei *Tod, mother* niekada nebus *Mutter*, o *war* negali būti *Krieg**."

Tą pačią akimirką, kai buvo paskelbtas karas, visi dvilypiai jausmai, kuriuos Zweigas jautė dėl savo žydiškumo, susiliejo su neviltimi dėl kalbos. Vienam draugui jis pareiškė tapęs neįmanoma anomalija, „kalbantis ir mąstantis kalba, kuri iš mūsų buvo atimta, gyvenantis šalyje [...], kurioje esame tik pakenčiami. Žydai be religinio tikėjimo, neturintys valios būti žydais." Kalba, kuri jam visada buvo priemonė pabėgti nuo pasaulio, virto spąstais, nes jis nerimavo, kad nauja kalba, kuri skambėjo aplink, galiausiai tik sugadins jo vokiečių kalbą. „Dabar man prasideda kitas gyvenimas, nebesu laisvas ir nepriklausomas, – 1939-ųjų rugsėjo 3-ią savo dienoraštyje angliškai parašė Zweigas. – Man tik gaila, kad neturiu galimybės rašyti, nes negaliu rašyti angliškai, ir čia neturiu nieko, kas ištaisytų mano klaidas ir suteiktų daugiau atspalvių tam, ką noriu pasakyti; mane labiausiai slegia tai, kad esu taip įkalintas kalboje, kurios negaliu vartoti."

---

* miręs; mirtis; motina; karas (*angl., vok.*).

Šeštas skyrius

Į KAVINĘ!

Vienas trūkumas, prie kurio Zweigas niekada negalėjo prisitaikyti Niujorke, – tai tikrų kavinių stoka. Čia buvo vietų, kurios vadinosi kavinėmis ir kur galėjai gauti puodelį kavos, bet tai neturėjo nieko bendra su kavinę apibrėžiančiais dalykais. Zweigas tvirtino, kad klasikinė Vienos kavinė buvo viso pasaulio mastu nepakartojama įstaiga: kartu ir kontora, ir namai ne namie, ir demokratiškas klubas, visiems atviras už kavos puodelio kainą. „Negaliu suprasti, kodėl jie Amerikoje neturi kavinių, nors kitais atžvilgiais yra tokie civilizuoti", – dejavo kitas austrų pabėgėlis. JAV tiesiog nebuvo tokio dalyko kaip klasikinis europietiškas „kavinių gyventojas", kuris galėjo visą dieną praleisti prie vieno staliuko, stebėdamas kitus klientus ir visą pasaulį.

Galėtum nupiešti visos Europos žemėlapį, jei pažymėtum „*Stammcafés* [mėgstamas kavines], kuriose vienu ar kitu metu būtum radęs Stefaną Zweigą, skaitantį laikraščius ar žaidžiantį šachmatais, visada norintį ir net nekantraujantį susitikti su drau-

gais bei nepažįstamaisiais, – tvirtino Otto Zarekas. – *Beethoven* ir *Herrenhof* Vienoje arba *Hangli* prie Dunojaus Budapešte, *Terrace* Ciuriche arba *Café du Dome* Paryžiuje." Net ir emigravęs į Londoną, Zweigas sugebėjo paversti savo būstine vieną iš tylesnių kavinių netoli Regento gatvės. „Čia jis sėdėdavo ir laukdavo tų, kuriuos emigracijos banga atbloškė ant šios laisvos šalies

krantų", – prisiminė Zarekas. Žmonės, kuriuos Zweigas laikė žuvusiais ar įkalintais koncentracijos stovyklose, staiga išnirdavo priešais *Palladium* teatrą prie jo „apskrito staliuko". Išsigelbėję iš Dachau ar Buchenvaldo, jie žinodavo, kur rasti Zweigą. Emigracijos pradžioje kavinės tapo svarbesnėmis nei bet kada tarptautinėmis oazėmis. Zweigas nebuvo vienintelis, supratęs jų naują svarbą. „Jei gyveni išeivio gyvenimą, – pastebėjo jo draugas Hermannas Kestenas, – kavinė tampa kartu šeimos namais, valstybe, bažnyčia ir parlamentu, dykuma ir piligrimystės vieta, iliuzijų lopšiu ir jų kapinėmis. [...] Tapus išeiviu, kavinė yra ta vienintelė vieta, kur gyvenimas tęsiasi."

Tačiau Niujorke nebuvo galima susikurti tokio prieglobsčio. Niekas tame mieste nebuvo pritaikyta ramumai ir atidai. Net ir valgydami žmonės Niujorke visada tuo pat metu darydavo ką nors kita: skaitė laikraščius, sudarė verslo sandėrius. „Niujorke valkata neturi teisės egzistuoti: jis įstumiamas į nuolatinę miesto tėkmę lyg medgalys užėjus potvyniui!" – tvirtino Zweigas. Net prabangiai gyvenančios dykinėtojos visą laiką būdavo užimtos. Sportas ir mada gainiojo jas pirmyn ir atgal. Muziejuose amžinai kas nors vykdavo: buvo skaitomos paskaitos, nerasdavai vietos ramiai pamąstyti. Laivuose ir traukiniuose matydavai žmones, kurie kentė siaubingas kančias, nes būdavo priversti keletą valandų praleisti nieko neveikdami. Atrodė, kad visiems beviltiškai trūksta meno nieko neveikti patirties: kiekvienoje stotyje jie išbėgdavo nusipirkti laikraščio, palošti, parūkyti, nors ką paveikti, užuot likę ramiai klasikine kavinės intelektualo poza murksoti prie „juodosios ugnies" puodelio.

Psichoanalitikas Fritzas Wittelsas atkreipė dėmesį, kad Amerikoje Vienos kavinė niekada negalėtų klestėti. „Sakoma, kad ji

čia neapsimokėtų, ir tai tiesa, – rašė jis. – Iš Artimųjų Rytų kilusios kavinės dvasios, kuri yra rytietiško turgaus dvasia, neįmanoma persodinti kitur. Čia žmogus užsiima savo verslu, susitinka su draugais, klausosi paskalų, pasakų ir muzikos, atsisėdęs geria nesuskaičiuojamą daugybę mažyčių juodos kavos puodelių. Nenusakomas ir nepakartojamas kavinės žavesys tikriausiai sietinas su *Tūkstančio ir vienos nakties* pasakomis. Prūsiškas žygiavimas žąsies žingsniu ir Vienos kavinė yra nesuderinami dalykai.“

Kuriant planus 1939-ųjų Niujorko Pasaulinei mugei viena komisija pasiūlė įrengti „Laisvės paviljoną“ ikinacistinei kultūrai išaukštinti, pavadintą „Vokietija vakar ir šiandien“. Čia gerai matomoje vietoje turėjo būti parodyta Stefano Zweigo kūryba, kartu su tokių figūrų kaip Thomas Mannas, Albertas Einsteinas bei Sigmundas Freudas knygomis.

Vos suuodę apie šį sumanymą, naciai pradėjo didžiulę propagandos kampaniją, nukreiptą, kaip jie sakė, prieš „laisvės paviljoną žydų atliekoms“. Sumanymo galiausiai buvo atsisakyta – iš dalies dėl to, kad, nors daugelis mugės organizatorių ir Užsienio reikalų departamentas jį labai palaikė, jame buvo įžvelgta toks „dinamito užtaisas“, jog būtų kilęs pavojus įtraukti Ameriką į karą su Hitleriu.

Vis dėlto, nepaisant visų ginčų, planuotojai sutarė, jog tam, kad paviljonas pasiektų savo tikslą – „palaikytų kiekvieną laisvą vokišką dvasią“, – jame būtų reikėję parodyti kruopščiai atkurtą Vienos kavinę, kur būtų ir vienietiškos kavos su pienu, ir padavėjų vienietiškais drabužiais, o gal ir valsus grojantis orkestras. Jie manė, kad klasikinė Vienos kavinė įkūnija Austrijos ir Vokietijos kultūros vertybes, kurias pastatė į pavojų nacionalsocialistai.

Zweigo gyvenimas Vienos kavinėse prasidėjo XIX amžiaus

pabaigoje *Café Griensteidl,* kur jis tapo austrų literatūroje modernizmą pradėjusios grupės „Jaunoji Viena“ vienu iš jaunesnių narių. Iš čia jis persikraustė į *Café Central, Café Herrenhof* (kur vienas iš jo kompanionų buvo Trockis, Zweigui sudaręs gana „rūsčios išvaizdos rusų politinio emigranto“ įspūdį) ir nesuskaičiuojamas apie miesto centrą išsidėsčiusias kitas kavines. Vienos miesto kavinės, kur niekad netrūko laikraščių, meno ir literatūros žurnalų bei gyvų pokalbių, buvo, kaip Zweigas rašė atsiminimuose, „pati geriausia mūsų lavinimosi vieta“*. Tik čia, visokiausių naujų judėjimų inkubatoriuose, „kadangi mūsų domėjimasis buvo kolektyvinis, mes stebėjome meno įvykių *orbis pictus*** ne dviem, o dvidešimčia, keturiasdešimčia akių“***.

Į Vienos kavines Zweigas grįžo 1935-aisiais. Tuo metu jis jau buvo emigravęs į Angliją, o per šią viešnagę paskutinį kartą ilgiau užsibuvo gimtajame mieste. Zweigas užsiregistravo svetingame viešbutyje *Regina* – sename grėmėzdiškame pastate netoli nuo vaikystės namų, visai priešais Votyvos bažnyčią, toje vietoje, kur 1853-iaisiais imperatorius Pranciškus Juozapas buvo vieno vengrų nacionalisto sužeistas dūriu į kaklą ir jį išgelbėjo tik stora oficialaus drabužio aukštos apykaklės medžiaga.

Zweigas ketino neužtrukti mieste ilgiau, nei reikės prižiūrėti, kaip spausdinama jo nauja knyga – Marijos Stiuart biografija. Tačiau Zweigo motina sunkiai sirgo ir jis jautė negalįs jos palikti. Tada Zweigas savo nusivylimui sužinojo, kad jam neatidėliotinai reikia pradėti rimtai taisyti dantis. Viešnagė, turėjusi trukti keletą savaičių, užsitęsė kelis mėnesius. Kartais beveik atrodė, kad

---

* *Vakarykštis pasaulis,* p. 65.
** pasaulį paveiksluose (*lot.*).
*** *Vakarykštis pasaulis,* p. 66.

jis vėl gyvena savo praeities didmiestyje. *Marija Stiuart* atsirado knygynuose ir, nepaisant knygų deginimo akcijų bei gausybės naujų leidybos apribojimų, tapo dar vienu didžiuoju Zweigo hitu. Jis matė, kad beveik visi vieniečiai be perstogės linksminasi su padūkusiu nerūpestingumu, kuris jam pasirodė beprotiškas. „Nepaisant bėdų, Austrija linksma", – tą rudenį skelbė viena *New York Times* antraštė. Valiuta stabilizavosi. Turistų srautas išaugo 25 procentais. *Times* reporteris pareiškė, kad negalima nepaisyti ne tik konkrečių ekonominių rodiklių, bet ir „austrų būdo, jų žavumo, kultūros linksmumo, taip pat nenoro kištis į kitų reikalus. Jie aiškiai suvokia, koks šešėlis pakibo virš Europos, bet šiandien jiems atrodo, kad ypatingas jų dangaus plotelis šviesesnis nei anksčiau."

Zweigui taip neatrodė. Jį apspito finansinių bėdų kamuojami rašytojai, o apsimestinis Vienos optimizmas jam kėlė pasibjaurėjimą. „Neįsivaizduoji, [...] nei kaip sunkiai čia verčiasi rašytojai, – rašė jis Rothui, – kiek daug jiems reiškia net ir mažos sumos, nei kiek *daug* jų su manimi susisiekė, tarp jų ir keli, kurių niekad nebūčiau tikėjęsis. Tai baisu, ir aš džiaugsiuosi, kai knyga bus išspausdinta ir galėsiu išvykti." Senas draugas vokiečių romanistas Erichas Ebermayeris aplankė Zweigą viešbutyje ir ėmė įrodinėti, kad šiam reikėtų likti veikti Austrijoje, papasakojo apie antinacistinę veiklą, į kurią buvo įsitraukęs su draugais.

– Negaliu amžinai sėdėti ir spoksoti į virš Zalcburgo stūksančią Vokietijos sieną, – atsakė Zweigas.

Tiesiai priešais viešbutį *Regina* „kartkarčiais iš viršaus žaismingai pasipildavo konfeti primenantis lietus, paauksuotos popierinės svastikos ir siauros popierinės juostelės su išspausdintais užrašais" – „trumpais, ryškiaspalviais ir taikliais" šūkiais, –

prisiminė poetė Hilda Doolittle, apsistojusi tame viešbutyje tuo metu, kai Sigmundas Freudas ją analizavo. „Aiškia vadovėline vokiečių kalba buvo galima perskaityti: „Hitleris duoda duonos", „Hitleris duoda darbo" ir taip toliau."

Per kitus dvejus metus Zweigui vėl tekdavo trumpam apsilankyti mieste, ir jo įspūdis, kad tikrosios Vienos ateities perspektyvos nedera su jos išoriniu blizgesiu, tik stiprėjo. 1937-aisiais per paskutinę viešnagę buvo akimirkų, kai dėl šio atotrūkio jam ėmė svaigti galva. Metams baigiantis, bombų sprogimai ir audringi protestai jau buvo tapę įprastu reiškiniu. Visur buvo galima pamatyti austrų jaunuolių, besipuikuojančių aptemptomis baltomis kojinėmis iki kelių, rodančiomis, kad jie yra nacių partijos nariai. Ant sienų ir durų gausėjo svastikų, jų buvo kreida pripiešta ant šaligatvių. Bet koks žmonių susibūrimas tapdavo dingstimi smurtauti. Į tą pavasarį surengtas Vokietijos ir Austrijos komandų rankinio rungtynes atėjo keturiasdešimt du tūkstančiai žmonių, ir Vokietijai laimėjus dešimt tūkstančių pradėjo šėlti, dainuoti nacių dainas, puldinėti žydiškos išvaizdos asmenis, veržtis į kavines ir smurtauti prieš jų lankytojus.

Nuo 1933-iųjų iki 1938-ųjų, kai Austrija Vokietijos ir visos Europos atžvilgiu mėgino užimti sau kuo palankesnę poziciją, nors neturėjo beveik jokių kozirių, išskyrus strateginę vietą, valstybės politika buvo bloga arba itin bloga, paskui – dar blogesnė. Zweigas rašė, kaip 1932-ųjų antroje pusėje į valdžią atėjęs Austrijos kancleris Engelbertas Dollfußas, siekdamas išsaugoti Austrijos nepriklausomybę, kreipėsi į Italiją, kuri, atsižvelgiant į prancūzų ir anglų abejingumą, atrodė tinkamiausia valstybė globėja. Bet Mussolinis kaip atlygio už šią sąjungą pareikalavo, kad pati Austrija taptų fašistine valstybe, o lojalumą įrodytų nuslo-

pindama savo stiprią Socialdemokratų partiją. Šis žingsnis nebuvo vien Mussolinio sumanymas. Pati Dollfußo vyriausybė ir Austrijos gyventojų masės turėjo daug paskatų įvesti diktatūrą, kuri vadovautųsi fašistiniais principais. Mažai kas tikėjo, jog to, kas po Pirmojo pasaulinio karo liko iš Austrijos, užteks jai savarankiškai išsilaikyti. Imperijos teritorijos apkarpymas daugelį vieniečių paskatino atsitraukti gilyn į vaizduotės pasaulį. „Toliau gyvensiu su liemeniu ir įsivaizduosiu, kad tai visas kūnas", – taip buvusios imperijos sostinės nuotaiką 1918-aisiais laiške aprašė Freudas. Visuotinį fizinio nepakankamumo jausmą išsakė anekdotas apie du tiroliečius, sumaniusius kartu leistis į žygį.

– Pasivaikščiokime po Austriją, – siūlo vienas.

– Ne, – atsako kitas, – nenoriu grįžti iki pietų.

Austrijos silpnumas turėjo praktinę pasekmę: imta tikėti, kad valstybės išlikimas priklauso nuo kitų, stipresnių valstybių. Ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje Vokietijoje juokauta, kaip Hitleris, Göringas ir Goebbelsas dykinėdami svarsto, ką reiks daryti, jei Trečiasis reichas žlugs. Göringas pareiškia:

– Vilkėsiu civiliniais drabužiais, ir manęs niekas neatpažins.

– Laikysiu liežuvį už dantų, ir žmonės nežinos, kas aš toks, – sako Goebbelsas.

Hitleris gūžteli pečiais:

– Man nereikia nieko daryti. Esu austras, todėl galingos valstybės turės mane apginti.

Jei reikėtų išskirti du lemiamus Austrijos politinio gyvenimo lūžius, įvykusius tarp Hitlerio atėjimo į valdžią ir anšliuso, pirmasis būtų 1933-iųjų įvykiai, kai Dollfußas atėmė iš Austrijos parlamento valdžią ir įsteigė pagal austriškojo fašizmo principus tvarkomą valstybę. Žengus šį žingsnį, Viena ilgam atsidūrė

nepataisomai katalikiško ir pangermanistinio Austrijos kaimo gniaužtuose. Kita istorijos gairė – tai 1934-ųjų vasarį kilęs trumpas kruvinas Austrijos pilietinis karas, kurio metu Dollfußas, atsižvelgdamas į pagrindines Mussolinio reikmes bei Hitlerio spaudimą ir veikdamas sutartinai su pačios Austrijos dešiniojo sparno sukarintomis organizacijomis, sunaikino Austrijos socialistų judėjimo šerdį. Per šį smurto proveržį šimtai darbininkų žuvo, tūkstančiai buvo sužeisti, dauguma socialistų lyderių pabėgo arba atsidūrė kartuvėse. Hilde Spiel prisiminė, kaip tuo metu per radiją klausėsi Verdi *Requiem*. „Mums atrodė, kad tai rauda mūsų draugams, ir kad praėjusios savaitės įvykiai – mūsų pasaulio pabaiga", – rašė ji atsiminimuose. Tiems, kurie abejojo jos teiginiu, kad 1934-ųjų vasaris reiškė baisesnį lūžio tašką nei anšliusas, Spiel atkirto: „Kai Ispanijoje po ne vienus metus trukusios kovos Madridas pasidavė Franco'ui, Londone viena moteris nuo išeivių grupės susilaukė priekaišto, kad neverkia. Ji atsakė: „Verkiau dėl Barselonos." Mes verkėme tą vasarį."

Tačiau visur Vienos centre rūmuose ir buržuazijos butuose už masyvių durų vakariniais drabužiais pasipuošę svečiai ir toliau linksminosi svaigiuose vakarėliuose. Zweigas įspėjo senus draugus ir pažįstamus, kad pabaiga arti. Jis pasakė jiems jau ne prieš vienus metus Zalcburge matęs, kas jų laukia. Autobiografijoje Zweigas prisiminė, kaip senoji kompanija iš jo šaipėsi dėl šių perspėjimų: „Aš vis dar senasis „Jeremijas", juokėsi jie"*, darydami užuominą į alegorinę dramą apie biblinį pranašą, kurią jis parašė per Pirmąjį pasaulinį karą. Kaip jie juokėsi, rašė jis, siųsdami kvietimus į kitą pobūvį, ir grūdosi į prašmatnias parduotuves ap-

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 432.

sipirkti Kalėdoms. Zweigas norėjo jiems pasakyti: „Ar nesuprantate? Po kelių mėnesių viso to nebeliks. Jūsų namus apiplėš. Jūsų drabužius pakeis kalinio uniforma." Tačiau visur, kur lankėsi, jis, regis, girdėjo tą pačią eilutę Vienos dialektu, apibendrinančią nerūpestingą miesto atmosferą, kurią anksčiau pats taip mėgo: *Es kann dir nix g'schehn* – „Tau nieko nebus."* Ir galbūt, mąstė jis po ketverių metų Osininge, galiausiai jie visi buvo išmintingesni už jį. Kam trikdyti žmones, kurie nenori, kad juos trikdytų? – klausė jis, savaip parodydamas patrauklųjį vienietišką nenorą kištis į kitų reikalus. Tais pačiais metais ten apsilankęs Klausas Mannas pamatė miestą, kuriame „viskas užsistovėję ir silpsta".

Tačiau 1935-aisiais padėtis dar nebuvo tokia beviltiška. Nepaisant Zweigo pesimizmo, jo knygos vis dar buvo platinamos. O vienas iš žmonių, su kuriais jis tais mėnesiais daug bendravo, ir kuriam nereikėjo paramos, buvo didelių turtų paveldėtojas iš šeimos, kuri, kaip ir Zweigo, turėjo audimo fabriką (užgrobtą dar trejais metais vėliau), – Hermannas Brochas. Visi vieningai manė, kad jis yra gerumo įsikūnijimas. Brochui, kitaip nei daugumai didžių Vienos menininkų, neatrodė, kad jo reputacija priklauso nuo to, ar jis, pastebėjęs nors kokius kitų menininkų talento požymius, taikys taktiką „nepalikime priešui akmens ant akmens". Įsikandęs pypkę, stambių kaulų, švelnių akių Brochas su Zweigu mėgo svarstyti klausimą, kaip puoselėti dvasinę demokratiją, kuri kaip nors išlaisvintų mases, bet nesuteiktų galios miniai.

Tuo metu iš Brocho lūpų dažnai pasigirsdavo Jameso Joyce'o vardas. Zweigas taip pat pažinojo šį rašytoją. Juodu susipažino

* Ten pat.

Ciuriche, kai Zweigas ten nuvyko laukti Pirmojo pasaulinio karo pabaigos, o Joyce'as taip pat gyveno savanoriškai emigravęs. Zweigas stebėdavo tą nesišypsantį jauną žmogų ruda barzdele ir storastikliais akiniais, vieną tūnantį *Café Odeon* kampe. Kai juodu supažindino, Zweigas apstulbo, kad Joyce'as neigia turįs ką nors angliška. Šis pareiškė: „Norėčiau [...] tokios kalbos, kuri būtų virš visų kalbų, kuriai tarnautų visos kalbos. Reikšdamas save anglų kalba, neišvengiamai tampu priklausomas nuo tam tikros tradicijos."*

Tuo metu Zweigas ne visai suprato Joyce'ą, bet šie žodžiai nedavė jam ramybės vėliau, kai pats suvokė, kaip nedera jo prisirišimas prie vokiečių kalbos ir susvetimėjimas jos atžvilgiu. Zweigas buvo sujaudintas, kai Joyce'as paskolino jam vienintelį turimą *Menininko jaunų dienų portreto* egzempliorių ir savo dramą *Tremtiniai*, kurią Zweigas norėjo išversti. Vėliau Zweigo dėka vienintelė Joyce'o drama buvo pirmąsyk pastatyta. Joyce'as jį pritrenkė kalbų mokėjimu. Kilo įspūdis, kad po iškilia, skulptūriška kakta, „elektros šviesoje blizgančia kaip porcelianas", sukaupti „visų idiomų žodžiai"**, – rašė Zweigas.

Ketvirtajame dešimtmetyje Joyce'as jau buvo garsus rašytojas, o Brochas žavėjosi elegantiška savikliova, su kuria jis sėkmingai atlaikė šlovės išbandymą. Su Zweigu kalbėdamasis apie Vienos rašytojus, kurie siekia atkreipti į save dėmesį ir kovoja, kad išliktų, Brochas paminėjo Elias'o Canetti'o vardą. Šis jaunas rašytojas buvo neseniai grįžęs į Vieną iš Šveicarijos, kur jam pasisekė susipažinti su Joyce'u. Brochas Canetti'ui atvirai pavydėjo šios Ciuriche įvykusios pažinties. Canettis nekasdieniškame namų

* Ten pat, p. 302.
** Ten pat, p. 303.

vakarėlyje skaitė kitiems ištraukas iš savo pjesės *Tuštybės komedija*, ir Joyce'as atkreipė į jį dėmesį. Brochas Zweigui papasakojo, kad Canettis, talentingas rašytojas, parašė knygą *Kantas liepsnoja**, bet, nepaisant gausių literatūrinių pažinčių, dar nėra radęs jai leidėjo. Nors knyga nebuvo lengva, Brochas Canetti'ui tvirtino, kad ji, kai tik bus išleista, ras savo kelią. „Pernelyg jau viskas čia intensyvu, o gal net per daug nepaprasta, kad pamirštum."** Jis Zweigui leido suprasti, kad Canetti'ui būtų galima ištiesti pagalbos ranką.

Zweigas visada uoliai skatindavo jaunus talentus. Būdamas tik dvidešimt penkerių ir gyvendamas viengungiškame Vienos bute, jis dailioje stiklais žėrinčioje *Café Beethoven* salėje rūpinosi maždaug tuzinu jaunesnių rašytojų. O šalia kaktusų krautuvėlės veikiančioje *Café Pucher* Zweigas kantriai skaitė René Fülöpo-Millerio eilėraščius tuo metu, kai šis rašytojas buvo pusalkanis iš namų pabėgęs keturiolikmetis, mėginantis rašyti, kaip pats prisiminė, „beviltišką kosminę poemą". Po karo Zweigas ėmė tik dar daugiau darbuotis jaunimo labui. Vokiečių poetas Walteris Baueris, tuo metu kukliai dirbantis pradinės mokyklos mokytoju, parašė šlovės viršūnėje esančiam Zweigui ir, savo nuostabai, vos po kelių dienų gavo iš jo laišką su atsakymu, parašytu „laisva, grakščia rašysena violetiniu rašalu", ir jame buvo Zweigo patikintas: „Tai – aš, ir aš visada jus palaikysiu; kliaukitės manimi, aš niekada nepaleisiu jūsų iš akių, jei jums reikės pagalbos. Dėl ko esame čia, jei ne vienas kitam padėti?" Nuo tos akimirkos, rašo Baueris, jis jautėsi esąs Zweigo draugystės „prieglobstyje".

* Romanas, vėliau išleistas pavadinimu *Apakimas* (*Die Blendung*).

** Elias, Canetti, *Susižvalgymai*, vertė Jurgis Kunčinas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002, p. 198.

Bauerio spėjimu, jo pirmuosiuose eilėraščiuose Zweigas pamatė „jauną dvasią, trokštančią įveikti sienas, nerangiai, bet uoliai ieškančią žodžio, vėliau tapusio jos šūkiu: Europa.“ Zweigas palaikydavo rašytojus tėviškai, bet kartu ši parama atspindėjo jo platesnio pobūdžio įsipareigojimą skiepyti augančiai kartai kosmopolitišką toleranciją.

Tą 1935-ųjų pavasarį Zweigas turėjo įvairiausių reikalų su naujuoju leidėju Herbertu Reichneriu, nes šis perkėlė Zweigo veiklos centrą iš Vokietijos *Insel* leidyklos į Vieną. Juodu nuolat kalbėdavosi telefonu. Zweigas ne tik rūpinosi savo kūryba, bet ir padėjo naujai įkurtai Reichnerio leidyklai užmegzti ryšius su tinkamais rašytojais.

Vieną dieną, po itin skausmingo apsilankymo pas dantistą, Zweigas nuėjo į *Café Imperial*, įsikūrusią didžiulio taip pat pavadinto viešbučio sparne. Anksčiau pamėgta Gustavo Mahlerio, Sigmundo Freudo ir Karlo Krauso kavinė veikė toje pačioje gatvėje, kur ir operos rūmai. Zweigas pasuko į užpakalinį jos kambarį ir ranka užsidengęs burną vienas atsisėdo prie stalo. Vėrė skausmas. Netekęs danties Zweigas jautė gėdą, kad taip atrodo, bet vis tiek susirado kavinėje įprastinę poilsio vietą. Viešbutyje *Regina* jam reikėjo telefonu paskambinti į keturiasdešimt vietų. Neturinčiam sekretorės Zweigui nesinorėjo prie viso to grįžti. Jis pasklaidė laikraštį. Mėgino likti anonimiškas, bet neišvengiamai buvo tas pats garsus rašytojas, atsidūręs matomoje vietoje, toje žmonių mėgstamoje didelėje, daugelio šalių kavinėje.

Tais metais čia beveik kiekvieną dieną buvo galima rasti ir naujienas sekantį amerikietį korespondentą Johną Guntherį. Jis mėgo *Café Imperial*, nes čia galėjai rasti dvidešimt Vienos laikraš-

čių, taip pat nuo keturiasdešimt iki penkiasdešimt užsieninių, visada tvarkingai pritaisytų prie medinių rėmų ir sudėtų į spintą, prižiūrimą atskiro padavėjo, kuris niekada nerasdavo būtent to laikraščio, kurio jums reikia. Bet vis tiek už kavos puodelio kainą čia sėdėdamas galėjai jų perskaityti daugybę. Guntheris pradėjo nuo *Neue Freie Presse* ir stūmėsi tolyn per visą komplektą – kaip jis rašė, laikraščiai išoriškai atrodė „panašūs lyg kėgliai". Jo darbas buvo rinkti vietos įspūdžius. Vieną eilinę 1935-ųjų pavasario dieną *Neue Freie Presse* išspausdino mąslų straipsnį apie nitratų pramonę Čilėje, o po juo – apybraižą apie tai, kaip olandai kolonizavo Manhatano salą. Pirmame puslapyje buvo keturi užsienio korespondentų straipsniai apie įvykius Vašingtone, Paryžiuje, Briuselyje ir Pekine. Antrame puslapyje pateiktos Vokietijos naujienos, trečiame – straipsniai iš Londono, Budapešto ir Sofijos. Austrija pirmą sykį buvo paminėta ketvirtame puslapyje – nežymiame pranešime apie kanclerio kalbą. Vienos spauda yra daug rimtesnė nei Amerikos laikraščiai, rašė Guntheris, bet jam rūpėjo Austrijos naujienos, „o jų nerandu". Jis ėmė vieną laikraštį po kito, ieškodamas tikrųjų dienos naujienų. „Ir jų nerandu." Dvidešimt laikraščių tik iš Vienos, ir nė vieno, galinčio papasakoti, kas iš tikrųjų vyksta. Kaip rašė Hilde Spiel, tai buvo „miglos ir dūmų" laikas.

Ranka burną prisidengusiam Zweigui vienam sėdint *Café Imperial* ten atsitiktinai užėjo Canettis. Zweigas jį truputį pažinojo, be to, atmintyje dar nebuvo išblėsęs Brocho pasakojimas apie tai, kad Canetti'ui vis nepavyksta išleisti romano. Nors Zweigui buvo nemalonu rodytis tokios būklės, jis ženklu parodė Canetti'ui prieiti prie stalo ir pakvietė prisėsti.

Zweigas nedrąsiai atitraukė ranką nuo burnos. „Brochas man

viską papasakojo, – pasakė jis. – Jūs susipažinot su Joyce'u. Jei yra žmogus, garantuojantis už jūsų romaną, galiu jį rekomenduoti leisti savo draugui Reichneriui. Tik turit paprašyt, kad Joyce'as parašytų jums įžangos žodį. Tuomet knyga susilauks dėmesio."*

Canettis užsidegė pykčiu. Apie tai, ką siūlo Zweigas, *negali būti nė kalbos*! Negalėčiau Joyce'o prašyti tokio dalyko, pareiškė jis. Joyce'as neskaitė rankraščio! Jis beveik aklas ir iš jo negalima reikalauti, kad skaitytų tokį dalyką! Net jei jis galėtų skaityti taip pat lengvai kaip visi, niekada neprašyčiau jo tokios paslaugos! Niekada niekieno neprašyčiau parašyti įžangą! Knyga turėtų būti skaitoma dėl jos pačios! *Ramentų jai nereikia!*

Akimirką Canettis ir pats nusistebėjo savo įkarščiu.

„Norėjau jums tik padėti, – tarė Zweigas. – Bet jeigu jūs nenorit..."**

Jo ranka vėl nuslinko prie lūpų. Pokalbis buvo baigtas.

Canettis pasišalino. Jis vėliau rašė: „Nė truputėlio nesigailėjau atmetęs tokį pasiūlymą. Džiaugiausi, kad nenusižeminau. Juk aš nieko nepraradau. [...] Mano knyga su Joyce'o įžanga, kad ir kokia vykusia, man atrodė neįmanoma ir neįsivaizduojama. Niekinau Zweigą už tokį pasiūlymą."***

Zweigas liko vienas prie galinio *Café Imperial* stalo, susigriebęs už smilksinčios burnos.

Po šios scenos praėjus kelioms dienoms Canettis iš Reichnerio leidyklos gavo laišką su prašymu pateikti rankraštį, bet įžanga laiške nebuvo paminėta. Net ir po tokios Canetti'o reakcijos

* Ten pat, p. 198–199.
** Ten pat, p. 199.
*** Ten pat.

Zweigas tyliai ėmėsi tarpininko vaidmens. „Bet gal tai buvo ir laimė, kad niekinau jį [Zweigą] nepakankamai“*, – pripažino Canettis.

Nėra jokių požymių, jog Canetti'ui kada nors būtų atėję į galvą kaip nors padėkoti už užmegztą ryšį ar juolab atsiprašyti. Ir kam? Zweigas, rašė jis kitame kontekste, priklausė šutvei tų, kurie susikūrė reputaciją „vien dėl to, kad buvo veiklūs“.

Į praeities rašytojų ir menininkų vaidus esame linkę žvelgti su švelnia šypsena – jų peštynės atrodo kažkuo mielos, nors jos gali ir sujaudinti, nes tokie kivirčai patvirtina, jog šioms audringoms kūrybiškoms praėjusių dienų sieloms bent jau *rūpėjo* idėjų pasaulis. Tačiau skaitydami apie menus ir spaudą Vienoje iki anšliuso, regime įnirtingo, padriko ir kruvino mūšio lauką. Ši nesantaika paveikė ir nuosmukio apimtą politikos sferą.

Permainos, įvykusios nuo XIX amžiaus devinto dešimtmečio, kai *Café Griensteidl* gyvavo Zweigo aprašytas idiliškas jaunų estetų sambūris, iki 1935-aisiais kavinėje *Imperial* Elias'ą Canettį ištikusios pykčio ekstazės, aprėpia kelis priešiškumo tarpsnius. Šių tarpsnių išoriniai bruožai kartojosi, dėl to buvo dar sunkiau suprasti, kad klostosi vis pavojingesnė padėtis.

Pirmoje svaigioje Zweigo aprašomoje eroje – tuo laikotarpiu, kai vyravo aistra siekti naujų pojūčių ir vaisinga draugystė, kai išsiplėtė jo dvasinio pasaulio akiratis, – ne viskas buvo paprasta. Visus mokinių meninius siekius kurstė nenugalimas poreikis išsilaisvinti: tapti laisviems nuo engiančios mokyklinės sistemos,

* Ten pat, p. 199.

slopinančios jų jaunus talentus ir troškimus, išsivaduoti iš valdžios apskritai.

Mokinių vienybė buvo veikiau karinga nei estetinė. Pasakodamas apie menų vaidmenį savo jaunystės Vienoje, Zweigas vis kyšteli revoliucijos ar karo metaforų. Jis su draugais priklausė „smogiamajam būriui“, noriai įsitraukusiam į „dažnai baisų ir įnirtingą mūšį dėl naujo meno“*. Kad apsakytų, kaip jų kartą paveikė Hofmannsthalis ir Rilke, Zweigas tegalėjo palyginti šiuos poetus su Napoleonu Bonapartu, įkaitinusiu „ištisą [...] kartą“**. Mes, pareiškė Zweigas, žinojome, kad *mūsų laikas atėjo*: atėjo valanda, kai jaunimas pagaliau įgijo savo teises. Jų neramus kraujas reikalavo meno, neatsiliekančio nuo „paspartėjusio laiko tempo“***. Ir „Jaunosios Vienos“ rašytojai, ir *Jugendstil* (*art nouveau* austriškojo atitikmens, pažodžiui „jaunatviško stiliaus“) menininkai sėmėsi įkvėpimo iš *Ver Sacrum*, arba „Šventojo pavasario“, – šis posakis susijęs su senoviniu sabinų genčių ritualu, kurio metu būrys vaikų būdavo ištremiami, o paskui įkurdavo savą jaunuolių gyvenvietę. Jaunimas, rašė Zweigas, „taip kaip kai kurie gyvūnai, puikiai nujaučia oro permainas“****, ir jie anksčiau už visus suvokė, kad artėja esminės permainos, už kurias jaunieji kovos ragais ir nagais vien dėl to, kad tai bus nauja.

Nenuostabu, kad meninis ir intelektualinis rungtyniavimas Zweigo jaunystėje buvo toks žiaurus: jis dvelkė maištais ir nesantaika, kuri vėliau baigėsi tuo, kad didelė Europos dalis buvo nušluota nuo žemės paviršiaus. Šiandien sakome, kad, meninin-

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 71.

** Ten pat, p. 78.

*** Ten pat, p. 70.

**** Ten pat.

kams atsikėlus gyventi į atšiaurų miesto rajoną, dažnai būna paruošiama dirva jam buržuazėti; bet idėjų pasaulyje menininkų pasirodymas kokioje nors pernelyg suburžuazėjusioje mąstysenos srityje gali būti pirmasis žingsnis *nuburžuazėjimo* – ar net grįžimo į barbarybę – kryptimi. Tiek nekilnojamojo turto, tiek kultūros srityje svarbiausias klausimas visada yra: kas įsikraustys po menininkų – kam menininkų dėka ten pasidaro patogu apsigyventi?

Zweigas autobiografijoje rašo, kad jie su draugais buvo taip susižavėję estetiniu gyvenimo aspektu, jog neatkreipė dėmesio, kad permainos, kurių pradžią jie padėjo skelbti menais, yra „tik posūkiai ir šaukliai daug gilesnių ir platesnių pokyčių, kurie sukrės ir galiausiai sunaikins mūsų tėvų, saugumo pasaulį“*. Čia jis pabrėžia žodį „tik“. Tačiau mes galime perkelti akcentą kitur: šie audringi meniniai bandymai *buvo* neapsakomo galo „posūkiai ir šaukliai“. O galbūt ir dar daugiau. Garsieji Brechto žodžiai apie Krausą „jei epocha žuvo nuo savo rankos, ta ranka buvo jis“ paprastai suprantami kaip pagarba Krauso žygiams prieš neatsakingą Vienos spaudą, tačiau negalima nepaisyti potekstės, kad Krausas buvo ir epochos savinaikos ginklas.

Atidžiai stebėdamas kitus apie didelius apskritus *Café Griensteidl* stalus susibūrusius rašytojus, Krausas užsirašė tokius jiems bendrus bruožus: „Talento stoka, pirmalaikis santūrumas, pozavimas, didybės manija, priemiesčio merginos, kaklaraiščiai, manieringumas, klaidingas naudininkas, monokliai ir slepiamas nervingumas.“ Šmaikštaudamas „žurnalistą atpažinsi iš to, kad jis neturi nei minčių, nei sugebėjimo jas išreikšti“, Krausas visų

* Ten pat, p. 76.

pirma taikėsi į Zweigo draugą Hermanną Bahrą, grupės „Jaunoji Viena" lyderį. Įtariama, kad *Die Fackel* puslapiuose prasidėjus išpuoliams, netrukus pats Bahras paprašė kelių draugužių primušti Krausą jo mėgstamoje kavinėje. O apie Zweigą – Krausas trečiajame dešimtmetyje tvirtino, kad jei ne atsparumas, įgytas sunkiu darbu, jis tikrai nuskęstų gilių Zweigo sakinių seklumoje. Zweigas, kaip ir įžymus jo amžininkas Emilis Ludwigas, sugeba pašalinę iš žodžių prasmę atkartoti juos skaitytojams kaip tuščias klišes, aiškino Krausas. Dar blogiau, Zweigas ir Ludwigas stengiasi pateikti savo kūrybą taip, kad vidurinė klasė skaitytų juos kaip pasaulinės literatūros pavyzdžius – ir tuo būdu išvengtų prievolės skaityti tikrus dalykus. Dėl polinkio šiurkščiai supaprastinti šie tipiški europietiški plepiai sudaro skaitytojams įspūdį, kad lyg „kultūros liftai" neša juos aukštyn į meno empirėjų, nors iš tikrųjų masės lieka gyvalioti rūsyje ir tiesiog liaunasi rūpintis savo neišprusimu.

Visuomenės ciklai žinomoje Arthuro Schnitzlerio pjesėje *Ratelis* atskleidžiami parodant susijusius sekso epizodus, bet tikrąjį vienietiškąjį „ratelį" buvo galima apeiti sukantis miesto rašytojų, menininkų, architektų ir muzikantų tarpusavio neapykantos užkrato maršrutu. Palyginti su šia negerove, venerinė liga, platinama Schnitzlerio maskarade, ne baisesnė už paprastą persišaldymą. Prisimenu pokalbį su moterimi, gerai pažinojusią ketvirtojo dešimtmečio Vieną. Kai paklausiau, ką iš miesto atsimena ryškiausiai, ji atsakė:

– O, vieniečiai! Jie juokiasi, šypsosi, o tada, jau visai išeidami, – ji suspaudė nykštį ir smilių, – jums įgnybia!

Zweigas skyrė daug puslapių liaupsinti menų aistrai, visokeriopai persmelkusiai miesto gyvenimą. Kiekvienoje raštinės reikmenų parduotuvėje kabėjo didžiųjų aktorių portretai. Imperatoriškasis teatras „vieniečiui, austrui buvo daugiau negu tik scena, kurioje aktoriai vaidina teatro pjeses“, tai buvo „margas atspindys, kuriame visuomenė galėjo matyti pati save, vienintelis tikras, gero skonio *cortigiano**“**, ten žiūrovai mokydavosi, kaip rengtis, kaip įeiti į kambarį ir kalbėti. Zweigas tikrai nebuvo vienintelis, iškėlęs mintį, kad prieškario Vienoje meno manija apskritai ir ypatinga teatro manija nukreipė dėmesį nuo politinės arenos įvykių. Tačiau gyvenimas pasaulyje, taip persunktame „surežisuotos tikrovės“, turi ir kitą pasekmę: viskas, o kartu ir politika, įgauna dramos savybių. Žmonės jautė, kad elgsena visuomenėje visada yra vaidyba, todėl šioje šalyje, kaip rašė austrų romanistas Robertas Musilis, „visuomet buvo elgiamasi ne taip, kaip manoma, arba manoma buvo kitaip, negu daroma“***. (Dėl šių paplitusių dviprasmybių, žinoma, dar ir susidarė ideali dirva psichoanalizei.) „Norėčiau užsiundyti save ant savęs vien tam, kad pažiūrėčiau, kuris stipresnis – aš ar aš?“, – sako dramaturgo satyriko Johanno Nestroy'aus vaizduojamas Holofernas. Ši eilutė galėtų būti nusižiūrėta iš Zweigo dienoraščių, kur knibždėte knibžda neviltimi dvelkiančių posakių, išreiškiančių vidinius konfliktus.

Kai kurie liudininkai manė, kad vieniečių neryžtingumą im-

---

* Čia: elgesio vadovas, pažodžiui – „dvariškis“ (*it.*). Užuomina į Renesanso rašytojo Baldassare Castiglione traktatą *Dvariškio knyga* (*Il Libro del Cortegiano*, 1528), sutrumpintai tiesiog *Dvariškis*, kuriame aprašytas dvariškiams deramas elgesys.

** *Vakarykštis pasaulis*, p. 40.

*** Robertas, Muzilis, *Žmogus be savybių*, vertė Teodoras Četrauskas, t. 1, Kaunas: Vada, 2004, p. 27.

peratorius puoselėja aktyviai: jam tai yra politinė taktika, nes jis tikisi, kad visiškai skirtingos Vienos tautinės tapatybės tokiu būdu gali viena kitą neutralizuoti, taip kaip žmones paralyžiuoja prieštaringi potraukiai. Šios taktikos sėkmę rašytoja Amelia von Ende aiškino Vienos teatrališkumu. Visuomenė sąmoningai arba nesąmoningai stengėsi mėgdžioti valdovų „meną", rašė ji, „kol tai tapo jų charakterio savybe. Jie išmoko pabrėžti jausmų slopinimą šypsena, iš pradžių pataikaujama, paskui meilikaujama, o galiausiai virtusia šablonu – būdinga *Wiener Lächeln* [Vienos šypsena], po kuria slėpėsi tikroji žmonių savastis. Nuolat atsiduriančioje ant kokių nors nepageidautinų įvykių slenksčio imperijoje austrų diplomatijos pirmiausias siekis buvo neleisti, kad kas nors *atsitiktų*, todėl žmonės taip pat pamažu įgijo šį polinkį piktintis veikla." Bejėgiškumas ir vangumas tapo niekingu keliu į pakantumą tam.

Labiau privilegijuotuose Vienos visuomenės sluoksniuose gyvavo toks atotrūkis tarp žodžių ir darbų, jog buvo lengva nepastebėti, kada peržengus tam tikras ribas kalba tampa brutali, ir klausytojai, kurie yra ne tokie išprusę ar ne tokie smulkmeniški kaip Zweigo kolegos, gali priimti ją už gryną pinigą. 1908-aisiais išleistame Schnitzlerio romane *Laisvės linkui* vienas veikėjas pasakoja sceną, paremtą tikru Vienos parlamente įvykusiu incidentu. Parlamento nariui žydui sakant kalbą, kitas parlamentaras jį užgaulioja, šūkčioja „žyde, prikąsk liežuvį! Prikąsk liežuvį, žyde!" Sesijai pasibaigus abu vyrai eina kartu draugiškai išgerti. Išklausęs šį pasakojimą, kitas romano veikėjas sako, kad tai neįtikėtina. „Ne, veikiau austriška, – atsako pašnekovas. – Juk mūsų šalyje piktinimasis toks pats netikras, kaip ir žavėjimasis. Tik piktdžiuga ir neapykanta talentui pas

mus tikros."* Kitur Schnitzleris cituoja paplitusį XIX amžiaus devinto dešimtmečio sąmojį: „Vienoje antisemitizmas paplito tik tada, kai jo ėmėsi žydai."

Jausdami teatrališką nenuoseklumą, daugelis vieniečių ėmė nerimauti daug anksčiau, nei tapo aišku, kur ir kada bus sutrupinta legendinė mieste susidariusi kultūrinių įtakų mozaika. „Mums nieko neliko, tik gyvenimas žvarbyje, lėkšta ir blanki tikrovė, bejėgiškas atžadas", – XIX amžiaus pabaigoje rašė poetas ir dramaturgas Hugo'as von Hofmannsthalis. Bukinanti baimė sužadindavo įniršio ir isterijos protrūkius, jie vienodai ištikdavo parlamente, kavinėje ir miegamajame. Iš tikrųjų dažnai Vienos mene erotiškumas labiausiai stulbina ne dėl paties atvirumo, bet dėl to, kad čia dėmesys sutelkiamas į masturbaciją, nuobodulį ir išsekimą po sueities. Toks seksualumas atrodo šiuolaikiškas ne todėl, kad būtų išlaisvintas, o dėl to, kad taip dvelkia vienatve.

Gražu, kad Zweigas nusigręžė nuo vieniečių mėgstamų kambarinių žaidimų – puldinėjimo iš pasalų bei lėto nuodijimo, ir naujų įkvėpimo šaltinių ieškojo užsienyje. Belgo Emile'io Verhaereno poezijoje jis anksti rado savo besiformuojančios meno filosofijos etaloną. „Kuo daugiau dalykų žaviesi, tuo daugiau tau priklauso", – rašė Verhaereno vitmenišką filosofiją perėmęs Zweigas. Savo meilę Verhaerenui Zweigas vienam draugui apsakė taip: „Kad ir kaip pažiūrėsi – jis ne intelektualus. (Nepasitikiu intelektualiais žmonėmis, nes jie mąsto pernelyg negatyviai ir nesugeba šiltai mylėti.)" Vėliau Zweigas studijoje apie šį poetą

* Arthur, Schnitzler, *Laisvės linkui*, vertė Regina Ivanauskienė, Vilnius: Versus aureus, 2011, p. 33.

pareiškė: „Neigimas – bergždžias. [...] Tik pritarimas, palankumas, meilė ir susižavėjimas leidžia mums užmegzti tikrą ryšį su daiktais.“ Iš tikrųjų, apibendrina jis, „privalome visomis jėgomis siekti pergalėti tai, ką savyje turime neigiama, nieko neatmesti, numarinti savyje kritišką dvasią, stiprinti tai, ką savyje turime teigiama, kuo daugiau reikšti pritarimą.“

Jei jis būtų ėmęsis kurti manifestą specialiai Karlui Krausui įsiutinti, nebūtų radęs nieko geresnio už savo pareiškimą: „Kritika – bergždžia.“

Kilus Pirmajam pasauliniam karui, Vienos menininkų nesantaika tapo pražūtinga. Atsiradus progai artimiausiu metu patriotiškai pralieti kraują, ištroškus vienybės bei žygių tikrai nedaug tereikėjo, kad daugelis visai netektų etinės orientacijos. *Vakarykščiame pasaulyje* Zweigas dygisi svarbiausių Austrijos ir Vokietijos rašytojų elgesiu pirmaisiais konflikto metais: visi tie „vargšai nekaltieji skleidė provokacinį melą apie kitos pusės žiaurumą ir rašė šiurpias eiles, raginančias Europos jaunimą žudyti, rimuodami *Krieg* – karas – su *Sieg* – pergalė, ir *Not* – būtinumas – su *Tod* – mirtis“. Zweigas skelbėsi per visą užsienyje praleistą laiką tapęs atsparus karo aistros proveržiui. Jis rašė, kad paskelbus karą pasislėpė snaudulingame Vienos karo archyve, kur buvo labai vertinamas kaip bibliotekininkas, kol atėjo diena, kai jis galėjo pabėgti į Šveicariją ir įsitraukti į pacifizmo judėjimą. „Nelaikau ypatingu savo nuopelnu to, kad [...] nuo pirmos akimirkos suvokiau, kokia pražūtingai beprasmė yra Europos savižudybė, ir visomis moralinėmis jėgomis nusiteikiau prieš karą, – 1922-aisiais rašė jis autobiografinėje apybraižoje. – Man Europos bendrystė

ir vienybė buvo tokia pat akivaizdi kaip tai, kad kvėpuoju." Šiuos žodžius jis parašė tada, kai apimtas pasibjaurėjimo jau buvo persikraustęs į Zalcburgą, – kaip mėgo sakyti, „nusikratė vienietiškumo". Zweigas niekada nepamiršo, kaip brangius jo gimtojo miesto draugus, dar taip neseniai – aistringus individualistus, apsvaigino kraujo kvapas ir jie ėmė jam į akis rėžti kaltinimus, kad jis nesąs tikras austras.

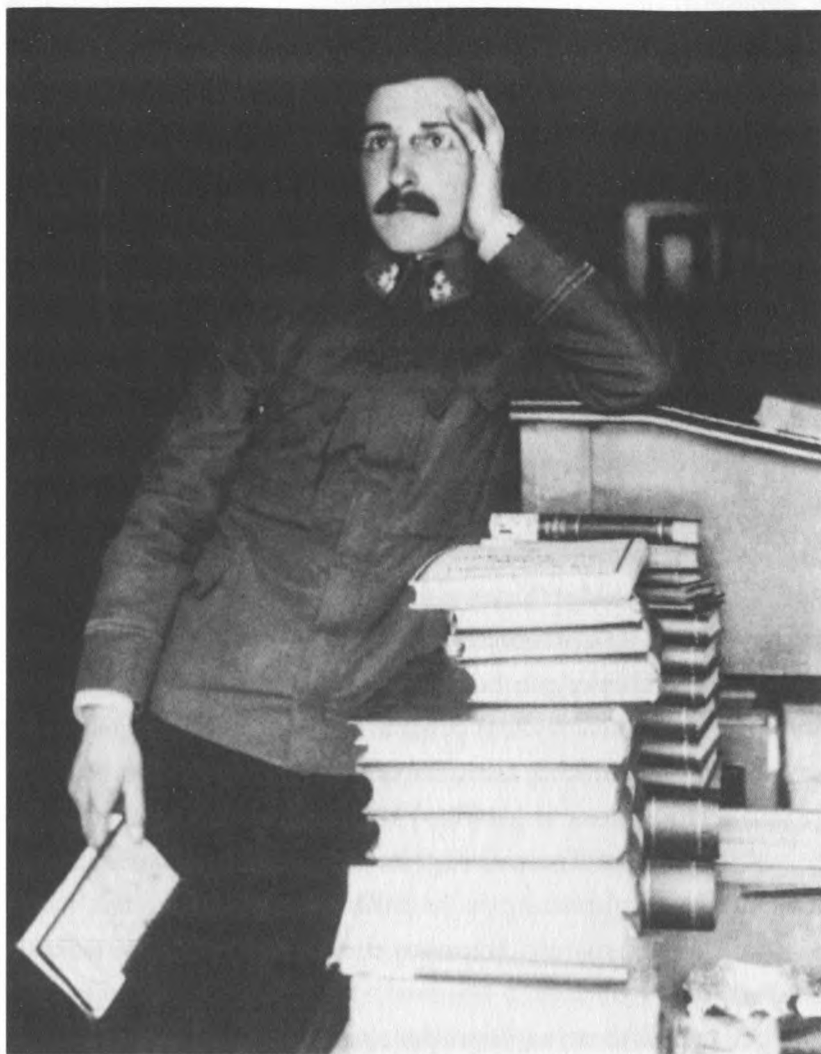
Bet čia yra vienas kabliukas: kaip tuo metu atkreipė dėmesį Karlas Krausas, pirmajame konflikto tarpsnyje pats Zweigas kaip blynus kepė mirtiną propagandą. Jis dažnai rašė į Karo archyvo leidžiamą nacionalistinį žurnalą *Donauland*. 1914-aisiais Zweigas savo straipsniuose aukštino moralinį ir politinį Austrijos-Vengrijos atsinaujinimą, liaupsino vokiečių laimėjimus kare apskritai ir palaikė invaziją į Belgiją. Kalėdiniam *Neue Freie Presse* numeriui Zweigas net parašė saldų eilėraštį „Luošys" (*Der Krüppel*), kuriame romantiškai pavaizdavo mūšyje suluošintą kareivį.

Reikia pripažinti, kad karo prievolę Zweigas visada atlikdavo iki skausmo drovėdamasis. Karo paskelbimo metu jis lankėsi Belgijoje ir suspėjo grįžti per sieną vienu iš paskutinių traukinių, o pakeliui parašė Friderikei, kad netrukus išžygiuos į Lenkiją kaip eilinis kareivis. Zweigas pridūrė, kad jam liūdna, jog taip bus, ypač dėl motinos. (Friderike tvirtino, kad tai buvęs pirmasis kartas, kai ji išgirdo Zweigą minint motiną su meile.) Graco, kuriame buvo apsistojusi, stotyje Friderike šoko į traukinį, kad sulaikytų jį Vienoje. Pro ją plūdo vagonai, prisigrūdę šūkaujančių į frontą vykstančių vyrų. Ji rado Stefaną patogiai įsitaisiusį vienoje iš mėgstamų kavinių. Ją pralinksmino barzda, kurią jis užsiaugino, kad atrodytų vyriškesnis ir kartu panašus į kankinį.

Friderike prašė Stefano liautis kvailioti ir suprasti, jog į kareivius netinka. Kovok plunksna, maldavo ji. Paskui jis nuėjo į medicininę apžiūrą ir tuojau pat buvo paskelbtas netinkamu tikrajai karo tarnybai.

Zweigas pataikavo savo Vokietijos leidėjui Kippenbergui – rašė, kad jo „didžioji svajonė“ yra „ten pas jus toje armijoje būti karininku, pasiekti pergalę Prancūzijoje“, bet tuo pat metu savo dienoraštyje sielojosi: „Netikiu jokia pergale prieš visą pasaulį – noriu be pertraukos pramiegoti šešis mėnesius, nieko daugiau nežinoti ir nepatirti, kaip žūva pasaulis, nepatirti viso siaubo. Tai blogiausia diena visame mano gyvenime.“ Nors ir buvo protingesnis, Zweigas elgėsi beveik taip pat, kaip visi kiti – bet tik pirmojoje karo pusėje. Tada, leidęsis į kelionę archyvo reikalais per „niūriausią Galiciją“, jis pamatė civilių gyventojų kančias, ir tai jį paskatino sukurti pjesę *Jeremijas* – *ši* iš tikrųjų įkaitino europiečių pacifistines nuotaikas. „Tai buvo pirmoji vokiečių dramaturgo pjesė, kurioje vienareikšmiškai atmetama prievartos idėja“, – prisiminė jo draugas Richardas Friedenthalis. Dauguma jo draugų niekada neišdrįso atvirai pasisakyti prieš karą. Nė vieno tokio įžymaus žmogaus kaip Zweigas pasisakymai prieš karą nesulaukė atgarsio.

Kilus tai pirmajai įkarščio bangai, nusikalto beveik visi. Freudas pareiškė, jog visas jo libido skiriamas Austrijai-Vengrijai, ir išreiškė pasididžiavimą, kad Austrija pasauliui parodė savo vyriškumą. Hermannas Bahras pasitelkė savo žurnalisto talentą Vokietijos ir Austrijos karo mašinos privalumams liaupsinti. Hofmannsthalis (kurį Bahras egzaltuoto stiliaus rašinyje pavaizdavo karininko uniforma su triumfu įžengiantį į nugalėtą Varšuvą ir tuo pat metu, tratant karo būgnams, deklamuojantį

Baudelaire'ą) įtakingų draugų dėka gavo patogų darbą prie stalo, o viešai skelbė, kad „Austrijos grožis niekada nenušvito tokia šviesa kaip 1914-ųjų rugpjūtį". Su Zweigu Karo archyve dirbo ir Alfredas Polgaras, taip pat Rilke, kuris buvo toks jautrus ir taip

nepakentė nemalonių kvapų, purvo ir triukšmo, kad net Zweigas nusišypsojo, pamatęs jį su uniforma, sustingusį prie tvarkingiausio visoje karinėje kontoroje stalo. Robertas Musilis ilgame laikraščio straipsnyje trimitavo, kaip jis palaiko vokiečių karą. Nusikalto visi žymūs Vienos intelektualai, išskyrus dvi įsidėmėtinas išimtis: Arthurą Schnitzlerį ir Karlą Krausą.

Tačiau Krausą slegia sava sunki kaltės našta. „Seniai prieš atsirandant diktatoriams mūsų epochoje imta garbinti dvasinius diktatorius", – rašė Musilis, turėdamas omenyje Krausą. Šis buvo vaidingas, iš visų, išskyrus saujelę viršesniųjų, reikalaudavo besąlygiškai paklusti, mėgaudavosi net smulkiu priekabiavimu, savo kavinėje vadindavo padavėjus bjauriais vardais, kol kažkas pastebėjo, jog nors įžeistas padavėjas negali atsikirsti, niekas jam nekliudo prispjaudyti Krausui į sriubą. Nuo Pirmojo pasaulinio karo išvakarių iki ketvirtojo dešimtmečio pradžios Krauso įtaka Vienos intelektualų grietinėlei buvo tokia stipri, kad net Canettis (kuris pats buvo žydas) prisipažino, kad dabar jau ir jis turi savų „žydų" – „žmonių, kurių nepaisydavau, jei tekdavo pro juos praeiti restoranuose ar gatvėje, į kuriuos nesiteikdavau pažvelgti, kurių gyvenimas man nerūpėjo, kurie man buvo už įstatymo ribų, atstumtųjų, kurių prisilietimas mane būtų suteršęs, kurių aš visai rimtai nelaikiau žmonijos dalimi: Karlo Krauso aukų ir priešų".

Galiausiai Krauso satyros talento apraiškų pasidarė nebeįmanoma atskirti nuo asmeninio keršto žygių, ir jis buvo toks negailestingas, kad vien dėl jo kaltės Vienos liberalios jėgos dar labiau susiskaidė, – o jei jos būtų buvusios bent truputėlį vieningesnės, būtų galėjusios sutelkti stipresnę opoziciją kerojančiam Austrijos fašizmui.

Vienos rašytojai ir intelektualai ir taip niekada iš tikrųjų nesugyveno, bet 1918-aisiais jie jau nekentė vienas kito – iš dalies dėl to, kad nė vienas nepamiršo padaryto nusikaltimo: visi kartu buvo kalti, nes skatino karą, beveik sunaikinusį Europą. „[Bet] mes grįžome namo, bejėgiai ir nepaguodžiami, suluošinti, – karta, skirta mirti, ir mirties paniekinta, – rašė Josephas Rothas. – Tyrimo komisijos sprendimas buvo neapskundžiamas. Jis skambėjo taip: „Pripažintas netinkamu mirti." Ir būtent dėl šios graužiančios nešvarios sąžinės jie ir toliau negalėjo susilaikyti patykom vėl nesusibūrę. Tomis pokario dienomis Vienos kavinės atmosfera panėšėjo į pirminę sceną iš mito – galbūt tą kruviną puotą, kurią Freudas įsivaizduoja *Toteme ir tabu,* kur nužudę tėvą jaunieji žudikai susirenka apraudoti jį valgydami jo kūną.

Paskyrus Hitlerį Vokietijos kancleriu, kavinės šmaikštuoliai neteko žado; Karlas Krausas šia tema tylėjo – bent jau kurį laiką. Vėliau taikydamasis į nacius jis parašė: „Apie Hitlerį neturiu ką pasakyti."

Dėl ko mus taip traukia svajonė apie kavinę? Zweigo nostalgiją vienietiškam kavinės tipui iš tikrųjų paskatino tik svaigūs keli pirmieji jo literatūrinės karjeros metai. Emigravęs jis tuoj pat ėmė nuolat lankytis vienoje kavinėje Londono centre, tačiau tuo metu dar įstengė išklausyti jo pagalbos prašančių pabėgėlių sielvartingus pasakojimus. O kai pasiekė Niujorką, jis jau iš tikrųjų mažiau už viską būtų norėjęs ten rasti tokią kavinę, panašią į vienietiškąsias, kuriose jam buvo tekę praleisti tiek laiko ir kur draugai bei nepažįstamieji visada žinojo, kad gali jį užklupti. Galiausiai pasiekęs Rio de Žaneirą, Zweigas nesitvėrė džiaugsmu,

pamatęs, kad mieste veikia nesuskaičiuojamos kavinės: atrodė, kiekvienoje gatvėje jų yra bent po vieną, potamsiai kavinių kambariai gundė savo švytėjimu. Bet man atrodo, kad Rio de Žaneiro kavinės Zweigą sujaudino ne tik tuo, ko jose buvo, bet ir, ne mažiau, tuo, ko ten *nebuvo*. Jose galėjai išgerti nuostabios kavos ir ramiai prasėdėti ištisas valandas, o tikimybė, kad ten pasirodys kas nors iš senosios Zweigo Vienos, buvo menkutė. Brazilijos kavinėse galėjai rasti beveik visą butaforiją, bet nė vienos šmėklos. Tai buvo puikios dekoracijos įsivaizduojamai kavinės utopijai kurti.

1938-ųjų kovą visą viešbutį *Imperial*, nuo kavinės iki prabangiausių numerių, nacių valdžia rekvizavo Hitleriui priimti. Pasirodęs fiureris prieš žengdamas ant raudono kilimo akimirkai sustojo, jo lūpose pasirodė vangus šypsnys. Jis prisiminė, kaip jaunystėje vakarais praeidavo pro *Imperial*, „kai nebuvo ką daugiau veikti ir net neturėjau pinigų knygai nusipirkti. Žiūrėdavau, kaip automobiliai ir karietos privažiuoja prie durų, kaip juos žemai nusilenkdamas lauke pasitinka žilaūsis durininkas. Jei prie jo prisiartindavau, jis niekada su manimi nesikalbėdavo. Mačiau vestibiulyje žėrint šviesas ir sietynus, bet žinojau, kad man negalima ten įžengti. [...] Laukiau šios dienos, ir šįvakar aš čia." Pasak su Hitleriu buvusio žurnalisto, užkariauti Vieną ir didingai įžengti į *Imperial* jam buvo neatskiriami dalykai; abu reiškė „naują lapą, sąskaitų suvedimą". *Imperial* liko nacių pareigūnų valda ir per karą.

Šiandien *Café Imperial* kėdės, minkštasuolių atlošai ir kilimai yra tamsiai mėlyni ir blyškiai auksiniai. Kai įpusėjus šeštadienio popietei atvykau čia, lankytojų beveik nebuvo. Kampe sėdėjo verslininkas ir vienumoje skaitė knygą apie verslą. Graži jauna

moteris ilgais kaštoniniais plaukais labai tiesiai sėdėjo prie stalo, kurio kitoje pusėje buvo įsitaisę du labai rimti vyrai tamsiais kostiumais, visi šnekučiavosi rusiška greitakalbe ir vieną po kito užsakinėjo labai sunkius patiekalus. Padavėjai zujo pirmyn atgal, iš vienos tuščios salės skubėjo į kitą. Kai pasiteiravau apie ketvirtojo ir penktojo XX amžiaus dešimtmečių kavinės istoriją, padavėjai vienas po kito gūžtelėjo pečiais ir nutaisė tokius veidus, lyg būčiau per garsiai paklausęs, kur yra tualetas.

Prašmatnų senąjį Vienos operos teatrą, įsikūrusį visai prie pat *Imperial*, toje pačioje gatvėje, karui baigiantis apgriovė JAV bombos. Trečdalis pastato dingo be pėdsakų, virto keista, neaiškia šiukšlių ir nuolaužų krūva, kuri riogsojo šalia kruopščiai sumūrytų arkų ir skulptūrų. Užversta nukritusiomis sijomis scena, kuri Zweigo pasakojime pranoko Dantės rojų, tapo panaši į ekspresionistinio siaubo filmo dekoracijas, košmarą iš *Daktaro Kaligario**. Rūpestinga pastato rekonstrukcija slepia šiuos praeities įvykius. Šiandien nuėję į *Café Central*, miesto širdyje esantį turistų centrą, reklaminėje literatūroje perskaitysite, kad kavinė 1943-iaisiais buvo užvėrusi duris. Neminima, kad ji užvėrė jas dėl to, jog po bombardavimo iš jos teliko griuvėsiai. Toks pat likimas 1945-aisiais ištiko maždaug ketvirtadalį miesto.

Už penkių minučių kelio nuo operos rūmų ir *Imperial* įsikūrusiame Vienos miesto istorijos muziejuje nuo pirmo iki viršutinio aukšto rodoma Vienos istorija nuo akmens amžiaus. Apėjęs muziejaus skyrių, skirtą Žiedo bulvarui ir paskutiniams imperatoriaus Pranciškaus Juozapo metams, susiruošiau paskutinį kartą palypėti aukštyn, bet neradau laiptų, vedančių prie ekspozicijos,

* *Daktaro Kaligario kabinetas* – ekspresionistinis vokiečių režisieriaus Roberto Wienės filmas (1920).

skirtos Vienos istorijai po Pirmojo pasaulinio karo. Buvau toks įsitikinęs, kad jie turi būti čia, jog vos nepakėliau kojos lipti aukštyn. Gal Vienos artimesnė praeitis – rūsyje? Sutrikęs pasakiau prie bilietų langelio sėdinčiam aukštam, gana šaltam pliktelėjusiam neseniai vidutinio amžiaus sulaukusiam vyrui, kad pasigedau Vienos vėlesnės istorijos ekspozicijos.

– Čia jos nėra, – pasakė jis. – Istorija baigiasi Pirmuoju pasauliniu karu.

– Vienos miesto muziejus baigiasi Pirmuoju pasauliniu karu? – netekęs žado pakartojau.

– Neužtenka vietos... taip, – nežymiai gūžtelėjo ir vos vos atsiduso vyras. – Labai gaila, nes negali pamatyti, kas dėjosi per karą. Žinote, bombardavimas ir... – Jo balsas nutilo. – Taip. Nežinau.

Paklausiau, ar Vienoje yra koks kitas muziejus, pasakojantis šią istoriją.

– Kiek žinau, ne, – tarė jis.

Ir nusigręžė.

Išėjau laukan į rugsėjo sutemas ir per pageltusį Reselio parką patraukiau link *Café Museum*. Galvojau apie Stefano Zweigo paskutines dvi dienas Vienoje, kai jis bastėsi po visas taip gerai pažįstamas gatves, kai „į kiekvieną miesto, kuriame gimiau, kampelį, į kiekvieną bažnyčią, į kiekvieną sodą žvelgiau viltį praradusiu, nebyliu žvilgsniu: „Niekada daugiau.“*

Eidamas stebėjausi ypatingu miesto žavesiu. Priešais sužibėjo Josepho Olbricho pastatas „Recesija“ su ažūriniu aukso lapų meteoru, taip įsirėžusiu į grakštų kreminį stogą, kad fasadu nuvarvėjo aukso srovelės. Po šiuo fantastišku kupolu buvo už-

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 433.

rašyti žodžiai „Laikui – jo menas, menui – jo laisvė" (*Der Zeit ihre Kunst, der Kunst ihre Freiheit*). Kiek paspoksojęs pasukau į *Café Museum* su šaltai tobulu Adolfo Looso interjeru, kur pilkšvai žalsvos sienos ir lenktų formų raudonos kėdės, padarytos iš lenktos medienos detalių, kuria aplinką, vieno jo mokinio pavadintą viso moderniojo interjero dizaino lopšiu, nors kiti ją vadino „Nihilizmo kavine". Karčiai saldi, padedanti susikaupti, nors per daug stimuliuojanti *Wiener Mélange** kurios čia išgėriau, priminė ryškius griežtumo ir puošmenų kontrastus, regimus ne tik visur apie kavinę, bet ir visame mieste.

Filme *Trečiasis žmogus*, nufilmuotame Vienoje netrukus po Antrojo pasaulinio karo (pagal scenarijų, kuriam medžiagą rinko Peteris Smolka – charizmatiška, nepastovi asmenybė; jis iš tikrųjų supažindino Stefaną su Lotte), diduma miesto neapšviesta, o šalia pastatų žioji duobės ir stūkso tamsaus sniego pusnis primenančios pabirų akmenų krūvos, ir piktadarys Haris Laimas, užsiimantis sukčiavimu – padirbinėjantis vaistus, mėgina nuraminti vaikystės draugą Holį Martinsą, ką tik sužinojusį, ką Laimas veikia Vienoje. „Nebūk toks paniurėlis, – pareiškia Laimas. – Pagaliau tai ne taip ir baisu. Žinai, kaip sakė tas vyrukas: Italijoje trisdešimt metų valdant Bordžoms žmonės patyrė karą, terorą, žudynes, liejosi kraujas – jie davė mums Michelangelo, Leonardo da Vinci ir renesansą. Šveicarijoje žmonės patyrė brolišką meilę, penkis šimtmečius demokratijos bei taikos, ir ką jie sukūrė?.. Laikrodį su gegute."

Gyvenimui artėjant prie pabaigos Zweigas vis susimąstydavo, ką apokaliptiniais laikais reiškia kurti meną. Jam nedavė ramybės

---

* Tradiciniu vienietišku būdu paruošta kava su pienu, pažodžiui „Vienos mišinys" (*vok.*).

mintis, kad miriadams jo pažįstamų menininkų ir intelektualų nepavyko sutrukdyti *nieko* – net užbaigti savų nuožmių tarpusavio konfliktų. „Negaliu iki galo suprasti žmonių, kurie šiandien kuria „literatūrą“ ar gali kalbėti, – rašė jis Friderikei 1940-ųjų pabaigoje. – Man atrodo, kad tai daugiau žmogiškas trūkumas nei privalumas (bet gal menas iš tikrųjų visada atsiranda iš trūkumų).“

Galbūt esame prisirišę prie kavinės mito dėl to, kad jei iš tikrųjų jo atsisakytume, netektume svajonės, jog viskam pražuvus dar būtų kur pabėgti. Tiems, kuriuos ištrėmė pati tikrovė, kavinė yra paskutinis prieglobstis.

Septintas skyrius

PASAULIO RULETĖ

Po kurio laiko jiems terūpėjo viena – ištrūkti iš Niujorko. 1941-ųjų birželį Stefanas su Lotte lankėsi Atlantik Sityje. Ten Stefanas turėjo šį tą nuveikti su teisininku, padedančiu tvarkyti jųdviejų asmeninius reikalus. Bet tai buvo tik dalinė šios dviejų dienų kelionės dingstis – juodu norėjo dar ir apžiūrėti miestą. Pora ėjo paplūdimio takais tarp išsipusčiusių vaikštinėtojų, pro milžiniškus pramogų paviljonus, kur akrobatai siautulingai šoko ant aukštai ištemptų lynų, o arkliai buvo verčiami nuo pakylų atlikti baisius kvapą gniaužiančius šuolius į jūrą.

Atrodo, net šioje vietoje Stefanas su Lotte pasikalbėdavo apie tai, ar čia nebūtų galima kurį laiką pailsėti. Šiame „JAV Superbraitone“ labai smagu, – rašė Lotte šeimai į Angliją. Gal Atlantik Sitis būtų tokia vieta, kur Stefanas galėtų ramiai dirbti? Gal čia atsirastų tie dėmenys, iš kurių juodu galėtų susikurti gyvenimą? Kur rastų nuomojamą namelį, liktų vieni, bet ne per toli nuo vis-

ko? Buvo gera jausti nuo jūros pučiantį vėją, ir jiedviem būtinai reikėjo kokios nors vietos atokiau nuo Manhatano kaitros.

Bet paskui juodu susimąstė, kaip tos minios atrodys sezonui įsibėgėjus. Tada nebebūtų taip smagu. O pretenzingiems didžiuliams viešbučiams ir rėksmingai kazino pompastikai Stefanas galėjo jausti tik panieką. Nors jis buvo apskaičiavęs, kad viešbutis su kondicionieriumi jam duotų keturias papildomas darbo valandas per dieną, būdamas Niujorke pareiškė, jog tie keli viešbučiai, kurie turi tokius kambarius, „mano skoniui per brangūs ir pernelyg madingi. Tokiuose *Claridge* tipo viešbučiuose negalėčiau jaustis gerai – niekada nesijaučiau net ir tais laikais, kai tai buvo įmanoma." Atlantik Sitis netinka – jiedviem reikės ieškotis kito prieglobsčio.

Stefanas su Lotte keletą kartų nuvyko prie Long Ailando sąsiaurio aplankyti linksmabūdžio Amerikos olando istoriko ir iliustruotojo Hendriko van Loono. Mėsinga nosimi ir didžiulėmis rankomis šis augalotas vyras priminė Erazmą – galbūt savo protėvį. Kai 1938-aisiais pasirodė van Loono knyga *Mūsų kova: vieno žmogaus atsakas į Adolfo Hitlerio „Mano kovą"*, jį išvijo iš Vokietijos krašto. Van Loonas buvo nepaprastai produktyvus rašytojas, ištikimas politinei tolerancijai, neblėso ir platesnės publikos susidomėjimas jo kūryba, – visa tai Zweigui buvo pažįstama, kaip ir pasipiktinimas, kurį van Loono kūriniai kartais sužadindavo griežtiems kritikams. Erdviame baltame name mėlynomis langinėmis, iš kurio atsivėrė vaizdas į Greničo užutėkio vandenis, Zweigai su van Loonais susėdę apie jaukų šeimininkų židinį ilgas valandas mėgavosi daug temų aprėpiančiu pašnekesiu. Kaip ir Zweigas, van Loonas jautėsi ne savo noru tapęs vieno žmogaus labdaros draugija. Praėjusią vasarą suskaičiavęs vien

savo vaišes nustatė, kad per du mėnesius pavaišino žmones 647 pusryčiais, priešpiečiais ir pietumis.

– Čia lankėsi pavalgyti kiekvienas prakeiktas Amerikos pabėgėlis, – tvirtino jis, – ir pusė atėjo pavėlavę. Kodėl pabėgėliai negali pramokti gerų manierų?

Van Loono irzlumas buvo geraširdiškas, bet Zweigui palietė jautrią stygą; juodu suartėjo. Van Loonas buvo tikras, kad Stefanas su Lotte galėtų rasti prieglobstį Old Greničo gyvenvietėje. Jis pradėjo ieškoti namo Zweigams išsinuomoti, ir Stefanas jo neatkalbinėjo. Galbūt van Loono gyvenvietė *yra* ta vieta, kur jie su Lotte galėtų įsikurti? Kaip ir Atlantik Sitį, gyvenvietę gairino vandenyno vėjai, bet ji šventadieniais nesutraukdavo tokių minių ir buvo pakankamai atoki nuo Niujorko, kad šiek tiek apsaugotų nuo pabėgėlių.

Įsivaizduoju Stefaną su Lotte, vaikštinėjančius tyliomis miestelio gatvėmis, žingsniais matuojančius prekybos rajoną, žvalgančius, ką ši vieta gali pasiūlyti, mėginančius pajusti vietos atmosferą. Knygynėlis čia buvo mielas, bet biblioteka – ne kažin kokia. Miestelis turėjo žavingo keistumo, bet buvo *toks* mažas. Be to, išskyrus van Looną, jie nieko daugiau nepažinojo. Stefanas ėmė dvejoti. Van Loonas ir jo trečioji žmona, praminta Džimi, Grenič Vilidže anksčiau turėjusi arbatinę *Mad Hatter*, ir toliau mėgino jį įkalbėti, kad pasiliktų. Galiausiai van Loonai rado jam namą. Atrodė, Zweigas tikrai jį išsinuomos. Jis toliau svyravo, o juodu laukė.

Stefanas su Lotte ankstesnių klajonių po Ameriką metu kartą su Benjaminu Huebschu tarėsi, ar Keimbridžas Masačusetso valstijoje būtų gera vieta įsikurti. Harvardo universiteto biblioteka buvo neprilygstama, tačiau Huebschas, šelmiškai sušvel-

nindamas tiesą, paminėjo girdėjęs, jog „Keimbridžo atmosfera nėra pernelyg palanki atvykėliams". Gal būtų geriau pats Bostonas. Nors jis yra „atstokas", ten, rašė Huebschas, Zweigas galėtų pasiklausyti Bostono simfoninio orkestro, taip pat daugelio kitų miestą aplankančių įdomių muzikos atlikėjų. Naujoji Anglija, tvirtino jis, labai miela – išskyrus tai, kad „žiemą ir ankstyvą pavasarį tikriausiai bus šalta ir drėgna". Blogiausios sąlygos Lottės astmai, kokias tik galima įsivaizduoti!

Jiedviem vertėtų pasvarstyti, ar nepersikrausčius į Prinstoną, kur yra apsistoję Thomas Mannas, Einsteinas ir Brochas. Tačiau Huebschas perspėjo: „Prinstonas visiškai priklauso nuo universiteto ir yra nemaloniai arti miesto."

O kaip dėl Filadelfijos? Huebschas peržvelgė visus už ir prieš. Šio miesto bibliotekos taip pat pirmarūšės. Tačiau bendroji atmosfera, įspėjo jis Stefaną, būtų net dar nepatrauklesnė nei Bostono. „Filadelfija, – padarė išvadą jis, – nei šiokia, nei tokia; pagrindinis pranašumas – ji už dviejų valandų kelio nuo Niujorko."

Visada buvo galima vėl aplankyti Los Andželą. Zweigas turėjo žinoti, kad jo dingstis įžymių pabėgėlių bangai įkandin netraukti į vakarus – nežinomybė, susijusi su trumpalaikio gyvenimo šalyje vizos pratęsimu, – tokiam reikšmingam asmeniui kaip jis nerimta. Kita vertus, kilo klausimas: ar Zweigas *nori* atsidurti tarp šmėklų iš savo ankstesnio gyvenimo? Ir galbūt jis žinojo, ką yra pasakęs jo senas draugas Alfredas Polgaras, pabėgęs į Ameriką tuo pačiu graikų garlaiviu, kuriuo plaukė ir Franzas Werfelis bei Friderike: „Holivudas – tai rojus, virš kurio vartų parašyta: *Čionai įžengęs, viltį mesk į šalį**."

* Dantės eilutė cituojama pagal: Dante Alighieri, *Dieviškoji komedija. Pragaras*, vertė Aleksys Churginas, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 20.

Esu tikras, kad, ieškodamas poilsio vietos, Zweigas kažkuriuo metu mintyse ėmė naršyti po visus Amerikos miestus, kuriuos buvo aplankęs 1938-aisiais per jo knygų reklaminę turnė: gal tiktų šitas, o gal tas ar anas? Huebschui jis išliejo jausmus, koks „nuostabus miestas“ yra San Fransiskas: „Iš tikrųjų norėčiau čia gyventi“, – pareiškė. Jie nuostabiai pasivažinėjo apie įlanką, jis buvęs „tiesiog sužavėtas“. Pagalvojus – Solt Leik Sitis taip pat puikus miestas. Ten susirinkusi publika buvo geriausia per visą kelionę. Koks pagyvėjęs jis tada jautėsi universiteto studentų draugijoje! Ar Jutos dykumos oras nesuteiktų naujų galimybių Lottės astmai gydyti? Vieną savaitgalį Stefanas su Lotte nuvyko į Baltimorę, kitą sykį – į Vašingtoną. Kelis mėnesius juodu mėgino Niu Heiveną. Niujorkas, Atlantik Sitis, San Fransiskas, Keimbridžas, Los Andželas, Filadelfija... Šio laikotarpio Stefano ir Lottės nuotraukose jis visada vilki kostiumą, ryši kaklaraištį ir atrodo stambokas. Plaukai suglostyti ant kaktos, stambių veido bruožų, suplukęs Zweigas žvelgia tiesiai į objektyvą su tokia šypsena, lyg ko prašytų. Visada stilingai apsirengusi ir santūri Lotte, palenkusi galvą, kreipia akis į šalį, viena jos koja nervingai atkišta į priekį. Regis, juodu visad fotoaparato blykstės užklumpami pakeliui iš vienos vietos į kitą – pakeleivingos būtybės, kurios vos sustojusios ištirptų.

Tarp išeivių sklido pasakojimas apie žydiškos išvaizdos poną, kurį Brėmene prieš pat prasidedant visiškam pragarui matė kelionių biure. Pasodintas priešais didelį gaublį, jis aiškiai negalėjo apsispręsti, kur emigruoti. Žmogus braukė pirštu apie gaublį ratus, akimirkai stabtelėjo ties Australija, ilgėliau sustojo prie Pietų Afrikos, pasuko gaublį prie Šanchajaus, tada dar kartą visai apsuko apie ašį. Galiausiai susikrimtęs nustūmė gaublį į šalį ir biuro tarnautojo paklausė:

– Klausykite, ar neturite ko nors kito?

Italijoje stiprėjant fašizmui, po truputį pasirodė naujų pabėgėlių. Ispanijoje laimėjus Franco'ui, šis upokšnis virto nemažu srautu. Užgrobus Barseloną, pusė milijono ispanų pasipylė į Prancūziją. Plintant nacizmui, žmonių srautas iš pradžių patvino iki didelės upės, o paskui kilo visiškas potvynis. Hitleriui Vokietijoje paėmus valdžią, maždaug aštuonių šimtų tūkstančių pabėgėlių banga persirito per sieną į Prancūziją. Bet žydai paliko Vokietiją per keletą metų, o Austrijai ištuštėti po anšliuso užteko kelių mėnesių – tai buvo reakcija į žvėrišką nacių elgesį. Tūkstančiai buvo išsiųsti į koncentracijos stovyklas, kiti pabėgo, todėl žydų skaičius mažiau nei per metus sumažėjo beveik 60 procentų. Tų laikų sociologai iškėlė prielaidą, kad šalį skubiai palikę austrų išeiviai gali būti labiau linkę išsaugoti rožinį ankstesnio gyvenimo paveikslą nei vokiečiai, kurių gyvenimas apkarto per ilgesnį laikotarpį.

Daugeliui iš Austrijos emigravusių intelektualų pirmąja stotele tapo Ciurichas, nes Šveicarija į įvažiavimo vizas žiūrėjo palyginti negriežtai. Austrai tikėdavosi toliau keliauti į Paryžių ir Londoną, o tada – į Niujorką; „Amerika buvo jų vilties žvaigždė", – prisiminė Klausas ir Erika Mannai. 1939-ųjų balandį ir gegužę išėjus pasivaikščioti palei ežerą, Ciuricho kavinėse ir draugų namuose buvo galima pamatyti vis daugiau pažįstamų veidų. Atrodė, tarsi į Alpių prieškalnes būtų kažin kaip sudužęs be galo didelis rašytojų, menininkų bei muzikantų prisigrūdęs laivas.

Po dvejų metų šimtams tūkstančių ne tokių įžymių pabėgėlių teko puldinėti nuo vienos sienos prie kitos ir žaisti su šalimis „muzikines kėdes"*. Šalys viena po kitos dingo iš patikimų sto-

---

* Vaikų žaidimas: grojant muzikai, visi vaikšto apie kėdes, o muzikai staiga nutilus skuba atsisėsti, ir tas, kuriam pritrūksta kėdės, iškrinta iš žaidimo.

telių žemėlapio. 1939-ųjų pabaigoje Prancūzija buvo perpildyta svetimšalių. Olandija, anksčiau priėmusi tūkstančius vokiečių išeivių, dabar pareiškė, kad visi, kurie neturi leidimo grįžti į savo kilmės šalį, yra nepageidautini. Šveicarija suteikdavo benamiams leidimą gyventi kelis mėnesius, bet beveik niekada – darbo vizos ir leidimo pasilikti ilgiau, nei nurodyta laikinoje vizoje. Ciuricho, Prahos, Amsterdamo ir Kopenhagos „Svetimšalių valdybų" niūriuose laukiamuosiuose buvo galima pamatyti ant ilgų suolų susėdusius nelaimėlius, „nervingai plepančius arba nugrimzdusius į mąslią tylą, laukiančius, kol juos pakvies pas pareigūną baisingos apklausos, kuri visada galėjo baigtis išvarymu, – pasakojo Mannai. – Išvarymas – bet kur? Jokia kita šalis atstumtųjų nepriims."

Šiuos žodžius jie parašė likus metams iki Prancūzijos užgrobimo – įvykio, kuris šią šalį visada laikiusiam antrąja tėvyne Zweigui buvo ženklas, kad Europai tikrai galas. Kai Angliją pasiekė žinia, kad virš Eifelio bokšto plevėsuoja svastika, Zweigas buvo su savo leidėju britu Desmondu Flowersu. „Niekada nemačiau [...] taip siaubingai sukrėsto žmogaus, – prisiminė Flowersas. – Jis neteko žado ir užsisklendė kaip mumija." Šio esminio prieglobsčio netektis visur sukėlė chaosą ir daugelį išeivių pasmerkė zuiti pirmyn atgal, iš vienos šalies į kitą. Laivas *St. Louis* su beveik tūkstančiu keleivių iš Belgijos išplaukė į Kubą; Kubai neleidus pabėgėliams išsilaipinti, laivui teko vėl kirsti Atlantą, grįžti į Antverpeną, o iš ten daug keleivių pateko į koncentracijos stovyklas.

Upokšnis. Upė. Potvynis. Tada – žmonės, pasklidę po visą pasaulį, krintantys iš dangaus, nešami jūros bangų, pakrikai svaidomi pašėlusiai įsisukusio raudonai juodo rato. Atsiminimuose

Zweigas aprašė nepamirštamą reginį, matytą Londono kelionių biure, prisigrūdusiame pabėgėlių, beveik vien žydų, norinčių iškeliauti bet kur, „į Šiaurės ašigalio ledynus, į deginančius Sacharos smėlynus, tik lauk iš čia, tik toliau nuo čia, nes leidimas gyventi Anglijoje baigėsi"*. Širdis plyšo regint Vienos pramonininką, kurį Zweigas pažinojo kaip vieną puikiausių Austrijos meno kolekcininkų. Dabar, pasigailėtinai susenęs, sunkiai rankomis įsikibęs į stalą, jis teiraujasi vizų į Haitį, „dreba vildamasis, kad pavyks nukakti į šalį, kurios net žemėlapyje nėra matęs, tik tam, kad joje toliau gyventų kaip elgeta"**, – rašė Zweigas.

Jungtinės Valstijos daugeliui buvo svajonių svajonė, bet galimybė ten patekti – menkutė. Nors amerikiečiai dažnai sakydavo, jog jų šalį užplūdo „milijonai pabėgėlių", atvykusiųjų iš tikrųjų buvo stebėtinai nedaug. Tiesą sakant, dėl karo, Didžiosios depresijos ir su biurokratija susijusio vizų ribojimo Ameriką pasiekti buvo taip sunku, kad nuo 1931-ųjų iki 1945-ųjų į Jungtines Valstijas atsikėlusių imigrantų skaičius buvo *mažiausias* daugiau nei per šimtą metų. Galbūt labiausiai stulbina tai, ką nustatė socialinių mokslų specialistų komisija, po karo paskirta šiai temai tirti: per tuos metus kvota buvo išnaudota tik 17,5 procento. Visas pagal kvotą priimtų imigrantų skaičius nuo 1931 iki 1944 metų siekė 377 597, nors galiojantys imigracijos įstatymai būtų leidę daugiau nei du milijonus atvykėlių. Apskaičiuota, kad tikrų pabėgėlių, įleistų per svarbiausią nacių valdymo dešimtmetį, šioje grupėje buvo vos nuo dviejų iki trijų šimtų tūkstančių.

Vis dėlto dėl tyčinės propagandos ir visuotinės paranojos atsirado polinkis manyti, jog išeiviai Ameriką taip užtvindė, kad

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 454.

** Ten pat, p. 455.

kilo pavojus milijonams darbo vietų ir pačiai demokratijai. Netoli Niu Heiveno viename pramoniniame mieste pasklido gandai, jog gamyklose amerikiečiai beatodairiškai verčiami palikti darbus, kad atsirastų vietos politiniams emigrantams. Atlikęs tyrimą šešiose didžiausiose miesto gamyklose, Darbo departamentas padarė išvadą, kad „vienas pabėgėlis vienoje iš gamyklų buvo įdarbintas elevatoriaus operatoriumi. Ši darbo vieta buvo sukurta jam ir jis niekieno nepakeitė." Niujorke 1938-aisiais imta skleisti gandus, esą didžiausiose universalinėse parduotuvėse imta taip uoliai samdyti pabėgėlius ir atleisti amerikiečius, kad jose perkant pirkėjams tenka nešiotis vokiečių kalbos žodynus. Kaltinimai vis piktėjo, kol galiausiai visų parduotuvių vadovai pasijuto priversti juos oficialiai viešai paneigti: *Bloomingdale's* pranešė, kad tarp jų 2 653 darbuotojų yra lygiai vienas vokietis išeivis pardavėjas. „Nė vienas mūsų pasamdytas žmogus niekada nebuvo atleistas iš darbo, kad atsirastų vietos pabėgėliui", – buvo tvirtinama parduotuvės pareiškime.

Nors karšti Amerikos patriotai piktinosi, kad imigracijos įstatymai iškraipomi siekiant pasirūpinti imigrantais, iš tikrųjų per visą Hitlerio viešpatavimo laikotarpį buvo priimti tik du įstatymai, turėję įtakos imigrantų skaičiui: vienu 1934-aisiais buvo duotas sutikimas dėl 50 asmenų iš Filipinų metinės kvotos, kitu, priimtu 1943-iaisiais, – leidimas nustatyti 105 asmenų iš Kinijos metinę kvotą. Supratus, kad naujojoje Europoje ypač didelis pavojus kyla vaikams, 1939-ųjų pavasarį Kongresui buvo pateiktas projektas įstatymo, kuriam įsigaliojus į Ameriką būtų buvę leista atvykti 20 000 pabėgėlių vaikų iš Vokietijos, su sąlyga, kad jie prieš atvykdami gautų patikimus būsto ir globos pasiūlymus „tokiomis sąlygomis, kurios užtikrintų, kad jie

netaps valstybės išlaikytiniais". Bet net ir šis įstatymas nebuvo priimtas. Iki 1938-ųjų vasaros buvo palyginti nesunku atsivežti vaikus, jei jie atitiko imigracijos reikalavimus ir tėvai norėjo, kad jie emigruotų, nes nė karto nekilo pavojaus, kad bus išnaudotos Vokietijai ir Austrijai nustatytos kvotos. Bet per tuos metus sąlygos Centrinėje Europoje pablogėjo, ir suaugusiųjų prašymų gauti pagal kvotą priimamo imigranto vizą pagausėjo tiek, kad jų skaičius smarkiai viršijo nustatytąjį. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje vienas iš liūdniausių vaizdų Europos konsulinėse įstaigose buvo neapsakoma daugybė vaikų prašymų, tuose ir taip perpildytuose kambariuose kraunamų vis aukštesnėmis krūvomis. Dažnai girdime minint šešis milijonus Europoje žuvusių žydų – tai buvo apytikriai trečdalis to meto pasaulio gyventojų žydų. Mažiau žinoma, kad iš 1,6 milijono vaikų, kurie, kaip nustatyta, patyrė nacių persekiojimą, išliko tik 100 000 – mažiau nei dešimt procentų. Galop į Ameriką pabėgo beveik vienodai moterų ir vyrų. Hitleriui atiteko vaikai.

Pabėgėlius persekiojo mintis, kad išlikimas priklauso nuo atsitiktinumo. Daugelis išeivių, paklausti, kokia permaina pasikeitus jų gyvenimo būdui buvo didžiausia, ne pabrėždavo kokius nors aplinkos pokyčius, o nurodydavo, kad teko išsiskirti su mylimais žmonėmis. Pareigūnai, kuriems imigrantai pateikdavo duomenis, pastebėjo, kaip dažnai priėję langelį, kur reikėjo nurodyti artimiausius gimines užsienyje, pabėgėliai užrašydavo „jei dar gyva(s)" arba prie klausimo apie tėvus pieštuku išvedžiodavo klaustuką.

Pabėgėlių pasipiktinimą Amerikos abejingumu tiems, kurie liko kitur, dar aštrino kaltė, jaučiama dėl savo sėkmės. Vienas

buvęs Austrijos valstybės tarnautojas, pabėgęs ir radęs braižytojo darbą Pitsberge, pasakojo, kad kaskart pasitenkinimo pojūtis sužadina jam sąžinės graužatį. „Šios mintys, – teigė jis, – sieja mus su senąja šalimi labiau už viską. Tai, ką buvau pamėgęs ir pamilęs – Vokietijos kultūra, mokslas ir literatūra, – ima blankti, bet kartėlis dėl liūdno likimo, kažkur Lenkijoje ištikusio mano brolį, brolienę ir jų mergaitę, mano uošvį ir dvi seseris, vis giliau skverbiasi į mano esybę. Kodėl mes, o ne jie turėjo būti išgelbėti? Šis klausimas yra viena iš pagrindinių priežasčių, kodėl man nepatinka čia būti." '

Emigracijos metais Zweigą vis labiau jaudino šie klausimai. Kai jis pasiekė Ameriką, mintis, jog nepražuvo dėl gryno atsitiktinumo, jau buvo pradėjusi sekinti jo tvirtybės atsargas net labiau, nei baimė, kad naciai jį suras. Tai, kad išlikti buvo morališkai nepateisinama, tik dar sustiprino įspūdį, jog svarstymai, kur jam toliau keliauti, primena monetos mėtymą. Viena paskutinių Zweigo paskaitų buvo surengta Brazilijoje kaip labdaros renginys karo aukomis tapusiems žydams paremti. „Labai miela, kad pagerbėte ir priėmėte mane, – tą kartą pareiškė Zweigas. – Turėčiau didžiuotis ir jaustis laimingas. Bet turiu jums prisipažinti, kad tokiu metu kaip šis negaliu jaustis laimingas, o dar mažiau – jausti pasididžiavimą. Priešingai, man skauda širdį, kad jūs parodysite man tokį draugiškumą, o nesuskaičiuojami žmonės – mūsiškiai ir kiti – kenčia. Mes kaip žmonės, ir ypač kaip žydai, šiuo metu neturime teisės būti laimingi. [...] Neturėtume manyti, kad esame vieni iš nedaugelio teisuolių, už ypatingus nuopelnus išgelbėtų nuo Sodomos ir Gomoros sunaikinimo. Nesame nei geresni, nei daugiau nusipelnę ne visi kiti, kuriuos ten Europoje persekioja ir išvaro."

Prisimenu, kaip vieną iš nedaugelio kartų, kai tėvas pasakojo savo tėvų įspūdžius apie stovyklas, jo žalsvai melsvos akys sielvartingai sublizgo, o balsas prislopo, tarsi išduotų paslaptį, ir jis papasakojo, kaip jam sakė, jog kuo geresnis žmogus buvai, tuo mažiau turėjai abejonių, kad tave sunaikins. Kaip vaikas galėjo susitaikyti su šia mintimi? Turint omenyje Zweigo abejones dėl to, ar būti nugalėtoju yra privalumas, jis galėjo šią mintį pratęsti iki logiškos išvados: išlikimą garantuoja tik vienas elgesio principas – *nenusipelnyti* išlikimo. Ir kaip pasąmoningai laikantis tokio kriterijaus galima rinktis, kur pradėti naują gyvenimą?

Būtinybė nuspręsti, kur jam apsigyventi, jei negalima pasilikti Austrijoje, nedavė Zweigui ramybės nuo tada, kai Hitleris paėmė valdžią. Vis dėlto ir po 1934-ųjų vasario, kai prevenciškai emigravo į Angliją, jis ne kartą lankėsi Vienoje bei Zalcburge. Per visus kitus penkerius metus, kai teoriškai buvo persikėlęs gyventi iš pradžių į Londoną, o paskui į Batą, Zweigas per sąsiaurį vis skubėdavo į Paryžių, jei tik pasitaikydavo proga perskaityti paskaitą ar tiesiog užeidavo noras palengvinti rimtos, griežtos Anglijos naštą „trupučiu romaniško linksmumo“, kaip jis sakė Jules'iui Romains'ui. Įprasčiausia vieta pabėgti jam buvo Paryžius, bet Zweigas taip pat nuvykdavo į Prancūzijos pietus, kad pabūtų vokiečių išeivių bendruomenėse, kurios ten spietėsi palei pakrantę.

Net ir po 1933-iųjų Prancūzijos pietuose būdavo smagių valandėlių, ypač Sanari, tapusiame pabėgėlių centru. Čia Zweigas susidraugavo su prisiekusiu pacifistu Aldousu Huxley, kuris mies-

telyje buvo apsistojęs nebe pirmus metus. Mėnesėtomis vasaros naktimis Huxley rengdavo iškylas į mišką arba į paplūdimį prie ramios švytinčios jūros. Svečiai gerdavo pagal ypatingą Huxley receptą pagamintą „Plantatoriaus punšą" ir, apsvaigę nuo saulės, persiėmę romumo ir abejingumo dvasia, tarp vešlių vynuogynų ir figmedžių žaisdavo keistus žaidimus.

Tai nereiškia, kad Huxley šeima labai mėgo vokiečius pabėgėlius. „Gana nevykusi kompanija, [...] joje jau matyti pragaištingi išeivystės padariniai. Tikėkimės, mums nereikės sprukti, kai į valdžią pateks Tomas Mosley*", – viename laiške rašė Huxley.

Sanari miestelyje išsinuomojo vilas Mannai, Feuchtwangeris, Werfelis ir Bruno Frankas. Heinrichas Mannas buvo Bandolyje**. Iš Vokietijos emigravusi rašytoja Sybille Bedford rašė, kad į svečius atvykdavo Brechtas, Emilis Ludwigas ir Stefanas Zweigas, o paskui juos – žmonos, sekretorės, vertėjai, agentai ir gerbėjai. Soduose buvo rengiami vakarėliai, per kaitrias popietes liejosi gėrimai ir saulėje tirpo pyragaičiai. Kartą per savaitę Mannas, Frankas ar kuris nors kitas skaitydavo ištraukas iš rašomų kūrinių, prisiminė Bedford. „Verandoje prie garbingo stalo per vidurį sėdėjo Thomas Mannas, šalia – trys jo kolegos. Už jų stovėjo kėdės žmonoms ir Erikai Mann. Eiliniai žmonės įsitaisė aplink šią pakylą, ant laiptų, pagalvėlių ir sodo suolo." Paskui grietinėlės atstovams būdavo patiekiama rislingo ir vištienos salotų; sėdintiems arčiau žemės būdavo padalinama įvairių vaisių ir sausainių. Bedford prisiminė, kad Huxley'us stulbino pabėgėlių savimeilė. „Jie elgėsi valdingai ir *buvo* pasipūtę. Jų moterys vadino juos *Dichterfürsten*, poezijos kunigaikščiais. Nors juos vienijo

* Seras Oswaldas Mosley (1896–1980), pramintas Tomu – anglų politikas, fašizmo atstovas.
** Gyvenvietė už maždaug 6 kilometrų nuo Sanari.

pasibaisėjimas naciais, jie anaiptol nebuvo viena didelė laiminga šeima."

O dar Zweigas dažnai keliavo į Šveicariją ir atgal, lankė išvietintų ir apie Ženevos ežerą susispietusių draugų grupes. Nukakdavo į Italiją, taip pat į atokesnius Europos kurortus. Be to, leisdavosi į dideles keliones po abi Amerikas. Tų metų Zweigo kelionių žemėlapis būtų panašus į oro linijų schemą, kurią netvirta ranka nubraižė užsispyręs vaikas. Zweigui nė karto neteko būti iš tikrųjų galutinai išvytam iš kokios nors šalies. Bet nuo 1933-iųjų jo klajonės iš vienos pabėgėlių kolonijos į kitą vykdavo lyg per sutemas – pusiau laisvai, pusiau priverstinai; tai buvo užsitęsusi įmantri spektaklio repeticija prieš galutinai išsiskiriant su Europa.

Nors dauguma išeivių, kitaip nei Zweigas, nebuvo turtingi, daugelis tų, kuriuos ištiko jo likimas, kaip ir jis jautėsi tarsi įstrigę žemyne, kuris net iki Hitlerio triumfo darėsi vis labiau klaustrofobiškas. Iš tikrųjų jie taip persiėmė šia nuotaika, kad ji nepaliko net ir išvykus iš Europos. „Visus europiečius kamuoja kalėjimo psichozė, – pareiškė Martinas Gumpertas apie politinius emigrantus, kaip ir jis atsidūrusius Naujajame Pasaulyje. – Mes taip troškome patekti į laisvės utopiją, kad dabar, kai nebegalime niekur pabėgti, – nes jau pabėgome, – nerimastingai aplink dairomės savo narvo virbų." Vadinasi, nusprendė jis, pati laisvė pradėjo kelti melancholiją ir nesaugumo jausmą.

Nevaržomas materialių dalykų, Zweigas tik dar stipriau jautė, kad yra įkalintas psichologiškai, – todėl jis nujautė bendresnį europiečių patirtą ir Gumperto aprašytą reiškinį. Gausėjant žen-

klų, kad ateityje visi keliai bus uždaryti, jis keliavo su vis didesniu įkarščiu, bet kelionės suteikdavo jam vis mažiau laisvės pojūčių. Trečiajame dešimtmetyje vienas draugas praminė Zweigą „skrajojančiu zalcburgiečiu". „Kažin kaip mus užvaldė veržlus šių laikų tempas", – dešimtmečio viduryje rašė jis vienam pažįstamam, o 1930-aisiais pasakė Victorui Fleischeriui, kad bent jau jam „vienintelė išeitis yra pabėgti". Zweigo nesiorientavimas gerai matyti iš to, kaip neteisingai jis aiškino tų metų Vokietijos rinkimų rezultatus. Naciai tada sulaukė persilaužimo: kovoje dėl rinkėjų balsų laimėjo jų daugiau nei 18 procentų, o prieš tai buvo laimėję vos daugiau nei 2 procentus. Šis rezultatas paskatino Zweigą pagirti „galbūt neprotingą", bet iš esmės sveiką vokiečių jaunimo impulsą ryžtingai pasmerkti įprastinės demokratinės Reichstago politikos vangų neryžtingumą. Suglumintas tokio klaidingo rinkimų vertinimo, Klausas Mannas laikraštyje išspausdino atvirą laišką, kuriame pareiškė: nors gali atrodyti paradoksalu, kad jam tenka priminti vyresniam rašytojui, jog jaunimas linkęs laikyti aistrą besąlygiška vertybe, daugeliui jaunų žmonių „dabar rūpi puoselėti atžangą ir barbariškumą, ir jie skiria tam visą tą aistrą ir ryžtą, kuriuos reikėtų pataupsoti geresniems tikslams". Mannas tikėjo, kad Zweigas yra pasiekęs „mąstytojo brandą", todėl kiek drovėjosi išsakydamas priekaištą: „Jaunimas gali maištauti ir kilnių, ir niekingų jėgų labui."

Tačiau Zweigas taip ilgai buvo atsidėjęs, kaip jis vadino, „įkarščio etikai", kad ne sykį svyravo, nesiryždamas pripažinti, jog sąlygos naujojoje Vokietijoje iš esmės pasikeitusios. „Tobulėti galime tik vienu būdu – [...] leisdami sau jausmais suartėti su kuo daugiau dalykų", – prieš Pirmąjį pasaulinį karą tvirtino jis studijoje apie Emile'į Verhaereną. Tuo metu atrodė, kad ankstesnės

epochos sąstingis Europoje vis greičiau žavingai tolsta į praeitį, ir Zweigas atkakliai tvirtino, jog pasaulio iš tikrųjų neįmanoma suprasti, „jei nesi nuolat apimtas pakilios, džiugios ir jaudulingos nerimasties“. Iš tikrųjų entuziazmas, Zweigo vadinamas „pervertinimu“, jo manymu, padeda pasiekti teisingumą, aukštesnį nei tą, kuris „išoriškai atrodo kaip absoliutus teisingumas“.

Žinodamas, kad praeityje Zweigas lengvabūdiškai ir beatodairiškai susidarydavo teigiamą nuomonę apie kai kuriuos dalykus, Jules Romains'as, 1939-aisiais Paryžiuje skaitydamas atsisveikinimo paskaitą apie Zweigą, nesusilaikė nepacitavęs šios studijos vien tam, kad parodytų, jog šiuo metu „žmogus iš savo karčios patirties sužino, kad pavojinga dėl ko nors jaudintis, reikšti kam nors meilę, entuziazmą ar ištikimybę“. Mat, paklausė jis, „kas dabar yra žmonių nelaimė, ir, svarbiausia, kokie siaubingi dalykai gresia žmonijai? [...] Ar tvardymosi, proto, kritiškumo perteklius? Dievas žino – ne.“ Didžiausias šių laikų pavojus, tvirtino Romains'as, yra būtent „nežabotas bet kokio kritiškumo, bet kokios šviesios proto veiklos draudimas“. Kaip Zweigas galėjo nesusigėsti perskaitęs seno draugo žodžius ir prisiminęs kai kuriuos dalykus, kuriuos tvirtino praeityje, pavyzdžiui, pareiškimą „kritika – bergždžia“?

Garbindamas entuziazmą, Zweigas visada norėjo skatinti pasigėrėjimo, o ne įniršio jausmus, bet paskutinis karas turėjo jį visiems laikams išmokyti, kaip lengvai siautulingas susižavėjimas gali būti nukreiptas į blogiu masinantį objektą. Tačiau jis vis tiek ne kartą suklupo, ir 1930-aisiais padarė ypač didelę klaidą. Net 1939-aisiais Romains'as prisipažino, jog jam kilo įtarimas, kad Zweigas turi „dėti pastangas, kad nejaustų palankumo tam tikriems dabarties didiesiems avantiūristams, kuriuos jis iš tikrųjų

turi tūkstantį priežasčių niekinti ir nekęsti". Zweigo tvirtinimas, kad žavėdamiesi kuo daugiau dalykų „patys tapsime turtingesni už tuos baikštuolius, kurie vietoj viso gyvenimo pasitenkina tik išsirinktais gabalėliais", skamba jo demokratiško herojaus Whitmano dvasia. Bet Centrinė Europa pirmojoje XX amžiaus pusėje buvo kas kita nei Bruklino dainiaus XIX amžiaus Amerika, ir Zweigas per klaidas išmoko pamoką, kad kosminės liaupsės gali skatinti ir apokalipsės jėgas.

•

Neatsitiktinai būtent 1930-ųjų žiemą Zweigas dar ir pradėjo Marijos Antuanetės biografiją. Jis pasakojo, kad sunki karalienės dalia buvo šiurpiai pranašiškas ženklas, rodantis, koks likimas laukia jo paties. „Su šėtoniška klasta istorija paikina šią moterį. [...] Jauną moterį švaistūniškai apipila visomis žavesio ir turtų gėrybėmis, – rašė jis. – [...] Tačiau, taip sparčiai ir lengvai išsviedusi šią moterį į aukščiausias laimės viršūnes, lemtis juo rafinuočiau ir žiauriau, juo pamažiau verčia ją paskui kristi žemyn. [...] Šis [...] žmogus, visiškai nelinkęs ir nepratęs kentėti, ginasi ir kratosi, vaitoja, bėga, mėgina pasprukti. Tačiau lyg dailininkas, kuris tol nesiliauja, kol iš savo medžiagos išspaudžia didžiausią įtampą, net pačią paskutinę galimybę, nuovokioji nelemties ranka tol nepermaldaujamai nesitraukia nuo Marijos Antuanetės, kol ši minkšta ir nestipri siela, pliekiama kūju, užsigrūdina."*

Net šiurpu, kaip tiksliai Zweigo istorijoje Hitleriui atėjus į valdžią ėmė kartotis epizodai iš jo prozos ir biografijų, ir jam teko patirti, kokios išvados kyla iš filosofinių išeivystės naudai

* Stefan Zweig, *Marija Antuanetė: vidutinio charakterio portretas*, vertė Antanas Gailius, Vilnius: Tyto alba, 2007, p. 9–10.

bylojančių argumentų, kokią galią turi jaunimo troškimas atnaujinti pasaulį, kaip senstantiems menininkams būdinga pasitraukti į gamtą. Zweigo pretenzija pateikti pranašišką pasaulio įvykių raidos viziją iš esmės buvo gyrimasis: tiesiog jam sekėsi kaip lošėjui, kuris visada stato už juodą spalvą. Bet jis turėjo mįslingą sugebėjimą įpinti į savo veikėjų istorijas siužeto elementus iš savo būsimo likimo.

1930-ųjų gruodį sėdęs rašyti prancūzų karalienės istorijos, Zweigas staiga nusprendė, kad jam bus nepakenčiama visą žiemą šalti Zalcburge. Iš daug keliavusio draugo išgirdęs, kad Balearų salose galima rasti idilišką prieglobstį ir ten netrukdomam rašyti, Zweigas ėmėsi ruoštis kelionei. Jis visada tvirtino, kad jo poreikiai paprasti. Be suprantamų dalykų – geros ir autentiškos vietinės virtuvės maisto, visiškos ramybės ir žavios aplinkos – jam buvo būtinas erdvus kambarys, kur galėtų vaikščioti pirmyn ir atgal, mąstydamas apie savo kūrinį. O dar – didelis stalas, ant kurio galėtų pasidėti visas knygas ir popierius. „Jei taip sutapdavo, kad už lango matydavosi Materhornas ar Neapolio įlanka, tai, žinoma, buvo dievų dovana, už kurią jis jautėsi dėkingas“, – sausai pastebėjo Friderike.

1931-ųjų pradžioje ji su Stefanu traukiniu išvyko į Ispaniją. Atsidūręs Maljorkos Palmoje, Zweigas pamatė, kad šią ramią salą drasko triukšmingos statybos, be to, nukritus Ispanijos valiutos kursui, ją buvo užplūdusios minios triukšmingų iš pašalpos gyvenančių anglų. Tepraleidę čia dvi paras, Zweigai vėl lėtu laivu išplaukė į Barseloną. Ten jie sėdo į traukinį, važiuojantį rytų kryptimi, link Prancūzijos Rivjeroje esančios kurortų juostos, kur Stefanas anksčiau dažnai viešėdavo. Bet jam visur kas nors netiko. Visi namai, pro kuriuos juodu pravažiavo, atrodė perne-

lyg panašūs į Prancūzijos Rivjeros viešbučius – iki smulkmenų. Galiausiai beveik visai netekęs vilties Zweigas piečiausioje Antibo kyšulio vietoje pastebėjo grakštų baltą statinį su juodu mansardiniu stogu, visai prie pat jūros ir nė kiek nepanašų į viešbutį. Važiuodami prie įėjimo, jie apsuko didelį ratą pro gausius sodus ir Viduržemio pajūrio pušis. Visa tai teikė vilčių. Įėjęs ir pasitaręs su darbuotojais, Zweigas savo džiaugsmui sužinojo visai teisingai nuspėjęs, kad šis įspūdingas pastatas iš pradžių buvo privatus namas ir gali pasigirti būtent tokia priešistore, kokia žadino jam didžiausią bendrumo jausmą: šį namą pastatė laikraščio *Le Figaro* steigėjas, o paskui pastatas tapo viešbučiu, kuriam vadovavo Guy de Maupassant'o šeima. Zweigai pasivaikščiojo aplink. Buvo ne sezono metas. Tobula! Jokių sportiškų mauduolių, vien žmonės, ieškantys ramybės. Iš jūros pusėje esančių numerių skoningų balkonų atsivėrė nuostabūs vaizdai į Žydrąjį Krantą. Nesigirdėjo virtuvės tarškesio, nes svečiai valgydavo prašmatniame restorane *Eden-Roc*, dekoruotame kaip laivo denis, kyšantis virš tamsmėlynės jūros. Žemiau uolose žiojėjo iškirstos grotos ir telkšojo baseinai. Puiku. Zweigai įsiregistravo.

Tačiau dabar idealų prieglobstį suradusiam Zweigui pasirodė nepakenčiama šalia neturėti jokio brangaus draugo, su kuriuo galėtų pasidalyti savo laime. Jis pagalvojo apie Josephą Rothą, kuris galėdavo gerti, kol beprotiškai įsišėldavo, o dabar, atsidūręs Marselyje, buvo krečiamas gripo karštinės. Ten jis pabėgo iš Paryžiaus, dar nepasibaigus trims teismo procesams – dvi bylas jam buvo iškėlę leidėjai, o vieną – uošvis. Zweigas susisiekė su Rothu ir primygtinai pareikalavo jo prie jųdviejų prisidėti. Rothas taip ir padarė, ir dabar Zweigas pagaliau buvo patenkintas, nors vis dar reikalavo jam leisti bent kartą per dieną pakeisti dar-

bo vietą – nuo stalo viešbutyje persikelti į užkandinę ar kavinę. Po prašmatnių pusryčių viešbučio restorane jie trise nuklysdavo į įtvirtinimų supamą Antibo miestelį ir užsukdavo į kavinę *Les Rendezvous des Chauffeurs*. Ten Rothas su Zweigu patirdavo liguistą malonumą žiūrėdami, kaip vairuotojai vienas po kito mandagiai kviečia Friderikę pasisukti šokių aikštelėje. (Kiek Zweigo negalėjimą nustygti lėmė troškimas ilgiau neužsibūti dviese su Friderike – galime tik spėlioti.) Po kavinės Zweigas tęsdavo darbą ir toliau rašė užrašus, o retkarčiais padarydavo pertrauką ir, apimtas vaikiško jaudulio, traukdavo į raštinės reikmenų parduotuvę. Ten jie su Rothu nevaržomai atsiduodavo aistrai, kurią jautė rašikliams, užrašų knygelėms, pieštukams ir specialiam rašalui. O kai Stefanas nurimdavo, taip duodamas ženklą, kad yra pasirengęs grįžti prie darbo – Marijos Antuanetės biografijos, Rothas su Friderike išeidavo pašaudyti į taikinį šaudykloje. Čia Friderike dažnai pataikydavo į taikinio centrą, o Rothui mintyse atgydavo romantiški vaizdai iš apkasų laikų.

Po trejų metų, kai Zweigas pradėjo romaną su Lotte, jo jausmas, kad yra persekiojamas, sustiprėjo taip, kad kelionės, taip ilgai jam teikusios didžiausią džiaugsmą, tapo kankyne. Iš tikrųjų neatsitiktinai jųdviejų artimi santykiai užsimezgė kelyje, iš dalies – mėginant atgaivinti senąją euforiją. Neseniai pas jį įsidarbinusią Lottę Zweigas kaip pagalbininkę pasiėmė į Škotiją kartu pasekti desperatiškos bėglės Marijos Stiuart pėdomis. Gali būti, kad šiuo laikotarpiu tarp jųdviejų užsimezgė meilės ryšys. Nė vienoje nuotraukoje Lotte neatrodo tokia laiminga, kaip toje, kurią jis netrukus po šios kelionės padarė vėjuotame pakrantės kelyje.

Ji segi šviesų sijoną, vilki trumparankovę palaidinukę, pusiau profiliu pasisukusi į objektyvą po nuoga ranka spaudžia pluoštą popierių, nuo veido braukdama juodus plaukus, ir šypsosi žaismingu, džiugiu šypsniu. Lottei ką tik suėjo dvidešimt šešeri, bet galima pamanyti, kad ji penkeriais metais jaunesnė. Ji atrodo nevaržoma ir įsimylėjusi.

„Vėl pradėjau mokytis, lyg vaikas vidurinėje mokykloje, – tuo metu džiūgavo Zweigas Josephui Rothui. – Vėl esu nenuspėjamas ir kupinas smalsumo. Dabar, būdamas penkiasdešimt trejų, džiaugiuosi jaunos moters meile." Tuo pat metu Zweigas sakė,

kad jo politiniam pesimizmui nėra ribų. „Tikiu būsiant karą, taip kaip kiti tiki Dievą. Bet vien *dėl to*, kad tikiu tuo, dabar gyvenu aistringiau. – rašė jis. – Trokštu dar kartą pamatyti šį pasaulį iš visų pusių, kol jis nesudegė.“

Jųdviejų ryšiai prasidėjo šiaurinėje Europoje, o aikštėn iškilo pietų Prancūzijoje. Netrukus po tiriamosios kelionės į Škotiją Stefanas su Friderike iškeliavo į Nicą, o Lotte prie jųdviejų prisidėjo. Nors Austrijos sunykimo metais jis ir žavėjosi banaliu Anglijos santūrumu, 1934-ųjų rudenį pasijuto apimtas „mirtino nuobodulio“. Deja, „per ilgesnį laiką báltos sanatorijos sienos tapo nepakenčiamos“, – pareiškė jis Rolland'ui. Taigi jis nutarė, kad atėjo metas paviešėti Žydrajame Krante, kur buvo apsistoję tokie draugai, kaip Rothas, Toscanini, André Maurois, Jules Romains'as, H. G. Wellsas ir Sholemas Ashas.

Friderike pasakojo, kad buvo labai patenkinta išvydusi, jog Lotte atrodo kiek mažiau „išblyškusi ir gležna“ negu anksčiau. Friderikės dukterys kartu nevažiavo, todėl Friderike apsidžiaugė, kad galės padėti šiai ligotai būtybei pasidžiaugti pietų saule. Lottei buvo paskirtas kambarys tame pačiame viešbučio koridoriuje, kur apsistojo Zweigai, o Friderikei kilo mintis Lottę su rašomąja mašinėle įtaisyti balkone, kad ji galėtų patirti visą jūros vėjelio naudą.

Pabaigę dienos darbus, visi trys kasdien patraukdavo gėrėtis grožybėmis ir ieškoti pramogų: apsilankyti įžymaus draugo viloje, nuvykti į Toscanini diriguojamą koncertą Monake ar pasivažinėti įspūdinga pakrante. Per vieną tokią kelionę automobiliu į Monte Karlą Friderike pradžiugo pastebėjusi, kad Lotte kiek šnekesnė nei visada, nes paprastai mergina atrodydavo visiškai kurčia išoriniams įspūdžiams. Vienu metu, jiems važiuojant pa-

jūrio kelio lankstu virš safyrinės, baltos bei turkio spalvų pakrantės, vingiuojančios šalia sidabriškai žalių alyvmedžių giraičių, Friderike pasiūlė sustabdyti mašiną ir Lottei geriau aprodyti šią panoramą.

– Nėra prasmės, – atsakė Stefanas. – Ji nesugebėtų iš to nieko pasisemti.

Friderike vėliau minėjo, kad ją pritrenkė Stefano šiurkštumas. Bet jei taip tikrai buvo, galimas daiktas, kad jis pajuokavo Friderikės sąskaita, siekdamas pabrėžti, kaip kvailai ji menkina Lottės protinius gebėjimus.

Artėjo 1935-ųjų sausio diena, kurią Stefanas buvo suplanavęs išvykti į Ameriką. Lotte ruošėsi pasišalinti į Šveicarijos kalnų kurortą. „Ten ji ketino praleisti keletą savaičių, kad atgautų jėgas“, – rašė Friderike. Vieną dieną Stefanas atsainiai paprašė Friderikės

nueiti į JAV konsulatą paimti jam trumpalaikio gyvenimo šalyje vizos. Bet atėjusi ten ji pamatė, kad, nors turi atsinešusi įvairiausių dokumentų, nepasiėmė Zweigo nuolatinės gyvenamosios vietos ir mokumo oficialaus patvirtinimo. Ji iš karto prisiminė, kad namas ant Kapucinų kalvos dar neparduotas, todėl Stefanas su savimi vežiojasi nuosavybės teisės į šį brangų turtą dokumentus, ir šie tiks abiem tikslams. Ji parskubėjo į viešbutį ir pasuko į Stefano darbo kambarį, o norint ten patekti reikėjo pereiti miegamąjį.

„Deja, tai buvo netinkama akimirka", – rašė Friderike. Nors ji vaizduoja toliau įvykusią sceną didingos tragedijos dvasia, pasakojimas labiau primena prancūzišką farsą. Kad ir kaip toli Stefanas su Lotte buvo nuėję tą akimirką, kai netikėtai pasirodė Friderike, Lotte, „pažadinta iš didelio svaigulio", sumišo, o Stefanas „labai išsigando". Friderike pasijuto pažeminta. Virpančiu balsu paaiškino, ko atėjusi. Tada, pasakoja ji, šešios rankos, vienos labiau, o kitos mažiau drebėdamos, ėmė naršyti po visą darbo kambarį, kol surado trūkstamą Zalcburgo namo dokumentą, o tada Friderike, sugriebusi šį popierių, išbėgo pro duris atgal į Amerikos konsulatą.

„Žinoma, nusivyliau mergina, – vėliau prisipažino ji. – Bet gal dėl jos buvau neteisi. Galbūt tai buvo pirmas kartas, kai ją įveikė kaitri Nicos saulė. Nutariau viso šio reikalo nepaisyti." Vėliau ji svarstė, ar tada nepadarė klaidos. Jei būtų ryžtingai protestavusi ir liepusi Stefanui merginą išvaryti, jis būtų pripažinęs, kad ši reakcija yra „natūralus ir pagrįstas protrūkis", ir galbūt būtų patenkinęs jos reikalavimą. Bet, pripažino Friderike, tai nederėjo su jųdviejų santykių esme, nes ji su Stefanu pirmiausia buvo „draugai, geriausi draugai".

Užuot protestavusi, ji ėmėsi tylėjimo strategijos. Nors Zwei-

gas dievino tylą, labai greitai nebegalėjo jos ištverti. Jis pratrūko aiškinti Friderikei, kad tai buvusi vien jo kaltė, ir taip tik pablogino padėtį. Tris dienas Lotte ir Friderike tylėdamos viena kitą apeidavo, neturėdamos kur dingti iš prabangaus gražiosios epochos* laikų viešbučio, patykomis traukdavosi už palmėmis apkaišyto saldžiai rožinio fasado, bėgdavo už kampo, kur tamsiau, slapstėsi už durų, vengdamos pasimatyti. Pagaliau Lotte įsidrąsino parašyti Friderikei laišką. Ji prisiekinėjo, kad visas tas reikalas buvęs kvailas; jos pagarba Friderikei nenukentėjusi. Paskui, pasakojo Friderike, jiedvi apsikeitė dar keliais trumpais laiškais. „Dar kelios dienos, ir jos nebebus. Gailėjausi vienišos merginos. Apmaudu, kad visam tam buvo lemta įvykti, bet viskas atrodė taip lengvabūdiška ir kvaila, todėl turėjome pradėti naują lapą. Vyras prieš išplaukdamas turėjo kelias dienas praleisti dviese su manimi, grįžęs iš Amerikos tik trumpam sustoti Londone, o paskui grįžti pas mane į Austriją. Tos paskutinės dienos turėjo būti skirtos didžiajam biografiniam kūriniui užbaigti, jos turėjo prabėgti ramiai. Lotte išvyko, kartodama, kad yra dėkinga, ir tai pabrėžė dovana – puokšte rožių. Mano vyras nesitvėrė džiaugsmu, kad nepasielgiau taip, kaip žmonės elgiasi teatro vaidinimuose ir, dar dažniau, gyvenime."

Bet dar turėjo būti suvaidinta paskutinė scena.

Friderike su Stefanu kelias dienas kartu praleido Nicoje, o paskui nuvyko į Vilfranšą, kur buvo prisišvartavęs jo vandenyno laineris į Ameriką. Zweigas troško parodyti jai atskirą specialiai jo garbei laivybos bendrovės paskirtą kajutę. Friderike skaudama širdimi įlipo į laivą. Dar pusvalandis, ir jos vyras išplauks.

---

* Gražioji epocha (pranc. *Belle Époque*) – Europos, ypač Prancūzijos, gyvenimo laikotarpis: XIX a. pabaiga ir XX a. iki Pirmojo pasaulinio karo.

Juodu įžengė į įspūdingą Stefano kajutę ir prieš akis, ant stalo, pamatė baltuojant užantspauduotą laišką nuo Lottės.

– Esu tikras, tai niekai, – tarė Stefanas. – Reikalai. Linkėjimai prieš kelionę. Niekai!

Bet jųdviejų nuotaika buvo sugadinta. Kai vėl išėjusius į denį vyrą su žmona pamatė Stefanui laimingos kelionės norinčių palinkėti draugų kompanija, – jie, susėdę tarp garlaivio ir uosto kursuojančiame laivelyje, suposi ant bangų, – visiems buvo aišku, kad tarp jųdviejų ne viskas gerai. Pasigirdo švilpukas, skelbiantis, kad laivas išvyksta. Friderike įlipo į laivelį. Laineris pajudėjo. O tada, platėjant juos skiriančiai vandens juostai, Stefanas pasielgė nepakartojamai taktiškai: per bangas numetė laišką žmogui, stovinčiam šalia Friderikės.

Šis gestas byloja jo visišką tikėjimą Friderikės nuovoka ir Lottės diskretiškumu. Jis neabejojo, kaip rašė Friderike, „kad ši drovi mergina nerašys nieko, kuo užsimintų net apie menkiausią artimumą". Ir pati Friderike puikiai mokėjo jai skirtą vaidmenį. Ji dabar turėjo neperskaičiusi laiško sviesti jį į vandenį ir palaimingai dėkingai pažvelgti aukštyn į Stefaną. „Taip galėjo pasielgti angelas, – pasakojo Friderike, – bet aš, tokia moteris kaip ir kitos, tuščiame krante perskaičiau Lottės žodžius." Ji permetė lapą akimis. Nekaltas raštelis pasirodė esąs „jausmingas meilės laiškas – matyt, pirmas, parašytas negrabia ranka", – rašė Friderike.

„Mieliausiasis, jaučiuosi paskutinė bailė, bet bijau, kad kai gausi šį laišką, kas nors bus ten, – rašė Lotte. – Norėčiau tau dar kartą pasakyti, ko niekada nesakiau, – kaip man patinki, ir kokią laimingą mane padarei savo draugyste. Jei išoriškai atrodau šalta, – galbūt, nenorėdama, net ir tau, – vis tiek labai trokštu meilės ir draugystės. Tu man jos suteikei, ir už tai esu tokia dė-

kinga – labiau, nei gali suvokti. Nežinai, kokia vieniša jaučiausi prieš tau pasirodant. Nors man patiko Londone, [...] tu suteikei man tiek džiaugsmo per tą laiką, kurį praleidome kartu, o Nicoje, galėdama ilgiau pabūti su tavimi, jaučiausi tokia laiminga. Buvo nuostabu, nepaisant visos baimės ir nepatogumų, o jie mane slėgė, nes tavo žmoną taip pat labai mėgstu. [...] Buvo sunku atsisveikinti. Tikiu, kad supranti tai, ir norėčiau, kad galėtum būti čia, – kad būtume vieni. Tavo pažįstami [čia kurorte] mieli, bet jie niekada neatstos tavęs. Širdingi sveikinimai. Daug galvoju apie tave ir mudviejų bendrystę. [...]“

Ar bent taip skamba spausdintas variantas, Friderikės išsaugotas su rašteliu, kuriame ji paaiškino, kad tai yra laiško, kurį Stefanas jai perdavė pakeliui į Ameriką, kopija.

Cenzūruota? Tiksliai perrašyta, bet kelios vietos įterptos? Visiškai perrašyta? Niekas nežino, nes originalą Friderike sunaikino. Bet, turėdamas omenyje meistrišką Friderikės sugebėjimą į savo machinacijas įtraukti būtent tiek tiesos, kiek reikėdavo, kad jos atrodytų įtikinamai, įtariu, kad laiške yra bent kažkiek tikrų Lottės sakinių – ten, kur jie tiko Friderikės norimam įvaizdžiui sukurti: tai esanti būtybė, sužavėjusi jos vyrą jausminga ištikimybe ir nuolankiu silpnumu.

Visa ši istorija tikrai *nebuvo* – Friderike tai aiškiai pasako – beprecedentis nesantuokinis seksualinis nuotykis. Bet įvyko kai kas ypatinga, nes anksčiau, „jei jis retkarčiais su kuo paflirtuodavo, išpasakodavo man visiškai atvirai – atviriau, nei būčiau norėjusi. Laiškai niekada nebuvo slepiami, kad ir kokie būtų asmeniški. Tuo metu niekas negalėjo pakenkti mudviejų santuokai, mudviejų draugystei.“ „Kaip tada tai nutiko? – klausia ji atsiminimuose apie Stefaną. – *Viešbutis – tai ne savi namai*: tokia

buvo gilesnė prasmė. *Buvo sunaikinti namai.*" Friderike susiejo buveinės Zalcburge netektį su jųdviejų santykių aiškumo pabaiga. Mat flirtas jam visada būdavo susijęs su kelionėmis – bet ne su klajoklio gyvenimu. Svajonės apie išeivystę Stefaną iš lengvabūdžio mergininko pavertė netašytu šeimos ardytoju. Pasak Friderikės, jį apniko mintis, kad Zalcburge nebeįmanoma gyventi dėl politinių priežasčių, bet šios priežastys buvo jo išpūstos. Ji niekada negalėjo atleisti vyrui, kad pasakų pilis ant kalvos, „dvidešimt metų vadinta *mudviejų*", dėl Stefano nekantrumo, apėmusio jį nusprendus baigti tą reikalą, buvo parduota kaip „krūva šlamšto". Nerimaudamas dėl Zalcburge stiprėjančio antisemitizmo ir dėl to, kad nacių partijos nariai naktį kerta Austrijos sieną, pasiėmę vaikščiojimo lazdas, kad apsimestų žygeiviais, Stefanas nepaisė to, jog pats tebebuvo mylimas pirmasis miesto pilietis, vienodai gerbiamas mero ir prekybininkų. „Susikursiu naujus namus sau vienai, nors kur – Dievas žino. Stefanas gyvena apimtas įsivaizduojamos emigranto psichozės, o man tiesiog patinka gimtinė", – aimanavo Friderike draugui.

Pirmieji laiškai iš Zweigo ir Lottės susirašinėjimo mirga neįprastų pasimatymo vietų pavadinimais ir jo pasiūlymais susitikti atokiai. Jai reikia išlipti vienoje ar kitoje stotyje, ten juodu susitiks vienoje ar kitoje vietoje, paskui sės į traukinį, važiuojantį kažkur toli. Gausu atsarginių planų. Jei juodu nesusitiks čia, pasimatys ten. Po dviejų dienų jis bus viešbutyje Paryžiuje, po penkių – Ciuriche, paskui – Florencijoje, Romoje. Tada Marienbade. Paskui vėl atgal į Paryžių, o po dviejų savaičių – dešimčiai dienų į Nicą. O tada pagaliau į Londoną, kur vėl ją pamatys. Londonas –

nepaprastai gražus miestas. Londonas yra žavingas, truputį žaismingai rašo jis jai. Nuo kažkurios vietos laiškuose Lotte aiškiai tapo jo Londonu, o Londonas – jo Lotte.

Kaip jai galėjo neapsisukti galva, kai nuolat atrodė, kad tiek nedaug tereikia, jog jis, pagrobęs ją iš vieno miesto, šalies ar žemyno, išsivežtų į kitą, arba kad mylimasis jai iš pašonės kažkur dingtų, nes jam reiks atlikti kokią nors malonią pareigą?

Lotte suspėjo patirti paskutinius Zweigo europietiškos idilės atodūsius, kai atsiverdavo durys, išnykdavo sienos, kai traukiniai, laivai, automobiliai, lėktuvai perskrosdavo erdvę nuo prieglobsčio iki stoties, kai atsidarydavo vartai. Visur užtekdavo tarti: sezamai, atsiverk. Užtvaros ir sienos griūdavo neatsilaikiusios prieš nuostabųjį jo literatūrinės reputacijos visraktį. Bet dabar prasidėjo Zweigo krytis. Po nesibaigiančių paieškų ir abejonių dėl to, kur sprukti toliau, staigų liepos mėnesio persikraustymą į Osiningą Niujorko valstijoje gaubė ryški antiklimakso nuotaika. Ir Stefanas, ir Lotte žinojo, kad tai geriausiu atveju laikina išeitis. Tiek mėnesių praklajojus nežinioje, Zweigui tai vargu ar rūpėjo. Galbūt, galiausiai pasirašydamas dokumentus dėl namo Ramapų kelyje, jis girdėjo Alfredo Polgaro papasakoto liūdno anekdoto atgarsius:

„Vienas politinis emigrantas klausia kito:

– Kur ketini apsigyventi?

– Ekvadore, – atsako jis.

– Bet tai taip *toli*!

– Toli nuo ko? – klausia tas ir gūžteli pečiais.“

Aštuntas skyrius

PEDAGOGINĖS PAREIGOS

Vešlioje žalioje lapijoje čirškė ir zirzė vabzdžiai. Kažkur iš žemiau einančios gatvės sklido vejapjovės tarškesys. Kad ir kur būtum ėjęs, besisveikinančių kaimynų balsus girdėjai šio garso fone.

– Atrodo graži diena, ar ne?

Kai Lotte išeidavo į Pagrindinę gatvę, – Osiningo gyventojams žygis medžiais apsodintu keliu į keturis parduotuvių kvartalus reiškė kelionę į miesto pakraštį, – nerūpestinga, geranoriška gyvenimo atmosfera sudarydavo ramybės ir nuošalumo įspūdį. Dviaukščiais ir triaukščiais mūriniais namais apstatytas miestelio centras buvo nepretenzingas: „prekybcentris", juvelyras, bankai, galanterija, konditerija, kirpykla, grožio salonas, viešbutis ir vaistinė. „Jei tikitės pamatyti aštuntąjį pasaulio stebuklą – tiesiog įspėjame", – sakydavo atvykėliams Osiningo gyventojai. Karštomis dienomis virš parduotuvių vitrinų lyg plevenantys kilimai būdavo išvyniojami spalvoti tentai, o jų pa-

vėsyje sėdėdavo savininkai. Taukšt pataukšt – kur tik ateidavai, visur skambėjo čekių automatai ir kasos aparatai. Pabėgėliai juokavo, kad amerikiečiai mėgsta klausytis, kaip jų pinigai žvanga ypatingos muzikos garsais.

„Prekybcentris" buvo visiškai neproporcingo dydžio. Kai Zweigai, žinodami, kad milijonams trūksta net pagrindinių produktų, pamatydavo visas aplink sukrautas *prekes* – mėsą, sviestą, konservus, šviežias daržoves, viską, ko širdis geidžia, – juos visada imdavo graužti sąžinė. Kaip ir kiti pabėgėliai, jie baisėjosi švaistymu. „Gatvėse gali rasti duonos, taip pat popieriaus, – pastebėjo vienas sukrėstas išeivis. – Vokietijoje net prieš karą vargšai tą popierių būtų pardavę." Kai kuriuos stulbino tai, kad tarp atliekų būna ne tik nesuvalgyto maisto – sviesto gabalėlių, bandelių ir panašiai, – bet ir baldų bei radijo imtuvų. Žiūrint į parduotuvių langus, „pridėliotus austrių ir omarų, įperkamų beveik visiems ir visada, sausį – braškių", imdavo suktis galva. Vokietijoje, kaip pastebėjo emigrantai, viduriniosios klasės atstovai to negalėjo gauti. Pojūtis, kad patekai į pasakų šalį, apimdavo ne tik bakalėjos krautuvėse ar pamačius atliekų krūvas. Daugelį stulbino, kaip rašė Martinas Gumpertas, „nesuskaičiuojami restoranai, smuklės, užkandinės, pieno barai ir gazuotų gėrimų automatai". Jis apskaičiavo, kad Amerikos darbininkai valgo tris kartus daugiau daržovių nei darbininkai Europoje, o dar išgeria nesuvokiamą kiekį pieno ir rūpinasi neprarasti „išskirtine aistra" pusžaliam didkepsniui garsėjančių uolių mėsėdžių reputacijos. Knygoje *Tegyvuoja alkis! Sveikata valdant Hitleriui* Gumpertas įrodinėjo, kad Hitleriui nepavyko išspręsti masių maitinimo problemos, ir fašizmą nugalės ne karinės pajėgos, o „velniškoji pora – badas ir maras". Neatsitiktinai, rašė jis, Dėdės Semo modelis gyvenime

buvo mėsininkas iš Trojos miesto, esančio prie Hadsono upės, sugebėjęs pasinaudoti 1812-ųjų karu ir padėti Amerikos kariuomenei – parūpinti jai aštuonis tūkstančius paskerstų jaučių per savaitę. Tuometinė valdžia laikėsi tos pačios nuomonės. Ant tų metų liepos mėnesio žurnalo *Time* viršelio puikavosi žemės ūkio ministro portretas javų lauko fone, o po juo buvo parašyta: „Maistas laimės karą, nuo jo priklausys taika."

Nors didžiąją dalį vasaros Zweigai gyveno Ramapų kelyje, iš jųdviejų laiškų aišku, kad iš namų juodu išeidavo retai, bėgant savaitėms – vis rečiau, ir vis audringesniu tempu rašė Stefano autobiografiją. Iš pradžių, pasirašius nuomos dokumentus, Lottę apėmė palengvėjimas, kad juodu galų gale įsikurs. Jis užgožė visus kitus jausmus ir net sužadino entuziastingą pagyvėjimą. „Pagaliau vasarai radome namą, atitinkantį visus mudviejų, kaip dirbančių namie ir neturinčių automobilio žmonių, reikalavimus, esantį gražioje vietoje ir net labai netoli nuo Evos", – birželio pabaigoje pranešė ji Hannai. Mintis, kad bus arčiau dukterėčios ir todėl nuolat papasakodama apie Evos gerovę galės paguosti Anglijoje likusius brolį ir brolienę, aiškiai šiek tiek palengvino Lottei kaltės jausmą, apėmusį dėl to, kad atsidūrė taip gausiai aprūpintoje šalyje, kai namie likusi jos šeima kentė nepriteklius. „Gali įsivaizduoti: dabar būsime užsiėmę, pakuosime ir dėliosime daiktus, matysimės su kai kuriais žmonėmis, stengsimės nesimatyti su kitais ir taip toliau", – tęsė ji nerūpestingu tonu. Bet žvaigždutė virš žodžių „neturinčių automobilio" Lottės laiško paraštėje paaiškinta pastaba, užrašyta, kaip būdinga Stefanui, violetiniu rašikliu: „Ne „neturinčių rūpesčių". Jis niekada neparodė, kad džiaugiasi sumanymu persikraustyti, o prieš jiedviem paliekant Manhataną daugiausia kalbėjo apie persikėlimo vargus. Zweigas

Lottės šeimai prisipažino, kad ji prasiplūkė ištisas dvi dienas. Jiedviem jau anksčiau teko palikti daugybę knygų Rio de Žaneire; dabar kita jo bibliotekos dalis bus palikta *Wyndham* viešbutyje. „Tai nėra lengva, nes kraustydamasis turiu pergabenti tarsi raštinę, laiškus, dokumentus, mašinėle spausdintus rankraščius, adresus, sutartis – galite įsivaizduoti, kaip mudu trokštame turėti kažką panašaus į namus!!" Tačiau Zweigas neslėpė, kad turi omenyje ne Osiningą. Jis pasakė, kad, kol karas nesibaigs, juodu niekada neturės namų, ir pridūrė: „Gali būti, kad rudenį turėsiu keliauti į Kubą ir galbūt dar į kitas šalis."

Net prieš atvykdamas, Zweigas mintyse vėl išvyksta. „Namelis" (jis niekada jo nevadino kitaip) yra prieglobstis, kur jis ketina per visą nuomos laikotarpį, du mėnesius, nesustodamas rašyti atsiminimus. Daugiau Zweigas nieko nesitiki. Taip pat jis neturi jokių vilčių dėl tos knygos skaitytojų. Pabėgėliai rašytojai JAV rinkoje gali klestėti tik tada, jei duoda amerikiečiams tai, ko šie nori, – tvirtino jis, – „įdomybių ar sensacijų. Tiesiog geriausieji, kurie prisiima atsakomybę už kiekvieną žodį, turi mažiausia galimybių." Tą pačią popietę, kurią su Lotte atsikraustė į namą Ramapų kelyje, Stefanas paskambino Benui Huebschui, norėdamas pasikviesti į svečius, bet jam pavyko susisiekti tik su redaktoriaus žmona, ir jis ėmė prašyti, kad ateitų bent ji. Kad suviliotų Huebschą, vėliau pridūrė, jog tas namas jam labai primena vietas, kuriose jie, viešėdami Zalckamergute, seniau dažnai lankėsi.

Norint įžiūrėti šiauriau Zalcburgo esančio nesugadinto Alpių kurortų rajono ir nelygioje aukštumoje virš Sing Singo stovinčių naujų namų panašumą, atrodo, reikėjo šiek tiek supainioti norus su tikrove ir beveik apsigauti. Bet kuo daugiau laiko juodu pralei-

do emigracijoje, tuo labiau viskas panėšėjo į precedentų atpažinimo žaidimą, kuriame reikėjo sujungti taškus su savo gyvenimo ankstesniais pavidalais. Namą virš Hadsono upės Lotte lygino su kaimyno namu Bate. Kai kuriais atžvilgiais labai panašus, sakė ji. Na, ne pats namas, pripažino, „nes jis daug mažesnis ir visai kitoks, bet jo vieta ant kalvos su stačiu privažiavimo keliu". O jųdviejų tarnaitė buvo visai kaip šeimai Londone dirbusi moteris, vardu Rhoda. Vaizdas į Bato miestą iš jųdviejų namo ant Linkomo kalvos Stefanui priminė Zalcburgo panoramą iš jo sodo ant Kapucinų kalvos terasų, o slėniai – Badeną, kur jis gyveno prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą. Petropolis, kai jis ten atsikraustė, atrodė panašus į Zemeringą, „tik primityvesnis, kaip Zalckamergutas 1900-aisiais", – rašė jis. Sekdami išeivių kelią, neretai matome, kad jie ne tik kirsdavo sienas, bet ir iš vieno laikotarpio keliaudavo į kitą, vingiuodami tarp praeities ir dabarties.

Praleidęs ten savaitę, Stefanas Benui Huebschui perdavė žinią, kad atsiminimus rašo pasakiškai greitai – septyniasdešimt puslapių per septynias dienas, ir pridūrė: „Deja, kai taip pasineriu į darbą, tai visada būna moralinės depresijos požymis." Jis niekur nerašo apie Osiningo aplinką. Po kelių dienų jis jau buvo matęs užtenkamai to miestelio pasikartojančių panoramų ir pastatų, kad įsitikintų, jog jam čia nieko nėra. Nieko, ir taškas.

Zweigo reakcija į Osiningą primena tai, ką Martinas Gumpertas iš kitų išeivių išgirdo apie visą Ameriką: „Čia nėra medžių", – sako politiniai emigrantai Niujorke. „Čia nėra debesų", – sako jie Kalifornijoje. „Čia nėra kavinių, kur būtų galima ištisas valandas sėdėti ir ką nors rašinėti", – sako rašytojai. „Čia nėra kaimų, smuk-

lių, pievų, kreivų gatvelių. [...] Nėra Alpių slėnių, tikrų kalnų, tikro pajūrio." Čia nekvepia senove. [...] Trūksta pušų, liepų, rugiagėlių, garuojančių valgių, vyno ąsočių, kiškių, elnių. Nebebūna naktinių pasivaikščiojimų, kamerinės muzikos, romansų, vietų pasimatymams po atviru dangumi švelniomis vasaros naktimis. Dingo knygynai, pažįstami balsai, duona ir sutemos, pavasaris ir minkšti žirneliai." Jų šnekos vėrė širdį, pastebėjo Gumpertas, bet ir skambėjo juokingai. Daugelį šių dalykų Amerikoje iš tikrųjų buvo galima rasti, ir jie čia atrodė beveik taip pat, rašė jis, bet jis ir kiti išeiviai buvo „apimti neišdildomos meilės, beprasmės nostalgijos, mes nenorėjome turėti su jais nieko bendra".

Sunkumai prasidėjo nuo esmingesnių dalykų. „Ar yra kas liūdnesnio už pagrindinę Amerikos provincijos gatvę? – tęsė jis. – Visur tos pačios parduotuvės, tie patys gaminiai, plakatai, visur vienoda, be įkvėpimo sukurta architektūra: laidojimo biuras, bakalėja, kino teatras, bendruomenės centras. Dešimtą valandą šviesos užgęsta, šen bei ten sustoja kelios mašinos, pro šalį praburzgia keli sunkvežimiai, o šiaip visas gyvenimas baigiasi, kaip kape."

Tada Gumpertas pakreipia šalies portretą netikėta linkme. „Tokia ji yra; ir, dar kartą, ji – ne tokia. Mat ši mus gąsdinanti pilkuma ten taip pat egzistavo. Šiaurinėje Berlyno dalyje buvo daugiabučių, Esene – darbininkų kvartalų, [...] Britanijoje ir Vienoje – lūšnynų, Brandenburge – tokių miestelių, kad pilkesnių ir nesugalvosi." Visi tie dalykai, Amerikoje taip slegiantys išsilavinusį išeivį, egzistavo ir Europoje. „Bet mes niekada nemanėme, kad būsime įkalinti tokiame kultūros užkampyje, kokių galima rasti visame pasaulyje, – rašė jis. – Mes nebeapsaugoti nuo jokių situacijų, nebeatsparūs jokiai kančiai."

Gumpertas leidžia suprasti, kad tikroji privilegijuotų išeivių netektis buvo daugiau susijusi ne su Senojo ir Naujojo Pasaulių daiktine aplinka, o su pakitusiu jų visuomeninės padėties horizontu. Netikėtai tokios asmenybės kaip Gumpertas ir Zweigas neteko klasinės neliečiamybės ir iš tikrųjų turėjo *susilieti* su kitais – ne patekti į tokį romantišką pogrindį, kokį Zweigas tyrinėjo Berlyne, o susidurti su visur aptinkamu ir nuobodžiu žemutinės vidurinės klasės kasdieniško gyvenimo skurdu. Naujasis Pasaulis atskleidė šiems išeiviams Senojo Pasaulio ekonomines tiesas, kurių jie net ten gyvendami sugebėdavo nepastebėti.

„Kur mus atvedė pasipūtimas? – klausė Gumpertas apie laikotarpį, kai jie dar nebuvo priversti emigruoti. – Staiga akis į akį susidūrėme su tyliai išaugusiomis Europos žemyno masėmis – anonimiška krūva būtybių, neturinčių nei istorinės atminties, nei tradicijos vaizdinio, kurioms senojo žemyno kraštovaizdis ir gyvensena buvo tik kostiumas ir dekoracijos. Jų teisėtas reikalavimas gyventi turėjo būti tenkinamas juos lavinant, maitinant, aprengiant. Mes manėme, kad kalbame jų vardu. Bet nei mes juos supratome, nei jie mus. Viskas, kas vyko politikoje, viešajame gyvenime, dvasinėje ir religinėje sferoje, buvo įvilkta į nežemišką žargoną, kuris mums buvo prasmingas, bet jiems tereiškė nesąmonę."

Vakarėjant grįžęs iš Manhatano, kur būdavo nusileidęs pasimatyti su teisininku, leidėju, dantistu ar draugu, Zweigas Osiningo traukinių stotyje visada rasdavo sambrūzdį. Triukšmą kėlė prie kranto išsirikiavusios gamyklos, gretimose gatvėse klykavo atostogų išėję vaikai, kurie žaisdami spardydavo skardinę ar mėtyda-

vo kamuolį į šaligatvio kraštą. Zweigas sprausdavosi per grūstį, visada sukaitęs ir drovėdamasis, kad prakaituoja, niekada negalėdamas pamiršti savo vokiško akcento, nuolat nerimaudamas, kad yra priekaištingai apsikirpęs, vis galvodamas apie žilas sruogas, lendančias iš tamsių plaukų, tolydžio nudelbęs akis, ištisai slapstydamasis. Kai tik pavykdavo susistabdyti taksi, šmurkštelėdavo vidun ir kildavo ilgu Krotono aveniu šlaitu. Jis norėdavo tik vieno: užsidaryti verandos paunksnėje ir iškviesti iš butelio praeities džiną. Autobiografijai reikia kažko daugiau nei romanui, rašė jis Huebschùi. „Būdamas viduryje, matai ne taip gerai, kaip kiti, nors ir esi radęs tinkamas proporcijas." Jis suprato atidėjęs tiek daug medžiagos, kad jos užtektų ir kitai knygai. Kai Zweigui už nugaros dingdavo rūsčios Osiningo smailės, ant kalvelės viršūnės jo tyliai laukdavo tamsus namelis.

Kartais Lotte iš namo prietemos išeidavo į atvirą veją vien tam, kad atsikvėptų. Čia bent tylu ir žalia, rašė ji šeimai. Jau baigiantis birželiui Niujorke pasidarė karšta, tvanku ir dvoku. Nors ir ne ką vėsesnis, Osiningo oras geras, rašė ji tetai: „Jei kvepia, tai gėlėmis ir žole." Evai atvykus jųdviejų aplankyti, jie čia neturėjo ką veikti, bet Lotte, matydama mergaitę, susirangiusią jųdviejų mažytėje svetainėje ir skaitančią Paulio de Kruifo *Mikrobų medžiotojus*, atrodančią, kaip ji rašė, „puikiai, labai įdegusią ir stiprią", jautėsi galinti patikinti Manfredą su Hanna, kad jų duktė žydi. Lotte su Eva darėsi vis artimesnės. Iš pradžių Eva apsigyveno su Zweigais Bate, kai mergaitės tėvai evakavo ją toliau nuo Londono „Blico". Vėliau, bombardavimui įsismarkavus, Manfredas su Hanna nutarė visai evakuoti Evą iš Anglijos – išsiųsti į Jungtines Valstijas, kur šeima turėjo keletą ryšių. Dar per pirmąją kelionę į Braziliją Stefanas su Lotte Evai surado Amerikoje pirmuosius namus, o

paskui, grįžę į Niujorką, padėjo mergaitei susirasti būstą ilgesniam laikui. Ilgainiui abiem Zweigams labai parūpo klausimas, koks lavinimas Evai Amerikoje būtų geriausias.

Anksčiau Austrijoje Stefanas dažnai rodė nepasitenkinimą Friderikės dukterų Susės ir Alix gyvenimu, kuris, jo požiūriu, buvo dykas ir kupinas malonumų. Laiške, kurį parašė Friderikei po skyrybų įforminimo 1937-aisiais, Stefanas mėgino ją patikinti linkįs jos vaikams „didžiausios laimės“, bet teigė, kad retkarčiais jo reikšto nepasitenkinimo šaknys yra gilios. „Visai nemačiau [jose] to karšto troškimo mokytis, kuris toks pažįstamas mudviem ir kuris buvo mudviejų jaunystės puošmena“, – rašė jis. Nors jis smerkė Susės ir Alix tingumą, mergaitės dar labiau suerzino Stefaną, kai, galbūt supratusios, kad netinka aukštojo mokslo gyvenimui, ėmė ieškotis pelningo darbo. Kai vienai iš jų pavyko įsidarbinti pas Zalcburgo galanterininką, Stefanas nedelsdamas mergaitės tėvui laiške pareiškė protestą, kad dėl šio smulkaus darbo kilo pavojus sugadinti šeimos reputaciją.

Zweigas niekada neniekino vargšų, bet žmonėms, siekiantiems pagerinti savo dalią grynai materialiai, jautė panieką, kad ir kokiam visuomenės sluoksniui jie būtų priklausę. Ši nuostata labiau, nei jis atrodė galįs suvokti, atspindėjo, jog jo paties neslegia ekonominiai rūpesčiai, ir galėjo suerzinti net artimiausius žmones. „Jūs sakote: tegul Dievas išvaduoja mane nuo pinigų, – 1933-iaisiais rašė Zweigui Josephas Rothas. – Tikrai ne, brangus drauge! Tegul Dievas *duoda man* pinigų, kalnus pinigų! Mat šiandienos pasaulyje pinigai nebėra prakeiksmas, o skurdas – ne palaima. Tiesiai sakant, *tai* romantiška. [...] Man reikia pinigų! Be pinigų negalėčiau rašyti, savo pinigais padedu išsiversti šešiems ar septyniems žmonėms.“

Vis dėlto Friderikės dukterys Stefano akyse savo dvasia pasirodė priklausančios smulkiajai buržuazijai, o jo sociopsichologinėje hierarchijoje tai buvo žemiausia klasė. Zweigas niekada negalėjo susitaikyti su tuo, kad per daugiau nei penkiolika su juo nugyventų metų Suse ir Alix nė karto nepaprašė jo parodyti rankraščių kolekcijos. Jam kilo įspūdis, kad nesidomėjimas kolekcija dera su savanaudiškumu, sykį paskatinusiu mergaites šuoliais nusileisti nuo Kapucinų kalvos į Zalcburgo šokių salę šokti šimio, nors prieš kelias valandas jiedvi buvo sužinojusios, kad sunkiai susirgo tėvas. Neslūgstantis kartėlis dėl tokio užuojautos trūkumo atspindėjo Zweigo įsitikinimą, kad šios dėl sporto ir šokių pamišusios mergaitės yra bendresnę kultūrinę barbarybę pranašaujantis ženklas.

Griežtumas, su kuriuo Zweigas smerkė mergaičių elgesį, į kurį buvo galima žiūrėti ir palankiau – kaip būdingus paauglystės požymius, susijęs su pačia Amerikoje jam kilusių sunkumų esme. Daug anksčiau, nei atvyko čia kaip išeivis, jis tvirtino, kad Jungtinės Valstijos yra šaltinis, iš kurio prasideda visos tos kultūros srovės, skatinančios visuomenę vaikytis „pramogų, kurioms nereikia pastangų“: pasaulinės šokių manijos, masinės mados, populiarusis kinas ir taip toliau vienodina žmogiškąjį išraiškos visetą, versdami jį „vienalype kultūrine schema“. Anksčiau, rašė jis vienoje esė, Paryžiuje įsigalėjus madai reikėdavo ne vienų metų, kad ji paplistų ir kaimo vietovėse. „Tam tikra užtvara saugojo žmones ir jų papročius nuo jos despotiškų reikalavimų. Šiandien jos diktatūra akimirksniu tampa visuotinė. Niujorkas padiktuoja, kad moterų plaukai turi būti trumpi: nepraėjus nė mėnesiui, tarsi mostelėjus vienu dalgiu, penkiasdešimties ar šimto milijonų moterų plaukai krenta ant žemės. Joks imperatorius, joks chanas pasaulio istori-

joje neturėjo tokios valdžios, negalėjo duoti dvasinių įsakymų, kurie būtų vykdomi taip greitai". Amerikai, 1925-aisiais pareiškė Zweigas, „nervai nusilpo stiprinant raumenis". Jis tvirtino, kad uolus siekis, jog mažiausio bendro vardiklio atstovams būtų kuo lengviau ir patogiau gyventi, galiausiai reiškia ne ką kita, kaip individualybės sunaikinimą. „Veidai darosi vis panašesni veikiant toms pačioms aistroms, kūnai panašėja užsiimant tuo pačiu sportu, protai – dėl bendrų interesų. [...] Ir viskas pritaikyta trumpiausiems laiko vienetams, todėl vartojama vis daugiau: taip tikras lavinimasis – kantrus visą gyvenimą trunkantis prasmės kaupimas – mūsų laikais tampa gana retu reiškiniu." Jungtinės Valstijos pradėjo masių „veržimąsi į vergovę" ir psichologiškai paruošė dirvą užgrobti valdžią įvairiausiems diktatoriams. Didysis karas reiškė pirmąjį Europos sunaikinimo tarpsnį, apibendrino jis, o „amerikonėjimas – antrąjį".

Tuo metu, kai atsikraustė į Osiningą ir ėmėsi autobiografijos, Zweigas buvo išrutuliojęs šias mintis dar labiau. Jis sakė, kad net ir tie žmonės, kurie lig šiol sugebėjo išlaikyti individualų charakterį, dabar, kai naujienos akimirksniu išplatinamos po visą pasaulį, pasmerkti netekti žmogiškumo. Visur vykstant belaidėms radijo transliacijoms, dėl „naujosios vienalaikiškumo tvarkos"* visi neišvengiamai nuolat įtraukiami į tai, kas dedasi šią valandą. „Kai Šanchajuje ant gyvenamųjų namų pasipylė bombos, mes, europiečiai, neiškėlę kojų iš namų, šitai jau žinojome – kinai dar nebuvo spėję išnešti lauk savo sužeistųjų, – rašė Zweigas atsiminimų pratarmėje. – Tai, kas įvykdavo už tūkstančio mylių, kitapus vandenyno, prieš mus išnirdavo kaip realus vaizdas. Buvo

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 23.

neįmanoma apsisaugoti, apsiginti nuo nuolatinio informavimo ir dalyvavimo įvykiuose. Nebuvo šalies, į kurią būtum galėjęs pabėgti, nebuvo tylos, kurią būtum galėjęs nusipirkti."* Nors labiausiai išsilavinusiųjų mažuma būtų galėjusi išvengti masinių pramogų pagundos, kasdieninis ištisą parą trunkantis ciklas naujienų, nuolatinių pranešimų apie pasaulio nelaimes, galėjo užvaldyti kiekvieno, dar galinčio jausti, jausmus.

Kai Zweigas atvyko gyventi į Ameriką, jo pagieža šaliai sustiprėjo. „Neįsivaizduoji, kaip mus piktina Amerikos vaikų nemandagumas, šiurkštumas, pasipūtimas", – iš Niujorko rašė jis Lottės brolienei. Daugelis tėvų emigrantų reiškė panašų susirūpinimą. Penktojo dešimtmečio sociologai pastebėjo, kad išeivių šeimose dažnai kyla konfliktų dėl tokių dalykų kaip „komiksai, tam tikrų radijo programų klausymasis, lankymasis filmuose apie „laukinius vakarus". Tyrimai parodė, kad „ginčai dėl komiksų įsiliepsnodavo daugelio pabėgėlių namuose, ir paprastai tėvai pasiduodavo sužinoję, kad daugelis mokyklų komiksus naudoja kaip mokymo priemones, ir kad jie tokie paplitę, jog paslėpti juos nuo vaikų būtų nežmoniškai sunku". Kartais komiksus slepiantys tėvai susilaukdavo atviro nepaklusnumo ir šis buvo grėsmingo atspalvio. Vienas pabėgėlis tėvas pasakojo, kas dėjosi, kai jis uždraudė sūnui klausytis bokso rungtynių transliacijos. Vaikas atsisakė eiti miegoti ir rungtynių valandas praleido savo miegamajame, garsiai skanduodamas: „Šalin užsieniečius! Užsieniečiai – ne amerikiečiai."

Atsižvelgdamas į šią įkyrią kultūrinę įtaką, Zweigas liguistai susirūpino taisyti Evos elgseną. Iš tikrųjų viešnagės Amerikoje

* Ten pat.

laikotarpiu vienas netikėčiausių jo susirašinėjimo su Lottės šeima motyvų yra tai, kad – tarp dejonių dėl milijonų išeivių, masinių žudynių ir Europos pabaigos – jis vis kartoja esąs nusivylęs, jog Eva neparašo namo dažniau. Turint omenyje kultūrinių vertybių sistemą, slypinčią už šio reikalavimo laikytis gerų susirašinėjimo įpročių, jo niurzgėjimas atrodo suprantamas.

Iš Ramapų kelio nusileidusi apeiti Pagrindinės gatvės parduotuvių, Lotte turėjo praeiti pro Vašingtono vardo mokyklą – gelsvai pilką dailės mokyklos stiliaus* pastatą, stovintį ten, kur susijungia Krotono ir Slėnio aveniu. Jos fasadą puošė trys tarp aukštų langų įtaisytos akmeninės plokštės su iškaltais žodžiais MOKSLAS, KALBOS, ISTORIJA. Aukštai virš ryškiaspalvės vejos šviečiančios stambios didžiosios raidės priminė *Bildung* principus, kurie Zweigams gyvenant Europoje atliko tokį svarbų vaidmenį, bet jų naujajame gyvenime, kaip atrodė, prarado svarbą.

Už šio žodžio slypinčią filosofiją buvo taip sunku perteikti iš dalies dėl to, kad amerikiečiai turėjo savitą, bet ne mažiau aistringą pažinimo ir savikūros tradiciją. Kaip pasakojime apie pirmuosius įspūdžius iš Amerikos rašė Walterio Gropius, vieno iš *Bauhaus* sąjūdį pradėjusių vokiečių politinių emigrantų, žmona Ise Gropius, „vienas dalykas, kuris mus trikdė šioje šalyje, – kad čia taip pabrėžiamas faktų žinojimas. Pavyzdžiui, mus, kaip ir visus, glumino įvairiose viktorinose demonstruojamas milžiniškas sukauptos informacijos kiekis. Mums atrodo, kad taip galima paskatinti žmones klaidingai manyti, jog mokymosi tikslas yra

---

* Dailės mokyklos stilius – pagal Paryžiaus Dailės mokyklą (*École des Beaux-Arts*) pavadintas neoklasicistinės architektūros stilius, padaręs įtaką XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios JAV architektūrai.

surinkti neapmatomą daugybę nesusijusių faktų, užuot išmokus metodo sugretinti ir susieti tuos dalykus, su kuriais mums tenka susidurti."

Gropius minimos viktorinos primena ir dar vieną įprastą pabėgėlių sampratą: esą, amerikiečiams atrodo, jog bet kokia veikla – mokytis ar uždirbti pinigus – tėra dalis paieškų, kur smagiai praleisti laiką. Reikalavimas, kad viskas būtų smagu, atrodė, liudija bendresnę kultūrinio nebrandumo tendenciją. „Europiečiams būrys suaugusių amerikiečių dažnai sudaro būrio žaismingų vaikų įspūdį", – rašė vienas išeivis. Daugelį pabėgėlių stulbino tai, kad seni sutuoktiniai vienas kitą vadina berniukais ir mergaitėmis. Amerikos potraukis prie vaikystės buvo priešinamas prancūzų prielankumui senatvei ir vokiečių polinkiui idealizuoti tuos, kurie pasiekė jėgų žydėjimą. Audenas sakė, kad amerikiečiai atrodo lyg „seni kūdikiai". Nors amerikiečiai vertino jaunystę, tai, pasak Audeno, nereiškė, kad jie nejaučia gyvenimo kaitos, o tik kad stengiasi, jog veide nesimatytų asmeninės praeities pėdsakų. „Kad turėtum veidą europietiška žodžio prasme, atrodytų, reikia ne tik patirti džiaugsmą ir kančią, bet ir trokšti išsaugoti net ir labiausiai žeminančios ir nemaloniausios ankstesnės patirties atminimą", – rašė jis.

Dėl šito pabėgėliai buvo ypač jautrūs, nes esmingiausią šeimos struktūros permainą išeivystė sukeldavo senosios ir jaunosios kartos santykiuose. Įgiję patirties ne namie, – mokykloje ir kitur, – vaikai beveik visada išmokdavo laisvai kalbėti angliškai ir perimdavo Amerikos kultūrą greičiau nei jų motinos ir tėvai. „Užsienyje gimę tėvai namie aptinka „Trojos arklį", kuriame sėdi jų vaikai", – rašė viena „amerikonėjimo" proceso tyrinėtoja. To laikotarpio socialinių mokslų specialistai pastebėjo atvejų, kai

tėvai pamėginę asimiliuotis taip nusivildavo, kad visai liaudavosi dėti pastangas ir tapdavo bejėgiai kaip kūdikiai, gyvendavo vien praeitimi, o savo atžaloms palikdavo viską daryti už juos. Ne tokiais kraštutiniais atvejais tėvai skatindavo vaikus, kad pamokytų *juos* prisitaikyti. Vienas austrų pabėgėlis gydytojas rašė, kaip jo sūnus, praleidęs dvejus metus Džordžo Vašingtono vidurinėje mokykloje, prikalbino motiną pradėti gaminti amerikietiškus patiekalus. „Jis mums pasako, į kuriuos filmus ir spektaklius turėtume eiti. Mūsų anglų kalba nepaprastai pagerėjo nuo tada, kai jis pradėjo lankyti mokyklą. Taip pat jis privertė mane atsisakyti pamėgtos fetrinės skrybėlės ir vasarą nešioti šiaudinę. Mano pacientai stebisi, kaip gerai išmanau beisbolą ir futbolą. Mes su žmona rimtai svarstome, ar nepaskyrus sūnaus Kernų šeimos vyriausiuoju informacijos bei reklamos vadybininku ir nepradėjus už nuostabias paslaugas mokėti jam pastovios algos!“

Naujajame Pasaulyje pabėgėlių jaunimui suteikė pranašumą ne tik kalba ar būdingi įpročiai, bet ir gebėjimas suvokti gilesnę katastrofos prasmę. Kalbėdamas apie savo dukterį, Martinas Gumpertas prisipažino: „Kol, apimti abejonių ir nerimo, mes liekame prisirišę prie patirties pamokos – kad iš visų galimybių visada taps tikrove nepalankiausioji, duktė kalba: „Esu visai tikra, kad Rooseveltas bus išrinktas trečiai kadencijai, nes mano gyvenime įvyksta tik tai, ko niekada nebuvo.“ Dėl Antrojo pasaulinio karo suaugusieji išeiviai neteko nuovokos, tvirtino Gumpertas. „Dėl to gyvename *déjà vu* atmosferoje. Bet mūsų vaikams daug geriau pažįstamas „stebuklo“ poveikis. Jiems jis reiškia kažką panašaus į tai, ką mums reiškė „saugumas“. Jie įsitikinę, kad tai, kas įvyks, bus netikėta.“

Tokiu būdu atsisakyti pedagoginės valdžios skeptro Zweigui buvo tiesiog neįsivaizduojama. Vienas po kito ir jo, ir Lottės laiškai Altmannams byloja, kaip uoliai pora ieškojo visų šviesiausio ir reikliausio išsilavinimo, kokį Amerika gali suteikti Evai, taip pat tokios namų aplinkos, kuri geriausiai tiktų jos asmenybės raidai palaikyti. Galiausiai Lotte nuvyko į Krotoną prie Hadsono ir apsilankė *Amity Hall* – netradiciniuose vaiko namuose, kuriems vadovavo Olga ir Albrechtas Schaefferiai. Juodu patys buvo įžymūs vokiečiai pabėgėliai. Albrechto draugas Freudas vadino jį „mano poetu" ir parašė šiam rašytojui savo paskutinį laišką. *Amity Hall* stovėjo dideliame žaliame sklype su daržu, vaismedžių sodu ir paukštynu. Namuose nuolat gyveno maždaug tuzinas vaikų, jie padėdavo rūpintis sodu bei gyvuliais. Be to, turėdavo patys pasikloti lovas, valytis batus ir padėti patiekti ant stalo valgius. Skirtingomis dienos valandomis vaikai turėdavo kalbėti ne angliškai, o prancūziškai arba vokiškai. (Kai Eva su Zweigais gyveno Bate, Stefanas įsakmiai reikalavo valgymo metu kalbėtis tik prancūziškai, nes tai padės jai išmokti laisvai kalbėti šia kalba.) Lotte pasakojo, kad čia galiojo tik kelios pagrindinės taisyklės, bet jų laikytis buvo verčiama griežtai: būti punktualiems, kartą per savaitę rašyti namo, žiūrėti rankų švaros ir prie stalo paisyti gerų manierų; jokių komiksų, jokio radijo, išskyrus specialias programas, kinas – tik tada, jei rodoma kas nors ypatinga, jokios kramtomosios gumos. Nors Olga su Albrechtu buvo krikščionys, vaiko namų atmosfera nebuvo religinė, jautėsi tik „bendra „krikščioniška dvasia", – pridūrė Lotte. Bet niekas kitas į naujosios vietos galimybes nežiūrėjo taip teigiamai kaip Stefanas. Albrechtas buvo „iš labai geros protestantų šeimos ir puikus rašytojas – visas jo knygas išleido *Insel*", – pastebėjo jis, tarsi kny-

gų leidyba senojoje Zweigo leidykloje būtų buvusi aiškus įrodymas, kad žmogus tinka ugdyti Evą. Kaip dar vieną argumentą Stefanas nurodė, jog pastaruoju metu Albrechtas vis labiau atsidėjęs „filosofinei ir abstrakčiai kūrybai“. Iš tikrųjų jis ne tik doras, bet ir „visiškai ne materialistas“, o jo žmona – „labai protinga, veikli ir motiniška“. Jie gali ja pasikliauti, žadėjo Stefanas; „ji nėra godi ar dalykiška“. Jis pritarė Lottei, palaikančiai mintį, kad Eva mokytųsi „ramioje atmosferoje su anglų, amerikiečių, taip pat keliais – bet tik keliais – žydų vaikais“. Tai padėtų jai įprasti prie paprastos ir kartu protingos gyvensenos, bet likti Senojo Žemyno, o ne Amerikos aplinkoje. Jis džiaugėsi pagalvojęs, kad Eva bus aplinkoje, labiau atitinkančioje jų pačių europietišką sampratą – „griežtumas ir tvarka“ bus suderinta su „protingumu ir kultūra“. Visa tai jiedviem ypač parūpo dėl to, ko nuolat tekdavo prisižiūrėti Niujorke: dėl visuotinio polinkio negalvoti, „pabėgėlių kvailumo ir tikros atjautos trūkumo“.

Zweigas niekada konkrečiai nenurodė, ko, jo nuomone, trūksta Amerikos švietimui, bet man atrodo, kad jis būtų pritaręs analizei, kurią atliko Henry Pachteris, vokietis išeivis, pabėgęs iš Europos ir gavęs profesoriaus vietą universitete. Atsiminimuose Pachteris pasakojo, kaip krimtosi, kad studentai Amerikoje atrodo „neišmanėliai, provincialūs, susirūpinę pažymiais ir sunkiai sudominami visuotinai reikšmingais klausimais“. Bet tik tada, kai jo duktė pradėjo eiti į mokyklą, jis ėmė iš tikrųjų suprasti, „kodėl Amerikos švietimas neskatina žinių troškimo ir jo nepatenkina“. Su Jungtinių Valstijų koledžu susiję keblumai, jo nuomone, prasideda jau vidurinėje ir pradinėje mokykloje. Jo paties švietimo samprata „rėmėsi europietiškuoju elitinės kultūros modeliu, iki kurio, kaip viliamasi, galima pakylėti mases, – rašė

Pachteris. – Atrodo, Amerikoje švietimu siekiama optimumo, o taip nei išvystomas didžiausias elito kultūrinis potencialas, nei masėms suteikiamas maksimumas naudingų ir aktualių žinių." Vienas labiau prijaučiantis stebėtojas apibūdino šių sistemų skirtumą taip: Europoje švietimu siekiama mokytumo, o Amerikoje pagrindinis švietimo tikslas yra pilietiškumas. Vieno politinio emigranto dėstytojo nuomone, tai reiškė skatinti „demokratišką visuomeninę nuostatą ir politinę elgseną". Kitas išeivis reikalavo, kad išeivija pripažintų, jog, nors amerikiečiai „mintinai nemoka *Figaro vedybų*, jie dėl to nėra neišauklėti ar nemokyti. Įsivaizduokite, kad tai šalis, kur žmonės *nori būti geri*. Jie tai dažnai parodo gana netaktiškai, bet, nepaisant veidmainiškų nukrypimų, jie nuoširdūs, nes nori būti geri, tiesūs, padorūs. Jūs Europoje niekur nebuvote matę tokių žmonių, [...] bet menas nėra jų gyvenimo dalis. Tai – jūsų įnašas, už jį jų anūkai jūsų anūkams bus amžinai dėkingi."

„Mano tikslas būtų vieną dieną tapti ne didžiu kritiku ar literatūrine garsenybe, o moraliniu autoritetu", – 1918-ųjų sausį rašė Zweigas Rolland'ui. Šis siekis gali gluminti, bet Zweigas kalbėjo visiškai rimtai, ir pastangos būti pripažintam tarsi kokiu klajojančiu išminties mokytoju, skleidžiančiu pacifizmą, aukštus kultūrinius idealus ir kitus paneuropietiškumo principus, nuo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos iki 1933-iųjų sieja labai įvairią jo veiklą. Šis impulsas pasireiškė ne tik Zweigo kūryboje, bet ir nesuskaičiuojamuose jo surengtuose salonus primenančiuose sambūriuose bei daug kur Europoje skaitytų vis ambicingesnių paskaitų serijoje. Tai, ką skelbė, Zweigas mėgi-

no pritaikyti ir asmeniškai. 1919-aisiais Zalcburge su Friderike įsikraustę į naujuosius namus, jie turėjo susitarti su nelegalių gyventojų šeima – sodininko našle ir jos dviem vaikais, kurie tame name gyveno nuo gimimo. Devyniolikmetis Tonis, Friderikės žodžiais – „prietaringos ir neraštingos motinos sūnus be tėvo", Zalcburge buvo žinomas kaip vienas iš labiausiai netašytų jaunuolių. Prieš dvejus metus Tonis buvo išėjęs kariauti už imperatorių, nukentėjo per sprogimą ir „nuo to laiko jam galvoje truputį pasimaišė".

Naujoms valstybės institucijoms įgavus komunistinio atspalvio ir kilus abejonių dėl pačios privačios nuosavybės idėjos, vaidytis su šiuo jaunuoliu buvo pavojinga. Prieš keletą metų įsivėlusiam į dviračio vagystę ir dėl to nuteistam Toniui dabar grėsė kalėjimas. Kaip rašė Friderike, susidūrus su jaunuoliu jai ir Stefanui kilo „įdomi pedagoginė problema". Stefanas galiausiai pasamdė Toniui advokatą, ir šiam pavyko pasiekti, kad Tonis būtų pripažintas nekaltu. Moteris sutiko kartu su savo ožka persikraustyti į kambarį mieste. Zweigai neilgam pasamdė Tonio seserį kaip tarnaitę, bet ji netrukus mirė nuo tuberkuliozės. Taigi liko tik Tonis.

Zweigai leido jaunuoliui gyventi sodo name, su sąlyga, kad jis neatsives chuliganų – draugijos iš gyvenimo pagrindiniame statinyje laikų. Tačiau netrukus ten prasidėjo siautulingi vakarėliai, kurių metu pasklisdavo „gardūs kvapai", – tai buvo ženklas, kad Tonis įsiliejo į netolimuose kalnuose veikiančią brakonierių gaują. Ir vėl pora nusprendė nesikišti. Tonis prie jųdviejų prisirišo, o tai pasirodė neblogai, nes jis vėliau iškilo iki maištaujančių bedarbių vadovo. Zweigams atrodė visai suprantama, kad, paskatintas tuometinių negandų, Tonis ėmė ieškotis naujos teisingumo

formos ir tapo komunizmo šalininku. Bet jiedviem kėlė nerimą, kad jo karta, siekdama palengvinti visuomenines ir ekonomines sąlygas, nekantrauja pradėti naują kovą. „Stefanas ir aš kiek galėdami padėjome įkarščio apimtoms sieloms, kad nukreiptume jas kita linkme ir nuramintume“, – vėliau rašė Friderike.

Šiuo atveju Zweigas ir naujoji Zalcburgo socialistinė valdžia veikė iš tų pačių paskatų. Užuot suteikusi galimybę leisti laiką kolektyviniuose soduose, valdžia, siekdama, kad bedarbiai nesišlaistytų po gatves, ėmė skatinti kultūrinius pomėgius: jie galėjo užsirašyti į visiems atvirus „rajono mokomuosius kursus“. Buvo įrengtos klasės, jose suaugusiesiems siūlomi nemokami kursai, o Zalcburgo intelektualinio elito šiose naujose įstaigose buvo paprašyta savanoriauti. Ir Zweigas, ir Hermannas Bahras mokė literatūros kursuose. Imdamasis šių pareigų, Zweigas vadovavosi tikėjimu, kad, padėdamas darbininkams suprasti, jog Europos literatūrinis ir kultūrinis kanonas taip pat yra jų paveldėtas turtas, jis malšina potraukį smurtingam radikalizmui ir išlaisvina masių dvasinį potencialą. O Friderike įvadiniuose prancūzų kalbos kursuose mokė daugiau nei septyniasdešimt įvairaus amžiaus ir išsilavinimo mokinių. Deja, mėgindama sustiprinti mokinių bendrystę, ji surengė koncertą, kurio metu jos klasė prancūziškai dainavo „turėjau draugą“, ir taip garsiai, kad priedainis nuaidėjo Zalcacho krantine, ir jį nugirdo keli bedarbiai Zalcburgo kalbų mokytojai. Jie kreipėsi į programos vadovus ir pareikalavo juos priimti mokyti už atlygį, o iš mokinių imti mokestį. Mokiniai negalėjo mokėti, o ankstesnieji mokytojai algos atsisakė. Spaudžiant profesionaliems kalbų mokytojams, sumanymas žlugo.

Neaišku, kas nutiko Toniui, kai Zweigai paliko Zalcburgą, bet

jo istorijos atgarsiai juntami ir paties Zweigo istorijos atomazgoje. Iš tikrųjų atrodo, kad Toni įkūnijo pačią tarpukario Austrijos problemą – žydų „klausimo" atitikmenį. Jis nesugebėjo rasti nuolatinio darbo ir pamažu pradėjo smulkaus nusikaltėlio bei politinio radikalo gyvenimą – iš pradžių veikė savanaudiškai, o paskui – atsižvelgdamas į platesnį visuomenės kontekstą. Ar Zweigo triūsas bedarbių labui paskatino Tonį ketvirtojo dešimtmečio viduryje prisidėti prie socialistų maišto prieš katalikišką fašistinę kanclerio Dollfußo valdžią, – to paties maišto, kuriam nepavykus Austrijoje buvo iš esmės sunaikinta aktyvi kairė, todėl neliko pagrindinės kliūties, trukdžiusios Austrijoje įgyvendinti Hitlerio planus? Ar jis galiausiai atsidūrė kalėjime, ar emigravo? Gal jis buvo vienas iš tų gausių Austrijos socialistų, kurie, vokiškai kalbančio pasaulio darbininkų klasėje išaugus Hitlerio populiarumui, persimetė į nacių pusę? Zweigo draugas Alfredas Polgaras mėgo cituoti dialogą iš Lessingo, kuriame dvasia, paklausta „kas pasaulyje greičiausia?", atsako:

– Perėjimas iš gėrio į blogį.

Kur atsidūrė Tonis? Kokiame kape, kokioje šalyje? Kokį gyvenimą nugyveno, kaip mirė?

Zweigas ir toliau skelbė paneuropietiškumo žinią vis gausesniems klausytojams. Bet jam niekada nepavyko visai atsikratyti nuo paprastų žmonių nutolusio veikėjo įvaizdžio, todėl jo socialinė programa nebūdavo iš tikrųjų priimama, net kai susilaukdavo politinio palaikymo. Kaip pastebėjo vokiečių rašytoja Irmgard Keun, Zweigas visada atrodė esąs „vienas iš tos kilmingos padermės žydų, kurie, plonaodžiai ir pažeidžiami, gyvena nepriekaištingame stikliniame dvasios pasaulyje ir patys nesugeba kenkti". Viena ne tokia pagarbi Zweigo palikimo vertintoja apibūdino jo atsi-

minimus kaip „stiklu pridengtą dvasios istoriją" ir apkaltino, jog jis gyvenęs tokiame „išretintame ore", kad nesuvokęs tiesos, jog masės, apie kurias jis pateikė tokių „gražių apibendrinimų", turi svarbesnių poreikių nei intelektualų „utopinės svajos". Zweigas galėjo sužadinti ne tik prisirišimo jausmus, bet ir, ne vienam amžininkui ir net kai kuriems artimiems draugams, pasipiktinimą.

Hermannas Kestenas pasakojo įvykį, nutikusį 1936-aisiais, kai Belgijos pajūrio miestelyje Ostendėje jis, Zweigas, Josephas Rothas ir Irmgard Keun rado prieglobstį nuo pasaulio įvykių. Jie visą dieną praleisdavo užsidarę viešbučiuose ir dirbdami, o vakarais Zweigo sąskaita patraukdavo į prabangius restoranus ir barus. Per šias išvykas į privilegijuotųjų valdas Rothas mūvėdavo vienintelėmis turimomis nuplyšusiomis kelnėmis. Zweigas atkreipė į jas dėmesį ir sumanė nuvesti Rothą pas siuvėją, kad šis jį išmatuotų ir pasiūtų naujas kelnes. Paaiškėjo, jog sumanymas brangiai kainuos, nes Rothas pareikalavo, kad kelnės būtų sukirptos pagal savitą modelį – jo labai vertinamą senąją Austrijos kavaleristų uniformą. Siuvėjas iš pradžių atsisakė ypatingai sukirpti kelnių blauzdas. Zweigas pinigais palaužė pasipriešinimą, ir kai tą vakarą Rothas pasirodė mūvėdamas naujomis įmantriomis kelnėmis, Zweigas buvo patenkintas.

Kitą dieną Kestenas susitiko Rothą su Keun prekyvietės bare. Priėjo padavėjas ir priešais Rothą pastatė tris taures šviesiaspalvio likerio. Rothas vieną po kitos metodiškai išpylė likerį sau ant švarko, o Keun žiūrėdama plojo rankomis ir džiūgavo.

– Ką tu darai? – paklausė Kestenas.

– *Baudžiu Stefaną Zweigą!* – pareiškė Rothas.

Jis paaiškino Kestenui, jog per vakaro išvyką vilkės suteptą švarką, kad Zweigas susigėstų.

– Tokie tie milijonieriai! Jie nusiveda mus pas siuvėją ir nuperka mums naujas kelnes, bet pamiršta nupirkti švarką, kurį eidami kartu su jais galėtume apsivilkti.

Rothas buvo vienas iš daugelio, kurie, nors kartais tiesiog naudojosi Zweigo dosnumu, manė, jog jis vis dėlto pernelyg turtingas, kad ką nors suprastų. Jiems atrodė, kad vien dėl to, jog skendi tokiuose švelniuose šilkuose, jis yra mažiau jautrus žmogaus būviui.

Labiausiai gniuždančią kaltinamąją išvadą apie Zweigo gyvenimą 1943-iaisiais padarė Hannah Arendt vokiškame žydų laikraštyje *Aufbau*, pradėtame leisti ketvirtajame dešimtmetyje Niujorke. Prieš rašydama Zweigo atsiminimų recenziją, Arendt jau buvo nemažai mąsčiusi ne tik apie tai, kas žydams daroma Europoje, bet ir apie tai, ką žydai padarė sau. *Vakarykščio pasaulio* recenzijoje ji Zweigą ir jo bendražygius apibūdina kaip tipiškus pavyzdžius, rodančius Europos žydijos nesirūpinimą ateitimi.

Kandžiausioje recenzijos vietoje Arendt tvirtina: „Žinoma, Zweigo vaizduojamas pasaulis yra kas tik nori, *tik* ne vakarykštis pasaulis; žinoma, šios knygos autorius iš tikrųjų negyveno pasaulyje, o tik jo paribyje. Paauksuotos šio keisto prieglobsčio grotos buvo labai storos, per jas ten gyvenantieji negalėjo regėti ar suvokti nieko iš to, kas jiems būtų sutrukdę gyvenimo džiaugsmą. Zweigas nė sykio nemini grėsmingiausio reiškinio, po Pirmojo pasaulinio karo ištikusio jo gimtąją Austriją labiau nei bet kurią kitą Europos šalį, – nedarbo." Jei jis ir kiti padebesiais skrajojantys humanistai būtų nusileidę iš savo žavingojo Olimpo pažiūrėti, kas prasidėjus masiniam nedarbui dedasi gatvėse, tvirtina Arendt, jie būtų išvydę tokių žiaurių scenų, kad būtų panūdę tapti politiniais aktyvistais. Jos kritika atliepia Rotho pokštą:

Arendt leidžia suprasti, jog Zweigas nusikalto, nedovanotinai menkai domėdamasis tais, kuriems mažiau pasisekė.

Pagrindą tokiems išpuoliams Zweigas sudarė dėl to, kad neabejotinai buvo nepaprastai turtingas ir labiau nei beveik visų kitų draugijai teikė pirmenybę žinomų didžių menininkų ir aistringų jaunų vyrų poetų kompanijai. Tačiau kaltinimą dėmesio kitiems stoka sunku pagrįsti. Tiesą sakant, nedarbas *Vakarykščiame pasaulyje* nurodytas kaip viena iš Hitlerio patrauklumo priežasčių. Jau seniai prieš nacionalsocialistams ateinant į valdžią Zweigas Rolland'ui rašė, kaip, jo žodžiais, tarsi piligrimas keliavo per Vienos darbininkų klasės rajoną, ir kaip ten įniršo. „Regėdamas neapsakomą skurdą, gniaužiau kumščius, – rašė Zweigas. – Aplink lakstė skarmaluoti vaikai sulysusiais veideliais. O apžiūrinėdamas jų varganas lūšnas, girdėjau signalizuojant prabangias mašinas, žaibo greitumu lekiančias per šį pragarą." Regintį automobiliais iš *Sacher* viešbučio atburzgusius karo spekuliantus Zweigą apėmė toks teisingumo troškimas, kokio dar niekada nebuvo patyręs. „Manau, ši šutvė pasirašo sau mirties nuosprendį", – nusprendė jis. Vis dėlto gniaužti kumščius ir kumščiuoti yra du skirtingi dalykai.

Netiesa, kad Zweigas nematė nedarbo, kurį sukėlė karas, ir net negalima teigti, kad jis visai nesuprato, kokie galios santykiai buvo šios katastrofos pagrindas. Po mirties išleistame jo romane *Permainų svaigulys* kuo atviriausiai imamasi kai kurių šių temų. Bet kai kurių labiau marksistinės pakraipos rašytojų, tokių kaip Brechtas, šūkį „pirmiau ėdalas, paskui moralė!" Zweigas iš esmės apvertė aukštyn kojomis taip, kad nedaug trūko iki „pirmiau švietimas, paskui duona!" Aišku, pirmasis šūkis skamba daug realistiškiau nei Zweigo raginimas žemesnėse klasėse skleisti

aukštosios kultūros pamokas. Bet Hitleris taip pat suvokė, kad socialinės paramos programose iš tikrųjų visada glūdi kokia nors etinė žinia. „Duona *ir* laisvė!“ – skandavo jo pirmieji šalininkai. Naciai dalijo maistą ir aiškino jį imantiems žmonėms, kodėl jie neturėjo maisto anksčiau: būtent, dėl to, kad žydai ir Versalio taikos sutarties autoriai juos ekonomiškai išnaudojo. Vietoje pagarsėjusio Talmudo puslapio, patepto medumi, kad sustiprintų mokinio žinių troškulį*, Hitleris dalydavo duoną, pamirkytą tulžyje, kad paskatintų žmonių troškimą pralieti kraują. Net jei Zweigas, skelbdamas, kad aukštosios kultūros idealų ir tolerancijos ugdymas yra geriausias būdas išvengti visuomenės žlugimo, prašovė pro šalį, neaišku, ar labiau tradicine doktrina sekančiam kairiųjų sparnui nors kiek geriau pavyko slopinti stiprėjantį susižavėjimą nacionalsocializmu. Kaip pastebėjo Friderike, gaila, kad neatsirado daugiau žmonių, sekančių pavyzdžiu, kurį juodu mėgino parodyti auklėdami Tonį ir imdamiesi aktyviai dirbti Zalcburgo rajono mokomuosiuose kursuose. Kalbant apie darbininkus – dauguma vidurinės klasės atstovų reikalavo tiesiog „pamokyti tuos bolševikus“, parodyti jiems, kas čia viršininkas, pasakojo ji.

Iš pradžių Zweigas švaistydavosi žodžiais „pacifizmas“ ir „humanizmas“ taip, kad galėjo kilti nemalonaus abstraktumo įspūdis. Tačiau trečiojo dešimtmečio pabaigoje jis jau turėjo visuomenės permainų planą. Progą sumanytai programai suformuluoti jam suteikė italai: pirmąsyk – Florencijos Senuosiuose rūmuose 1932-ųjų gegužę, kai jis apžvelgė istorines tendencijas, paskatinusias nacionalizmo plitimą, o paskui – tų pačių metų ru-

* Užuomina į viduramžių žydų mokyklų tradiciją.

denį Romoje įvykusioje prestižinėje Voltos konferencijoje. Pastarajai jis sukūrė kalbą „Europos moralinis apvalymas“. Čia Zweigas gavo svarbiausią progą pateikti savo argumentus tarptautinei auditorijai. Senas Zweigo draugas darbininkų klasės poetas Walteris Baueris buvo vienas iš daugelio jaunų jo sekėjų, kurie vėliau ne vienus metus sėmėsi įkvėpimo iš šios kalbos. „Naujo švietimo pagrindas turi būti nauja istorijos samprata, – skelbė Zweigas. – Naujas švietimas turi būti pagrįstas dėmesiu tam, kas, Europos tautoms yra bendra, o ne jų skirtumams.“ Toliau kalboje išsamiai aptariama rašytojams, menininkams ir muzikantams, „visiems mums, priklausantiems dvasinei bendrijai“, tenkanti pareiga padėti rodyti jaunimui kelią, atskleisti, kaip visi didieji kiekvienos šalies laimėjimai padėjo siekti bendro idealo. „Mes, vyresnieji, privalome parodyti, kad, žavėdamasis kitais, žmogus ne sekina savo dvasines jėgas, o sukaupia jų daugiau.“ Zweigas tvirtino, kad tikėtis atgauti jaunystę gali tik tas, kuris išmoko kurstyti savo įkarščio liepsną aistringa parama kitiems.

Zweigas konstatavo, kad epochos liga yra tam tikra manija kartoti. Visa politinė įtampa ir masinė neapykanta, kurias jo kartos atstovai slapta puoselėjo nuo pat Didžiojo karo, tiesiog buvo nukreiptos į naujus objektus: nebe išorinius priešus, o į visuomenės grupes šalies viduje. Padėtį pablogino propaganda ir ekonominis nuosmukis. Bet, patarė Zweigas, nuodus dar įmanoma pamažu išvalyti švietimu. Mokymo programos mokyklose galėtų būti pakreiptos kita linkme: būtų galima sutelkti dėmesį ne į politinę ir karo istoriją, o į kultūrinio švietimo programą, kuri paaiškintų bendras Europos tautų pastangas kurti „didžiulius nuostabius dvasios rūmus“. Jis ragino įsteigti tarptautinį universitetą su skyriais daugelyje Europos sostinių.

Priešindamasis austrų politikų – pradedant šalies Socialistų partijos didžiuoju vadovu Victoru Adleriu ir baigiant Theodoru Herzliu bei Adolfu Hitleriu – mėginimui paveikti masių psichologiją įtraukiant jas į spektaklį, kurio idėją visi šie politikai sau pritaikė iš Wagnerio estetikos, Zweigas įrodinėjo, kad reikia pasišalinti ir mokytis. Galiausiai atsisakęs savosios įkarščio etikos, jis skatino *suprasti,* o ne įsitraukti. Zweigo abipusės tolerancijos programa buvo kvietimas visus ugdyti kaip kosmopolitus, lavinti kiekvieno skonį.

Po karo prisiminęs šią kalbą, Baueris svajingai išsakė troškimą, kad Zweigas „dabar stotų priešais sutrikusius mūsų dienų jaunuolius ir jaunuoles" ir pakartotų tai, ką kalbėjo tada. Tačiau beveik neabejotina, kad Baueris žinojo, jog Zweigas iš tikrųjų nestovėjo net ir prieš Romos klausytojus. Įspėtas, kad tarp konferencijos klausytojų bus įžymių nacionalsocialistų, tokių kaip Goebbelsas ir Alfredas Rosenbergas, Zweigas pasiteisino turįs kitų įsipareigojimų ir susitarė, kad paskaitą perskaitys jo atstovas. Netrukus po konferencijos pats Baueris pradėjo šešerius metus trukusią tarnybą nacių kariuomenėje. Jaudina mintis, kad svarbiausia Zweigo kalba apie kultūrų tarpusavio supratimą 1932-aisiais nuskambėjo didingoje fašistinės Romos salėje, bet ne mažiau skaudu, kad ją sakė kito žmogaus lūpos, tarsi Zweigas jau būtų tapęs vaiduokliu.

Visuose Zweigo laiškuose viena liūdniausių vietų yra mėginimas paaiškinti Lottės šeimai, kodėl jis mano, jog pragmatiška švietimo programa, į kurią juodu galiausiai užrašė Evą, yra tinkama. „Būsimame pasaulyje, – tvirtina Zweigas, – reikės būti

naudingam, patikimam ir nepriklausomam, tai nebus pasaulis svajokliams, ir kuo anksčiau ji suvoks, kad reikia mąstyti savarankiškai, tuo geriau jai bus. [...] Vis aiškiau matau, kad viską reikia daryti pačiam." Amerikos masinė kultūra, atrodo, pamynė Zweigo orumą, o jo didžioji švietimo programa pakelti masių kultūrinį lygį žlugo – kaip tik tada, kai ši kultūra jam priminė grėsmę, su kuria kovoti jis ir buvo sukūręs savo planą. Arendt pliekė Zweigą, kad jis niekada nebuvo palikęs savo auksinio narvelio, tačiau į Zalcburge, savo terasoje, susikurtą prieglobstį, tęsiantį Atėnų mokyklos tradiciją, jis vis tik mėgino atsivesti ir tų, kuriems sėkmė šypsojosi mažiau. Bet galiausiai ten tiesiog nebeužteko vietos. O tai, kas jam liko žlugus šiam prieglobsčiui, buvo labai panašu į klasikinę amerikietišką saviklíovą, – nors Zweigas to niekada neįstengė pripažinti.

Praėjus dvejiems metams nuo tada, kai Zweigai paliko Osiningą, Amerikos knygynuose pasirodė *Vakarykštis pasaulis*, o miestelyje atsirado ženklų, kad iš Europos kai ko pasimokyta, – bet buvo išmokta ne estetinė pamoka, kurią kitiems troško duoti Zweigas. Vietinė žurnalistė rašė, kaip pro Osiningo vidurinę mokyklą nesenkančiu srautu žygiuoja uniformuoti vyrai. Mokykloje, pasakojo ji, įsigaliojo „nauja tvarka". Mokiniams atsirado pamokų pagrindinėmis karo temomis. Marširavimas tapo fizinio lavinimo programos dalimi. Už mokyklos esančioje sporto aikštelėje prasidėjo karinės pratybos. O Pagrindinėje gatvėje, kaip rašė žurnalistė, „praėjo prikrautų prekybos centrų vežimėlių laikas. Dabar, kai mėsa ir konservai normuojami ribojant daviną vienam asmeniui, o kava, cukrus, skrybėlės ir batai tiesiog normuojami, nebeperkama išlaidžiai ir neprotingai. Mes pripažinome, kad tai yra demokratiškas būdas laimėti karą."

Devintas skyrius

KITAS ŠLAITAS

Mintyse srautu atgyjant praeities įvykiams, Stefanas Zweigas vaikštinėjo pirmyn atgal po ankštą vasarnamį su trimis frontonais, primenančiais raganų skrybėles. „Neturiu ką papasakoti, išskyrus tai, kad čia nepaprastai ramu, o aš sunkiai ir beveik be perstogės dirbu“, – rašė jis Huebschui. Iš atostogų grįžo kaimynai. Vaikai išvyko į stovyklą, o kariuomenėje tarnaujantys jaunuoliai grįžo atostogauti iš toli pietuose esančių fortų. Praūžusios per miestelį, vasaros audros nutraukė telefono ir elektros laidus; upėje apvirto burvaltės. Liepos viduryje Stefanas ėmė klausti savęs, ar tęsti atsiminimus po penkiasdešimtojo gimtadienio. „Esi visai teisus, – pasakė jis Huebschui. – Trečia dalis yra tai, ką žydai vadina *Gegeifer*, nuolatinis skundimasis ir kaltinimas, ir aš svarstau, ar nebūtų geriau užbaigti knygos epilogu.“ Britus nugalėjo Sirijos fronte, jie patyrė baisių nuostolių Italijoje. Imta aršiau bombarduoti Maskvą. Sing Singo viršininkas pasiuntė du paskutinius žudikus ant elek-

tros kėdės ir po dvidešimt vienų metų išėjo į pensiją. Vietinio užmiesčio klubo renginyje vora jaunų moterų pavertė žąsies žingsnius seksualiu šokio numeriu. „Atrodo, karas vis labiau tampa įprastine gyvenimo forma“, – pranešė Stefanas leidėjui.

Visą dieną iki pat vėlumos pašėlęs *Remington* mašinėlės tauškesys sklido kiaurai sienas, veržėsi per zvimbiančių vabzdžių debesis. Kartais Evai tekdavo padėti surikiuoti rankraščio puslapius. Kai kada to būdavo paprašoma ir vienos iš Friderikės dukterų. *Keturi šimtai puslapių per kelias savaites.* Jie jau turėjo pirmojo autobiografijos rankraščio pabaigą, ir Stefanas pamažu pradėjo svarstyti darbinį knygos pavadinimą: *Trys mano gyvenimai.* Savo vertėjui į ispanų kalbą jis pasiūlė *Šios dienos praėjo* ir *Nesugrąžinami metai.* Laiškuose Huebschui Zweigas atmetė kitus variantus: *Mūsų karta* ir sentimentaliai beviltišką *Europa buvo mano gyvenimas.* Jis prisipažino esąs „nepaprastai prislėgtas“. Pastarieji septyneri metai buvo „vienas vargas“, jis dirbo kaip „septyni velniai, nė sykio neišeidamas pasivaikščioti ir beveik visai nepalikdamas namo“. Septyneri metai nerimastingų klajonių; septyni velniai, septintąjį 1941-ųjų mėnesį Ramapų kelyje nr. 7 genantys jį pirmyn. Zweigui nerūpėjo išleisti knygą kada nors artimiausiu metu, bet jis buvo patenkintas suvokęs, kad dar gali dirbti be atvangos, tarsi apimtas transo. „Norėjau užbaigti ją dar prieš nuspręsdamas, kada išvyksiu, todėl padariau neįmanomą dalyką“, – pranešė jis.

Knyga kai kur dvelkia įkarščiu, nes buvo parašyta kaip desperatiškas kreipimasis į kartą, kuri dar nėra paveldėjusi žemės. „Tas, kas nuolat ėjo per šį laiką arba, tiksliau, buvo genamas ir pjudomas, – tik retkarčiais galėdavome atsipūsti, – išgyveno daugiau istorijos, negu kuris nors jo protėvis, – rašė Stefanas

apie laikotarpį, kuriame pats tebegyveno. – [...] Bet jei savo liudijimu būsimoms kartoms perduosime bent mažytę kruopelytę tiesos iš jos griūvančio statinio, tai reikš, kad mes gyvenome ir kūrėme ne visai veltui."*

Ši knyga yra ateičiai skirtas laiškas butelyje. Knygos struktūros – jos epizodų žemėlapio, pramanų ir spragų – raktas yra ryžtinga Zweigo nuostata perduoti ateities statytojams dokumentą, kuriuo jie iš tikrųjų galėtų *naudotis*, lyg kokį elegišką vadovą, paaiškinantį, ką atkuriant naują visuomenę iš griuvėsių reikėtų daryti ir ko ne. Iš tikrųjų *Vakarykščiame pasaulyje* matyti paskutinis Zweigo šviečiamosios misijos gestas. Kritikai peikė knygą dėl to, kad joje sentimentaliai vaizduojama intelektualų bendruomenė, kuri, Zweigo padedama, susibūrė jo namuose Zalcburge. Bet aš manau, kad į tai, kas joje vaizduojama, turėtume žiūrėti bent jau kaip į fotografijas, įamžinančias skirtingus galimus kelius, nors ir nelaikyti tų paveikslų visai normatyviniais. Štai Zweigas sako: kai tokio tipo paribio situacijoje, tautų sandūroje, įvyksta toks dialogas tarp tokiam tipui atstovaujančių menininkų, intelektualų ir filantropų, iš to galima nusižiūrėti pavyzdį. O kitomis scenomis jis konstatuoja, kada buvo pasukta klaidinga linkme. Pažiūrėkite, kaip propaganda stiprina rasizmą ir karo karštligę, sako jis. Zweigui rūpi ne atskleisti asmenines silpnybes, kaip daro Rousseau, bet veikiau papasakoti, ką jis su bendražygiais mėgino kurti priešindamasis chaosui. Iliuzijos ne naikintinos, o skatintinos, nes tik vaizduotės jėgos gali sužadinti žmoniškesnės ateities viziją.

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 24.

Tą vasarą Friderike dažnai sėdėdavo su Stefanu Ramapų kelio namo verandoje, prisimindama jųdviejų bendrą gyvenimą, o Stefanas užsirašinėdavo. Ji pradėjo čia lankytis tuoj jiedviem atsikrausčius. Mat, likimui panorėjus, ji taip pat atsidūrė Osininge, nors miestelis jokiu būdu nebuvo pabėgėlių centras. Nors skyrybos buvo skaudžios, juodu niekada ilgesniam laikui nenutraukė ryšių. 1941-ųjų sausį pasiekusi Ameriką, Friderike gana greit atsitiktinai susidūrė su Stefanu Niujorke, Britanijos konsulate. Vėliau jie periodiškai matydavosi – tiek didesniuose išeivijos sambūriuose, tiek asmeniškiau per pietus.

Stefanui patiko, kad Friderike yra arti ir jis gali pasitikrinti atsiminimus lygindamas su tuo, ką prisimena ji. O jai buvo malonu taisyti buvusį vyrą dideliais ir mažais klausimais. Friderike mėgavosi mintimi, kad dabar būtent *ji* gali didžiuotis viešumoje atliekamu vaidmeniu: dirba įvairiuose pabėgėlių komitetuose ir draugauja su įtakingomis moterimis, tokiomis kaip Erika Mann ir Alma Werfel. Tai ji, išsinuomojusi butą Grenič Vilidžo menininkų kvartale, gyveno nepriklausomos bohemos atstovės gyvenimą. Vos Friderikei atsikrausčius, Stefanas ją ten aplankė. „Bute, įrengtame kaip įmanoma paprasčiau, jis aiškiai pasijuto kaip namie ir pasiliko ilgam, – rašė Friderike. – Dabar viskas apsivertė aukštyn kojomis: tai aš, nors ir ne savo noru, gyvenau „studentiškoje laisvėje“, kurios jis anksčiau troško.“

Lotte jautė, kad Friderike, galinti padėti Stefanui atgaivinti praeitį, yra laukiama. Tiesa, pripažino Lotte savo šeimai, jai tai atrodo keista, bet jos atžvilgiu jų santykiai dabar buvo geri. „Ponia Zweig nr. 1“, kaip ją juokais vadino Lotte, atrodė nuoširdžiai susirūpinusi Evos gerove. Brolis ir brolienė įspėjo ją dėl „pirmųjų ir antrųjų žmonų ir vyrų santykių, bet visa tai atrodo visiškai

natūralu ir normalu". Galbūt tai kažkaip susiję su dideliu jųdviejų amžiaus skirtumu, svarstė Lotte.

Tačiau liepai įsibėgėjus pati Friderike ėmė atvirai baisėtis tuo, ką matė vykstant Ramapų kelyje. Akstindami vienas kitą, Stefanas su Lotte įsidirbdavo iki audringų „darbštumo proveržių", rašė ji. Vienintelė pertrauka, kai vargšė mergina galėdavo atsitraukti nuo mašinėlės, būdavo sekinanti kelionė į Manhataną ir atgal. Ten Lottei vis dar buvo leidžiamos injekcijos, kurios, kaip jai sakė gydytojas, turėjo suteikti imunitetą astmai, – nors jos būklė vis blogėjo. Friderike Stefanui pasakė, kad jam negalima ir toliau dirbti taip sparčiai: to per daug ir jam, ir Lottei. Bet į visus jos prieštaravimus Zweigas atsakydavo tik tiek, kad įsitraukti į darbą yra veiksmingiausia priemonė nuo Lottės astmos priepuolių, leisdamas suprasti, kad ryžtas, kurio reikalauja šis triūsas, atbaido ir ligą.

Friderike matė, kaip Lotte įtempia visas jėgas, kad neatsiliktų nuo žvėriškos Stefano spartos. „Kaip ir daug kitų neįgaliųjų, ji buvo ypač tvirtai nusistačiusi įtikinti save ir kitus savo pajėgumu", – rašė Friderike. Juodu silpnino vienas kito dvasinį ir fizinį atsparumą. „Beveik šešiasdešimties metų vyras ir trapi moteris tikėjo, kad gali išvengti epochos sunkumų slėpdamiesi už besaikio darbo priedangos", – pareiškė ji. Per didžiausius vasaros karščius nuo aštuonių iki devynių valandų per dieną juodu užsidarę plūkėsi prie jo gyvenimo istorijos.

Bet Lottę dirbti su Stefanu visada skatino sąmoninga bendrystės nuostata, o ne silpnadvasės paklusnumas. Ji labai gerai suprato, kokia rimta padėtis klostosi. „Retkarčiais privalau parašyti laišką, kurio Stefanas prieš man išsiunčiant „necenzūruotų", – trečiąją liepos savaitę pranešė Lotte šeimai. – Dabar šiek tiek nerimauju dėl jo, jis prislėgtas", – pripažino ji.

Už šių žodžių slypi labai daug. Klajokliškas gyvenimas, nuolatinės abejonės, „karo, dabar virstančio tikromis masinėmis žudynėmis, tikrovė, ir tai, kad šis karas, atrodo, niekada nesibaigs, slegia jo sielą", – rašė ji. Keliomis eilutėmis ji leidžia suprasti, ką reiškia būti prisirišusiai prie žmogaus, kuris kankinasi iš sielvarto. „Tikiuosi, ši nuotaika greitai praeis, ir norėčiau būti panaši į tuos žmones, kurie gali kalbomis kitus pralinksminti ir kažkaip įkvėpti drąsos bei vilties, – tęsė ji. – Tačiau esu tokia, kad galiu iškęsti bet kokį gyvenimą, nesiskųsdama ir nesigailėdama savęs, bet negaliu savo žodžiais pataisyti jį dabar apėmusios nuotaikos. Galiu tik laukti, kol jis pats jos atsikratys, o anksčiau jam tai paprastai pavykdavo." Iš jos Stefanas gauna kitką: ji nepalieka abejonių, jog jis, kad ir ką darytų, nebus vienas. Ir nors Lotte taip smerkia save, ji žino, kad šis ištikimybės pažadas rodo ne silpnumą, o įsipareigojimą. Kad ir kur jis eitų, ten eis ir ji.

Nors Lotte tvirtino, kad paklūsta jo dvasinės būsenos įsakymams, ji ėmė prašyti šeimos susisiekti su Stefano leidėjais Britanijoje ir įkalbėti atsiųsti rankraštį apie Balzacą, kurį Stefanas buvo pradėjęs jiedviem gyvenant Anglijoje. „Stefanas sako, kad nenori jo, bet esu tikra, kad, užbaigęs dabartinį darbą, bus visai patenkintas, kai jį gaus arba sužinos, kad rankraštis yra jam pasiekiamas *Viking Press* leidykloje", – rašė ji.

Per tolesnius mėnesius Lottės pastangos gauti Stefanui jo rankraštį apie Balzacą darėsi vis atkaklesnės. Ji suprato, kad Stefanas puls dirbti, nepaisydamas, kaip elgsis kiti. Bet buvo svarbu, į kokią knygą jis įsitrauks, nes nuo to, apie ką Stefanas rašė, priklausė, kokiu emociniu atspalviu jis persiimdavo. Balzacas, kad ir kokių negandų būtų patyręs, buvo milžiniška gyvybinė jėga. Jei

Stefanas vaizduotėje taptų šiuo rašytoju, galėtų vėl patikėti savo kūrybine galia. Gali būti, kad tas pats postūmis iš dalies paskatino Lottę pateikti ir kitą prašymą: kad jos šeima atsiųstų visų Stefano kūrinių bibliografiją. Gal ji norėjo savo vyrui aiškiai parodyti, kad jo literatūrinio produktyvumo mastas prilygsta Balzaco. Iš tikrųjų Stefanui niekada nekilo rūpesčių dėl tempo, – visa bėda, kad jis nebetikėjo, jog jo kūryba yra kokios nors didesnės visumos dalis. Lotte stengėsi įtikinti Stefaną, kad patys jo žodžiai yra lyg statinys, iškilęs virš niūrios epochos gaisravietės.

Paskutinėmis Osininge praleistomis savaitėmis Lottės pastangos suteikti Evai vis daugiau žinių buvo lyg vis uolesnio Stefano darbo prie atsiminimų atspindys. Dar vienas knygos puslapis. Dar viena pamoka mergaitei. Jis kuria *Vakarykštį pasaulį*, o Eva mikrokosme įkūnija rytdienos pasaulį. Paskutinę liepos dieną Lotte šeimai pranešė, kad gali parašyti tik kelias eilutes, „yra užsiėmusi, nes prižiūri Evą, kai ji rašo, mezga, spausdina, taip pat tarnaitę, kuri pirmą kartą mėgina pagaminti bulvių salotų (vis dėlto ypatingas valgis jūsų vaikui)“. Skamba taip, tarsi Ramapų kelio namas nr. 7 būtų virtęs vieno kambario mokykla. Tą pačią dieną Hannai ir Manfredui Altmannams parašė ir Stefanas. Jis paminėjo, kad tikėjosi prišnekinti Evą parašyti jiedviem kelias eilutes, bet čia pat liovėsi skųstis šia sena bėda: „Ne, jai dabar tikrai patinka rašyti, ji yra didelė ir protinga mergaitė“, – pripažino jis, užsimindamas, kad jųdviejų darbas su Eva baigtas. Greitai juodu užbaigs savo kelionės planus, pareiškė Zweigas. Atsižvelgiant į dabartinę nežinią, gali būti, kad juodu visai neišvyks, teigė jis. „Žinoma, mudu kiek įmanydami stengsimės po kurio laiko čia

grįžti; ko aš noriu, ir labai, – tai truputį pailsėti, o Niujorkas tam ne vieta. Sunkiai dirbau ir noriu trupučio *dolce far niente**."

O tada – tarsi ištisus mėnesius būtų lėkę aukštyn išklerusiu „linksmųjų kalnelių" vagonėliu, drebančiais bėgiais šiurpulingai kildami į aukščiausią atrakciono viršūnę, – Lotte su Stefanu staiga atsidūrė pačiame viršuje ir akimirksniu krito žemyn, nudardėjo kitu kalnelio šlaitu. Beveik gali girdėti, kaip ji mintyse klykia, kai juodu mostaguodami iškeltomis rankomis krinta tuštumoje. Nepraėjus nė savaitei nuo tada, kai Lotte parašė šeimai, kad entuziastingai moko Evą įvairiausių dalykų ir plūkiasi prie Stefano rankraščio, juodu staiga nutraukė nuomą Ramapų kelyje ir grįžo į Manhataną.

Pirmosiomis rugpjūčio dienomis Lottės ir Stefano pašnekesiai turėjo būti skaudūs. Baisu pagalvoti, kaip juodu vaikštinėjo pirmyn ir atgal, nemigo, bejėgiškai, skausmingai mėgino vis iš naujo persvarstyti savo likimą ir įsivaizduoti ateitį, kaip tame namelyje bandė ir bandė rasti išeitį, prabildavo čia garsiau, čia tyliau, kaip vis iš naujo peržvelgdavo dešimt tūkstančių neįmanomų galimybių: ką daryti toliau? Ir visas tas beviltiškas alternatyvų svarstymas nė per plauką nepadėjo jiedviem pasukti iš kelio, kuriuo juodu buvo priversti judėti. Vos tik išsivadavę iš kerų, kuriais buvo apžavėti dieną naktį nesibaigiančio triūso prie atsiminimų, Lotte su Stefanu Amerikoje neteko prieglobsčio.

Rugpjūčio šeštąją Lotte motinai parašė, kad juodu grįžo į *Wyndham* viešbutį ir dar nėra nusprendę, ką daryti, ir ar tikrai grįš į Braziliją. Tą pačią dieną ji broliui ir brolienei pranešė: „Jau beveik apsisprendėme, ir jei nenutiks nieko netikėta, 15-ąją iš-

---

* saldaus nieko neveikimo (*it.*)

vyksime į Rio. Na, kai gausite šį laišką, iš telegramos jau žinosite, kaip galiausiai buvo.“ Mintys apie viską, ką reikia padaryti ruošiantis kelionei, – apie tvarkytinus reikalus, visus dokumentus, marias rūpesčių, – slėgė ją sunkiu slogučiu. Prieš išvykdami juodu pasimatė su Eva. „Žinoma, jai gaila, kad mudu iškeliaujame, bet *Amity Hall* ji jaučiasi taip gerai, kad iš tikrųjų mudviejų nepasiges“, – žadėjo Lotte. Būdami Osininge, juodu galėjo su ja ilgiau pabūti pas Schaefferius, ir Lotte sakėsi turėjusi progą įsitikinti, kad ponia Schaeffer Evą iš tikrųjų myli ir nelaiko jos vien vaiko namų gyventoja. O kad Eva myli ponią Schaeffer, juodu jau žino, priminė Lotte. Jos laiškas nutrūksta, darosi fragmentiškas ir subyra į elipses. „Žinoma, buvo gaila taip skubiai ir taip anksti palikti Osiningą, bet turime nedaug laiko – laimė – pažvelgti atgal ir apmąstyti, kaip būtų buvę gražu, jei... Daug kas būtų buvę gerai, jei ne...“ Tame pačiame puslapyje Stefanas užrašė pastabą: „Turime tiek daug padaryti ir viskas taip sunku. Nežinome, ar galime išvykti, nes jei dar kas atsitiktų!.. Matėmės su Eva, ji paaugo ir yra puikios nuotaikos. Ji ten dabar jau svarbus žmogus, tuose namuose visų mylima, ją ypač mėgsta net ponas Schaefferis.“ Eva, kuri, Stefano žodžiais, „paaugo“, buvo vienuolikmetė.

Rugpjūčio vienuoliktąją Lotte motinai pranešė, kad juodu turi bilietus ir beveik visus reikalingus dokumentus. Tikriausiai išvyks per kelias dienas. Dėl Evos ji neketino jaudintis. „Turbūt jos pasigesiu labiau nei ji mudviejų, nors ir kaip ji mudu mėgtų.“ Pastarosiomis dienomis Lotte ir Stefanas su ja dažnai matėsi ir žadėjo dar kartą pasimatyti prieš išvykdami. Gaila iškeliauti beveik per jos gimtadienį, bet Lotte stengsis palikti kokią nors gražią dovaną, o *Amity Hall* jai bus surengtas pokylis. Gaila iškeliauti, kai juodu galiausiai prisitaikė. Gaila išvykti taip greitai.

Gaila leistis į kelionę vieną dieną prieš Evai sulaukiant dvylikos. Gailesys vijo gailesį.

Visą paskutinę savaitę juodu dieną naktį *Wyndham* viešbutyje priimdavo svečius: pasipylė atsisveikinti norinčių bėglių ir politinių emigrantų srautas. Tarp jų buvo ir vokietis Joachimas Maassas, vienas iš jaunų rašytojų, kuriuos Zweigas palaikė karjeros pradžioje. Maassas buvo plačiaveidis, storalūpis, pailgomis siauromis akimis ir iškilia apvalaina kakta, panašia į portreto rėmus, pripildytus kylančios tešlos. Didelė peteliškė, tapusi Maasso skiriamuoju ženklu, darė jį panašų į svarbų nusikaltėlių pasaulio veikėją, bet jis buvo linksmo, mielo būdo, labai gerbė Zweigą, o Londone buvo susidraugavęs su Lotte. Telegrama, kurią pasiuntė į Holjoko Kalno koledžą, Zweigas pakvietė jį atvažiuoti į miestą atsisveikinti.

Maassui atvykus, Zweigas kaip tik lydėjo iki durų Bertholdą Viertelį. Gretimame kambaryje spausdino Lotte. Maassas prisiminė, kad, Vierteliui išėjus ir užvėrus duris, Zweigas atrodė visiškai sutrikęs, trynė delnus, stengdamasis atgauti seniau įprastą linksmumą, bet jį vis pagaudavo rūpestis ir nerimastis. Pasirodžius Lottei staiga prašneko:

– Nagi, vaikai, ką dabar darysime? Eime, ką nors suvalgysime!

Jie patraukė į netoli viešbučio veikiantį vienietišką restoraną. Bet valgis nesuteikė Zweigui malonumo. Stiprus auksaspalvis vynas, toks šaltas, kad aprasojo taurė, nepradžiugino. Po kelių gurkšnių Zweigas nustūmė taurę šalin. Tada, pastūmęs nuo savęs ir lėkštę, su jam nebūdingu įniršiu pratrūko keikti su savo priverstinės kelionės reikalais susijusią biurokratiją, kvailas pasų tarnybas, bukapročius muitinės tarnautojus.

– Bet, Stefanai, – tarė Maassas kiek galėdamas nerūpestingiau, – net Dievas, jei dabar leistųsi į kelionę, turėtų užsiimti šiais reikalais.

– Bet kodėl? – prapliupo Zweigas. – Kam? Kam reikia visų šių nesąmonių... šios bjaurasties?!

Lotte mėgino nusišypsoti. Uždėjo delną jam ant rankos. Jis vėl užvirė:

– *Visa tai niekai!*

O tada, purtydamas galvą ir kaire braukdamas per kaktą, staiga visiškai atitraukė savo kėdę nuo stalo, šalin nuo jų, ir kol Lotte su Maassu toliau valgė, sėdėjo vienas.

Šis vaizdas įsirėžė Maassui į atmintį: Stefanas Zweigas, tas epikūrietiško etiketo pavyzdys, Manhatano austriško restorano viduryje atskirai įsitaisęs ant kėdės, užsikėlęs koją ant kojos, be perstogės sau linguodamas, mindžikuodamas, vieną į kitą sumušdamas rankomis, – tomis dailiomis, grakščiomis, nepriekaištingomis rankomis, – nepatenkintu žvilgsniu klaidžioja po kambarį.

Maassas, mėgindamas pakeisti nuotaiką, paklausė Zweigo, kaip jam einasi *Vakarykštis pasaulis.*

– Baigta. Viskas, – tarė jis. – Ir, tikėk manimi, man negera nuo jo.

– Stefanas perdegė, – sumurmėjo Maassui Lotte. – Per daug dirbo.

– Matau, – atsakė Maassas.

Stefanas spoksojo į juos nuo savo atokesnės kėdės.

– Ar jau pavalgėte? Tada galime eiti.

Vasaros tvankumoje einant tamsia gatve atgal Zweigas nuolat išsiveržbeing per pusę žingsnio pirmiau Lottės ir Maasso, tarsi jųdviejų šalia net nebūtų. *Wyndham* viešbučio fojė jis pareiškė:

– Man reikia nusnausti. Eikite į barą, išgerkite. Bet prieš išvykdamas ateik atsisveikinti.

Tada linktelėjo ir dingo lifte.

Lotte su Maassu atsisėdo prie staliuko tamsiausiame baro kampe. Ji buvo sugniuždyta.

– Nežinau, kas jam, – tarė ji. – Tikrai nežinau. Jo būklė nėra gera.

– Išties, – sutiko Maassas. – Negera.

– Bijau, – pasakė Lotte.

Per tolesnį jųdviejų pokalbį, prisiminė Maassas, išryškėjo sielvartinga neviltis. Su Lotte kildamas liftu jis tesugalvojo pasakyti:

– Džiaugiuosi, kad esi su juo. Tai padeda.

– Kurgi ne, – tarė ji. – Ką galiu dėl jo padaryti? Tegaliu priversti jį temptis mane kartu.

Kai juodu įėjo į miegamąjį, Zweigas apsivilkęs skaisčiai baltą pižamą drybsojo ant lovos ir skaitė knygą. Priėjus Maassui, padėjo knygą į šalį ir atsisėdo ant čiužinio krašto. Jis atrodė visiškai persimainęs, kalbėjosi su už save jaunesniu Maassu kaip senais laikais, klausinėjo, ką šis ketina rašyti, juokavo apie užkariautas jaunų gražuolių širdis. O paskui netikėtai ir labai jausmingai prabilo apie Brazilijos, kur jautėsi beveik kaip namie, svetingumą ir grožį.

Galiausiai Maassas turėjo atsisveikinti. Galbūt prieš kelias valandas stojusi tamsa buvo tik laikinai užslinkęs debesis, pagalvojo jis. Kai Maassas jau visai norėjo žengti pro duris, Zweigas nelauktai šūktelėjo:

– Klausyk, drauge! Gali pasiimti mano mašinėlę. Man jos nebereikia.

Maassas buvo priblokštas.

– Nebereikia?

– Noriu Lottei nupirkti naują, – paaiškino Stefanas. – Nenorime tampytis šios su savimi.

Maassui pasirodė, kad taip būtų sulaužytas kažkoks svarbus rašytojų prietaras: nepalikti rašomosios mašinėlės, kuria buvo išspausdinta tokia gausybė rankraščių, – įrankio, padėjusio rašytojui susilaukti tokios sėkmės ir šlovės.

Maassas užprotestavo.

– Tiesiog paimk, – tarė Zweigas. – Ji dar gana gera. Imk ją kaip dovaną už tai, kad mane aplankei.

Apniktas blogos nuojautos, Maassas paėmė iš Zweigo *Remington* mašinėlę, kuria buvo išspausdintas *Vakarykštis pasaulis*.

Keturioliktąją, dieną prieš išvykdami, jie su René Fülöpu-Mileriu nuvažiavo į Krotoną aplankyti Evos. Kaip juokavo Lotte, mergaitei pakankinti jie atvežė poniai Schaeffer didžiulę krūvą paketų – gimtadienio dovanų, sveikinimo laiškų bei knygų nuo šeimos Anglijoje. Nors Evai jau seniai buvo metas gulti, Lotte su Stefanu dar ir pasičiupo taip sutrikdytą mergaitę į naktinę išvyką į Osiningą – „atsisveikinti su ponia Zweig nr. 1“, o iš ten nusivežė į vieną mėgstamiausių užkandinių – galbūt į *Kipp's* su antrame aukšte prasidedančiomis baltomis jonėniškosiomis kolonomis, kurios pastato stilius labiau nei visų kitų esančių Pagrindinėje gatvėje panėšėjo į klasikinį, arba į *Ankerson's* su ilgu gazuotų gėrimų automatu. „Kokakola ir ledai pusę dešimtos! Tikiuosi, ji niekada nepamirš, kad mudviem išvykstant įvyko kažkas gero, ir per daug nesirūpins“, – laiške apsakė norą Lotte.

„Mudviem buvo taip gaila palikti ją“, – pridūrė Stefanas, kai juodu grįžo į miestą. Bet Brazilijoje, kur kalbama kita kalba, versti Evą pradėti iš naujo būtų buvę per daug – „tuo labiau, kad mudviem kilo įspūdis, jog ji ten jaučiasi visai gerai ir yra labai laiminga. Ponas Schaefferis – visiškai patikimas, o naujieji namai – tikra svajonė.“ Pats jis pareiškė tenorįs „pamiršti viską, ką turėjau, ir visą ankstesnį save, ir pamėginti vėl rašyti naujas knygas vietoj senų ir pamirštų“.

Išaušo lietinga ir vėjuota rugpjūčio penkioliktoji – diena, kai į jųdviejų laivą buvo laipinami keleiviai. „Mudviem visai nelengva ant širdies, nežinome, kada grįšime, – laiške rašė Stefanas. – Galbūt Brazilija savo grožiu padės mudviem, – bet man kyla vis daugiau abejonių, ar kada dar pamatysiu Batą.“ Kartais jiedviem ateidavo mintis grįžti į Angliją, kartojo Stefanas, bet jam atrodė, kad niekada nebeturės tikrų namų. Jei juodu būtų kaip kiti imigravę į Ameriką, būtų galėję pradėti naują gyvenimą, „bet mane varžė mano tautybė, sudariusi ir dar sudarysianti mudviem daug rūpesčių“. Jis dar kartą pareiškė norįs tik vieno: kad Manfredas su Hanna pamatytų savo dukterį „užaugusią ir mielą kaip niekad. [...] Žinau, kad yra milijonų milijonai tokių kaip mes, bet kiekvienas gyvenime patiria savo.“

Jis atkreipė dėmesį, kad Lottei bent jau fiziškai geriau, ir galbūt Brazilijoje jųdviejų gyvenimas bus ramesnis – kad tik nebereikėtų gyventi kaip klajokliams! „Jei žinočiau, kad galiu ten pasilikti, Brazilijoje norėčiau gyventi negrų lūšnoje“, – tvirtino Zweigas. „Jaunesnioji karta, – kartojo jis, – dar gaus atlygį už šias didžiules pastangas, o man jau per vėlu, aš nebegalėčiau džiaugtis pergale. Bet judu su savo vaiku pamatysite geresnį pasaulį!“

Paskutiniame laiške, kurį Lotte parašė prieš palikdama viešbutį, apstu nenuoseklumo. Ji teiravosi naujienų apie visus žmones, kurie kadaise sudarė jos šeimos pasaulį, pasakojo, kad ponia Schaeffer vis dar neapsisprendė, kaip geriausia švęsti Evos gimtadienį, išreiškė nuomonę apie jų neseniai matytą *Fantaziją* (*Fantasia*)*. „Ką gi, šiandien tai viskas, ir tai yra paskutinis laiškas iš JAV, bent jau kurį laiką, – apdairiai pridūrė ji. – Buvo sunku apsispręsti, ir man teko pagalvoti kaip niekada gyvenime rimtai. Dar niekada nebuvau taip judviejų pasigedusi kaip šiomis savaitėmis – nors man visada judviejų trūksta."

Ponia Schaeffer vėlai vakare traukiniu iš Krotono atvežė Evą prie laivo jųdviejų išlydėti. Abu ją apkabino. Tada iškeliavo. Pro šalį praslinko Niujorkas. Naktis pasiglemžė šią ilgą tamsią žibuiuojančią salą – lyg žėručio gabalėlį, kuris daug nesvarsčius sviedžiamas per petį, – ir aplink atsivėrė jūros platybės. Laive Lotte šeimai parašė, kad Evai tai buvusi „virpulinga" dienos pradžia, o Stefanas pakartojo esąs įsitikinęs – nors palikti Evą buvo sunku, jai „geriau čia su savo „tetule" nei su mudviem, nežinančiais, kur keliauja".

Eva parėjo pas ponią Schaeffer, kurią mylėjo ir buvo jos mylima, – taip jos tėvus tikino Lotte, – ir jiedvi grįžo į svajonių namus, kuriuose gyveno dar ir visiškai patikimas žmogus bei filosofiškas poetas – ypač ją mėgstantis ponas Schaefferis. Eva grįžo, traukinys nudardėjo bėgiais tolyn palei tamsų Hadsoną. Į Krotono stotį jis įriedėjo gerokai po vidurnakčio, o kol jiedvi parsirado į *Amity Hall*, buvo antra ryto. Rugpjūčio šešioliktoji, Evos gimtadienis.

---

* Tikriausiai turėtas omenyje Walto Disneyaus 1940 m. ilgametražis animacinis filmas.

Dešimtas skyrius

SODAI KARO METU

Vienos vasaros pabaigoje aš ir pats patyriau tokį slėpiningą atpažinimo jausmą, kokį Stefanas Zweigas išgyveno atradęs tikrąjį Paryžių – miestą, kurį anksčiau pažino tik iš knygų. Mane šis jausmas apėmė sėdintį angliškajame sode už Jurgių stiliaus namo, stovinčio ant kalvos, iškilusios virš Hampstedo Viržyno, šalia sėdint Lottės Zweig dukterėčiai Evai Altmann – dabar aštuoniasdešimt trejų metų amžiaus, bet tokiais pat trumpai pakirptais plaukais, sučiauptomis lūpomis ir mąslia išraiška kaip nuotraukose, kurių buvau matęs knygose.

Išeivystės metais Evos reikalai užvaldė Stefano ir, dar labiau, Lottės mintis. Ką šiuodu karštai mergaitę mylintys žmonės, kurie patys nebuvo saugūs ir neturėjo savo ateities nuovokos, galėjo padaryti jos ateičiai apsaugoti? Šio laikotarpio laiškuose juodu vis grįždavo prie kintančių su Eva susijusių planų, – vis išreikšdavo viltį, kad bent jau šį reikalą įmanoma išspręsti, net jei kitų – ne. Ir štai šalia manęs sėdėjo ta mergaitė, apie kurios

įpročius ir pomėgius, – apie tai, kaip ji mėgsta didelius vokiečių aviganius, knygas ir bulvių salotas, – buvau skaitęs. Ji pasakojo, kaip Zweigai atkakliai stengėsi parūpinti jai gerus namus ir siekė, kad ji būtų griežtai lavinama.

– Albrechtas Schaefferis? Ak, jis buvo šaltas kaip niekas kitas, – pasakė ji. – Vertė mane skaityti Goethę. Tai man nieko nereiškė.

Mudu su Eva sėdėjome nepaprastai plačioje vejoje, pakraščiuose rūpestingai apsodintoje ryškiaspalvėmis gėlėmis ir krū-

mais. Anglijos vasara artėjo prie pabaigos, popietei pasibaigus telkėsi vakaro prieblanda, o mudu gurkšnojome arbatą. Visa tai šiek tiek priminė sceną iš Henry Jameso, galbūt – *Moters portreto* pradžią, lemtingą Tačitų ir lordo Vorbertono pokalbį sode, įvykusį prieš jų jaunajai emigrantei atvykstant iš kitapus vandenyno. Tik Jameso aprašytuose namuose „viešpatavo intymus jaukumas"*, o Evos šeimai visada teko dalytis namais su kita Europos pabėgėlių šeima.

– Mes juos vadinome „kapitalistiniu kibucu", – sakė ji.

Savo pusę ji dabar dalijasi su studentais iš viso pasaulio, šią vasarą – su talentingu jaunu muzikantu iš Rytų Europos, kurį pokalbio metu fone truputį girdėjome repetuojant.

Eva man aprodė namo kambarius. Jie pasirodė esą atšiaurūs ir solidūs, negausiai papuošti lobiais iš Zweigo kolekcijos, tokiais kaip Goethės laiškas, įrėmintas kartu su balta plunksna, kuria Goethe jį parašė. Vėliau išvydau erdvų darbo kambarį, kuriame yra Evos biblioteka su Zweigo knygomis, sustatytomis į aukštas ir gilias paties Zweigo lentynas, padarytas iš karamelės spalvos medžio. Eile po eilės, viena kalba po kitos čia išrikiuoti tomai, tarp jų ir specialūs leidimai, tokie kaip jo veikalo apie Händelio *Prisikėlimą* egzempliorius, anšliuso paskelbimo metais išspausdintas vien ant šilko. Ir čia net nebuvo tūkstančių jo laiškų – jie dėžėse saugomi kitoje šio namo vietoje. Regėdamas milžinišką fizinį Zweigo kūrybos mastą, prisiminiau, kad jo literatūrinio darbo vaisius, ne tik paties parašytas knygas, bet ir vertimus, Viertelis apibūdino kaip „didžiulės apimties sodininkystę, [...] skirtą parkui, kurį vadiname Europa". Viertelio spėjimu, Zweigas

---

* Henris Džeimsas, *Moters portretas*, vertė Auksė Mardosaitė, Vilnius: Vaga, 1991, p. 20.

taip uoliai triūsė dėl to, kad buvo vedamas „nuojautos, daugiau ar mažiau sąmoningo ryžto saugoti, kaupti, gelbėti tai, kas svarbiausia, [...] kad tai nepražūtų bedugnėje".

Kalbą apie *Amity Hall* mudu su Eva pradėjome man paraginus prisiminti tą metą, kai Zweigai buvo Amerikoje. Prieš penkerius metus, kai pradėjau tyrinėti Stefaną Zweigą, mudu truputį susirašėme, ir Eva pateikė keletą mano smalsumą pakurstčiusių įspūdžių apie Stefaną ir Lottę iš tų metų, kai su jiedviem gyveno Bate, o vėliau – Niujorke ir Osininge. Eva rašė, kad Lottės temperamentas labai panėšėjo į jos tėvo, Lottės brolio: ji buvo rami, tyli, bet „turėjo labai sausą humoro jausmą ir jį aktyviai reiškė". Evos prisiminimuose Lotte aukštaūgė, santūriai grakšti, „visada mandagi, bet gana ryžtinga ir labai produktyvi, nepaprastai ištikima ir mylinti. [...] Turbūt tiesa, kad ji – ir vėl kaip mano tėvas – kiek įmanoma vengė konfliktų, bet tikrai galėjo tvirtai, nors ir neįkyriai ginti savo teises." Be to, Eva aiškiai leido suprasti, kad apibūdinant Lottę kaip neįgalią buvo sudaromas iškreiptas vaizdas. „Neatsimenu, kad ji kada būtų praleidusi dieną lovoje ar kaip nors kitaip išoriškai išsidavusi, jog serga, net ir Amerikoje, kai jai tikrai kilo bėdų dėl vartojamų vaistų, – pasakojo Eva. – Lotte sirgo, bet buvo stipri, ir nors retkarčiais liga paūmėdavo, dažniausiai buvo nepastebima."

Dėl Stefano – Eva minėjo, kad jo pažiūros į vaikų auklėjimą buvo gana konservatyvios. Jis jai rašė „daug kritiškų laiškų ir priekaištaudavo, kad nereguliariai rašau jiems į namus". Gyvenant pas Zweigus iš jos ir pusseserės buvo reikalaujama atsidėti mokslams, o Stefanui dirbant – laikytis visiškos tylos. Bet, rašė Eva, jam patiko ir jiedvi lepinti. Ji niekada nepamirš to vakaro, kai jis ją, dešimtmetę, nusivedė į „nuostabų operos spektaklį" – Ko-

vent Gardene* įspūdingai pastatytą *Don Žuaną* su vakarinėmis suknelėmis ir žėrinčiomis diademomis. Be to, Zweigas ją dažnai po saulėlydžio nusivesdavo į geriausią Bato kavinę išgerti karšto šokolado, nors į tokį elgesį su vaikais ten buvo žiūrima kreivai. Iš Niujorko Eva taip pat prisimena, kaip su Stefanu ir Lotte lankėsi žavinguose restoranuose bei kitur. „Man jis buvo labai mielas, nors ir reiklus žmogus", – apibendrino Eva.

Dabar, kai mudu iš tikrųjų susitikome, norėjau susidaryti aiškesnį vaizdą, ką reiškė gyventi Ramapų kelio 7-ajame name, kur Evai teko praleisti daug laiko. Galbūt šis namas taip pat buvo kažkiek persmelktas tos žavingos atmosferos, kurią Zweigų pora, atrodo, skleidė visur, net ir šiame vėlyvame savo istorijos tarpsnyje, – ar bent toks įspūdis susidarė mergaitei, kuri Zweigais žavėjosi.

Paklausiau Evos, ką ji prisimena iš tų paskutinių namų, kuriuose jiems teko bendrauti.

Jos žvilgsnis nuklydo tolyn į sodą.

– Ten buvo niūru.

– Vadinasi, ten... – užsikirtau. – Ar toje vietoje buvo kokių smulkmenų, kokia nors atsvara, kuri...

Ji papurtė galvą.

– Ne. Nieko žavingo. Nieko gražaus.

– O Manhatanas?

– Jis nekentė Niujorko. Bet Osininge jis netoliese turėjo draugų.

Žinojau, kad artimiausi jo draugai tose apylinkėse buvo René Fülöpas-Milleris su Erika Renon. Ši žavi pora išsinuomojo na-

* Tai yra Londono Karališkojoje operoje, kuri yra Kovent Gardene.

melį miške netoli Krotono prie Hadsono. Fülöpas-Milleris buvo vienas iš tų jaunuolių, kuriuos Zweigas kaip pradedančius poetus prieš keliasdešimt metų palaikė senojoje Vienos *Café Pucher*. Bet tą 1941-ųjų vasarą Fülöpas-Milleris, kaip pats sakė, rašė „išsamų veikalą apie mirtį". Jis pasakojo, kaip Stefanui gyvenant Osininge juodu praleido daug vakarų „karštai diskutuodami apie visokius su „paskutinėmis akimirkomis" susijusius dalykus". Vėliau Fülöpas-Milleris prisiminė, kaip atkakliai Zweigas pasukdavo pokalbį vėl prie tos pačios temos – „mirtinų vaistų didžiausių dozių ir „paskutinės valandos" psichologijos".

Atrodo, Osininge net ir šiuos Zweigo draugus glumino jo domėjimasis mirtimi. Stefanas nuolat susilaukdavo priekaištų iš Friderikės, ir tai tikrai netaisė jam nuotaikos. Galbūt pokalbį prie *Amity Hall* temos pasukau tikėdamasis rasti šiame epizode ką nors šviesaus? Kaip matyti iš nesuskaičiuojamų laiškų, Zweigai bent jau galėjo guostis tuo, kad Altmannų dukrai surado idealų prieglobstį pas įžymų vokiečių rašytoją Albrechtą ir jo mylinčią bei atsakingą žmoną Olgą.

Tad visiškai suglumau, kai Eva apibūdino jį kaip tokį antipatišką. Ir nors Olga nebuvo tokia šalta, pasakojo Eva, vis dėlto niekada neįstengė padaryti taip, kad Eva jaustųsi kaip namie. Paklausiau Evos, ar ji žino, koks buvo tolesnis šios poros likimas. Ji papurtė galvą.

– Kažkada netrukus po mano išvykimo ponia Schaeffer susilaužė ranką, – tarė Eva. – Buvo ir komplikacijų. Vaikai ėmė skirstytis. Viskas pradėjo byrėti.

Jei su Schaefferiais Evai neišdegė, nepuoselėjau didelių vilčių, kad ji turės mielų prisiminimų iš savo pirmosios patirties Jungtinėse Valstijose – gyvenimo su Salmonais, turtinga pora iš

Vestčesterio. Imtis įtėvių vaidmens juos paskatino santykiai su Zweigo broliu ir jo žmona.

1940-ųjų rugsėjį, nuo Evos atvykimo į Ameriką tepraėjus kelioms dienoms, kai Stefanas su Lotte buvo pirmą kartą iškeliavę į Braziliją, ponas Salmonas apie save ir Evą Zweigams parašė: „Jau tapome labai gerais draugais." Sausio mėnesį vos grįžusi į Niujorką Lotte nuvyko į Niu Rošelį aplankyti Evos. Ji broliui ir brolienei išsamiai aprašė erdvius naujuosius Evos namus kaimiškame Niu Rošelio užkampyje. Skoningai apstatytame Evos kambaryje stovėjo rašomasis stalas, čia buvo veranda ir viskas, ko tik nori. Pats namas stovėjo miške, pilname vaikų, norinčių, kaip rašė Lotte, žaisti su Eva, o langai išėjo į ežerėlį, ant kurio ji greitai turėjo pradėti mokytis čiuožinėti ledu. Pirmieji pasakojimai iš Niu Rošelio sudaro įspūdį, tarsi Eva iš „Blico" siaubiamo Londono būtų buvusi perkelta į *Currier & Ives* graviūrą*.

Kaip Lottei turėjo būti sunku, kai ji, vos prieš kelias dienas pasakojusi, kad Eva apsigyveno tokioje idiliškoje vietoje, turėjo dar kartą parašyti Hannai su Manfredu ir paaiškinti, kad po ilgo pokalbio su ponia Salmon jiedvi nutarė, jog visiems bus geriau, jei ji su Stefanu Evai ras kitus namus. „Tiesiog jie vienas kitam netinka", – pripažino Lotte. Ponas Salmonas, „atrodo, pradžioje labai uoliai stengėsi laimėti jos pasitikėjimą, bet jam nepavyko, ir kai jis vėliau pamėgino ją paerzinti, matyt, tai taip pat ne itin gerai baigėsi". Nors ir nebūta „incidentų" ar „kivirčų", „tiesiog skiriasi aplinka, iš kurios jie kilę: jis mėgsta futbolą ir linksmintis, todėl jie ne visiškai tinka vienas kitam", – stengdamasi itin sušvelninti pridūrė Lotte. Pati ponia Salmon kalbėjo glausčiau.

---

* *Currier & Ives* – 1834–1907 m. gyvavusi JAV bendrovė, prekiavusi nebrangiomis litografijomis su neretai sentimentalaus stiliaus Amerikos gyvenimo vaizdais.

Jos žodžiai dvelkia tokiu nusivylimu, kokį patyrė daugelis mėginusių priimti pabėgėlius amerikiečių: „Ketinome apgyvendinti vaiką, bet ji buvo tik viešnia."

„Negaliu tapti amerikiečiu spragtelėjęs dėkingumo jungiklį, net jei būčiau nuoširdžiai dėkingas, – rašė Hansas Natonekas apie spaudimą, kurį patyrė politinės emigracijos pradžioje. – Kolis gali išreikšti tikrą dėkingumo ekstazę, kai nuo sriubos palieku jam kaulą, bet vien iš dėkingumo negali pavirsti špicu." Asimiliacija, pastebėjo Natonekas, „nėra susinaikinimas".

– O Salmonai? – galiausiai paklausiau.

– Ak, jie *nieko nesuprato*! – šyptelėjo Eva. – Bet aš buvau sunki. Nepakenčiama. Tai buvo nepakenčiama padėtis. Jie stengėsi. Nupirko man labai gražių dovanų. Grįžau mintimis atgal ir pasijutau blogai. Nesitikėjau būti laiminga su niekuo.

Žinoma, tai suprantama. Atskirtis nuo šeimos traumavo daugumą evakuotų Britanijos vaikų, net ir Anglijoje. Atsidurti kitapus vandenyno žinant, koks pavojus gresia tėvams, turėjo būti nepakeliama. Tačiau mudviem toliau kalbantis paaiškėjo, kad Zweigams išvykus į Braziliją Eva greitai paliko Schaefferius ir apsigyveno pas porą iš Kolumbijos universiteto – tėvų draugus. „O tada man buvo gerai, – gūžtelėjo pečiais ji. – Beveik kaip namie. [...] Esu kalbėjusi su kitais tuo metu į šalį atvykusiais žmonėmis, kai kurie iš jų nepatyrė nieko skaudaus, o kai kurių, kaip ir mano, patirtis buvo apgailėtina."

Evai dalijantis prisiminimais tapo aišku, kad susilaukus tinkamos pagalbos iš žmonių, galinčių ne tik maloniai elgtis, bet ir įsijausti į tai, ką tenka iškęsti pabėgėliams, – mėginti suprasti dabartinės ir iki emigracijos turėtos tapatybės skirtumą, – ta patirtis galėjo būti kitokia. Išeivių likimas priklausė ne tik nuo

jų asmeninio temperamento ir materialaus turto. Evai dar gyvenant su Salmonais, Lotte laiške ramino Manfredą ir Hanną dėl to, kad Evos įtėviai su jiedviem nedaug tebendrauja: „Jei juodu dažnai nerašo, tai nieko nereiškia, – rašė Lotte. – Tai tikri amerikiečiai, malonūs, linksmi, ir visai neturintys vaizduotės tam, kas yra anapus jųdviejų akiračio.“

Dar kurį laiką šnekėjomės sėdėdami vejoje. Kalbėjome apie tai, kad Stefanas paskutinę akimirką netikėtai nutarė didelę dalį savo bibliotekos padovanoti Jeruzalės žydų universitetui, taip pat apie Batą, kuriame buvau apsistojęs prieš atvykdamas į Londoną, ir iš kurio Stefanas galiausiai išvyko, visam laikui paliko Europą, paskatintas daugybės įvairiausių priežasčių, kurios visada kažkiek nederėjo tarpusavyje. Bet per mudviejų pokalbį supratau, kad klausimai, kuriuos ketinau užduoti, – apie įvairių vietų daiktines smulkmenas, apie konkrečias jos bendravimo su Zweigais akimirkas, – atrodo nevykę arba kažkaip nedera su tuo, kas svarbiausia.

O svarbiausia, kaip vėliau suvokiau, buvo Evos buvimas čia, šioje vietoje ir šiuo metu, jos dabartinė veikla. Mat Eva, paskyrusi jėgas pasirinktai profesijai ir gyvenimo keliui, šiam pasauliui daug davė. Ji buvo viena iš pirmųjų moterų, priimtų į Londono ligoninės medicinos koledžą. Paskui tapo epidemiologijos profesore ir atliko svarbių Dauno sindromo ir gimstamumo tendencijų tyrimų, taip pat uoliai darbavosi valstybinės sveikatos apsaugos sistemoje, neturtinguose Londono rajonuose. Vienas iš jos sūnų griežia smuiku Londono simfoniniame orkestre. Kitas sūnus dirba organizacijoje „Tarptautinė amnestija“ (*Amnesty International*). Susidaro įspūdis, kad jos sukurtos šeimos narių

tikslai rimti: jie griežtai įsipareigoję tarnauti kultūrai ir visuomenei. Iš tikrųjų atrodo, kad Stefano ir Lottės švietimo vizija Evos gyvenime tapo tikrove. Kad ir kiek vertybės ir žinios, kurias juodu jai perteikė bendros emigracijos metais, jai būtų tiesiogiai padėjusios lavintis, ta vizija buvo įgyvendinta. Zweigams būtų atrodę, kad „aukštojo išsilavinimo“, prie kurio juodu prisidėjo, tikslas Evos gyvenime buvo pasiektas.

Pokalbio metu Eva pasiteiravo, kaip aš pradėjau domėtis Stefanu, Lotte ir platesne išeivystės tema. Trumpai papasakojau, kaip mano šeima bėgo iš Austrijos į Šveicariją ir paskui į Italiją, ir ką mano tėvas pirmiausia patyrė Jungtinėse Valstijose.

– Pasakojama tiek daug istorijų, – tarė Eva. – Bet mane jaudina, kad išeivių taip gausu *dabar*. Matote, ilgai dirbau Londono Ist Ende. Šį rajoną banga po bangos tiesiog užplūdo... Iš pradžių hugenotai, paskui airiai, tada žydai. O dabar bangladešiečiai.

Sumurmėjau kažką apie tai, kad išeivių banga, kuriai priklausė Zweigas, iš dalies buvo įdomi dėl to, kad joje buvo neįtikėtinai daug intelektualų.

– Įvyko kažkas nepaprasta...

Eva mane nutraukė.

– O kaip dėl hugenotų? – Ji gūžtelėjo pečiais. – Jie buvo gana intelektualūs, ar ne?

Ir vėl Eva nesutiko – ir net atsisakė – pripažinti, kad jos ar Stefano ir Lottės patirtis buvo ypatinga. Visa tai buvo nutikę jau ne kartą, tas pats vyksta ir tiesiog dabar, tvirtino ji. Dabartis mūsų pokalbyje iškilo į paviršių, ir lyg kūnas, vis išmetamas virš tamsių bangų, nebenugrimzdo.

Prieš aplankydamas Evą Altmann, pasivaikščiojau po kitą angliškąjį sodą, žaliuojantį dailiame Bato mieste, – mažesnį, bet tokį pat ramų. Jis auga ant terasų, kaip ir sodas Zalcburge, ir iš jo atsiveria kalvotas kraštovaizdis su aštriomis smailėmis bei kaminais, kyšančiais pro medžių lapiją. Šis vaizdas grožiu prilygsta nuo Kapucinų kalvos regimai Alpių uolų panoramai, nors ir nėra toks pasakiškas, – labiau primena styginių kvartetą nei operą.

Sodas buvo mielas, o Liddellai – pora, dabar gyvenanti Rauzmaunto name, kuriam sodas priklauso, – užsidegę pasakojo, kad čia yra skirtingų terasų, ir jose nevienodai pasiskirsto atokaita ir pavėsis, todėl išauga skirtinga augalija. Buvo aišku, kad šeimos nariai tame sode praleidžia daug laiko, dirbdami ir apmąstydami jo mažytę pastoralę. Nicola Liddell paaiškino, kad Zweigo laikais aplink sodą turėjo stovėti daug mažiau pastatų. Be to, aplink sklypą dar nebuvo išaugę tiek daug medžių.

– Čia nebuvo nė vieno iš tų baisių namų, – tarė ji.

Tuo metu iš čia turėjo atsiverti daug platesnis vaizdas. Nors iki Bato centro galėjai nueiti per dvidešimt minučių, ketvirtajame dešimtmetyje Rauzmauntas turėjo atrodyti „labai kaimiškas, labai panašus į žemės ūkio valdą“.

Zweigas šiame sode taip pat praleido daug valandų. Čia jis prisirišo prie sodo prižiūrėtojo Edwardo Leopoldo Millerio, senyvo vyro, kuris buvo tapęs neatskiriama tos vietos dalimi, – galbūt paskutinio iš senamadžių profesionalių Bato sodininkų tikriausia žodžio prasme. Prieš pradėdamas dirbti Rauzmaunte, jis penkiasdešimt metų sodininkavo netoli esančių Linkomo rūmų sode, o mokytis toje valdoje pradėjo dar vaikystėje. Dar prieš ateidamas į Rauzmauntą, Milleris dėl filosofiško požiūrio į sodininkystę buvo pelnęs išminčiaus vardą. Zweigas šalia jo pa-

sijusdavo ramiau. Vyrai sode sėdėdavo ant suolo, Milleris tyliai dūmydavo pypkę arba dalydavosi apmąstymais apie padėtį pasaulyje. Zweigui atrodė, kad savo darbui atsidavęs Milleris, kuris vasarą kasdien vis dar keldavosi priešaušryje ir ilgai triūsdavo, ravėdavo eilėmis susodintus augalus, yra pamokomas pavyzdys. Jis kitiems sakė, kad Millerio darbo vaisiai – jo persikai, obuoliai, gėlės ir daržovės – yra neprilygstami ir liudija šio vyro nesuteptą reputaciją, paženklintą subtilaus ir kilnaus grožio.

Padedamas Millerio, Zweigas kurį laiką buvo ėmęs rimtai mokytis sodininkystės meno. Šiuos darbus Rauzmaunte ir ilgai trukusius apmąstymus apie anglų charakterį vainikavo savotiškas himnas sodininkystei, kurį Zweigas parašė prieš savo gyvenimo Bate pabaigą, – *Sodai karo metu*. Šioje esė Zweigas pasakojo, kaip buvo sužavėtas britų reakcijos į karo pradžią. Jis prisiminė, kaip 1914-aisiais Vienoje paskelbus karą žmones apėmė savotiška ekstazė: „Didžiulės minios, pasipylusios į gatves iš namų ir įstaigų, entuziastingai rikiavosi kolonomis; staiga pasirodė vėliavos – niekas nežinojo iš kur; skambėjo muzika, žmonės choru dainavo, džiūgavo ir krykštavo – niekas nežinojo kodėl", – rašė jis. Žmonės, pasakojo Zweigas, jautė poreikį kalbėtis apie tai, kas juos visus kartu sujaudino. Jie „be perstogės skambino vienas kitam, iš namų į namus, norėdami žodžiais numalšinti vidinę įtampą; Vienos restoranuose ir kavinėse ištisas savaites iki vėlyvos nakties grūdosi nusiteikę diskutuoti, džiūgaujantys, nervingi žmonės. Jie vis plepėjo ir plepėjo, kiekvienas iš jų buvo strategas, ekonomistas, pranašas."

Tačiau kai Zweigas gyvendamas Anglijoje sužinojo, kad vėl paskelbtas karas, išėjęs iš įstaigos, kurioje buvo išgirdęs naujieną, visur išvydo tokią rimtį, jog iš pradžių manė, kad daugiau niekas nė nežino, kas atsitiko. „Visur buvo ramu, žmonės nespartino žingsnio ir nesijaudino." Paskui „subaltavo vėjo plaikstomi laikraščiai. [...] Nusipirkę ir paskaitę jų, žmonės traukdavo savais keliais, – stebėjosi Zweigas. – Nebuvo jokių sambūrių iš jaudulio, net ir parduotuvėse žmonės nervingai nesispietė. Taip bėgo savaitė po savaitės: kiekvienas ramiai atliko savo vaidmenį, nesijaudino, laikėsi rimties ir buvo kupinas tylaus ryžto." Kaip anglai įstengė diena po dienos neprarasti pusiausvyros? Zweigui nepaprastai parūpo įminti šią mįslę.

Nuo pat tada, kai išaugo iš vaikiško amžiaus, Zweigas visada idealizuodavo vietas, kur aplinka įkvepia žmones atsikratyti išankstinių rasinių bei klasinių nuostatų ir nevaržomai megzti ryšius su kitais. Taigi, jis aukštino erotikos persmelktą visuomeninio elgesio laisvumą XX amžiaus pradžios Paryžiuje, taip pat tą erotika dvelkiančią politinę laisvę, kurią įžvelgė ketvirtojo dešimtmečio Brazilijoje. Didžiojoje Britanijoje Zweigas taip pat atrado tam tikrą demokratiškos idilės pavidalą. „Milijonai tariamai neromantiškų anglų savaitgaliais ar po darbo triūsia savo sode ar sklype: rytais arba vakarais darbininkas, tarnautojas, ministras, verslininkas, dvasininkas ima į rankas įrankį, kasa kastuvu žemę, geni krūmus ar prižiūri gėles, – rašė jis. – Užsiimdami šia *gardening**, kasdienine veikla, kuri nėra nei sportas, nei darbas, nei žaidimas, ir kurioje visos šios veiklos rūšys laipsniškai susilieja, anglai tampa vieningi, visuomeniniai skirtumai išnyksta, turtingieji ir vargšai suartėja." Ši tradicija, pareiškė nuomonę Zweigas, „atitraukia žmones nuo visų išorinių įvykių" ir dėl to yra „nuostabios anglų ramybės" šaltinis. Šios kilnios aistros naudą akivaizdžiai rodo šalies atsparumas. Nors ir nesuteikia tų malonumų, kurie patiriami leidžiant laisvalaikį ne tokiais santūriais būdais, kuklūs anglų sodai palengvina juos prižiūrinčiųjų dalią ir padeda išvengti „nervingumo, nežinios ir įkyraus plepumo". Pasaulis gali mokytis iš šalies sodininkų, šiuo būdu įgijusių stojiškumo: jie yra „nuostabus vidinio atsparumo pavyzdys, beveik tokio pat, koks būna pačioje gamtoje".

Kaip uoliai Zweigas stengėsi imti šią pamoką į širdį! Jis norėjo mylėti Angliją. Zweigas labai aiškiai suvokė, kad po visko,

---

* sodininkyste (*angl.*).

ką patyrė karštligės apimtoje Centrinėje Europoje, *turėtų* mylėti Angliją. Jis žinojo, kad čia esama to, ko jis ilgai ieškojo: vyrauja blaivi ramybė, o žmonės palyginti atsparūs politiniam fanatizmui. Tikrai buvo akimirkų, kai jis *mylėjo* šią šalį. Neatsitiktinai Zweigo autobiografija baigiasi viešnage Anglijoje. Anglijos siūloma galimybė būti, kaip sakė britai, „europiečiu ne Europoje" jam emigracijos voratinklyje regėjosi nelyginant prošvaistė. Evai užsiminiau apie palengvėjimą, kurį Zweigas, visai kaip ir Freudas, pajuto dėl Anglijos blaivumo ir racionalumo.

– Taip, – nusijuokė ji. – Anglija. *Nuobodi ir saugi.*

Šiais žodžiais ji atkreipė dėmesį ir į kitą šalies bruožą, kuris galėjo būti jam artimas: britų humorą. Čia į nieką nebuvo žiūrima pernelyg rimtai, net jei tai būdavo rimta. „Berlyne padėtis rimta, bet ne beviltiška. Vienoje padėtis beviltiška, bet ne rimta", – sakydavo žmonės.

Atsiminimuose Zweigas rašė, kad nusprendė apsigyventi Bate, „nes šis miestas, kuriame kūrė daug šlovingosios anglų literatūros įžymybių, pirmiausia Fieldingas, patikimiau ir įtikinamiau negu bet kuris kitas Anglijos miestas nurimusiam žvilgsniui bylojo apie kitą, taikingesnį, aštuonioliktą šimtmetį"*. Bate Zweigas galėjo svajoti grįžęs atgal į laikus, kai civilizacija ir gamta kaip reta pasiekė pusiausvyrą.

Zweigo tvirtinimas, kad dirbant Britanijos žemę išnyksta klasių ribos, žinoma, buvo romantiška vizija. Bate užaugusi Nicola Liddell pastebėjo, kad toks artimumas, koks atsirado tarp Zweigo ir jo sodininko, Bato aukštuomenėje būtų buvęs laikomas keistu ir nederamu. Bet pats Zweigas, pabrėžė ji, nebūtų galėjęs

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 460.

įsiskverbti į šį sluoksnį. Liddell netgi išsakė spėjimą, jog Zweigas galėjo palikti Batą dėl to, kad miestas turėjo „provincialiąją, uždarąją“ pusę. Ji pasakojo, kad Bate pilna žmonių, kurie, negalėdami suktis aukščiausiuose Londono visuomenės sluoksniuose, bet norėdami „nebūti niekas“, atsikraustė čia, kur išgalėjo apsigyventi garsiosiose pusračiais pastatytų namų eilėse. Galbūt Zweigas atvyko į Batą tikėdamasis, kad, kaip labai gerbiamas rašytojas, šiame kultūringame miestelyje ras sau vietą, bet tapo miesto snobizmo, kurį Cyrilas Connolly pavadino „tikrąja *maladie anglaise**“, auka.

Kai paminėjau Evai šias pastabas, ji prisiminė, kaip Stefanas su Lotte teiravosi kai kurių Bato aukštesnei klasei priklausančių piliečių, į kurią mokyklą ją reikėtų leisti. „Na, geriausia mokykla Bate yra tokia ir tokia, – atsakė jie. – Žinoma, jūs leisite Evą į kitą mokyklą.“

– Bet juodu to nepadarė, – nusišypsojo Eva. – Užrašė mane į geriausią mokyklą.

Tačiau, regis, ši istorija sukėlė veikiau šypseną nei apmaudą.

– Zweigas juokdavosi iš batiečių, – tęsė Eva.

Mano nuomone, Zweigas negalėjo žiūrėti į Bato aukštuomenės pretenzijas taip rimtai, kad pernelyg dėl jų sielotųsi. Gal epochos meno šviesulių akivaizdoje jam ir imdavo drebėti kinkos, bet jis niekada nereiškė susidomėjimo aukštuomene pačia savaime.

Be to, toliau nuo pusračiais pastatytų namų esančiame ne tokiame madingame rajone apie Linkomo kalvą, kur stovėjo Rauzmauntas, žmonės atsikrausčiusį Zweigą sutiko draugiškai ir

* angliškąja liga (*pranc.*).

smalsiai. Net ir septintojo dešimtmečio pabaigoje tose vietose tebegyveno žmonių, prisimenančių, kaip atsikraustė Zweigai, „sudarantys keistoką porą“. Žmonės apie juodu šnabždėjosi: „Žinote, labai įžymus [...] Austrijos rašytojas – pabėgėlis – tikriausiai žydas. [...] Įdomu, kodėl jis atvyko čia gyventi. [...] O mergina – labai tyli. Atrodo, ji serga.“ Tada, kaip rašė tuo metu vietinius apklaususi biografė, „jie, kaip būdinga britams, apibendrino padėtį, apie kurią galėjo tik spėlioti: „Ak, gerai. [...] Atrodo – labai graži pora. Tikėkimės, juodu čia bus laimingi.“

Labiau už viską Zweigas mėgo vaikštinėti po kaimiškas Anglijos vietoves. Per šiuos pasivaikščiojimus jis vilkėdavo savitus drabužius: rudą švarką, plačkelnes ir beretę. Tapo įprasta matyti jo figūrą klaidžiojant palei Grinvėjaus skersgatvį, senąją *Somerset & Dorset* bendrovės geležinkelio liniją ir Entrio kalvą. Kaimynai prisiminė, kad Zweigas visada vaikščiodavo mąsliu veidu, bet jei pasitaikydavo jį susitikti ir užkalbinti, sudarė mielo žmogaus įspūdį. „Neįprastai malonus ir supratingas žmogus“, – teigė vienas; „buvo nuostabiai kantrus, labai domėjosi viskuo, kas aplink“, – prisiminė kitas.

Tad kas galiausiai išvarė Zweigą iš nusipirkto tylaus namo, stovinčio šiame puikios architektūros mieste, demokratiškoje sodininkų šalyje, kurioje įvyko jo antrųjų vestuvių ceremonija, kur gyveno ir jo žmona tapusios mylimos moters mylinti šeima? Reikia pripažinti, Zweigą užplūdo įniršis, kai 1939-ųjų rugsėjį jis buvo priskirtas priešiškiems užsieniečiams, bet nors Vidaus reikalų ministerija įžeidžiamai uždelsė, kol atšaukė šį skirstymą, iš tikrųjų 1940-ųjų kovą jis gavo natūralizacijos pažymėjimą. Dabar Zweigas buvo Britanijos pilietis... bet nepraėjus nė šešiems mėnesiams šoko atgal į verpetą.

Kai baigėme klaidžioti po sodą, Liddellai man parodė namo vidų. Jis buvo tarsi specialiai pastatytas taikantis prie Zweigo įpročio nenustygstant vaikščioti. Rauzmaunto pereinamos patalpos suplanuotos painiai: kiekviename kambaryje yra dvejos durys, todėl visą namą galima apeiti nė sykio negrįžtant tuo pačiu keliu. Taip pat Liddellai man parodė vėsų akmeninį rūsį, taip pritaikytą sandėliuoti, kad jiedviem kilo klausimas: gal Zweigas čia laikė savo vyną? Paminėjau Evai, kad buvau nusileidęs į Rauzmaunto rūsį, ir pasiteiravau, kaip jai šis spėjimas. Gal buteliuose buvo saugomi gero gyvenimo prisiminimai?

– Na, dėl vyno nežinau, bet ten buvo muilo, – sukrizeno ji. – Gausybė skardinių maisto, avių kulšių ir... tiesiog prisimenu visą tą muilą! Matote, Zweigas buvo pesimistas. Visiškas pesimistas. Ir nė kiek nesuklydo.

Kai užsitęsus karui produktus imta vis griežčiau normuoti, Evos šeima iš tikrųjų gyveno iš Zweigo sukauptų atsargų. Rauzmaunto tarnaitė prisiminė, kaip laikui bėgant Zweigo darbo kambaryje vis gausėjo knygų ir kitos literatūrinės medžiagos, bet panašus vaizdas susidarė ir po žeme. Viršuje daugėjo rankraščių, o į rūsį buvo grūdama vis daugiau maisto. Visas namas tuo pat metu darėsi „muziejumi ir konservų sandėliu“. Kai kurie darbininkai, kuriems darbuojantis name tekdavo nusileisti žemyn, pasakojo, kad tokį atsargų kaupimą pats Zweigas aiškino dvejopai. Arba, sakė, naciams išsilaipinus Britanijos žemėje atsargos padėtų jam atlaikyti ilgą apsiaustį, arba, kartais minėdavo, žūtbūtiniu atveju mainais į jas būtų galima išeiti į laisvę.

Sunkiai pamirštamas vaizdas: rūsys, vis gausiau prigrūstas skardinių ir negendančių maisto produktų, ir viršutinis aukštas su vis augančiomis popierių krūvomis – literatūros kūriniais.

Galbūt čia priartėjame prie mįslės, kodėl Zweigas negalėjo likti Anglijoje, rakto.

Po lėkštas kalvas vaikštinėjantį Zweigą susitikdavusių ir jo ramų, malonų būdą įsidėmėjusių Bato gyventojų atmintyje liko ir dar viena smulkmena. Kai tik pokalbis pasukdavo prie žiniose nušviečiamų įvykių, Zweigas būtinai paklausdavo:

– Ar tikrai manote, kad naciai čia neateis?

Vietiniai klasikiniu britiškai šaltakraujišku tonu į tai būtinai atsakydavo, kad nacių invazija į Angliją neįmanoma. Tada Zweigas gūžtelėdavo pečiais ir sužiurdavo į pašnekovą atjaučiančiu žvilgsniu.

– Dabar jų niekas negali sustabdyti, – sakydavo. – Niekas... *aš žinau.*

Edwardo Millerio sūnus Frederickas taip pat dirbo Rauzmaunto sode ir turėjo liūdnų prisiminimų iš tų laikų, kai Zweigas gyveno šiame name. Retkarčiais, prisiminė Frederickas, kai Zweigas pasidarydavo labai prislėgtas, jis pasikviesdavo tėvą su sūnumi, paragindavo prisėsti abipus jo ant sodo suolo ir imdavo žvalgytis po laukus, kurie driekėsi už žalios vejos.

– Ar manote, kad jie kada nors ateis čia? – klausdavo jis Millerių apie nacių išsilaipinimo galimybę.

– Kol jūs gyvas, jie niekada čia neateis, – atsakydavo Edwardas Milleris. – Jums čia gerai, turite likti čia.

– Ak, turiu išvykti, – sakydavo jis. – Turiu išvykti. Turiu iš čia ištrūkti.

Šis vaizdas primena verkiantį vaiką, kuris mėgina nurimti po košmaro ir negali patikėti, kad tai, ką mato vaizduotėje, tėra sapnas.

Nacių invazija, kurios baiminosi Zweigas, neįvyko, tačiau 1942-ųjų balandį, keršijant už Karališkųjų oro pajėgų bombardavimą Liubeke, ant Bato buvo numesta šimtai ardomųjų ir padegamųjų bombų. Apie 900 pastatų buvo visiškai sulyginti su žeme, o dar 12 500 apgriauti, žuvo daugiau nei 400 žmonių, tarp jų daug moterų ir vaikų.

Iš visų *Vakarykščiame pasaulyje* pasakojamos istorijos vietų, kur Zweigas tyčia užtušavo tikruosius savo gyvenimo įvykius, labiausiai stebina viena vieta paskutiniuose knygos puslapiuose, kur jis cituoja eilutę iš Shakespeare'o – knygos epigrafą. Tai scena iš 1939-ųjų vasaros, prieš pat paskelbiant karą, kurį visi žinojo artėjant. Kaip ir 1914-ųjų liepą Austrijoje, oras buvo neįtikėtinai puikus. „Vėl minkštas, mėlynas kaip šilkas dangus – Dievo taikos palapinė, vėl meilios saulės nušviestos pievos ir miškai, ir neapsakoma žydinčių gėlių puikybė."* Gamta užbėgo už akių šiurpiam istorijos polinkiui kartotis. Atsižvelgiant į viską, ko buvo protinga tikėtis, rašo Zweigas, jam reikėjo kuo skubiau susidėti knygas bei rankraščius ir išvykti. Mat Anglija greitai turėjo įsitraukti į karą, o tada, kaip jis žinojo, jo laisvė būtų smarkiai suvaržyta. Bet kažkas Zweigo viduje priešinosi proto balsui, kuris būtų suteikęs galimybę išsigelbėti. „Iš dalies tai buvo atkaklus nenoras dar kartą, dar kartą pakilti ir bėgti, nes likimas mane visur persekiojo, iš dalies tai buvo jau nuovargis. „Ir pasitikim laiką, kai jis mus užklups", – kartojau Shakespeare'o žodžius."** Šioje eilutėje iš *Simbelino* Britanijos karalius tikisi gresiančios romėnų invazijos.

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 461.

** Ten pat (Shakespeare'o citata taisyta).

Nepaisydamas grėsmės, jis ryžtasi likti ten, kur yra, kad ir kas atsitiktų. Nors Zweigui ši nuostata pasirodė tokia įtaigi, kad jis įdėjo citatą po autobiografijos antrašte, joje išreiškiama visiška tikrojo Zweigo gyvenimo kelio priešybė. Šiam keliui apibendrinti jo emigracijos metu – ir kuo toliau, tuo labiau – būtų tikę žodžiai „Kad ir kas nutiktų, nepasitikime laiko, kai jis mus užklups." Zweigas vis pasitraukdavo laikui neatėjus, galop jį aplenkė.

1939-ųjų vasaros dienoraštyje Zweigas sugretina ramybę, regėtą Bate, kai Hitleris įsiveržė į Lenkiją, su 1914-ųjų nuotaikomis Austrijoje, ir prisimena prieš dvidešimt penkerius metus Vienoje matytus jaunuolius, savanoriškai ėjusius į karą. „Jie išėjo su gėlėmis, negalvodami, kaip aukos antikinėse šventyklose", – rašo Zweigas. Bet dienoraštyje, kitaip nei autobiografijoje, Zweigas prisipažįsta, jog pats buvo vienas iš tų į skerdynes išžygiavusių apsvaigusių vieniečių, ir taip troško būti priimtas į karo tarnybą, kad „mintis, jog atsiliks viena diena, buvo nepakeliama". Be to, šiuose asmeniniuose užrašuose Zweigas ne tik pamini nuostabią britų ramybę, bet ir išreiškia abejonę, ar šis jų būdo bruožas tikrai toks žavus, – tą žavesį jis vėliau aprašė savo esė apie sodus, nes tai derėjo su pagrindine jos mintimi. Zweigas dienoraštyje tiesiai klausia, – ir palieka šį klausimą neatsakytą, – ar anglų ryžtą lemia „moralinis išprusimas", ar tiesiog „vaizduotės trūkumas".

Susidaro įspūdis, jog paskelbus karą iš pradžių pats Zweigas egoistiškai stebėjosi, kad sugebėjo užsikrėsti visuotiniu britų šaltakraujiškumu, kad gali ramiai sėdėti ir „toks susikaupęs bei ramus klausytis radijo". Tačiau kai šis pradinis raminamasis bendros atmosferos poveikis ėmė blėsti, Zweigui vis labiau nedavė ramybės abejonės: kodėl anglai dar sugeba tvardytis? Iš tikrųjų, net Hitleriui parodžius visą Vokietijos armijos galią, Zweigas

tebebuvo taip griežtai nusistatęs prieš karą, – kad ir kokiomis aplinkybėmis jis vyktų, – jog jį apėmė labai prieštaringi jausmai dėl Anglijos sprendimo vykdyti sutarties įsipareigojimus ir įsitraukti į kovą. Atsiminimuose jis tvirtina, kad, kamuojamas su ateities vizijomis susipynusių prisiminimų, pradėjo net haliucinuoti. Stebėdamas žmones, pilnose prekių ir tvarkingose Bato parduotuvėse užsiimančius savo reikalais, Zweigas patyrė šiurpų laiko tėkmės pertrūkį. Į jas žvelgdamas, staiga priešais akis išvydo sceną iš 1918-ųjų – pamatė parduotuves „iššluotas ir tuščias, mačiau jas prieš save plačiai atmerktomis akimis. Kaip budriame sapne mačiau ilgas eiles sielvarto palaužtų moterų prie maisto prekių parduotuvių, motinas gedulo rūbais, sužeistuosius, suluošintuosius, visas tas kadaise išgyventas nakties siaubas vaiduokliškai atgijo spindinčioje dienos šviesoje."*

Iškalbinga, kad iš visų anglų veikėjų Zweigą labiausiai sužavėjo dvasinės pusiausvyros netekęs, beprotiškai persitempęs Shakespeare'o karalius Jonas – toks, kokį jį pavaizdavo Williamas Blake'as. Patį Blake'ą Zweigas gerbė kaip „vieną tų maginių prigimčių, kurios aiškiai nežino savo kelio, bet vizijos kaip angelų sparnais jas neša per visas vaizduotės tankynes"**. Tai toli gražu ne tas klasikinis angliškas temperamentas, kurį jis kartą gyrė dėl kuklių pomėgių – „kačių, futbolo ir viskio". Blake'o nupieštą karaliaus Jono portretą Zweigas kaip kolekcininkas įsigijo karjeros pradžioje ir, tarsi Freudas, kuris negalėjo palikti Atėnės statulėlės, laikėsi jos įsikibęs, kad net emigruodamas atsivežė į Londoną. „Iš visų mano knygų ir paveikslų šis piešinys mane lydėjo daugiau kaip trisdešimt metų, ir kaip dažnai į mane žvelgė

* Ten pat, p. 464.
** Ten pat, p. 186.

nuo sienos magiškai nušvitęs to pamišusio karaliaus žvilgsnis, – rašė Zweigas autobiografijoje. – [...] Anglijos genijus, kurį veltui stengiausi pažinti gatvėse ir miestuose, staiga išniro kaip Blake'o piešta išties astralinė figūra."*

Jei Zweigas atrado Anglijos genijų tik Blake'o piešinyje, vaizduojančiame pamišusį Shakespeare'o veikėją, tai rodo, kaip menkai jo skonį atitiko ta elgsena, su kuria jis iš tikrųjų susidū-

* Ten pat.

rė šalyje. Anglų tauta priėmė kvietimą į karą su anaiptol ne „astraline“ ramybe, o kraštutinis paties Zweigo pacifizmas parodė, kad jis perdeda tautos nelaimę karštligiškai ir svajokliškai, laikydamas ją asmenine. „Žmonės taip nerūpestingai kalbasi apie bombardavimą, o aš, skaitydamas apie griūvančius namus, palūžtu“, – viename iš paskutinių laiškų pareiškė Zweigas Franzui Werfeliui. Kaip vėliau Friderikei pastebėjo Thomas Mannas, Zweigas „buvo griežtai, besąlygiškai pacifistinės nuostatos ir įsitikinimų žmogus. Šiame kare, [...] kuriame dabar kovojama su pragariškiausiomis ir vaidingiausiomis jėgomis, kokios tik kada yra mėginusios pagal savo paveikslą suformuoti žmogaus prigimtį, – šiame kare jis niekada neįžvelgė nieko daugiau, tik dar vieną karą, kruviną nelaimę ir visos savo esmės neigimą.“ Zweigas net gyrė Prancūziją už tai, kad ši nusprendė nekovoti ir taip „išgelbėjo Paryžių“, – pasipiktinęs kaltino Zweigą Mannas. Ar ši nuostata buvo dar vienas Zweigo moralinio silpnumo įrodymas, o gal – įžvalgaus minties aiškumo požymis, aiškintinas jo įsišaknijusiu pesimizmu, suvokimu, kad Prancūzija nepajėgi atsilaikyti prieš Hitlerio armijas ir kad pamėginusi atvirai priešintis būtų tiesiog sunaikinta? Prancūzija – šalis, kur Zweigas patyrė dvasiškai laisviausią ir erotiškai įspūdingiausią Europą!

Neabejotina, kad Zweigui pradėjus suprasti, jog emigravęs į Angliją iš tikrųjų gyvens vangų gyvenimą, žemyne kažkada patirtos euforijos atsiminimai sutvisko ryškesnėmis spalvomis. O ryžtas išlaikyti Simbelino dvasią galiausiai nuslūgo iš baimės ne tik sulaukti nacių invazijos, bet ir būti gyvam palaidotam Britanijos kaime. Atsidėjęs sodininkystei, kaip rašė Zweigas, galėjai atsipalaiduoti, tačiau kur tarp šių ramių ganyklų, kuriose daugybė anglų priklaupę „kasė kastuvu žemę“, Vienos žydas galėjo ras-

ti naujų įspūdžių? Rolland'ui jis niurzgėjo, kad anglams terūpi „sportas ir aukštuomenės naujienos", ir net aną, 1938-ųjų, vasarą atskleidė trokštąs palikti šią šalį. Zweigas sakė, jog neišvyksta iš čia tik todėl, kad nesugalvoja kur: „Ir taip lieku čia, apimtas nedėkingumo jausmo, nes šioje vietoje jaučiuosi labiau izoliuotas nei bet kur kitur pasaulyje." Kaip pastebėjo Jules Romains'as, slegiamas šalies uždarumo Zweigas negalėjo susitaikyti su tuo, kad Anglijos miestuose „nematyti jokių išorinių džiaugsmo ženklų". Vos dviem dienomis vėliau, nei britai paskelbė karą, Zweigas dienoraštyje užrašė: „Vakarai dabar baisiai liūdni. Gatvės tamsios ir tuščios, languose reikia stengtis nepalikti net ir mažiausios šviesą praleidžiančios kiaurymės, o mes tesulaukėme dar tik rugsėjo pradžios, kai sutemsta net aštuntą valandą. Kas bus, kai sutems penktą, ketvirtą! Ir jokių teatrų, kino, nieko, nieko, nieko." Staiga Zweigą apima nostalgija tai pačiai vienietiškai iliuzinių linksmybių dvasiai, kurią, lygindamas su britų blaivumu, mažiau nei prieš savaitę pavaizdavo taip neigiamai. „Tereikia prisiminti 1914-ųjų, net 1918-ųjų, Vieną su opera, pokyliais, pramogomis, saugiu gyvenimu ir ramiu miegu", – sušunka Zweigas.

Saugus gyvenimas ir ramus miegas! Nors kartais Zweigas ir labai stengdavosi apsimesti, kad yra kitaip, *gyvenimas* – veržlus, kupinas meno potyrių ir naujų pojūčių – jo saugumo jausmui užtikrinti galiausiai buvo toks pat lemiamai svarbus kaip ir bent truputis ramybės. Šis poreikis buvo toks stiprus, kad tuometinio Anglijos gyvenimo vienodybę jis minėjo kaip įrodymą, kad karas negali tęstis ilgai. „Gyventi be džiaugsmo, be įvairovės taps pernelyg bjauru, kad ištvertum, – tvirtino jis. – Tamsa visą mėnesį, ir dar vieną, ir dar – man toks išbandymas neįsivaizduojamas."

Konfliktui tęsiantis, Zweigas, nepaisant savo pranašysčių, pasijuto radęs atsakymą į rugsėjo pirmąją išsikeltą klausimą, kas lemia anglų šaltakraujiškumą. Britų pasipūtimas visuomenės gyvenime buvo viena, – ir, turint omenyje, kad anksčiau Zweigas kosmopolitiškų intelektualų draugijoje jautėsi savas, tai jam daugių daugiausia kėlė šypseną, – bet flegmatiška nacionalinė dvasia – kita. Spalio viduryje jis išsakė pasibaisėjimą, kad žmonės nesupranta, kiek nedaug naikinimo jėgai tereikės laiko visam pasauliui nusiaubti. „Žmonijai visada trūksta to paties, – pratrūko jis. – Ji visiškai neturi vaizduotės!“

Po dvejų metų, autobiografijoje prisimindamas tą rytą, kai Britanija paskelbė Vokietijai karą, jis apie save su Lotte rašė: „Tylėdami stovėjome staiga nuščiuvusiame kambaryje ir vengėme pažvelgti į vienas kitą. Iš lauko sklido linksmas paukščių čiulbėjimas, [...] o auksinėje saulės šviesoje suposi medžiai. [...] Ji ir vėl nežinojo, ta senoji motina gamta, kokie rūpesčiai slegia jos kūrinius.“*

Kad ir kaip Zweigas stengėsi įrodyti, kad nuolatinis sąlytis su gamta stiprina tautos dvasią, kad ir kaip jis norėjo išmokti iš anglų sodininkystės ritualo, akivaizdu, kad, nekreipdama dėmesio į žmonių kančias, motina gamta jį kažkaip baugino. Jis leidžia suprasti, kad ji taip pat gali parodyti nusikalstamai didelį vaizduotės stygių. Kad susigrąžintų tikėjimą gamta, Zweigas turėjo palikti žmonių auginamą sodą ir išeiti į laukinį kraštą.

* Ten pat, p. 463.

Vienuoliktas skyrius

IDILIŠKA TREMTIS

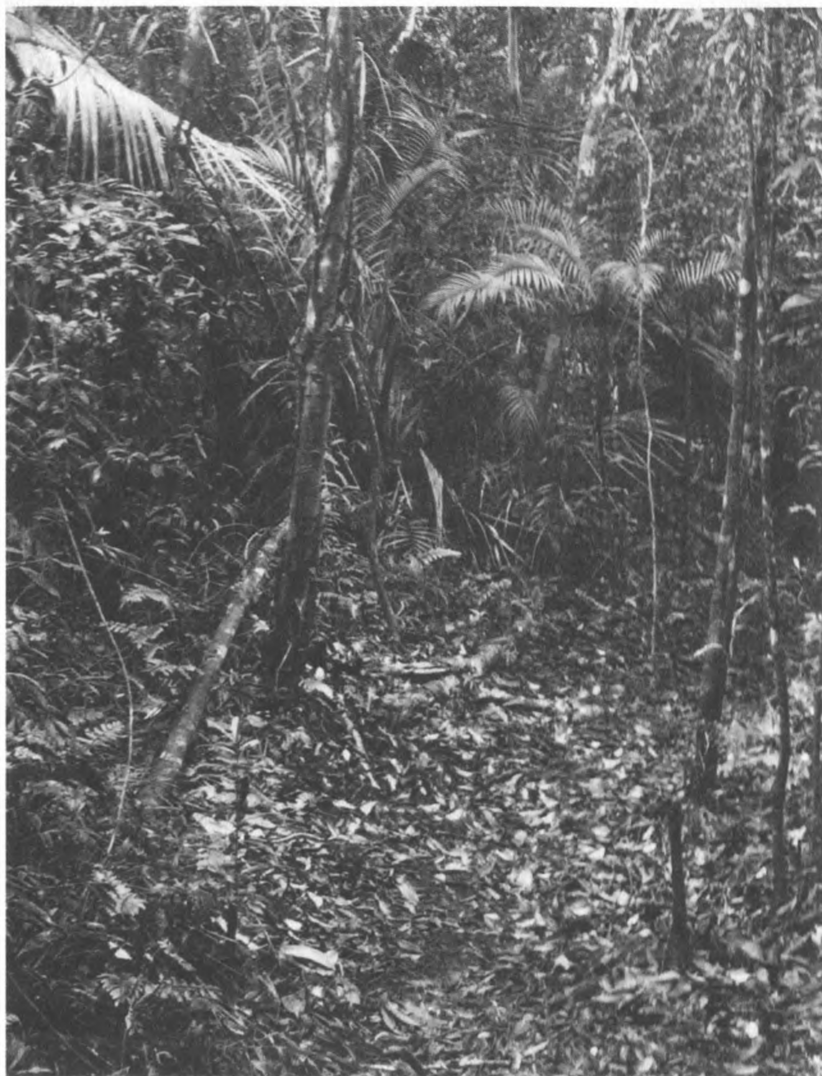
Sutemus Stefanas su Lotte, braudamiesi per lietuje įmirkusius apie namą vešančius hortenzijų žiedynus, nusileisdavo penkiasdešimt laiptelių iki gatvės ir patraukdavo medžių link. Jei ir prabildavo, kalbėdavosi prislopintais balsais. Dažnai juodu neturėdavo vienas kitam ką pasakyti, labiausiai patiko tiesiog kartu grožėtis aplinka, ir kuo toliau juodu eidavo, tuo labiau atsiskleisdavo jos grožis. Stefanas su Lotte visada rasdavo sau naujų takų. Išsukę iš pagrindinių Petropolio kelių, rasdavo seną taką ir leisdavosi juo gilyn į mišką. Čia pat skleidėsi milžiniški dantyti palmių lapai, mažesni lapeliai buvo nutaškyti purvu. Visur kabojo susiraizgę ir susipynę vijokliai. Viliojami ramybės, juodu žingsniuodavo vis toliau ir toliau. Pro lapus lyg ugnelės švietėsi žiedai. Juodu netikėtai kirsdavo upelį, užtikdavo trobelę. Nelauktai pro medžius išeidavo ant šlaito, iš kurio atsiverdavo tamsūs bangomis iškilę kalnai. Kur tik juodu patraukdavo, visur viršuje švietė „miriadai žvaigždžių“, – rašė Stefanas. „Tai rojus“, –

vis kartojo jis. *Tai Kanaanas,* – sakė. O Lotte jautė, kad juodu tapo viena. Šie vakariniai pasivaikščiojimai visada kuo nors nudžiugindavo: išėję iš namų ir vos kelias minutes pasibastę, juodu galėdavo įžengti į vaizdingiausias atogrąžų džiungles.

„Gyvename kartu kaip purpleliai, – lapkritį, praėjus trims mėnesiams nuo tada, kai juodu atvyko į Braziliją, rašė Stefanas jos šeimai, – ir mėginame pamiršti pasaulį. Taip pat norėčiau, kad visas pasaulis pamirštų mus." Dabar juodu pagaliau dingo sode.

Stefanas buvo dėkingas, kad Lotte yra patenkinta tokiu gyvenimu nuošalyje. Kitiems taip gyventi būtų atrodę nuobodu ir vienoda, bet juodu mėgsta ramiai vaikštinėti ir skaityti, pasakojo jis visiems, su kuriais dar bendravo. Koks džiaugsmas apimdavo pagalvojus, kad kitus šešis ar aštuonis mėnesius juodu neregės lagaminų ir tik gėrėsis šiuo nuostabiu kraštovaizdžiu! „Neįsivaizduojate, koks įvairus ir kupinas jaudulio yra čionykštis gyvenimas, ir kaip būtent primityvios gyvenimo smulkmenos moko mus, kad tiek daug mūsų įprastinių pretenzijų gyvenimui iš tikrųjų nebūtinos", – rašė jis Benui Huebschui. „Prisimenu, Tolstojus sakė, jog šešiasdešimtmečiui reikėtų pasitraukti į negyvenamas vietas, o mūsų vienatvė labai graži – niekada nesu buvęs gražesnėje vietoje nei čia, Brazilijoje", – pranešė Stefanas Lottės šeimai.

Kartais žavingieji poros pasivaikščiojimai užtrukdavo iki vėlumos. Iš tikrųjų juodu negalvodavo, kokia kryptimi traukia, mat kad ir kaip toli būtų nusibastę toje, kaip sakė Stefanas, Brazilijos „nepaliestoje atmosferoje", kad ir į kokį atokų slėnį būtų nukakę, žinojo, kad galiausiai užtiks kokią nors kuklią gyvenvietę, pro kurią kursuos autobusai, parvešiantys į Petropolio centrą. Be to, vargu ar juodu dėl to jaudinosi. Abu jautė palengvėjimą,

kokio nebuvo patyrę nuo amžių. Lotte pareiškė, kad yra „pasirengusi kopti į bet kokį kalną“. Stefanas tvirtino pasijutęs „abejingas visiems nemalonumams ir rūpesčiams, kokių tik gali būti“.

Juodu galėjo eiti ir eiti tolyn. Atgal traukiančių gijų vis mažo, jos vis menko. „Tokiais laikais, – rašė Stefanas užrašuose apie Montaigne'į, – visi gyvenimo klausimai žmogui susilieja į vieną: kaip man neprarasti laisvės? Kaip ištrūkti iš žabangų? Kaip nusikratyti baimės?" Galbūt juodu ir toliau žingsniuos per miškus, per naktį, per šį gyvenimą į laisvę.

– *Štai ką* norėjau jums parodyti.

Mano kelionės draugė Maria Wolfring, aukšta elegantiška moteris gražiai krintančiu smėlio ir aukso spalvų kostiumu, pasuko į kelkraštį ir sustabdė automobilį. Išlipome, ir Maria giliai įkvėpė.

– *Štai tokį* Petropolį prisimenu iš penktojo dešimtmečio.

Sutrūkinėjusiais akmenimis grįstos gatvelės pakraščiuose kyšojo ilgi smaragdiniai žolės stiebai, pro plyšius stiebėsi smulkios piktžolės, virš mūsų vėjelis vėdavo vešlius lapų baldakimus. Visur čiulbėjo paukščiai. Oras maloniai kvepėjo. Nuo kelio atsivėrė vaizdai į kauburiuotus klonius ir tolėliau stūksančius aukštesnius kalnus. Pro mus supančią lapiją raudonavo keli čerpiniai stogai ir baltavo sienos. Atrodė, kad augalai viską stelbia, viešpatavo ramybė, klestinti gamta šventė pergalę.

Jau aštuntosios dešimties sulaukusi Maria man pasakojo, kaip neseniai draugui kažką pasakė apie buvimą pagyvenusiai ir susilaukė atsakymo: „Ne ne – dabar tavo gyvenime yra *deserto metas*."

– Ar ne miela? – nusišypsojo ji. – Deserto metas!

Kalbant apie Marią, šie žodžiai atrodo tinkami. Ji atvežė mane iš Rio de Žaneiro į Petropolį, drąsiai atlėkė aukštyn į nuos-

tabius žaliuojančius kalnus. („Gerai – nėra eismo. Būtent taip aš mėgstu – *greitai*", – pastebėjo ji, kai sukinėdamiesi plento spirale dūmėme į viršų.) O kelias pastarąsias valandas klaidžiojome po miestą ir ji man rodė Petropolį, kurį prisimena iš vaikystės.

Petropolio dydis apgaulingas, nes apie jo centrą bangomis kyla kalvos, prie kiekvienos glūdi po nedidelį slėnį, o juose grupelėmis slepiasi gyvenamieji namai – tai, kas liko iš žemių, kurias imperatorius Petras II XIX amžiaus viduryje, skatindamas imigruoti europiečius, dovanojo vokiečių ūkininkams. Apie atvykimą į šį miestą, kurį imperatoriaus šeima pasirinko vasaros rezidencijai, Zweigas pasakojo, kad, maždaug pusantros valandos kildamas kelio vingiais ir lankstais nuo Rio de Žaneiro, alsuodamas vis vėsesniu ir gaivesniu oru, pasieki plokščiakalnį „su mielais namais, stovinčiais palei gatvę, kurią kerta kanalas, atsiduri mažyčiame kurorte, kurio raudoni tiltai ir gana senoviškos vilos sudaro gana senamadiškos vasarvietės įspūdį. [...] Jis primena Vokietijos provincijos miestelį." Šiandien atvykus į Petropolio centrą kyla beveik toks pat įspūdis. Net ir Zweigo laikais buvo pavojus, kad dailiai suplanuotą miestelį sugadins naujos statybos, ir jis rašė, kad „atrodo, jog žmonėms ir namams ankštoka; gatvės, anuomet nutiestos lėtoms ir sunkioms karietoms, dabar pilnos automobilių". Ir vis dėlto, pridūrė jis, „šios vietos žavesiui niekada nekils rimtas pavojus, nes čia gražus pats kraštovaizdis. Ryškių kontūrų neturintys kalnai bangomis veržiasi į miestą ir nuslūgsta; šis sodų miestas visur spindi gėlių žiedais." Tai irgi nepasikeitė. Mudu prariedėjome pro tamsiai pilką Petropolio katedrą, apsukome pagrindinį kanalą, iškastą už nepraradusių grožio cinamoninio atspalvio imperatoriaus vasaros rūmų. Iš čia patekome į ilgą gana apšepusią parduotuvių gatvę, tada vėl nu-

klydome į šalį, pravažiavome kelis įspūdingus namus ir senas geros reputacijos mokyklas. Bet tik tada, kai pasukome toliau nuo centro ir įvažiavome į tykų kelią, siauru vingiu kylantį į stačią kalvą, Marios akys sužibo.

Maria su šeima atsikraustė į Petropolį iš Rio de Žaneiro gana greitai po Zweigų. Jos istorija mane patraukė ir esmingesniais sutapimais. Marios tėvai atkeliavo iš Vokietijos, ir jos tėvas dėl sudėtingos žydiškos kilmės iš reicho piliečio, dirbančio vienos Vokietijos įmonės Brazilijos skyriuje, per ketvirtąjį dešimtmetį virto bedarbiu išeiviu. Rio de Žaneiras, kurį Maria pažino vaikystėje, – tas pats, su kuriuo pirmiausia susidūrė Zweigas, – buvo menkai išsivystęs.

– Ten nebuvo kondicionierių, – pasakojo ji man. – Vasarą labai dvokė ir buvo baisiai karšta. Visur skraidė moskitai, ištikdavo visokiausios pelkių ligos. Mėsą, žuvį ir viską, ko tik reikėjo, pardavinėjo vyrai, kurie nešiodavosi pintines pasikabinę ant bambukinių karčių galų. Galite įsivaizduoti, ką reiškia visą dieną bastytis keturiasdešimties laipsnių karštyje, kokia būdavo mėsa, ir kiek musių!

Galiausiai bėgdama nuo karščio ir miesto ligų, taip pat tikėdamasi įgyti daugiau galimybių kalnuose su minkšto gero vandens palaikoma tekstilės pramone, jau seniai tapusia svarbiu pragyvenimo šaltiniu į Braziliją emigravusiems žydams, šeima persikraustė į aukščiau esantį Petropolį. Paklausiau Marios, kokias mintis jai šis miestas pirmiausia sukeldavo vaikystėje, kai jo aplinka turėjo būti iš esmės tokia pati, kokią atvykę rado Stefanas su Lotte.

– Ūkanota! Labai drėgna! Labai šalta! Durys iš tikrųjų neužsidarydavo, langai neužsiverdavo. Namų nešildė. Guldavai į

lovą, ir ji būdavo drėgna. *Negalėjau to pakęsti!* – nusišypsojo ji. – Bet tuo metu to nežinojau, nes nieko kito nebuvau patyrusi, ir mums, vaikams, buvo taip smagu.

Su Stefano Zweigo vardu mokydamasis Amerikoje nesusidūriau nė karto. Jo kūrybą atradau po studijų praėjus ne vieniems metams, kai ėmiausi literatūrinio sumanymo, kurio pagrindinė tema buvo Brazilija. Kad įgyčiau nuovokos, stvėriau iš bibliotekos lentynų visas knygas apie šią šalį. Iš jų viena išsiskyrė patraukliu šnekamuoju stiliumi ir dinamiškumu, žanrų kaita joje net priminė džiazą: nuo kelionių knygos žanro buvo pereinama prie istorijos bei filosofinių gamtos ir civilizacijos santykio apmąstymų. Ta knyga buvo Zweigo *Brazilija: ateities šalis*, čia išleista 1941-ųjų rugpjūtį, praėjus kelioms savaitėms nuo tada, kai jis atvyko.

Šią knygą nesunku kritikuoti dėl polinkio į egzotiką ir kai kurių nepaminėtų dalykų. Bet kartu *Brazilija* kupina tokios gyvos aistros šiai tautai ir šaliai, kad kritika, atrodo, dažnai daugiau ką pražiūri nei atskleidžia. Susidūriau su *Brazilija: ateities šalimi* iš anksto nieko nežinodamas apie Zweigą, ir man niekada nebūtų atėję į galvą abejoti paties Zweigo požiūriu, kad jo knyga yra šaliai skirta „meilės giesmė". Kad ir kokių čia būtų klaidų, sunku likti abejingam, kai supranti, kaip aistringai Zweigas aukština Braziliją dėl to, kad jai pavyko įgyvendinti humanistines vertybes, kurias jo gimtoji Europa taip pasigailėtinai išdavė. „Žmogui, kuris ką tik išsigelbėjo nuo beprotiško Europos polinkio naikinti, visiška neapykantos stoka viešame ir asmeniniame gyvenime iš pradžių atrodo tiesiog neįtikėtina, o paskui jis ima ją su beri-

biu palengvėjimu sveikinti, – rašė Zweigas apie Braziliją. – Baisi įtampa, visą dešimtmetį gadinusi mums nervus, čia beveik neegzistuoja. [...] Nevalingai imi kvėpuoti laisviau, jautiesi dėkingas, kad iš dusinančios rasinės ir klasinės neapykantos atmosferos ištrūkai į šią – ramesnę ir žmoniškesnę."

Pirmuosiuose knygos puslapiuose Zweigas pasakoja, kad, 1936-aisiais pirmąsyk pakviestas į Braziliją, iš viešnagės daug nesitikėjo. Apie šalį laikėsi būdingos „pasipūtusio europiečio" nuomonės. Visos Pietų Amerikos respublikos, manė jis, daugiau ar mažiau vienodos: „Visose jose klimatas karštas ir nesveikas, kyla politinių neramumų, finansinė padėtis beviltiška; jos prastai valdomos, tik pusiau civilizuotos, ir tai tik arti pakrantės miestų." Ten yra gražių peizažų ir neištirtų galimybių, „trumpai tariant – šalis vilties netekusiems išeiviams ir naujakuriams, bet tikrai ne tokia, iš kurios galima tikėtis dvasinio impulso. Nesu nei profesionalus geografas, nei drugelių kolekcininkas, sportininkas ar verslininkas, tad maniau, kad užteks dešimties dienų viešnagės. Savaitė, dešimt dienų, maniau, o tada – atgal." Zweigas rašė, kad pagaliau atvykęs į Rio de Žaneirą patyrė „vieną iš stipriausių įspūdžių per visą gyvenimą. Buvau sužavėtas ir kartu didžiai sujaudintas. Mat tai, ką regėjau prieš akis, buvo ne tik vienas nuostabiausių pasaulio kraštovaizdžių, – nepakartojamas jūros ir kalnų, miesto ir atogrąžų peizažo derinys, – bet ir visai naujos rūšies civilizacija."

Ši įžanga žavi kuklumu, kuriuo, kaip ir naivių atradimų dvasia, persmelkta visa knyga. Nors Zweigas knygoje naudojosi medžiaga iš pirmosios 1936-ųjų kelionės į Braziliją, didesnę jos dalį parašė 1940-aisiais – lankydamasis šalyje su Lotte ir vėliau. Kai pradėjau suvokti, koks įžymus tuo metu tebebuvo Zweigas, jo

savikritika, išsakyta pamačius nuostabią jauną Pietų Amerikos respubliką, ėmė atrodyti dar įspūdingesnė.

Petropolyje, Gonsalveso Diaso gatvės name, kuriame gyveno Zweigas, tik neseniai buvo atidarytas nedidelis muziejus, skirtas nuo 1933-iųjų iki 1945-ųjų į Braziliją atvykusių emigrantų istorijoms įamžinti. Ekranai plyšoja ir blyksi mažytėje visiškai ištuštintoje ir išvalytoje patalpoje, joje stovi tik keli nedideli ekspozicijos stendai. Būtų tiesiog neįmanoma padaryti nieko, dar mažiau primenančio, koks buvo šis vasarnamis, kai Zweigas su Lotte vadino jį namais. Kai įžengiau į vidų, pirmiausia, atvirai kalbant, pasibaisėjau. Ar jie *nieko* nesugebėjo palikti taip, kaip galėjo būti anuomet? Išėjau į erdvų namo balkoną. Ant žemės prie namo buvo sudėliota didžiulė mozaika – juoda ir balta šachmatų lenta. Tikriausiai šiuo kiču įamžinta Zweigo *Šachmatų novelė*, – paskutinė, kurią jis parašė, – nes jos siužetas sukasi apie šachmatų partiją. Čia bent jau galima pasižvalgyti virš palmių lapijos ir rusvai raudonų stogų į tamsžalių kalvų nuokalnes bei šlaitus, ir į horizonte stūksančių aukštesnių kalnų grandines. Užsibuvau balkone, žvalgydamasis į žaliuojančią panoramą, klausydamasis vėjo ir paukščių.

Kai grįžau į vidų, Maria fotografavo ant galinės namo sienos užrašytą ilgą išeivių vardų sąrašą. Vėliau ji man pasakojo, kaip buvo sujaudinta, kai čia rado kelių giminaičių, kurie turėjo kaip pabėgėliai pradėti gyvenimą iš naujo, vardus, tarp jų ir vieno dėdės, kuris Vokietijoje buvo žinomas aukštesniojo teismo teisėjas, o sulaukęs senatvės turėjo Brazilijoje viską pradėti nuo pradžių – imtis insekticidų skardinių išnešiojamosios prekybos. Be to, pa-

siteiravusi muziejaus tarnautojo, ji sužinojo, kad vaikai iš vietinių valstybinių mokyklų ant didžiulės lauke priešais namą sudėliotos šachmatų mozaikos greitai pradės mokytis žaisti šachmatais. Apie dailius Petropolio vaikus Zweigas rašė su meile. Ko gero, jį būtų sujaudinusi mintis, kad šis namas taps vieta, kur jie galės mokytis jam tiek daug reiškiančio žaidimo. Žinoma, kad ir kaip man norėtųsi pamatyti ir išgirsti ką nors, ką Zweigas čia patyrė, jam pačiam mintis užkonservuoti jo paskutinį būstą lyg šventą mauzoliejų būtų atrodžiusi baisi. Pasvarstęs nutariau, kad buvau per daug skubotai susidaręs nuomonę. Šiame namelyje nebuvo vietos laiko mašinai.

Zweigo pasakojimas, kaip jis atrado Braziliją, primena klasikinį sapną, kuriame žmogus staiga atranda, kad jo namuose yra papildomas kambarys, apie kurį jis ir namiškiai niekada nežinojo. Regis, kaip tik tada, kai jis pirmąsyk 1936-aisiais atvyko į Rio de Žaneiro uostą, ši nakties fantazija tapo tikrove. Dienoraštyje Zweigas rašo, ką patyrė ryto ūkanose įplaukęs į uostą ir išvydęs nuostabių įlankų supamą miestą, „vis pradedantį iš naujo, daug kur pertraukiamą prieškalnių, kurios tiesiasi žemyn lyg rankos pirštai, siekiantys viską suimti. Tai gražiausias vaizdas, kokį galima įsivaizduoti." Nuo sausumos pūtė kvapnus vėjelis, sumišęs su vandenyno kvapais. Žodžiu, iš tiesų „šiltas pietietiškas sutikimas, nors Niujorkas su savo akmeniniais ledkalniais ir pergalingu klegesiu pasveikina tave ne mažiau didingai. Niujorkas kviečia, Rio de Žaneiras laukia; vienas vyriškas, kitas moteriškas, ir šios vingiuotos linijos kažkuo primena moterį, kylančią iš bangų, Venerą Anadiomenę."

1936-aisiais Zweigui jau atrodė, kad Europos kultūriniai ir gamtiniai ištekliai išsemti. Iš laiškų, kurių jis gaudavo iš Vokietijoje vis dar gyvenančių draugų žydų, buvo aiškiai matyti, kaip sparčiai ir akivaizdžiai ten žlunga gyvenimas. Visur kitur Senajame Žemyne jis matė žmones, užsikrėtusius šiurpiu abejingumu jiems gresiančiai pražūčiai. „Europa pritvinkusi kraujo", – rašė jis pratarmėje draugo Josepho Leftwicho knygai *Kas bus žydams?* Zweigas pareiškė, kad visas žemynas esąs „išpampęs nuo kraujo, todėl dirglus, suirzęs, nepaprastai energingas", ir apibendrino: „Kad išvengtume barbariško būdo nuleisti kraują – karo, šio perpildyto „mažyčio Azijos pusiasalio", kaip jį vadino Nietzsche, žmonių perteklius turėtų būti nukreiptas į retai apgyvendintas kitų žemynų vietas".

Tada tų metų rugpjūtį jis netikėtai atsidūrė šalyje, kuri, kaip rašė, „kultūrine prasme tebėra tokia pat *terra incognita**, kokia geografine prasme buvo pirmiesiems jūrų keliautojams". Be to, tai tokių platybių kraštas, kad ją iš tikrųjų reikėtų vadinti ne šalimi, „bet žemynu, pasauliu, kur yra vietos trims, keturiems, penkiems šimtams milijonų žmonių, kur po derlinga nepalytėta žeme slypi nesuskaičiuojami turtai, iš kurių vargu ar yra sunaudota tūkstantoji dalis, [...] šalis, kurios svarbos būsimoms kartoms neįmanoma įvertinti net ir drąsiausiai mąstant. Nuostabiai greitai išsisklaidė tas visiškai nereikalingas europietiško pasipūtimo bagažas, kurį gabenausi šioje kelionėje. Žinojau, kad regiu mūsų pasaulio ateitį."

Zweigo reakciją iš dalies lėmė ir kitas veiksnys, kurio jis savo knygoje neaprašė: nuo pat tos akimirkos, kai išlipo iš laivo, jis buvo įšventintas į didžiąsias žvaigždes. Tuo metu jis ką tik buvo netekęs svarbiausios savo knygų rinkos, o kitur Europoje jo svarba buvo pradėjusi siaubingai menkti. Bet Brazilijoje Zweigas pasijuto esąs tokia garsenybė, kokia *niekada* nebuvo pasijutęs Senajame Žemyne. Jis Friderikei pasakojo, kad kai 1936-aisiais atvyko į Rio de Žaneirą, prasidėjo „neįtikėtina ir varginanti pasaka". Uoste Zweigą pasitiko keturi aukšti pareigūnai iš Užsienio reikalų ministerijos bei Austrijos laikinasis patikėtinis, tada jį nuvežė į keturių kambarių apartamentus viešbutyje *Copacabana Palace*. „Didžiulis automobilis su vairuotoju, kuris klauso manęs vos pirštu pamojus; visą dieną manimi rūpinasi žavingas atašė iš ministerijos." Užsienio reikalų ministras jam surengė didžiulį pokylį Žokėjų klube. Paskui įvyko Zweigo susitikimas su pačiu

* nežinoma žemė (*lot.*).

prezidentu Getúlio'um Vargasu, ir šiame priėmime pasirodė „visos įžymybės“: „Laivyno vadas ir ministrai vienas po kito ėjo prie manęs dėl nuotraukos ar autografo – ir turėk omenyje, kad tai ne kaimas, o miestas su pusantro milijono gyventojų, ir šalis, kurioje gyvena keturiasdešimt milijonų žmonių.“ Kad ir kokia didelė būtų buvusi eilinių Zweigo skaitytojų auditorija Austrijoje ir Vokietijoje, menininko populiarumas ir jo reikšmė politinės veiklos srityje ten buvo aiškiai skirtingi dalykai. Patyręs tokią valdžios atstovų pagarbą, Zweigas tiesiog apstulbo. Nors nedaug tetrūko, kad jis būtų tapęs žmogumi be pilietybės, šioje šalyje jį priėmė taip, kaip derėtų priimti valstybės vadovą.

Kaip paaiškėjo, jo reputacija Brazilijos visuomenėje buvo tokia pat gera. 1941-aisiais į Braziliją emigravęs ir su Zweigu susidraugavęs vokietis pabėgėlis žurnalistas Ernstas Federis vėliau tvirtino, kad apsilankęs brazilų namuose visada „rasdavo kelias jo knygas, kad ir kokio dydžio būtų buvusi šeimos biblioteka – tuzinas knygų ar tūkstantis“. Vos įžengęs į savo kambarius *Copacabana Palace,* Zweigas rado kalną jam paliktų vizitinių kortelių; jo dienos maršrutas buvo spausdinamas visuose laikraščiuose. „Jei norėčiau čia surengti viešų paskaitų ciklą, galėčiau keturis kartus pripildyti Alberto salę*“, – neišpūsdamas pasakojo jis.

Kasryt kiekviename laikraštyje buvo spausdinamos naujos Zweigo nuotraukos. Į jo paskaitą Literatūros akademijoje akies mirksniu buvo išpirkti du tūkstančiai bilietų, o eilė norinčių patekti į salę nutįso per du kvartalus. Kai mažesnėje salėje iš anksto nepaskelbus buvo surengtas ne toks oficialus jo kūrinių skaitymas, į salę susigrūdo 1 200 žmonių, nors pusei jų renginio metu

* Žymi Londono koncertų salė su daugiau nei penkiais tūkstančiais vietų.

teko stovėti. Tikriausiai joks vietinis ar užsienio rašytojas Rio de Žaneiro gatvėse lig tol nebuvo sukėlęs tokio minios sąmyšio. Atvykęs į San Paulą Zweigas buvo sutiktas taip pat. Čia jis apsilankė dideliame kalėjime, ir kol oficialus kalėjimo fotografas, kuris pats buvo nužudęs tris žmones, jį bent keturiasdešimt kartų nufotografavo, į kiemą įžygiavo kalėjimo orkestras. Zweigą nuvedė jo pažiūrėti ir kaliniai muzikantai užgrojo Austrijos valstybės himną. „Tai buvo pirmas kartas mano gyvenime, kai jį grojo mano garbei", – pastebėjo jis. Rio de Žaneire Zweigas per dieną pasirašydavo penkis šimtus autografų, kol jam pirštus sutraukė mėšlungis. Pastarąją savaitę, rašė Zweigas, „buvau Marlene Dietrich".

Būtent apimtas tokios Marlene'os nuotaikos Zweigas pradėjo kurti tai, kas tapo įsimintinu jo odės Brazilijai priedainiu. Jis teigė, kad tai ne tik šalis, kur gyvena neapsakomai žavingi žmonės,

bet ir „vienintelė vieta, kur nėra jokio rasės klausimo. Juodaodžiai, baltieji ir indėnai, trijų ketvirčių, aštuntadalio, nuostabios mulatės ir kreolės, žydai ir krikščionys visi kartu gyvena taip taikiai, kad neįmanoma apsakyti.“ Zweigas buvo įsitikinęs, kad pateko į daugiarasį rojų. Žinoma, padėtis buvo daug sudėtingesnė, bet palyginti su viskuo, ką jis patyrė Europoje, nėra netikėta, kad jis taip reagavo į šią šalį, kurioje, bent jau išoriškai, tautos entuziastingai maišėsi. Zweigas pritarė paplitusiam brazilų posakiui, kad, kitaip nei ispanams, portugalams „tapti užkariautojais padėjo lova, o ne kraujo praliejimas“. Vargaso valdžios tariamos pastangos skatinti tarprasines santuokas kaip priemonę Brazilijos vienybei skatinti atrodė esąs dar vienas šią strategiją tęsiantis žingsnis: desegreguota erotika kaip kelias į didesnį egalitarizmą. Džiugiu šios politikos rezultatu Zweigas laikė mišrios rasinės kilmės žmonių gausą „mokyklose, viešose įstaigose, bažnyčiose, įvairių profesijų atstovų gretose, kariuomenėje, universitetuose ir profesūroje“.

Iš tikrųjų Zweigas niekada nesiliovė žavėtis žmonių kūnišku grožiu, atsiradusiu dėl to, kad intymiuose santykiuose nebuvo etninių barjerų, ir buvo įsitikinęs, kad visų odos spalvų vaikai, kurių jis visur, kur tik lankėsi, matė vaikštančių susikibusių už parankių, ne tik stiprina tautos vienybę, bet ir padeda įtvirtinti naują visuomenės modelį, tinkamą visų šalių žmonėms. Brazilija, rašė jis, „sukūrė visiškai savitą tipą, visai neturintį „išsigimimo“ bruožų, dėl kurių mus mėgina perspėti rasės fanatikai“. Priešingai nei pervargusi ir nervinga Europa ir tik apie verslą galvojanti dinamiška Šiaurės Amerika, nevaržomai maišanti rases Brazilija suformavo temperamentą, kurio Zweigas niekada nesiliovė liaupsinti – „proto, ramaus kuklumo ir mandagumo derinį“.

Zweigui atrodė, kad brazilų etninei grupei būdinga didelė rasių genetinė įvairovė tarsi išreiškia jo paties didžiuosius kolekcionavimo sumanymus: bendruomenę, jo suburtą terasoje Zalcburge; rankraščių kolekciją, kurioje buvo sugretintos didžiausių žmonijos menininkų patirtos kūrybinio nušvitimo akimirkos; šalių margumyną, po kurį jis lyg pašėlęs keliavo, kaupdamas įspūdžius. Kažką iš šio visapusiško žmonių ir šalių sambūvio brazilai gavo su paveldėtu krauju, kaip prigimtinę teisę.

Zweigo požiūriu, Rio de Žaneiras, meistriškai įvaldęs „kontrastų meną" miestas, buvo didžiausios įvairovės koncentratas, tad užkariavo jo širdį. Grynai modernus miestas greitai pabosta, rašė jis, o atsilikusiame galiausiai pasidaro nejauku. Prabangūs miestai nuobodūs, proletariški – slegia. Rio de Žaneiras aprėpia visas šias miesto tapatybes vienoje sanklodoje. Viskas plačiai pasklidę, tačiau „vėl susiliejęs į savitą harmoniją", todėl stebuklinga. Rio de Žaneire vienu metu gali rasti įvairiausių namų, sodų ir gatvių, todėl jis suteikia gyventojams „laisvę gyventi visų pavidalų gyvenimą". Galima gardžiuotis ledais cukrainėje, vėsinamoje oro kondicionieriumi, kurioje kainos prilygsta Manhatano Parko aveniu, bet už kampo lygiai tokių pat skanėstų galima gauti už pusę cento. „Užsivilkus baltos drobės kostiumą, galima važinėtis prabangiu automobiliu arba tramvajumi kartu su darbininkais. Nėra jokio priešiškumo, kad ir kur eitum, kad ir su kuo kalbėtumeisi – su batų valytoju ar aristokratu, visur tave pasitinka vienodai mandagiai", – rašė jis. „Koks tai menas – numalšinti įtampą, bet jos nesunaikinti, išsaugoti šią įvairovę nemėginant jos sutvarkyti prievarta! Lai šis miestas toks išlieka visada!"

Jis aistringai išreiškė viltį, kad miestas niekada nepasiduos „geometrinei manijai" išdėstyti gatves stačiakampiais. „Taip

dėl formos vienovės ir vienodumo aukojamas bet koks miesto charakteris: netikėtumai, užgaidos, keisti kampeliai ir, labiausiai, kontrastai – seno ir naujo, miesto ir gamtos, turto ir skurdo, darbo ir dykinėjimo kontrastai, kuriais čia galima mėgautis, gyvuojantys taip darniai ir be rūpesčių." Taip, kaip nemigos kankinamas žmogus svajoja apie kambarį, kuriame negalės atsispirti miegui, nepasotinamas klajūnas fantazuoja apie uostą, kuriame jam kas nors primintų kiekvieną pasaulio vietą ir taip jį sulaikytų. Rio de Žaneire Zweigas atrado tokią gausybę susiliejusių tautų, istorijų, topografijų, architektūros stilių ir paslapčių, jog tremties jausmas čia buvo neįmanomas, kad ir kokia būtų žmogaus kilmė bei polinkiai. Vainikuodamas savo pasakojimą jis pastebėjo, jog pajūrio bulvarai primena „baltą spausdinto knygos teksto paraštę; ir atrodo, tarsi kiekvieną šios knygos puslapį būtų atvertusi Dievo ranka. Tai yra knyga, kurios puslapius vartydamas niekada nepavargsti, nes kiekviename randi vis naujų grožybių." Rio de Žaneire Zweigas įsivaizdavo iš tikrųjų įžengęs į dieviškosios kūrimo knygos puslapius.

Brazilija: ateities šalis; *Vakarykštis pasaulis* – net ir dviejų paskutinių Zweigo stambesnių kūrinių pavadinimai yra vienas kito veidrodinis atspindys. Užbaigęs Brazilijos studiją, jis po kelių mėnesių visas jėgas skyrė rašyti autobiografijai, ir paskutinį jos rankraštį užbaigė beveik lygiai devyniais mėnesiais vėliau, nei knygą apie Braziliją. Šiedvi knygos buvo parašytos be pertrūkio, kenčiant to paties vis spartėjančio emocinio nuosmukio kančias. Nors knyga apie Braziliją parašyta anksčiau, idėjų lygmenyje atsiminimus galima suprasti kaip tam tikrą jos priešistorę.

Aišku, *Brazilija: ateities šalis* apimtimi ir įžvalgumu neprilygsta autobiografijai, vis dėlto, jei į šią knygą pažvelgtume kaip į naujo pasaulio projektą, ji taip pat ambicinga. Niujorke ir Niu Heivene įnikęs į savo užrašus apie Braziliją, Zweigas ėmė abejoti visomis lig tol išpažintomis gyvenimo vertybėmis.

Šių permainų metu apmąstymai apie gamtą, kuriuos jis pirmąsyk pamėgino išdėstyti Anglijoje, Naujajame Pasaulyje įgytos patirties veidrodyje įgavo naują pavidalą. Zweigas iš naujo uždavė sau klausimą, ką reiškia gyventi natūraliai, ir ėmė tik dar tvirčiau tikėti, kad brazilai atrado, kaip gyventi neprarandant tikros laisvės pojūčio.

Visame *Vakarykščiame pasaulyje* galbūt joks kitas daiktavardis nekartojamas taip dažnai kaip „laisvė". Laisvės siekis ir istorija apie laipsnišką įgytos laisvės netektį iš tikrųjų yra per visą knygą nusitęsiančios temos. Jaunystėje Zweigas su bendraklasiais kovojo dėl laisvės, siekdami išsivaduoti nuo mokyklų naštos, nuo savo namų buržuazinių dogmų, nuo bet kokių siaurapročių autoritetų, o siekti išsivadavimo jiems padėjo įvairūs meninės laisvės pavidalai. Dvidešimt trejų sulaukęs ir daktaro laipsnį gavęs Zweigas, kaip pasakojo, buvo „išoriškai laisvas, ir visus tuos metus iki pat šios dienos atidaviau – vis žiauresnei – kovai likti tokiam pat laisvam ir savo viduje"*.

Dauguma jo amžininkų europiečių net ir pamiršo, „kiek laisvės ir džiaugsmo jiems iščiulpė iš pačių sielos gelmių beširdis ėdrus baubas „valstybė", – pareiškė jis. – Visos tautos jaučia, kad gūdus šešėlis, didžiulis ir sunkus, kybo virš jų gyvenimo. Tačiau mes, kurie dar pažinojome individo laisvės pasaulį, žinome ir ga-

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 151.

lime paliudyti, kad Europa kadaise nerūpestingai džiaugėsi savo marga spalvų žaisme. Ir mus apima siaubas, kad pasaulis per savo paties savižudišką nirtą pasidarė toks baisus, vergiškas, toks panašus į kalėjimą."*

Tiesa, pripažino jis, brazilai parodė esą labiau linkę į vangumą nei europiečiai, nes klimatas juos skatina atsipalaiduoti. Taip, čia „mažiau veržlumo, ne tokia stipri gyvybinė jėga – trumpai tariant, mažiau būtent tų savybių, kurios šiandien tragiškai pervertinamos ir liaupsinamos kaip moraliniai tautos privalumai". Vienoje įtaigioje knygos vietoje Zweigas pareiškė, kad „pastaraisiais metais mūsų nuomonė apie žodžių „civilizacija" ir „kultūra" reikšmę gerokai pasikeitė. Nebesame linkę prilyginti jų žodžiams „organizacija" ir „patogumai". Vertinant „materialistinio mokslo" – statistikos požiūriu, „kultūringiausios ir civilizuočiausios tautos atrodytų esančios tos, kurių impulsas gaminti stipriausias, kurios daugiausia vartoja ir kuriose individų turto suma didžiausia", – rašė jis. Tačiau dabar paaiškėjo, „kad aukščiausia organizacijos forma nesutrukdė tautoms panaudoti šią galią vien tik žvėriškumo labui". Mėginant apskaičiuoti gamybos našumą ir mastą, užmirštamas svarbiausias dėmuo: menas puoselėti taikią mąstyseną ir humaniškas pažiūras, kuris tebėra „teisingiausias kultūros ir civilizacijos vertinimo kriterijus". Šiuo atžvilgiu Zweigas laikė Braziliją „vienu iš sektiniausių pavyzdžių, ir todėl viena iš mieliausių šalių pasaulyje". Dėl įsišaknijusios *tolerancijos* Brazilijoje dabar patiriama daugiau asmeninės laisvės ir daugiau pasitenkinimo nei beveik bet kur kitur pasaulyje, apibendrino jis.

---

* Ten pat, p. 153–154.

Brazilijos pavyzdys paskatino Zweigą manyti, kad įgyvendinti asmeninę laisvę ir kurti tikrai civilizuotą valstybę yra neatsiejami uždaviniai. Ir vieno, ir kito esmė yra pagarba individualumui su visomis jo nesuskaičiuojamomis atmainomis, pagarba tam, ką Zweigas Goethės žodžiais vadino „vieša paslaptimi", paradoksaliai verčiančia pripažinti, jog turime bendrą Prigimties pagrindą.

Gyvendamas Brazilijoje, Zweigas papildė atsiminimus vienu visai nauju skyriumi, kurį pavadino *Eros Matutinus**. Tai lyg koks slaptas neplanuotas priedas, įterptas tarp knygos puslapių. Tik Brazilija galėjo paskatinti Zweigą parašyti šį skyrių. Iš tikrųjų šie apmąstymai apie seksualumo prabudimą jo jaunystės Vienoje gali būti interpretuojami kaip slapta viso pasakojimo ašis.

Praeityje, rašė Zweigas, valdžia pažabodavo aistras lengviau ir atviriau nei moderniojoje epochoje vyraujanti sistema: kūniški potraukiai būdavo dievobaimingai priskiriami velniui ir nuodėmei. Neturėdama „tokios radikalios anatemos"**, kokią praeityje turėjo religinė valdžia, Zweigo laikų valdžia laikė seksualumą tik gėdingai anarchišku. Geismui padorioje visuomenėje nebuvo vietos, todėl Erotas buvo ištremtas. Susidarė „nesveikai slogus, iškvėpinto gašlumo prisotintas oras". Nesąžininga „nutylėjimo [...] moralė" kamavo jo jaunystę „kaip slogutis"***.

Zweigas išsamiai nupasakoja, kokiais pavidalais mada įkūnijo susilaikymo dvasią: aukštos kietos vyrų apykaklės, „smaugikės", beveik visiškai suvaržydavo judesius; standūs korsetai iš banginio ūso žemiau juosmens esančią moters kūno dalį išpūsdavo

* Ankstyvasis Erotas (*lot.*).

** *Vakarykštis pasaulis*, p. 94.

*** Ten pat, p. 97.

kaip varpą, o aukščiau viskas buvo taip užsagstyta ir suveržta, kad kone paralyžiuodavo. Bet visi būdai, kuriais kamuojama seksualinio nerimo visuomenė mėgino nuslėpti lyčių skiriamuosius bruožus, vaizduotėje tik dar labiau juos paryškindavo. Žmonės gyveno apimti nuolatinio ir besaikio jaudulio, o išsilieti padėdavo, taip sakant, didmiesčio užpakalinės durys. Zweigas tvirtino, kad kažin ar visoje Vienoje būtum radęs tvorą ar išvietės sieną, neaprašinėtą nešvankiais užrašais; kiekviena maudyklė turėjo slaptą stebėjimo akutę, kiekvienas skersgatvis – pornografinį teatrą ir kabaretą. Restoranuose būdavo įrengti *chambres séparées**, kur galėdavai papietauti geidulingame nuošalyje su tinkamo tipo pardavėja. Kiekvienoje miesto kavinėje vyrai po stalais nesubrendusiems berniukams pardavinėdavo nuogybių nuotraukas. *Fin de siècle*** Vienos erotinio pogrindžio taksonomija yra istoriškai originaliausia Zweigo knygos dalis ir smulkmenos joje vaizduojamos turbūt kruopščiausiai. Į šį portretą jis sudėjo širdį.

Zweigas aprašo „milžinišką prostitucijos armiją“***: Vienos gatvėse bet kuriuo paros metu laukdavo tokia gausybė už įvairiausias kainas parsiduodančių moterų, kad jų buvo sunkiau išvengti nei rasti. Be to, savo veikla prostitutės užsiėmė ne tik gatvėse: jų būdavo pilna ir vadinamuosiuose uždaruosiuose namuose – naktiniuose klubuose, šokių salėse, baruose, kabaretuose ir viešnamiuose, ir kai kurie iš jų galėjo pasigirti veidrodžiais, perregimais iš kitos pusės, ir kambariais, pilnais vienuolių drabužių.

---

* atskiri kambariai (*pranc.*).

** Pažodžiui „amžiaus pabaiga“ (*pranc.*) – XIX a. pabaiga, siejama su kultūros ir papročių nuosmukiu.

*** *Vakarykštis pasaulis*, p. 111.

Knygoje *Brazilija: ateities šalis* Zweigas rašė ir apie Rio de Žaneiro sekso verslą, tačiau, vaizduodamas miesto „didįjį meilės turgų", siekė atspindėti jo atvirumą ir laisvę. Čia nesuskaičiuojamos „visų rasių, spalvų, įvairiausio amžiaus ir kilmės" moterys laukė klientų tarpduriuose, nušviestuose spalvotų lempų. „Stambios juodaodės senegalietės šalia prancūzių, vos įstengiančių užtušuoti senatvės raukšles; trapios indėnės ir storos kroatės" – visos kartu. Apie prostitučių klientus jis rašė, kaip „nesigėdydami ir su nuoširdžiu pietietišku atvirumu jaunuoliai klaidžioja palei šias duris ir kartais jose išnyksta, po lempa švystelėjus baltam kostiumui". Jis būtų galėjęs pridurti, kad kambariuose, į kuriuos šmurkštelėdavo baltai kostiumuoti jaunuoliai, slėpėsi ne tik moterys – kai kur laukė ir vyrai. Lig šiol sklando gandai apie paties Zweigo žygius į jaunų patrauklių Rio de Žaneiro vyrų vilioklių pasaulį. „Net ši atoki vieta, – apibendrino Zweigas, – kuri kituose miestuose slepiama bjauriausiuose ir varganiausiuose kvartaluose, tarsi gėdijantis šio verslo, Rio de Žaneire išlaiko tam tikrą grožį."

Zweigo pasakojimas apie Rio de Žaneiro prostituciją dvelkia polinkiu į egzotiką, bet jis čia siekia perteikti svarbią mintį, kad erotinių troškimų ir visuomenės tvarkos santykis gali įgauti ne tokius slapukiškus, iškreiptus pavidalus kaip anksčiau Vienoje. Pasitelkęs jaunystės seksualinę tapatybę suvaržiusio prigimties neigimo idėją, Zweigas pareiškia bendresnį kaltinimą europietiškajai civilizacijai. Jis mini, kad kartais jaunesniems draugams turi aiškinti, jog jo jaunystė, palyginti su jų dalia, nebuvo itin pavydėtina, tačiau pripažįsta, kad jo karta turėjo daugiau politinės laisvės nei dabartinė. Be to, Zweigas rašo: „Mes labiau, nevaržomai galėjome atsidėti savo menui, savo dvasiniams polinkiams.

[...] Niekas mūsų nekvotė, kokios mūsų pažiūros, kilmė, rasė ir religija."* Bet seksualiniai rūpesčiai tais laikais taip apsunkino gyvenimą, kad beveik nusvėrė visus kitus privalumus. „Jei žmogui duoda laisvę moralė, tai jį suvaržo valstybė. Jei valstybė palieka jam laisvę, tai jį pavergti bando moralė, – aiškino Zweigas. – Mes labiau ir daugiau patyrėme pasaulį, tačiau dabartinis jaunimas labiau gyvena savo jaunystę ir ją išgyvena sąmoningiau."** Ir vėl Zweigas besąlygiškai išaukština nevaržomo jaunatviško troškimo, kurio taip nepakenčiamai pasigedo mokymosi laikais, teigiamą reikšmę. 1941-ųjų jaunimas, rašė Zweigas, „seniai pamiršo visą tą varžymąsi, drovėjimąsi ir įtampą, slėgusius mūsų brendimo metus; naujajam jaunimui nebežinomi aplinkkeliai ir slapukeliai, kuriais mums buvo lemta išsivilioti kaip draudžiamą vaisių tai, ką jis pagrįstai jaučia esant jo teise."*** Netikėta, kad Zweigas, kuris visą gyvenimą buvo atsidavęs *Bildung*, dabar pareiškia, jog nors naujosios seksualinės laisvės kaina galėjo būti „didelės pagarbos dvasiniams dalykams" bei svarbaus pačios meilės dėmens – „paslaptingo drovumo ir sarmatos sukelto varžymosi, meilaus švelnumo"**** – netektis, vis tiek šie mainai buvo naudingi, nes leido be baimės atvirauti apie savo potraukius. „Kažin ar rasiu bent vieną jaunystės draugą, kurio nors kartą nebūčiau matęs išblyškusio, pastėrusiu žvilgsniu, vienas – nes susirgo arba bijojo susirgti, antras – nes buvo šantažuojamas dėl aborto"*****, ir taip toliau, – rašo Zweigas. Jis leidžia suprasti, kad Europai įkyrėjo varžyti ekstazės troškimą – ir dėl to ji sulaukė

---

* Ten pat, p. 115–116.
** Ten pat, p. 116.
*** Ten pat, p. 117.
**** Ten pat.
***** Ten pat, p. 115.

Hitlerio. Ankstesnės epochos nervai buvo tokie pertempti, kad gyventi pasidarė nepakeliama. Civilizacija europietiškąja prasme įstrigo beviltiškame dvitakčiame žvėriško prigimties slopinimo ir gyvuliško išsivadavimo rate. Tiek prieškario Europos visuomenė, tiek nacių režimas, siekdami, kad visuomenė būtų kuo darbštesnė ir klusnesnė, nusikalto pamynę tikros asmeninės laisvės idealą. Valstybės interesams tenkinti galingos jėgos buvo nukreiptos dvejopai: tramdant meilės aistrą ir atpalaiduojant kraujo troškimą. Jei senoji Europa nebūtų taip pabūgusi, kad seksualumo galia sužlugdys produktyvumą, fašizmo bandymas suvilioti masinės ekstazės pažadu niekada nebūtų davęs vaisių. Freudas tvirtino, kad anatomija yra likimas, o Zweigas mėgino parodyti, kad instinktas siekti nepriklausomybės yra kažkas daugiau nei likimas. Būti jaunam – tai yra, Zweigo požiūriu, jaustis tikrai gyvam, – reiškia *jaustis* visiškai nepriklausomam.

Nenuostabu, kad knygoje apie Braziliją Zweigas išdėstė abejones dėl pačios idėjos, kad techninė pažanga yra tautos gerovės laidas. Techninė pažanga galiausiai tik sužadina „godumą ir valdžios troškimą", – rašė jis. Nekeista, kad Zweigas norėjo tikėti Brazilijoje atradęs visiškai naują civilizacijos pavidalą: kitaip nei Europoje, čia, nepuoselėjant liguistos neapykantos bei materialinių tikslų, „prigimtinis polinkis į darną tapo ištisos tautos nuostata".

Apie tai, kaip aistringai Zweigas buvo atsidavęs laisvės idėjai, mąsčiau lankydamasis senuosiuose Petropolio vasaros rūmuose, kur dabar veikia Imperijos muziejus. Ten yra saugomas iš gryno aukso padarytas nepaprastas plunksnos formos rašiklis, kuriuo

karalienė Izabelė pasirašė Brazilijos vergų išlaisvinimo proklamaciją. Dar kartą apie tai susimąsčiau per Marios Wolfring ekskursiją po miestą, kai ji stabtelėjo paskutinį kartą. Sustoję įkvėpti gryno oro tykioje kreivoje gatvėje, pakilome ja į kalvos viršūnę, kur dabar stovi šventovė, skirta katalikų šventajam. Iš čia matyti didesnė dalis Petropolio. Vėl palikę automobilį, nuėjome į apžvalgos vietą. Pašlaitės dauboje tarp medžių guotų kyšojo padriki mauzoliejai ir antkapiai, pasklidę ir abipus kito kelio, kuris leidosi giliau į slėnį. Kitapus kelio pūpsojo pirmosios žalios kalvos, nusagstytos baltais namais, juos dengė nedegtų čerpių stogai. Visur aplink lakiojančių paukščių čiulbesys panėšėjo į žavingai sulūžusio muzikinės dėžutės mechanizmo garsus.

– Vaikystėje po šias kalvas galėjome vaikščioti laisvai, – staiga prabilo Maria. – Buvo nuostabu, – liūdnai šypsodamasi papurtė galvą. – Vaikštinėdavome valandų valandas. Kur tik benueidavai, galiausiai užtikdavai trobelę. Paprašydavai stiklinės vandens – jo gaudavai visada. Dar paprašydavai banano. Beveik visada galėdavai jį gauti. Bananai augo visur. Kartais tenykščiai duodavo tau kiaušinį ir bananą. Iščiulpdavai žalią kiaušinį, suvalgydavai bananą, taip pasisotindavai ir galėjai traukti toliau.

Vėl nukreipiau žvilgsnį į tolumoje kyšančių aukštesnių žalių kalvų grandinę, kurios linija priminė horizonte iškilusias ir sustingusias bangas.

– Pamenu, kartą vaikščiodami po kalvas netoli nuo čia užtikome trobelę, stovinčią aukštai virš keliuko, – tęsė Maria. – Priešais tą namelį sėdėjo labai senas juodaodis. Toks senas, kad atsiminė laikus, kai buvo išlaisvinti vergai. Žmogus pasakojo, kad kai kuriomis dienomis matydavo daugybę buvusių vergų, pro šal apačioje žengiančių keliu, tyliai dainuojančių, klupiniuo-

jančių iš nuovargio. Jie ėjo, palikę savo šeimininkus, be vandens, be maisto. Didžiulės voros žmonių, žygiuojančių per šias kalvas vis tolyn.

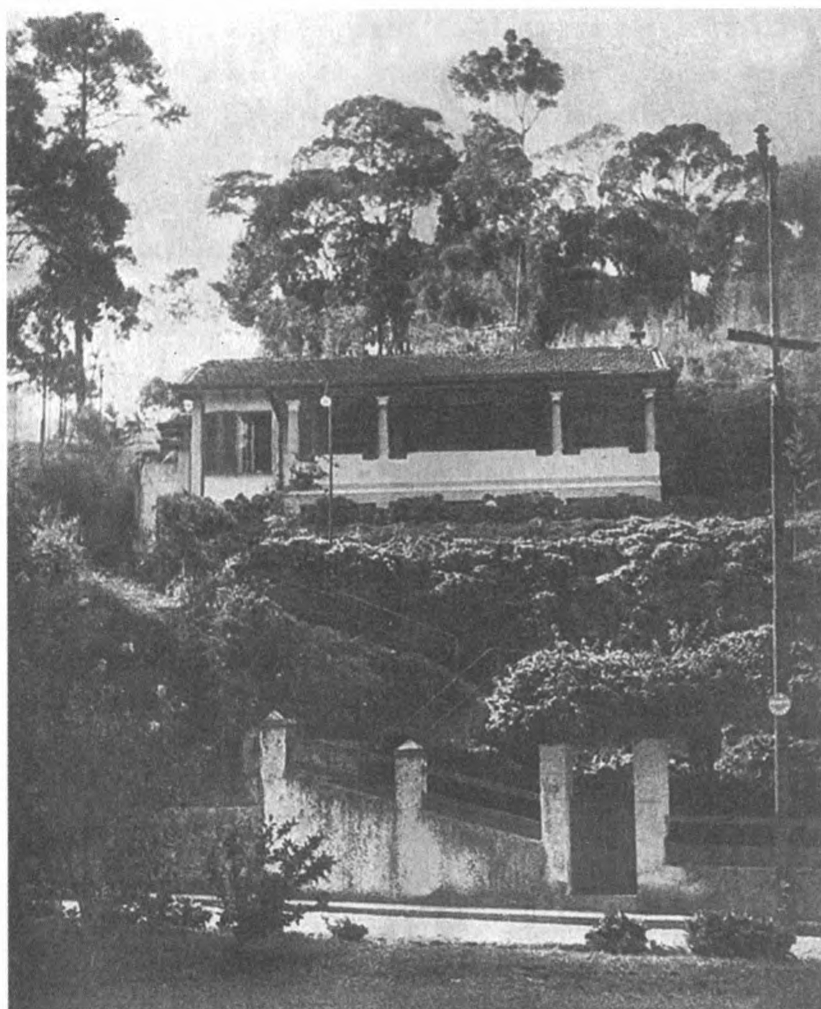
Išvykęs iš Petropolio negalėjau pamiršti šio vaizdo: ilga upė žmonių, traukiančių tolyn nežinia kur, patylomis dainuojančių ir kartais suklumpančių kelyje per tamsiai žalią kalvų jūrą.

Dvyliktas skyrius

PRIEGLOBSTIS

Jei vandenynas buvo ramus, 1941-ųjų rugpjūtį kelionė iš Niujorko į Rio de Žaneirą truko dvylika dienų. Stefanas su Lotte beveik su niekuo nebendravo. Lotte kategoriškai atsisakė ką nors dirbti. Pats Stefanas stengėsi kiek galėdamas mažiau laiko skirti niekada nesibaigiančiam rankraščių šlifavimui. Jis metodiškai skaitė pastarųjų ketverių ar penkerių metų perkamiausias knygas, manydamas, kad iš šios patirties yra ko pasimokyti. Kai tuo pačiu maršrutu plaukė pastarąjį kartą, juodu buvo taip „baisiai pavargę" po ištisas dienas užimdavusių darbų ir rūpesčių, kad „krito kaip Homero herojai". O šį kartą juodu susmuko be šlovės pojūčio.

Stefanas su Lotte keliavo ramiai ir miegojo. Kelionės pusiaukelėje Zweigas pasijuto bundąs iš transo. Jis tik dabar suprato, koks buvo išsekęs. Ramiame *Uruguay* denyje sklaidydamas atsiminimų puslapius, jis suvokė, kad vis dėlto knyga nebaigta. Zweigas turėjo pripažinti – per pastarąsias dvi savaites prirašė

per daug, ir dabar pradėjo, kaip sakė savo leidėjui, „pamažu taisyti, perrašyti ir plėsti autobiografiją, ir kai tik kur nors įsikursime, padarysiu iš jos tikrą rankraštį". Friderikei jis pranešė, kad taisosi, be to, jaučiasi „dvasiškai laisvesnis". Lottės šeimai Zweigas prisipažino tik vėliau supratęs, kad Osininge iš tikrųjų buvo

visai išsekęs, jam „kilo niūrių minčių apie tai, kas gali atsitikti (ir kai kas iš tų dalykų tikrai gali atsitikti)“, – pridūrė jis. – „Lotte ištisas savaites buvo vieni kaulai ir kosėjo.“

Bet laivui judant į priekį visa tai ėmė kažkur tolti. Juodu su Lotte mokėsi portugalų kalbos. Jis teisingai pasielgė, kad išvyko į Braziliją, – bent jau dėl to buvo tikras. Zweigas džiaugėsi prisiminęs telegramą, kurią dar Niujorke gavo nuo vieno Brazilijos ministro, skaičiusio knygos *Brazilija: ateities šalis* rankraštį. Ministras parašė šilčiausiai pritariąs būsimai knygos publikacijai. Zweigas vis dar netikėjo kada nors pamatysiąs Rauzmauntą. Jis norėjo, kad Lottės šeima galutinai perimtų namą. Jie turi naudotis viskuo, kas ten liko: „Drabužiais, batais, baldais ir taip toliau“, – vis kartojo jis. Jis pavartojo austrišką posakį „aš visa tai užrašiau kamine“, reiškiantį, kad jam tai neberūpi. Ten, kur jie su Lotte keliavo, jiems visai nieko nereikėjo.

Rio de Žaneiro prieplaukoje atvykstančio laivo laukė būrys garbingų asmenų – visai kaip ir per dvi pastarąsias Zweigo viešnages. Čia buvo geras jo draugas Claudio de Souza, produktyvus ir pasiturintis rašytojas, turintis artimų ryšių su vyriausybe. Valdžios pareigūnų grupelėje laukė ne kas kitas, o pats Osvaldo Aranha – aukštaūgis, įspūdingai dailus užsienio reikalų ministras. Zweigas savo mielajam Brazilijos leidėjui Abrahão'ui Koganui buvo pabrėžęs, kad šį kartą reikia išvengti beprotiškos priėmimų ir kvietimų karštligės – jiedviem, dėl Dievo meilės, reikia pailsėti! Tačiau šis gestas paglostė širdį. Leisdamiesi trapu, Lotte su Stefanu įsitempė, laukdami blyksčių ir paspausti ištiestų rankų antpuolio. Pasitikę Zweigus, Užsienio reikalų ministerijos atstovai su Aranha priešakyje tuoj pat apsigręžė ir pasišalino sutikti japonų diplomato, dėl kurio iš tikrųjų buvo atvykę.

Nors Stefanas buvo pranešęs, ko pageidautų, sutikimas vis tiek jį sutrikdė. Jųdviejų nelaukė mašina su vairuotoju, pasiruošusiu skubėti į Kopakabaną. Nepasirodė ir draugiškas pareigūnas, kuris imtųsi pagalbininko vaidmens. Šį kartą Brazilijoje juodu turėjo veikti savarankiškai.

Bet vėl apsigyvenę viešbutyje *Central* ir suvokę, kad iš esmės niekas nepasikeitė, Zweigai pajuto palengvėjimą. Rio de Žaneiro įspūdžių kaleidoskopas buvo toks pat dieviškas kaip ir anksčiau, o viešbutis – toks pat žavingai paprastas. Juodu gavo tą patį kambarį, kuriame gyveno pastarąjį kartą. Iš jo didelės terasos matėsi įlankos panorama. Nepasikeitė nei maistas, nei jūra, žmonės buvo tokie pat mieli. Nors prieš tai Stefanui ištisas savaites atrodė, kad viskas baigta, dabar jis vėl pajuto įkvėpimą dirbti.

Tačiau mieste greitai turėjo pasidaryti karšta. Atrodė, geriausia būtų tuojau pat, kol minios nepatraukė aukštyn į kalnus, apsispręsti, kur juodu apsistos atėjus Brazilijos vasarai. Praleidę mieste dvi dienas, Zweigai nuvažiavo į Petropolį ir pradėjo ieškotis namo; šis miestelis buvo „pagrindinis vasaros kurortas visiems, norintiems likti netoli Rio de Žaneiro, net labiau nei Braitonas ir Istbornas Londono gyventojams“, – aiškino Lotte savo šeimai. Neprabėgus nė savaitei, Zweigai rado tinkamą namą, nuomojamą šešiems mėnesiams: nedidelį pakenčiamai apstatytą vasarnamį už trisdešimties minučių kelio pėsčiomis nuo miestelio centro, aukštesnėje vietoje – kaip ir ankstesni namai Osininge, Bate bei Zalcburge. Aplinka buvo rami, erdvioje verandoje, iš kurios atsivėrė gražūs kalnų vaizdai, oras dvelkė Europos pavasariu.

Dabar, išsprendę klausimą, kur apsistoti, juodu galėjo pasinaudoti tuo, kad dar nepaliko Rio de Žaneiro, ir sutvarkyti kitus reikalus. Kad užregistruotų, jog persikrausto į Petropolį, Zweigai pateikė pasus policijai, ir tam, kas turėjo trukti minutę ar dvi, galiausiai prireikė ištisų savaičių. Ir čia juodu kentė čaižią biurokratijos rykštę. Paskutinis Zweigui likęs dantis buvo ištrauktas prižiūrint puikiam vieniečiui dantistui. Zweigas buvo be galo patenkintas gydytojo padarytu dantų protezu. Jis norėjo, kad Lotte pasinaudotų šiuo laiku atsikratyti astmos, kuri, kaip atrodė, vėl paūmėjo, nes tada jau būtų galima vėl pradėti ramiai gyventi ir dirbti po tiek mėnesių trukusios neapsakomos įtampos.

Kai nereikdavo rūpintis dantimis ar tvarkyti reikalų su biurokratais, Zweigai klaidžiojo po miestą, vėl atrasdami jo kerus. Kaip Zweigas mėgo paslaptingas siauras miesto gatves! Jos priminė laikus, kai viskas, ko žmogui reikia, būdavo po ranka, kai, netrukdomas nuolatinio automobilių gaudesio, galėjai spoksoti į pirmo aukšto parduotuves, kur darbavosi lyg iš olandų buitinio žanro paveikslų nužengę senamadiški amatininkai: batsiuviai su pameistriais kalė batų padus, moterys kiemuose skalbė drabužius, pynėjai taisė kėdes. Kaip jis gėrėjosi senaisiais *bondes* – atvirais tramvajais! Vakarais pergrūstus tramvajų vagonus užliedavo šviesa. Vyrai baltais kostiumais važiuodavo laikydamiesi ant išorinių laiptelių; pro šalį praūžus įvairiaspalvių veidų bangai atrodydavo, tarsi kas būtų prieš akis išbėręs saują žiedlapių. Ir visur, ant kiekvieno kampo, veikė nesuskaičiuojamos kavinės, o jų durys buvo varstomos dieną ir naktį. Kiek spalvų, kiek gyvybės!

Brazilija: ateities šalis buvo išleista beveik tuo pat metu, kai Zweigai atvyko į Rio de Žaneirą, ir tris dienas iš eilės svarbiausias Brazilijos laikraštis *Correio da Manhã* spausdino triuškinamą knygos kritiką. Nors pasirodė ir viena kita padori recenzija, kiti kritikai griežtai pliekė Zweigą dėl istorinių klaidų ir spragų. Daugelis intelektualų – ypač kairiųjų – atsisakė į knygą net pažiūrėti.

Tarp žmonių, su kuriais Zweigas bendravo Brazilijoje, niekada nebuvo nei šalies intelektualų aktyvistų, nei jos radikalesnių menininkų. Jis daugiausia reiškėsi Brazilijos aukštuomenėje. Šalies menininkų avangardo atstovai nemėgo Zweigo susirastų draugų rašytojų, neskaitant kelių išimčių, pavyzdžiui, gerbiamo vokiečio žurnalisto pabėgėlio Ernsto Federio. Claudio de Souza buvo laikomas Vargaso diktatūros pataikūnu, įžymios monarchistų šeimos atžala Guilherme de Almeida – praeities atgyvena. Taip pat Zweigas bendravo su įvairiais aristokratais katalikais, tarptautinėmis įžymybėmis ir ministrais. Pasirodžius knygai, Brazilijoje nuo Zweigo tarsi nutolo net kai kurie žmonės, kuriuos jis laikė „mylimais draugais".

Mėgindamas neparodyti, kaip sielvartauja, Zweigas Friderikei rašė, kad ji tikriausiai „nustebtų" sužinojusi, jog jo knyga apie Braziliją „vietiniams pasirodė nepakankamai entuziastinga – jie nemėgsta būtent tų savo šalies ypatybių, kurios patinka mums, ir daug labiau didžiuojasi savo gamyklomis bei kinu nei žavingu spalvingumu ir paprasta, natūralia gyvensena".

Taip aiškinti knygos atmetimą buvo ir teisinga, ir klaidinga. Iš tikrųjų Zweigą viešai išpeikė dėl to, kad jis neparodė deramo dėmesio šalies dinamiškam verslumui, teikė pirmenybę vaizdingumui, o ne gausiems ir įvairiems Brazilijos techniniams laimėjimams, ir neparodė, kiek dėmesio čia skiriama modernistinei

architektūrai. Taip pat negincytina, kad, knygoje pastebimai atsiribojęs nuo šiuolaikinės literatūros, jis nesužadino meilių jausmų didiesiems to laikotarpio Brazilijos rašytojams. (Jo pasakojimas apie Brazilijos rašytojus baigiasi XIX amžiaus autoriais Machado'u de Assisu ir Euclidesu da Cunha.) Zweigas daugiausia vaizdavo Brazilijos kultūrą kaip paveldėtą potencialą, nors siekė parodyti, kad šis potencialas neįsivaizduojamai didelis. Jis su meilė aprašė žaibiškai augantį šalies susidomėjimą dvasios kūriniais: visur vienas po kito atsidaro knygynai, o leidybos versle Brazilija jau pranoko Portugaliją. „Labiau nei Europoje, kur jaunimo dėmesį pražūtingai patraukė sportas ir politika, visos tautos domesio centre yra meniniai ir dvasiniai laimėjimai", – tvirtino Zweigas. Retai sutiksi „darbininką ar tramvajaus konduktorių, kuris laisvomis akimirkomis neatsiverstų laikraščio, ar jauną studentą be knygos". Europa, apibendrino Zweigas, „turi nepalyginamai daugiau tradicijos ir mažiau ateities; Brazilija – mažiau praeities ir daugiau ateities. Visi ligšioliniai pasiekimai tėra dalis to, kas dar siektina." Tarsi pusrutuliai būtų atsidūrę ant svarstyklių: čia daugiau, ten mažiau.

Deja, tai dar ne viskas. Savo reputacijai intelektualų sluoksniuose Zweigas pakenkė ne tik dėl to, kad nepaisė dabartinių Brazilijos kultūros ir pramonės pasiekimų, bet ir, dar labiau, todėl, kad aukštino Brazilijos dinamiškumą, siekdamas pagerbti Vargaso *Estado Novo* – diktatoriaus Naująją valstybę. „Mašinos impulsas ir dar nuostabesnis žmogaus dvasios organizmas", rašė Zweigas, per vienus Getúlio Vargaso valdymo metus padėjo „pasiekti daugiau nei per Petro II valdymo dešimtmetį [...] arba karaliaus Jono šimtmetį. [...] Pastaraisiais metais prie dar nepažįstamos ir neištirtos Brazilijos galių prisidėjo nauja galia – tau-

tinė savimonė." Vargasas, pareiškė Zweigas, „tas dabartinis labai produktyvus vadovas", ateidamas į valdžią nesukėlė didesnių neramumų nei tie, kurių būdavo per visus ankstesnius pereinamuosius Brazilijos istorijos laikotarpius. Iš tikrųjų tiek vidaus, tiek užsienio politikoje šalis visada išlaikė tą patį charakterį, ir Vargasas jį dabar tik sustiprino, – tvirtą pasiryžimą „visus konfliktus taikiai išspręsti abipuse pakanta".

Vargaso palikimas nepaprastai sudėtingas. Jo sprendimas visą valdžios paramą skirti Brazilijos darbininkams davė ilgalaikių teigiamų rezultatų. Bet jo Naujosios valstybės provaizdžiai buvo Portugalijos ir Italijos fašistinės diktatūros. Tuo metu, kai Zweigas rašė knygą ir ji buvo išleista, intelektualiosios kairės atstovai buvo aktyviai persekiojami. Be to, Vargaso vyriausybės nacionalistinei ir į vietinių interesus orientuotai politikai darė įtaką ministrų kabinetui priklausantys gausūs europietiškųjų rasės teorijų šalininkai, tarp jų ir nacių įkvėpto antisemitizmo pikčiausių atmainų gynėjai. Ketvirtajame XX amžiaus dešimtmetyje buvo priimtas įstatymas, labai apribojantis žydų imigraciją, dėl tokių pačių priežasčių, dėl kurių žydai buvo laikomi nepageidautinais Senajame Pasaulyje. 1937-aisiais, tais metais, kai su kariuomenės parama buvo oficialiai paskelbta, kad įkuriama Naujoji valstybė, Brazilijos užsienio ryšių ministerija išleido slaptą aplinkraštį, draudžiantį išduoti vizas visiems „semitiškos kilmės" asmenims, nors prie jo pridėtame memorandume buvo paaiškinta, kad leistinos išimtys „įžymiems kultūros, politikos ar visuomenės veikėjams žydams". Šis aplinkraštis tuoj pat keturiskart apribojo žydų imigraciją, ir jo iniciatorius buvo ne kas kitas, o žmogus, kuris atplaukus Zweigo laivui laukė prieplaukoje, – Osvaldo Aranha.

Kai kurie intelektualai, tarp jų romanistas Jorge Amado ir poe-

tas Carlosas Drummondas de Andrade, nusprendė, jog Zweigas savo knygoje taip atvirai teisina Vargaso režimą dėl to, kad parašė ją valdžios papirktas. Kaltinimas Zweigą įžeidė, ir buvo klaidingas... bent iš dalies. Jis atsisakė valdžios pasiūlytos vienkartinės išmokos, bet priėmė „tarnybinę paramą", kad galėtų keliauti po šalį ir tyrinėti. Išėjus knygai ištisas savaites sklido gandai, kad Vargasas Zweigą „papirko", ir galiausiai Zweigas svarbiame Brazilijos laikraštyje atvirai pasakė parašęs šią knygą nepriklausomai, „perteikdamas joje visą įkarštį, kurį jaučiau stebėdamas ir suvokdamas šios žavingos šalies dabartį ir ateitį". Tai taip pat teisinga. Bet, kaip atkreipė dėmesį tyrinėtojai, tai, ką Zweigas pasakė ir ko nepasakė knygoje *Brazilija: ateities šalis,* sukėlė ypač didelį atgarsį dėl to, kad jis buvo svarbi asmenybė. Ar ši knyga būtų buvusi sumanyta kaip parama, ar – turint omenyje Zweigo būdą, tai labiau tikėtina, – kaip kiek karštokas dėkingumo gestas, joje tikrai nemėginama menkinti Vargaso teisėtumo, ir ji pasirodė tokiu metu, kai antiautoritarinių pažiūrų kairieji būtų džiaugęsi, jei juos būtų padrąsinęs toks žymus asmuo kaip Zweigas.

Zweigas puikiai žinojo, kaip dera elgtis svečiui. Ar jis suprato nemalonius tuometinius visuomeninius ir politinius niuansus, ar ne, vis tiek tam tikra esybės dalimi turėjo manyti, jog apsisprendęs Braziliją laikyti savo ateitimi negali atstumti valdžios, kuri parodė norą jį priimti. Gali būti, kad jis turėjo ir kitų sumetimų. Iš Zweigo laiškų matyti, jog jis suvokė, kad Brazilijoje stiprėja nacionalizmas ir ryškėja poreikis daryti įtaką pasaulinėje arenoje. Jis turėjo suprasti, kad šios augančios ambicijos turės įtakos, kai Vargasui reikės apsispręsti, ar Brazilijai prisišlieti prie Ašies valstybių, ar prie Sąjungininkų. Vargasas nuo šio sprendimo susilaikė iki 1942-ųjų sausio, o tada, žinoma, nusprendė, kad

Brazilija bus su naciais kovojančių valstybių sąjungininkė. Be abejonės, Zweigas nerimavo, kad jei jis, tarptautinis pilietybės neturintis rašytojas žydas, išreikš nors kokį pritarimą intelektualams, oponuojantiems Vargasui, nieko nepasieks arba – labiau tikėtina – paskatins priešišką reakciją į tuos, kuriuos palaikys.

Ar Zweigas būtų gerai suvokęs politinį ir kultūrinį Brazilijos sudėtingumą, kurio knygoje neaprašė, ar ne, vis tik iš to, kokį sukrėtimą patyrė dėl kritikos, kyla įspūdis, kad jis nesusigaudė, kas šalyje vyksta. Nors Zweigas visą gyvenimą įvairiose kultūros sostinėse mikliai diplomatiškai manevruodavo tarp skirtingų intelektualinių srovių, jis nesiryžo net pamėginti rasti kelią per šį Naujojo pasaulio labirintą. „Esu labiau europietis, nei maniau", – 1941-ųjų rugsėjį prisipažino jis Romains'ui. Ši pastaba skamba grėsmingai. Kaipgi Stefanas Zweigas, kuris ištisus dešimtmečius nieko daugiau nedarė, tik skelbėsi visiškas, nepataisomas ir amžinas europietis, galėjo suprasti esąs net *labiau* europietis, nei lig tol suvokė? Jei Brazilija privertė jį tai įsisąmoninti, jo paties ateities šalis buvo bergždžia žemė.

Nors Zweigo knyga buvo šaltai sutikta ir susilaukė kandžių pastabų, per tolesnes savaites vis tik paaiškėjo, kad paprastiems skaitytojams ji be galo patinka. Ernstas Federis prisiminė, kad, pasirodžius knygai, daug ją skaičiusių brazilų, su kuriais jam teko kalbėtis, sakė, jog ji labai juos sujaudino. Brazilus paveikė ne tik pats kūrinio turinys, bet ir ryškus įspūdis, kad autoriaus emocinė nuostata artima jų pačių požiūriui į gyvenimą. Federis svarstė, kad šis jausmų bendrumo įspūdis gali paaiškinti ir pergalingą kitų Zweigo kūrinių sėkmę Brazilijoje. Zweigui būdingas

ilgesingas romantizmas, protarpiais sumišęs su potroškiu visai ištirpti džiugioje minioje, tikrai primena paradoksalią brazilišką *saudade* (vienišos ir mąslios melancholijos) ir karnavalo dvasios sampyną. Brazilai taip linko tapatintis su Zweigu, kad Federis net ėmėsi tvirtinti: „Nepersūdysime pasakę, kad joks kitas rašytojas, nei vietinis, nei užsienietis, nebuvo skaitomas tiek daug ir tokios gausybės skaitytojų." Zweigas tai tikrai numanė. Kai išaiškėjo, kad pasirodžius knygai apie Braziliją jo svarba paprastiems skaitytojams ne tik nenukentėjo, bet ir dar labiau išaugo, jam nebebuvo taip skaudu, kad intelektualai jos nepripažino. Neabejotina, jog tai dar sustiprino jo įspūdį, kad didžiausi Brazilijos laimėjimai – bendruomeniškas žmonių geranoriškumas bei grožis, sukurtas išsaugant natūralią, spalvingą praeities gyvenseną, – nepriklauso modernybės epochai.

Į Petropolį, Gonsalveso Diaso gatvės 34-ąjį namą, Stefanas su Lotte įsikėlė rugsėjo septynioliktą. Per daugiau nei metus tai buvo pirmas kartas, kai juodu iškrovė ir atokiau pasidėjo lagaminus. Juodu rado miestelį vis dar „stebėtinai tuščią, kaip Išlis spalio mėnesį". Stefanas negalėjo patikėti, kad gyventi čia taip pigu: penki doleriai per mėnesį už dvi tarnaites ir sodininką, dirbantį ir pasiuntiniu, du centai už puodelį dieviškos kavos. Jis žmonėms sakė nenorįs atrodyti šykštus, bet iš tikrųjų pajuto didžiulį palengvėjimą supratęs, kad su Lotte čia galės pragyventi beveik už dyka, nepriklausydamas nuo darbo laikraščiams ir literatūros agentų. Jam patiko brazilų ištikimybė kavinės ritualams: tarsi geriant likerį, išlenkti kavos puodelį vienu mauku, ir tokios karštos, kad, kaip sakydavo vietiniai, jei lašeliu aptėkštum šunį, jis

nubėgtų kaukdamas. Nuostabaus stipraus skonio juodoji ugnis aštrino pojūčius, skaidrino mintis. Atrodo, gyventi Petropolyje bus dangiškai gera, pareiškė Zweigas.

„Jei čia įstengsiu užmiršti Europą, pažiūrėti į visą savo turtą, namą ir knygas kaip į prarastus dalykus, tapti abejingas „šlovei" bei sėkmei ir jausti vien dėkingumą dėl to, kad man leidžiama gyventi tokioje dieviškoje kaimo vietovėje, kai Europą niokoja badas ir vargas, – būsiu patenkintas", – sakė Stefanas Friderikei. Zweigas supaprastino ir išgrynino savo tikslus: dabar jis norėjo tik pasiekti dvasinės atskirties būseną. Dar – paredaguoti autobiografiją, suteikti jai daugiau įtampos. Ir parengti naujos novelės metmenis. Parašyti kelis apsakymus.

Susiplanuoti kasdieniam kelio per Petropolį maršrutui jam neprireikė nė savaitės. Zweigas susirado sau tinkamų kavinių, kirpyklą. Verandoje pasistatė rašomąjį stalą. Susirinko mažytę, bet užtenkamą senųjų klasikų bibliotekėlę, susirado įžymiausių šachmatų mačų knygą. Pradėjo perrašinėti autobiografiją. Lotte savo jėgas skyrė praktinėms portugalų kalbos žinioms gerinti ir iš naujo mokėsi gaminti, rodydama tarnaitei, ką daryti. Tai buvo nelengva – ir dėl rūkstančios virtuvės krosnies (kuri Lottei priminė žaislines krosnis iš vaikystės), ir dėl to, kad ši jauna moteris niekada nebuvo gaminusi nieko kito, tik maniokus ir daržines pupeles. Zweigus stebino ribotas tarnų akiratis. Net bulvės ir ryžiai jiems prabanga, tvirtino Stefanas, o žuvis – nežinomas padaras. Tuščias Zweigų skardines tarnaitė kaip tikrą turtą pasiimdavo namo ir naudojo vietoj stiklinių.

Zweigą trikdė tik neslopstantis astminis sausas Lottės kosulys. Ji vėl ėmė netekti svorio. Lauke buvo taip ramu, oras toks grynas, kad garsas sklido labai toli. Jai ėmus kosėti, tolimame

name pradėdavo loti šuo. Zweigas jos šeimai pasakojo, kad kiekvieną naktį šis duetas prasideda vieną ar du kartus. Zweigas ir toliau atkakliai tvirtino Lottei, kad ji turi papildomai gydytis. Tačiau ką būtent jai reikėjo daryti?

Nors buvo pavasario pradžia, užėjo blogi orai. Lijo beveik kasdien ir vos ne visą dieną, buvo šalta. Stefaną oras paskatino taisyti autobiografiją dar uoliau. Taigi daugiau pradėjo dirbti ir Lotte, nors, kai prapliupo tikros liūtys, jai pasidarė sunku vis ilgiau neiti miegoti.

„Mano amžiuje turi išmokti *via contemplativa** ir palikti visą šlovę bei turtus kitiems, – pareiškė Zweigas likus kelioms savaitėms iki šešiasdešimtojo gimtadienio. – Tiesiog nežinome, gal mudviem vertėtų laikyti šunį – tik tiek, kad bijomės prisirišti, jei vieną dieną vėl turėtume kraustytis ar išvykti." Antroje spalio pusėje ir pirmomis lapkričio savaitėmis, jau beveik baigdamas perrašyti *Vakarykštį pasaulį*, jis kurį laiką pasijuto laimingas. Tiesa, didieji klausimai buvo neišspręsti. Pagalvojus, kad jis niekada nebeturės nei namų ir tėvynės, nei leidėjo, ir kad nebegali padėti Europoje paliktiems draugams, galutinai apimdavo jausmas, kad viskam artėja galas. Bet, gyvenant taip gražiai ir ramiai, pasitaikydavo stebėtinai ilgų protarpių, kai jis apie šiuos dalykus negalvojo. Stefanas jautėsi dėkingas, kad radijas transliuoja tik Brazilijos žinias. Įprato stengtis skaityti kiekvieną pasitaikiusį laikraštį taip, tarsi šis būtų šimto metų senumo. „Montaigne'is su beribiu gailesčiu kalba apie žmones, kurie vaizduotėje išgyvena kitų siel-

* kontempliatyviojo kelio (*lot.*).

vartą, pataria jiems pasišalinti ir atsiskirti, – pareiškė Stefanas. – Truputis egotizmo ir vaizduotės stokos gyvenime man būtų labai padėję." Kartais jis pasvajodavo, kad galėtų imtis didelio austriško romano, bet tada jam būtų reikėję iššukuoti dešimties metų laikraščius tikslioms smulkmenoms išsiaiškinti. Tokį sumanymą būtų buvę galima įgyvendinti tik Niujorke, o artimiausiu metu jam nesinorėjo ten grįžti. O, kad jis nebūtų amžinai taip susirūpinęs dėl kūrybos... Mat Stefanas puikiai žinojo: „jei nėra naujo peno, kūrybinė produkcija neišvengiamai pamažu išsenka, kaip žvakė, užgęstanti be oro".

Bet kol kas, – tiek, kiek įstengė apsiriboti dabartimi, – juodu jautėsi laimingi. Stefanas pasiūlė Huebschui, kad iš nedidelės novelės apie šachmatus, kurią parašyti jį įkvėpė valandos, su Lotte praleistos peržaidžiant didžiąsias praeities partijas, išeitų gražus „prabangus leidinys" jo gerbėjams, kurių čia buvo gana nemažai. Jis patyrė tikrą malonumą rašydamas novelę šioje aplinkoje, kurią Franzui Werfeliui apibūdino kaip „spalvų ir grakštumo šėlsmą".

Pirmosios lapkričio savaitės pabaigoje autobiografija buvo daugiau ar mažiau baigta. Huebschui Zweigas išreiškė viltį, kad dabar ši knyga yra nuoširdi ir gyva. Senam draugui austrui scenaristui Bertholdui Vierteliui Zweigas pasakė tikįs, kad ji labai žmogiška ir tikrai nebloga, ir nemanąs, kad taip ją apibūdindamas persūdo ar giriasi. „Manau, ji jums patiks. Iš tikrųjų tai griežtas ir realistiškas, taip pat kandžiai antiromantinis mūsų jaunystės seksualumo paveikslas." Mėgindamas įsivaizduoti, ką parašė, jis dabar pirmiausia pagalvodavo apie erotinius atradimus. Ir tik tada, Lottės dideliam palengvėjimui, iš Londono pagaliau buvo atgabentas Zweigo rankraštis apie Balzacą, todėl jis galėjo tęsti darbą ir prie šios knygos. Galbūt „darbas" buvo netinkamas žodis, nes,

kaip Zweigas rašė Lottės šeimai, jam trūko reikiamų dokumentų; tačiau jis galėjo bent „pasikrapštinėti“ prie teksto ir galbūt net suteikti keliems skyriams galutinį pavidalą. Zweigui triūsiant prie Balzaco rankraščio, prasidėjo ir jo santykių su Lotte permainos. Knygos redaktorius Richardas Friedenthalis pastebėjo, kad skaitant šio kūrinio, kurį Zweigas buvo sumanęs kaip savo didįjį veikalą, rankraščio puslapius akivaizdu, jog Lottės bendradarbiavimas „anaiptol nebuvo vien mechaniškas kopijavimas. Ji pateikdavo aiškių ir labai taiklių klausimų ir pastabų paraštėse, o tai dažnai buvo sveika atsvara jo lyrikos proveržiams“. Kai Zweigą jo tema suviliodavo „užtraukti ariją“, sakė Friedenthalis, Lotte jį suvaldydavo.

Net ir tada, kai rankraštis buvo atgabentas, ji toliau rašė į Angliją, perklausė, ar jie tikrai išsiuntė viską, ir paprašė šeimos atsiųsti visus spiralėmis įrištus lapo ketvirčio formato juodus Zweigo užrašų sąsiuvinius. Ji kartu su juo apsvarstė kiekvieną puslapį. Šio rankraščio likimo istorija taip pat skaudi. Jo fragmentai patys pasklido tarsi diaspora: kai kurie atsidūrė Londone, kai kurie Bate; kai kurie skyriai buvo atiduoti saugoti įvairiems bankams. O kai Friedenthaliui pagaliau pavyko iš naujo surinkti visą Zweigo veikalo apie Balzacą rankraštį, du kartus skirtinguose Londono butuose darbinę rankraščio kopiją vokiečių bombų sprogimai tiesiogine žodžio reikšme išplėšė jam iš rankų ir išsklaidė po kambarį. „Lubos įgriuvo ir palaidojo užrašus nuolaužose, – rašė Friedenthalis. – Puslapiuose tebėra įstrigusių stiklo skeveldrų ir tinko nuotrupų.“

Liūtys tęsėsi. Lotte ištisas valandas praleisdavo su tarnaite, iš naujo mokydamasi gaminti senus europietiškus patiekalus, kuriais maitinosi vaikystėje: *Palatschinken, Schmarren* ir *Erdäpfelnudeln**. Parduotuvėse visur buvo galima nusipirkti *Streuselkuchen*** ir *Bolus****, taip pat senamadiškų sausainių, kuriuos jie anksčiau mėgo Frankfurte, pastebėjo ji. Atėjęs vaškuoti grindų, sodininkas su tarnaite išnešdavo visus baldus bei kilimus į lauką ir dulkino kilimus lazdomis taip, kaip Lotte prisiminė mačiusi darant vaikys-

* Lietiniai su įdaru; austriški smulkinti sklindžiai su saldžiais priedais; bulviniai „piršteliai“ (*vok.*).

** Trupiniais pabarstytas mielinis pyragas (*vok.*).

*** Tikriausiai turimos omenyje bandelės (Nyderlandų ir Anglijos žydai pagal tam tikrą tradicinį receptą iškeptą bandelę vadino ispanišku žodžiu *bola* – kamuolys) arba pyragai apskritai (portugališkai *bolo* – pyragas).

tėje. Skalbiniai buvo kruopščiai apdorojami *Waschblau** – senamadišku namų gamybos balikliu. Majonezas buvo gaminamas pačių, o vištos gyvos perkamos turguje ir parsinešamos namo papjauti. Lotte netrukus ketino pradėti gamintis tepamą sūrį ir pati sūdyti mėsą. Jai sunkiai sekėsi prisiminti senąjį citrininio kremo receptą. Atgyjanti praeitis ėmė gožti dabartį. „Čia pasijustum kaip senelės namų ūkyje“, – sušuko ji tetai.

„Ištisas savaites su visai *niekuo* nesimatau“, – lapkričio dešimtąją parašė Stefanas Lottės šeimai. Dabar juodu dažnai bendrauja su pasaulinio garso Čilės poete, kuri taip pat yra atsikrausčiusi į Petropolį, žinomu vokiečiu pabėgėliu gydytoju ir keliais Brazilijos prancūzais intelektualais, lapkričio septintąją rašė Lotte šeimai. Sakydamas, kad jis ištisas savaites su niekuo nesimato, Stefanas neturėjo omenyje visų žmonių. Jis vis kartojo, kad juodu gyvena „vienuoliškai“, bet sveikai. „Buvo būtina pradėti šitaip tyliai gydytis“, – teigė jis Jules'iui Romains'ui. Lotte pagaliau sveiksta nuo astmos. Jis nepaprastai krimtosi, kad Rauzmauntas suteikė Hannai ir Manfredui tiek rūpesčių. „Nešvaistykite laiko su prakeiktais mano daiktais, – prašė jis. – Nepersistenkite, [...] *ich hab mein Sach, auf nichts gestellt,* – pridūrė jis pirmąją eilutę iš Goethės eilėraščio apie žemiškų dalykų tuštybę. – *Į nieką nededu vilčių.*“

Šešiasdešimtasis gimtadienis, kurio Stefanas bijojosi, lapkričio dvidešimt aštuntoji, buvo čia pat. Jis nurodė, kad tą dieną netu-

* melsve (*vok.*).

ri būti iškilmių, pranešimų laikraščiuose, dovanų ir svečių. Bet dėl visa ko Stefanas sumanė praleisti ją už keturių valandų kelio esančiame kalnų miestelyje su Lotte ir savo leidėju.

Atėjus gimtadieniui, aukštai esantys kalnų keliai dėl nuolatinio lietaus buvo neišvažiuojami, bet jie nusigavo iki Terezopolio, esančio už valandos kelio nuo Petropolio. Lemtingoji diena praėjo taip ramiai, kaip tik buvo galima tikėtis. Vieninteliai dėmesio ženklai, kurių Zweigas susilaukė iš pasaulio už Brazilijos ribų, buvo kelios telegramos. Leidėjas padovanojo jam žavų šiurkščiaplaukį foksterjerą, nepasižymintį tokiais protiniais gabumais ir ryžtingu charakteriu kaip springerspanielis, kurį Zweigas turėjo Zalcburge, bet galintį pasigirti tolimą praeitį siekiančia genealogijos linija, „kuri mums, Abraomo palikuonims, nedaro tokio įspūdžio kaip jo geros manieros". Šuo jų namams suteikė jaukumo. Kažkas kitas padovanojo Zweigui vengriškų žąsų kepenėlių – tokių gerų, lyg jos būtų atvežtos iš Vienos Antrojo rajono. O Lotte? Lotte kažkaip sugebėjo rasti jam pilną prancūzišką Balzaco leidimą.

„Esu labai laiminga, kad Stefanas jaučiasi geriau ir jau pergyveno laikotarpį, kai dėl karo ir pokario jam atrodė, jog viskas beprasmiška, ir net darbas nebeteikė malonumo, – po gimtadienio rašė Lotte. – Ačiū Dievui, atrodo, jis tikrai tai įveikė." Kūryba Stefaną vėl traukė, ir jis net nuėjo aplankyti kai kurių žmonių, galinčių, jo nuomone, parūpinti jo tyrimui reikalingos medžiagos. Osininge bendraudama su Fülöpo-Millerio šeima ir Albrechtu Schaefferiu, Lotte suvokė, kad Stefano depresija nėra pavienis atvejis: ji vieną po kito paveikė įvairius Europos rašytojus. Šis atradimas visai nepataisė nuotaikos Stefanui, bet Lottei padėjo suprasti, „kodėl rašytojai dėl savo vaizduotės ir dėl to, kad, užuot

dirbę savo darbą, gali nevaržomai pasiduoti pesimizmui, yra mažiau atsparūs depresijai nei kiti“. Lotte prisipažino kartais trokštanti turėti keletą pažįstamų vietinių moterų, su kuriomis galėtų tiesiog pasikalbėti apie kasdieniškus namų ūkio reikalus, nes jais bijo įkyrėti Stefanui. Kelios moterys, kurias ji pažinojo Petropolyje, buvo „arba piktos namų šeimininkės, arba per mažai tuo domėjosi“. Kartais juodu pasikalbėdavo apie Evą, gailėdavosi, kad ją paliko, bet neabejojo, kad, perleidę ją Schaefferiams, pasielgė teisingai.

Juodu gyveno kukliai. Vargingai, skurdžiai ir neoriai. Jųdviejų gyvenimas visai nieko nereiškė. Kita vertus, kaip vis primindavo sau Stefanas, juodu gyveno vykstant didžiausiai istorijoje katastrofai. Kiekvienas yra „lyg vinimis prikaltas“ vienoje vietoje ir „atkirstas nuo didžiosios gyvenimo srovės“, – rašė jis. „Esu pasiruošęs viskam.“ Darbas jam ėjosi nepaprastai gerai. Stefanas beveik baigė novelę apie šachmatus. Balzacas teikė tikros laimės! O Montaigne'is? Montaigne'io žodžiai pasiekė kitą jo sielos kertelę. „Skaitau Montaigne'į kaip atradimą, – rašė jis Jules'iui Romains'ui. – Kai kurie rašytojai mums atsiskleidžia tik tam tikrame amžiuje ir tam tikromis akimirkomis.“ Vierteliui jis apibūdino Montaigne'į kaip „kovotoją už vidinę laisvę, [...] patyrusį tą pačią neviltį, bet dėl šio laisvės fanatizmo nepraradusį teisingumo ir išminties (savo laiku nepatyrusį jokios išorinės sėkmės ir ją niekinusį)“.

Lotte paprašė Anglijoje esančios šeimos atsiųsti Linco pyrago receptą; jį turėtų būti įmanoma išsikepti ir jos senamadiškoje krosnyje. Stefanas nutarė, kad jųdviejų naujas planas yra pasilikti čia dar pusmetį. Juodu ištisas valandas ieškojo kito namo išsinuomoti ilgesniam laikui. Bet visur buvo taip velniškai brangu.

Kaip būtų buvę gerai, jei jis būtų ką nors įsigijęs Brazilijoje prieš penkerius metus! Kainos pasakiškai išaugo! Čia gyventi buvo juokingai pigu! Juodu turėtų tiesiog pamiršti Rauzmaunto sodą, prašė Stefanas Manfredo ir Hannos. *Pamirškite jį.*

Japonai ėmė bombarduoti Perl Harborą. Stefanas su Lotte pasijuto dar labiau atskirti nuo Europos. Ak, koks baisus jaudulys turėjo apimti Jungtines Valstijas. Kaip jie džiaugėsi būdami taip toli nuo ten! Rio de Žaneire esančiam išeiviui draugui, į vokiečių kalbą pabėgėliams verčiančiam Valéry, Stefanas parašė esąs apimtas „visiškos nevilties". „Mūsų pasaulis sugriautas." Koks „prakeiksmas būti priverstam mąstyti ir rašyti ta pačia kalba, gyventi su ja, – sielvartavo jis. – Kaip didvyriška iš jūsų pusės yra versti *į* vokiečių kalbą!" Foksterjeras Plakis pasirodė esąs mielas draugas. Bet jis kasnakt inkšdavo jųdviejų uždarytas vonios kambaryje ir negalėdamas miegoti kartu. Kartais šuo visai vienas nubidzendavo į *Café Elegante*. Ak, koks ramus, kuklus buvo jųdviejų gyvenimas; kokia graži vienatvė! Dėl nesibaigiančio lietaus Stefanas su Lotte visai negalėjo susikaupti. „Patikėkite manimi, mano mintys visai aiškios. Jei neišpildau jūsų noro ir Lotte negrįš anksčiau nei Eva, tai dėl to, kad matau, jog gali kilti tam tikrų keblumų", – pranešė jis jos šeimai. Dabar visiems reikėjo kantrybės. Nesiskųsčiau, atkakliai tvirtino jis, net jei toks gyvenimas užsitęstų ištisus mėnesius!

Iš išorinio pasaulio juodu sulaukdavo vis mažiau laiškų. „Sendamas galbūt imi geriau jausti, kokia brangi kiekviena iš kitų gaunama šilumos teikianti mintis (kaip karalius Dovydas kūnu jautė Abigailės kūną)", – sakė jis Huebschui. Kai kūnui nebeužteko savo šilumos, jis priglaudė merginą arčiau savo drebulio krečiamų kaulų, kad sušiltų.

Zweigas vienos draugės paklausė, ar, jos nuomone, naciai gali įsiveržti į Pietų Ameriką. Akimirką pasvarsčiusi, ši atsakė:

– *Taip.*

Prieš atsakydama, draugė nežiūrėjo į jį; pažvelgusi buvo sukrėsta išraiškos, kurią išvydo jo akyse. Jis atrodė pritrenktas. Ji atsakė daug negalvodama! Vargu ar išmano tiek, kad galėtų spręsti karinius klausimus! Bet draugės žodžiai jį paveikė ir ji nebegalėjo atitaisyti, ką padariusi. Jaunam draugui iš Brazilijos Zweigas pasakė, kad, į konfliktą įsitraukus japonams, šis karas virto pirmuoju istorijoje tikrai pasauliniu karu. Žmonės iš tikrųjų nesuvokia, ką tai reiškia, aiškino jis. Privisęs nuo šio karo maitos, po pasaulį neišvengiamai pasklis naujos padermės kūniškas ir dvasinis užkratas.

Naujųjų metų pirmąją dieną Zweigas parašė Vierteliui ilgą laišką. Čia jo mintys blaškėsi nuo vienos sienos prie kitos lyg tuneliu riedantis automobilis, kurio vairuotojui užrištos akys. Vienintelis dalykas, kurio jis gyvenime laukia, – kad Hitleris būtų sutriuškintas! Jis ką tik perskaitė didžio ispanų dramaturgo Jacinto Benaventės užmirštą pjesę *Nelaimingoji* (*La Malquerida*) ir buvo priblokštas jos dramatinės įtaigos. Didis įkarščiu dvelkiantis kūrinys! Froidistas prieš Freudą! Viertelis privalo paieškoti šios pjesės vertimo, nes nėra abejonių, kad ji bus nuostabiai sėkminga. Ją atras iš naujo! O jis pats labai užsiėmęs veikalu apie Montaigne'į. „Dar parašiau ilgą aktualią novelę." Jo autobiografiją žadama išleisti Švedijoje ir Jungtinėse Valstijose. Bet jis viską daro nejausdamas „įkarščio".

„Mūsų kartos likimas nuspręstas, mes neturime nei galios paveikti įvykių eigą, nei teisės patarti kitai kartai, nes patys neišlaikėme išbandymo, – rašė Zweigas. – Be abejo, tu prisimeni mudviejų pokalbius: visa, kas vyksta dabar, gal bus naudinga kitai

arba dar kitai, bet nebe mūsajai kartai, ir tie iš mūsų, kurie išėjo, gal buvo išmintingiausi; jie nugyveno išbaigtą gyvenimą, o mes lūkuriuojame lyg savo pačių šešėliai." Dėl gyvenimo Petropolyje – jis toks atsiskyrėliškas, ramus ir beveidis, koks tik gali būti. Zweigas daug skaitė, daugiausia – klasikinius kūrinius. Jam norėjosi parašyti eilėraščių. „Bet kas gali tam atsidėti visa esybe, kai mintys klaidžioja nuo Singapūro iki Libijos ir Rusijos? Brangus drauge, atminkite, kad, kitaip nei jūs, gyvenu negaudamas protingų pašnekesių bei draugiškų diskusijų peno, ir laiškai vis dar šį tą reiškia Brazilijos kaime, o laiškanešio pasirodymas tampa „dienos įvykiu".

O tada Zweigas staiga pradeda stebėtis. Jis krenta į laiko bedugnę. „Taip buvo pirmosiomis mano jaunystės dienomis, viskas man čia primena tėvų ir senelių laikus: malkomis kūrenama virtuvės krosnis, kurioje juodaodė tarnaitė įpučia ugnį, vonia, kuriai reikia paruošti šiltą vandenį, žmonių mielumas ir naivumas; viskas taip paprasta – man, apkeliavusiam visus miestus, grįžti prie tokių gyvenimo pavidalų yra keistas nuotykis." Nukeliavęs visą kelią, jis grįžo į užvakarykštės dienos pasaulį.

Ernstas Federis buvo kartu su Zweigu sausio 8-osios vakare. Tą dieną Zweigui atnešė laišką nuo Nicoje esančio Roger Martino du Gard'o. Zweigas pareiškė, kad jam metų metus neteko gauti tokio gero laiško, ir taip susijaudino, kad primygtinai siūlėsi jį perskaityti Federiui, šalia sėdinčiam verandoje. Federis niekada nepamiršo, kaip Zweigas švytėjo skaitydamas. Po karo du Gard'as tikėjosi *„un Nouvel Ordre"**, kuri visiškai skirsis nuo dabartinės

* naujos Tvarkos (*pranc.*).

tikrovės. Mūsų amžiaus žmonės, sakė du Gard'as, turėtų pasitenkinti būdami tik didžiosios dramos – ar, veikiau, tragedijos – žiūrovais. Pagrindinis vaidmuo lieka jaunimui. „Mūsų vaidmuo yra tik likti tyliems ir oriai išeiti." Jis išreiškė būtent tai, ką jaučiu! – sušuko Zweigas, tarsi ką tik gavęs apreiškimą iš aukštybių.

Kai Federis paprieštaravo, kad nėra jokių ženklų, jog Zweigo kūrybinės galios silpnėtų, ir išvardijo daugelį sumanymų, į kuriuos šis įsitraukęs, Zweigas atrodė nuoširdžiai nustebęs. Jis tik nusišypsojo ir papurtė galvą:

– Iš tiesų, praeityje mano kūryboje buvo tam tikro žavesio.

Sutemus Stefanas su Lotte stengdavosi nepraleisti nė vienos pragiedrulio valandėlės ir ilgam leisdavosi pasivaikščioti. Retkarčiais prisidėdavo ir Federis.

– Mes iš tavęs darome pelėdą, – erzino juodu jį.

Stefanas su Lotte buvo naktiniai žmonės, naktis jiedviem visada būdavo laikas pabūti su kitais, bet dabar vietoje koncertų ir teatro juodu stebėdavo aplink vykstantį paslaptingą gamtos spektaklį. Kartais naktį visas miškas sužėrėdavo kaip Kalėdų eglutė. „Ar supranti mano slaptą troškimą, – rašė jis Werfeliui, – keletą mėnesių kaip pirmykščiui gyvalioti tarp nuostabios augmenijos?" Zweigas įsivaizduodavo, kaip jis ir Lotte susilieja su džiunglėmis.

Sausio viduryje ramų ir vienodą jųdviejų gyvenimą iš pagrindų sujudino pilnas įvykių sambrūzdis. Sodininko žmona gimdė. Lotte negalėjo sutramdyti kilusių jausmų. Stefanas iš jos pasijuokė. „Didžiąją akimirką", minėjo Stefanas jos šeimai, kambarėlyje, perpus mažesniame už jo darbo kambarį Bate, apie moterį susigrūdo vyras, pribuvėja, sesuo, jos vaikas ir šuo. Lotte veržėsi pamatyti, kas vyksta. Šioje ankštoje patalpoje,

kur dar ir stovėjo virtuvės krosnis, trūko net paprasčiausių patogumų, tokių kaip tekantis vanduo. Lotte taip susijaudino! Paskui ji atskubėjo pas Stefaną, trokšdama papasakoti kiekvieną matytą smulkmeną. Be jokių šiuolaikiškų patogumų ir mokslo naujovių „vis dėlto pasaulį išvydo tamsiaodis berniukas, jis yra labai ramus ir kol kas nekelia triukšmo. Dėl to itin jaudinosi Lotte, tačiau ne vyras, kuris tuoj pat po to tyliai išėjo į kavinę", – atkreipė dėmesį Stefanas.

Stefanui šis įvykis buvo reikšmingas tik kaip pamokomas pavyzdys. Žmonių skurdas Brazilijoje visada kėlė nuostabą; jį matydamas, suprasdavai, kiek daug dalykų tariamai civilizuotame gyvenime nereikalingi. Kai jis mintimis grįždavo į Osiningą, kur René su Erika taip pat turėjo kūdikį, – kaip ten rūpintasi sterilumu, kiek imtasi apsaugos priemonių! Čia Petropolyje „juodaodė pribuvėja atlieka visą darbą (ir nelabai švariai), ir vis tiek vaikai čia auga kaip žemuogės". Jųdviejų tarnaitė turi penkis! Viskas aplink vyko taip, kaip ir prieš du šimtmečius. Netrukus jis vėl parašė Lottės šeimai. „Atrodo, sakėme jums, kad darbininkas, gyvenantis su mūsų vasarnamiu sujungtoje trobelėje, susilaukė kūdikio, mažyčio padarėlio; taigi Lottei iš jo ir šuns galėjo išeiti šioks toks „erzacas", bet jai tai ne taip rūpi, kaip maniau."

Šiame pasakojime buvo daug akimirkų, kai Zweigo elgesys kėlė apmaudą. Bet šis nedidelis namų epizodas – tai vienas iš atvejų, kai jis elgėsi, atrodytų, bjauriai, ypač pagalvojus apie Lottės padėtį šiomis aplinkybėmis: ji, jauna trisdešimt trejų metų moteris, buvo visiškai susiejusi savo likimą su vyru, su kuriuo žinojo neturėsianti vaikų, tąsiusio ją kartu po visą pasaulį ir dabar atsitempusio į šalį, esančią už beveik šešių tūkstančių mylių nuo jos šeimos, likusios Anglijoje, į kaimelį, kur, atrodo,

nebuvo „paprastų žmonių", su kuriais ji galėtų susidraugauti. O tada netikėtai nutinka šis nepaprastas įvykis: į pasaulį ateina nauja gyvybė. Regėdama liepsnų gožiamame pasaulyje gimstant kūdikį, Lotte pasiduoda jausmams. O jis iš jos pasijuokia. Juokauja apie „erzacą".

Iš tikrųjų šis juokas sukelia įspūdį, kad patyčių ėmėsi vyras, kuris pats kenčia siaubingą skausmą, o pamatęs ją užplūdusį jaudulį, susidūrė su tuo, ko pats niekada neturės. Jis kentė ne tik dėl to, kad neturi, bet ir dėl to, jog žinojo, kad neturėti nusprendė pats. „Tam tikrame amžiuje sumokama už prabangą nebūti susilaukus vaikų", – tuo metu sakė jis Vierteliui, ir sielvartingai pratrūko: „O kiti mano vaikai – mano knygos, kur jie? Daugelis žuvo anksčiau už mane, daugelis nepasiekiami ir kalba kitomis kalbomis, nei kalbėjau aš."

Tada atėjo vasaris. Vasarą namas *pagyvėjo*, pareiškė Stefanas. „Šalia mudviejų turinčio kambarį darbininko žmona susilaukė kūdikio, mudu įsigijome šunį, šuo – blusų, o mudu gauname blusų iš jo, o dar kanda moskitai, vorai ir kiti gyvūnėliai." Atogrąžų vasara ištatuiravo jiedviem odą. Ypač Lottei, pridūrė jis. Su ja visi gyvūnai elgiasi taip meiliai, kaip ji su tuo šunyčiu: „Į jį ji nukreipia visus nuslopintus motiniškus instinktus." Sode pasirodė dvi gyvatės.

Jis norėjo, kad Lottei suleistų kelias kepenų ekstrakto injekcijas – tai jai padėtų atgauti šiek tiek svorio. Laiškuose ji vis dažniau protestuoja, kad Stefanas nekalbėtų apie ją kaip apie neįgalią. Jai daug geriau nei anksčiau; nuo tada, kai juodu atvyko į Petropolį, buvo tik vienas priepuolis. Juodu vylėsi labai greitai sužinoti, ar galės pasilikti šiame name kitam laikotarpiui. Persikraustyti nesinorėjo. Jam labiausiai padėjo skaitymas – tik senų gerų *„išmė-*

gintų knygų, Balzaco, Goethės, Tolstojaus". Kaip čia stigo gerų pašnekesių su žmonėmis, suprantančiais, kas vyksta, ir kas dar bus... Kasdien abu atidžiai stebėdavo ratais vaikštantį paštininką, ir kai jis praeidavo pro jųdviejų vartus neužsukęs, uoliai stengdavosi vienas kitam paaiškinti, kodėl laiškas, kurio laukė, galėjo būti sulaikytas. Kartais Stefanas su Lotte pusę ryto praleisdavo ant laiptų, laukdami pašto.

Lietūs pagaliau baigėsi, suspindo saulė, nusigiedrijo, kalnai buvo gražūs, o augmenija žavinga. Viskas būtų puiku, jei ne niūrios mintys. Artėjo karnavalas, ir Stefanas nutarė, kad juodu nuvažiuos į Rio de Žaneirą, kur vyks šventė. Ne madingasis, o tikrų žmonių karnavalas Vienuoliktosios aikštės rajone. Nereikia nė sakyti, kad juodu jautė gana prieštaringus jausmus, vykdami pažiūrėti, kaip sproginėja pasakiški džiaugsmo fejerverkai, kai beveik visame pasaulyje griaudi sprogimai, per kuriuos žūsta žmonės. „Tačiau būtų kvaila nedalyvauti tokiame nepakartojamame reginyje (nes pusę metų ir net ilgiau nesilankėme jokiame spektaklyje, koncerte ir beveik jokiame filme)", – rašė Stefanas.

Vasario šešioliktąją jie su Ernstu Federiu nuvažiavo į karnavalą. Zweigas visą laiką maloniai šnekučiavosi apie Balzaco kūrinį, iš kurio sėmėsi medžiagos straipsniui į žurnalą *Reader's Digest*. Kai jie privažiavo pirmąsias blizgančiais kostiumais pasipuošusių vaikų eisenas, Zweigas džiaugsmingai sušuko:

– Na, ar ne gražu?!

O kai pasiekė Gvanabaros įlanką, Zweigas šūktelėjo „kaip nuostabu!", tarsi, kaip pastebėjo Federis, anksčiau niekada jos nebūtų matęs. Visą dieną atrodė, kad jam labai smagu stebėti šiuos siautulingai spalvingus reginius kartu su Lotte.

Visą gyvenimą Zweigui kėlė pagarbą du dalykai: svajonė apie žmonių vienybę žemėje ir meno galia sužadinti žemiškos transcendencijos pojūtį, estetinėje ekstazėje sublimuojant įveikti bet kokį sielvartą ir smulkmenišką susiskaldymą. Ir čia, Rio de Žaneiro karnavale, jis matė, kaip šiuodu viso gyvenimo idealai aplink jį darniai tampa tikrove. „Kaip senais laikais būtų buvę smagu išvysti visą miestą ištisas keturias dienas šokant, vaikštinėjant, dainuojant, be policijos, be dokumentų, be reikalų – mases, suvienytas vien džiaugsmo!" – išreiškė Zweigas susižavėjimą Jules'iui Romains'ui.

Bet tuo metu jis jau nebetikėjo savo gyvenimu.

Draugai, antrąją Zweigo apsilankymo karnavale dieną buvę šalia jo per pusryčius, įsiminė, kaip jis pasibaisėjo išvydęs laikraščių antraštes apie naujus sėkmingus nacių žygius Viduriniuose Rytuose ir Azijoje. Bet pasiekusiam tokią stadiją Zweigui nuotaiką galėjo sugadinti bet kas. Jis ne kartą rašė, kad Europa nusižudė. Negalėjo užslopinti jausmo, kad jam niekur nebėra vietos, nebėra kur iškeliauti. Viskas, ką jis dabar darė, dvelkė užuominomis, kad viskam atėjo galas. Tai buvo nebūties pagunda. Viskas arba nieko; bet nebebuvo dėl ko pasirinkti viena arba kita.

Grįžę iš karnavalo, Zweigai kelias dienas keistai dalijo daiktus. O dar vieną po kito rašė atsisveikinimo laiškus. Juodu tapo stebėtinomis kolekcionierių priešybėmis. Knygos atiteko draugams bei Petropolio bibliotekai. Popierius juodu išsiuntinėjo į įvairius archyvus. Drabužius atidavė porai, kuri jiedviem tarnavo ir, kaip Stefanas parašė Gonsalveso Diaso gatvėje esančio namo savininkei, padarė jųdviejų viešnagę „dar mielesnę". Jei savininkė

ponia Banfield norėtų Plakio, tegul jis atitenka jai. „Žinau, kad jam būtų smagu su jūsų berniukais“, – parašė Zweigas. Laišką šiai moteriai jis parašė anglų kalba, ir tai nepaprastas laiškas. „Man labai gaila, bet, užuot vėl išsinuomoję jūsų gražų namą, pasirinkome kitką“, – paaiškino jis.

Penktadienį, vasario 20-ąją, jis sodo gale užkūrė laužą ir pradėjo deginti popierius. Ar Zweigas bent akimirką pagalvojo apie tai, kaip knygos buvo deginamos Vokietijoje ir Austrijoje? Ar kine jam buvo tekę matyti kokią nors kroniką su tais įamžintais vaizdais: kaip vyrai trimituojant karinei muzikai ryžtingai žygiuoja palei laužus, rūsčiai traukdami nacionalistines giesmes, vieną po kitos svaidydami knygas į plastančias liepsnas? Atidžiau įsižiūrėjus į šiuos kadrus matyti, kaip knygos, jei iš karto nesudegdavo, dažnai ugnies mestelėtos akimirkai ar dviem šoktelėdavo aukštyn, viršeliams plaikstantis lyg kylančių paukščių sparnams.

Šeštadienį, dvidešimt pirmąją, Stefanas paskambino Federiui ir pakvietė jį su žmona užsukti į svečius. Poros šnekučiavosi, Zweigai kaip paprastai buvo „draugiški, geranoriški ir gebantys įsijausti“, pasakojo Federis. Stefanas sakė, kad pastaruoju metu prastai miegojo, bet daug skaitė. Užbaigė Napoleono biografiją. Šią knygą Stefanas davė paskaityti Federiui, taip pat grąžino šiam Montaigne'į, kurio, kaip sakė, jam nebereikia. Lotte Federio žmonai grąžino austrišką receptų knygą. Federis kaip paprastai pasiūlė Stefanui sulošti šachmatais. Federis prisiminė, kad žaisti su Stefanu prie juodos ir baltos lentos nebūdavo smagu. Pats Federis lošė prastai, bet Stefanas taip nemokėjo žaisti, kad tekdavo pasistengti, jog jis bent retkarčiais laimėtų.

Sekmadienį Zweigai nebendravo su kitais, ėjo pasivaikščioti ir rašė laiškus.

Pirmadienį pora iki priešpiečių nepakilo iš lovų. Tarnaitė nustebo, kad juodu taip susivėlino, bet iš kambario nugirdusi, kaip pamanė, knarkimą, paliko Zweigus pasnausti. Tik pusę penkių ji su vyru pažvelgė į kambarį. Stefanas su Lotte gulėjo visiškai sustingę. Neatsakė ir nebejudėjo.

Buvo iškviesta policija. Atvyko policijos tyrėjai. Buvo daromos nuotraukos. Atsitiktinai užsuko draugas prancūzas architektas. Atėjo kaimynų, žurnalistų. Žinia po Petropolį pasklido kaip ugnis per popierių. Claudio de Souza paskambino Vargasui ir gavo leidimą surengti iškilmingas laidotuves. Kitą dieną miestelyje per didžiulę laidotuvininkų minią, kurioje buvo visų visuomenės sluoksnių atstovų, nešant gėlėmis papuoštus karstus, iš solidarumo buvo uždarytos visos Petropolio parduotuvės. Specialų leidimą gavęs rabinas atliko ritualą miestelio katalikiškose kapinėse. Čia Zweigai buvo palaidoti. Brazilijos laikraščiuose pasirodė gausybė žinių apie jųdviejų mirtį, kai kurie iš pagrindinių dienraščių mirusiems pagerbti išspausdino po tuziną straipsnių. Kad ir kur Petropolyje Federis ateidavo, į restoraną ar kontorą, į viešąją biblioteką ar rotušę, visur girdėjo žmones šnabždantis apie Stefaną, vienas kitam pasakojant istorijas, sielvartaujant, žmonės buvo sukrėsti, tarsi jis būtų buvęs artimas draugas.

Daugumoje pasakojimų apie įvykį Lotte beveik neminima. Ji nepaminėta ir paties Stefano viešame savižudžio laiške, kurį jis parašė kelios valandos iki pabaigos. Zweigas rašo, kad jo jėgos „išseko ilgus metus klajojant be tėvynės“. „Sveikinu visus savo draugus! – sako jis laiško pabaigoje. – Lai jiems būna duota po ilgos nakties išvysti aušrą. Aš, būdamas pernelyg nekantrus, einu priešakyje.“

Iš asmeninių atsisveikinimo laiškų taip pat susidaro įspūdis, kad taip apsisprendęs Zweigas įgavo daugiau pasitikėjimo savimi. Friderikei jis parašė: „Kai gausi šį laišką, jausiuosi daug geriau nei anksčiau. Matei mane Osininge, ir kurį laiką gerai, ramiai pagyvenus mano depresija labai pasunkėjo – taip kankinausi, kad nebegalėjau susikaupti. [...] Su meile ir draugiškai linkiu nenusiminti ir nepamiršti, kad esu ramus ir laimingas." Hannai ir Manfredui jis paaiškino: „Mums nepaprastai patiko ši šalis, bet toks gyvenimas toli nuo namų bei draugų mudviem visą laiką buvo tik laikinas, ir man, sulaukusiam šešiasdešimties, tapo nebepakeliama mintis, kad šiuo baisiu laiku dar reikės laukti ne vienus metus." Jis pridūrė, kad Lottės sveikata nesitaisė, be to, šalia nebuvo Evos, todėl jiedviem nebesinorėjo, kad tai tęstųsi. „Mes, susieti meilės saitais, nusprendėme vienas kito nepalikti, – rašė jis. – Jaučiu atsakomybę jums ir Lottės motinai, bet, kita vertus, jūs žinote, kaip puikiai mudu drauge nugyvenome tuos metus, ir kad tarp mudviejų nebuvo nė akimirkos nesutarimo."

Širdį veria Stefano laiškas Evai – tai švelnus, tai baisus. Vienoje vietoje Stefanas jai sako būti gera mergaite ir uoliai stengtis, kad tėvai būtų laimingi, o paskui pareiškia esąs visiškai įsitikinęs, kad ji elgsis būtent taip, kaip privalo. Prašo jųdviejų nepamiršti, bet taip pat nesijausti vienišai ir būti dėkingai visiems, kurie ją myli. Ji pamatysianti geresnį pasaulį, tikina jis, kur mylimieji neišskiriami. Buvę sunku apsispręsti, bet jam ir Lottei buvę taip sunku, kad ji negalinti įsivaizduoti, pasakoja Stefanas. Jis tvirtina, kad juodu būtų labai norėję būti su ja visą laiką, kai ji augs, pamatyti, kaip ji eina į universitetą ir patiria pirmąją meilę, su meile ir pasididžiavimu stebėti kiekvieną jos vystymosi žingsnį. Bet tegali pasakyti, kad daugybę kartų ir daugybę valandų yra tai

darę sapnuose. Baigdamas jis sako, kad iki paskutinės akimirkos galvojo apie ją, apimtas meilės jausmų.

Paskutiniai Lottės laiškai glaustesni, labiau dvelkia nuovargiu ir niūriu nei Stefano, čia nėra jokių jo laiškams būdingų egzaltacijos gaidelių. Brolienei ji išreiškia gailestį, kad juodu asmeniškai negalėjo daugiau padaryti dėl Evos, negalėjo apgyvendinti jos kartu, „bet, kita vertus, esu nuoširdžiai įsitikinusi, kad Evai buvo geriau su ponia Schaeffer, kurios supratinga meilė ir auklėjimo būdas toks panašus į tavo. Būdama su mudviem, ji būtų jautusi mudviejų nuotaikas.' [...] Patikėk, tai, ką mudu darome, dabar geriausia." Evai Lotte teparašė keletą eilučių, išsakė norą, kad ji būtų galėjusi gyventi kartu; taip norėjosi turėti ją šalia. Bet norai dabar nieko nereiškia; šis karas toks žiaurus, kad nuo jo nukenčia visi. Evai reikia tiesiog palaukti, kol naciai bus sunaikinti, ir ji galės grįžti namo. Ilgai netrukus ji bus namie, žada Lotte.

Neabejotina, kad Stefano Zweigo savižudybė jau seniai buvo beveik neišvengiama. Mane šioje istorijoje iš tiesų skaudina ne jo mirtis, o tai, kad jis sukūrė aplinkybes, kuriomis jo jaunoji karštai mylima žmona jautėsi neturinti kito pasirinkimo, tik žengti šį žingsnį kartu su juo. O galbūt tiksliau sakyti, kad ji apsisprendė sekti paskui jį. Lottės mirtis *buvo* šiurpiai netikėta. Be to, jos gyvenimo baigtį gaubia neatskleistos paslapties šešėlis. Mat ekspertizė parodė, jog ji mirė ne tuo pat metu kaip Stefanas. Jos kūną, kitaip nei Stefano, rado dar šiltą. Ji išgėrė nuodus po jo.

Policijos nuotraukose įamžintos nepapasakotos istorijos. Stefanas guli ant nugaros, nepriekaištingai susišukavęs, su kelnėmis, užsisagstęs marškinius ir rūpestingai pasirišęs kaklaraištį. Lotte vilki kimono. Iš to, kaip jos apatiniai gulėjo ant vonios grindų, atrodo, kad nusirengė paskubomis. Ir nors Lottės pagalvė ir pa-

talynė sujaukta, taigi ji aiškiai buvo atsigulusi ant savosios lovos dalies, prieš mirdama kažkurią akimirką visu kūnu nuslinko ant Stefano čiužinio, pasivertė ant dešinio šono, palindo po jo tamsia antklode, skruostu prisiglaudė jam prie peties, uždėjo kairę jam ant sudėtų rankų, įsikibo į jį laibais pirštais – mažyliu ir nykščiu. Jis atrodo negyvas, ji – mylinti.

Kas nutiko po to, kai Stefanas išgėrė mirtiną dozę veronalio, prieš Lottei išgeriant mirtiną dozę? Įvykiai galėjo klostytis keliaip. Tuo metu, kai Stefanas be jos išgėrė dozę, ji galėjo būti vonioje – iš jo pusės tai buvo arba negailestingai nekantrus poelgis, arba, palankiau žiūrint, veiksmas, rodantis paskutinę viltį, kad ji, radusi jį jau negyvą, paskutinę akimirką persigalvos dėl savo sumanymo. Galbūt ji, vonioje išgirdusi iš jo lūpų garsą, atbėgo į kambarį ir suprato, kas vyksta, o tada, užuot, kaip jis įsivaizdavo, persigalvojusi, skubiai pasekė juo. Taip pat gali būti, kad jis galų gale persigalvojo ir nebenorėjo pasiimti jos kartu, tada ji įtikino jį, kad *neseks* juo, o tada palaukė, kol jis išgers savo dozę, ir pati nusinuodijo. O gal tada, kai Stefanas pradėjo žudytis, Lotte *dar kartą* susimąstė. Kurį laiką skyrė prisiminti, dėl ko yra apsisprendusi, ir iš naujo persvarstė, ar užbaigti viską iki galo.

O galbūt visai nekilo jokių abejonių ir nebuvo skubos. Gal tiesiog mintis apie artėjančią mirtį pernelyg atitraukė jos dėmesį, kad būtų rūpinusis išmėtytais apatiniais. O gal ji palaukė truputį ilgiau ne dėl to, kad bent akimirkai būtų dėl ko nors persigalvojusi, – ar dėl to, kad ją paragino Stefanas, ar skatinama savo prieštaringų jausmų, – o todėl, kad norėjo paskutinės gyvenimo akimirkos *sau*. Galbūt ji norėjo dar kartą išėjusi į verandą pažvelgti į tamsžales kalvas ir žemyn į kavinę, kur tęsėsi gyvenimas. Gal ji norėjo dar vienos akimirkos prisiminti savo gyvenimą ir tuos,

kuriuos mylėjo, pamatyti ir išgirsti pasaulį, o tada buvo pasirengusi, atsigulė ir apglėbė mylimąjį – savo antrąją pusę.

Ir visai gali būti, kad nevyko nė viena iš šių įsivaizduojamų scenų. Kad ir kas būtų nutikę nuo tada, kai Stefanas išgėrė nuodus, iki tada, kai Lotte išgėrė savuosius, kad ir ką ji būtų veikusi ir galvojusi, tai visada priklausys vien jai. Paskutinė Stefano Zweigo gyvenimo pabaigos mįslė priklauso vien Lottei, ir mirdama ji tiesiog mūsų akyse darosi paslaptingesnė.

EPILOGAS

Kokį pėdsaką žmogus gali palikti pasaulyje? Kaip nugyventi gyvenimą, kad mūsų palikta tuštuma suteiktų peno išlikusiųjų vaizduotei?

Šiais klausimais susimąsčiau tada, kai vieną rudenį vėl nukeliavau į Vieną ir vingiuotu keliu patraukiau per įvairius rajonus, kuriuose Zweigas gyveno ir paliko savo buvimo ženklų – nuo operos ir Imperatoriškojo teatro iki kavinių, muziejų bei parkų. Visą gyvenimą Zweigas suko galvą, kiek mūsų svajones įmanoma įgyvendinti šiame pasaulyje, bet jų beviltiškai nesugadinti. Kita vertus, kaip pastebėjo Bertholdas Viertelis, per visus savo virsmus „Stefanas Zweigas, kaip kritikas, vertėjas ir istorikas, turėjo vieną tikslą: kurti, saugoti ir propaguoti tą Europą, kuri jau gyvavo jame. Jis buvo jos „atstovas ryšiams su visuomene“ ir dvasinių vertybių skleidėjas. Jis nenuilsdamas rinko šio daug išbandymų patyrusio žemyno išbarstytas šukes.“ Zweigo užmojis rėmėsi fantazija, kad būdamas beveik antžmogiškai produkty-

vus jis savo jėgomis padės suvienyti Europą kaip savo asmeninės laisvės tėvynę ir atkurti joje taiką.

Bet kartu Zweigas itin įtariai žvelgė į tai, kuo, palikusios vaizduotės pasaulį ir įsikūnijusios žemėje, tapo net ir tos vizijos, kurios teikė daugiausia įkvėpimo. 1934-aisiais, apibendrindamas savo herojaus Erazmo palikimą, o kartu pripažindamas, kad su Lutherio griaunamąja jėga susidūrusiam Erazmui nepasisekė įgyvendinti *nė vieno* humanistinio patarimo, kurį buvo davęs visuomenei, Zweigas tvirtino, kad idėjos, kurios nepasiekia pergalės gyvenime, ir toliau kaip „dinamiška jėga" veikia idėjų pasaulyje, ir kad „savo galios nepraranda kaip sykis neįkūnytos idėjos"*. Jis net įrodinėjo, kad tokio veikėjo kaip Erazmas iškelti idealai būtent dėl to, jog jų neįkūnijo, „nebuvo sudėvėti ar sukompromituoti", todėl ir toliau „atėjusiai kartai bus naujas dorovinis impulsas"**.

Bet nors ši mintis vis šmėkšteli Zweigo kūryboje, jis niekada iš tikrųjų netikėjo grynų idėjų pasauliu. Tai, ką Zweigas padovanojo šiam pasauliui, gimė iš jo gyslomis srūvančio kūniško karščio. „Tik kūnas gali iš tikrųjų *patirti*", – kartą sakė jis draugui. Neprarasti žmogiškumo Zweigui reiškė pripažinti, kad – kaip ranka rašytos eilutės dėmėtuose rankraščiuose, kuriuos jis taip rūpestingai ir atidžiai kolekcionavo, – dvasia ir materija visada susimaišiusios, jas maitina bendras šaltinis. Pabaigoje jis Jules'iui Romains'ui rašė, kad yra tikras, jog viskas, ką jis davė kitiems, kilo iš „vidinio veržlumo. Galėjau užvaldyti kitų vaizduotę, nes pats buvau užvaldytas, ir dėl to mezgant ryšius ne-

---

* Štefanas Cveigas, *Erazmo Roterdamiečio triumfas ir tragedija*, vertė Rūta Jonynaitė, Vilnius: Vyturys, 1991, p. 184.

** Ten pat.

stigo šilumos. Be tikėjimo, be entuziazmo, nuskurdintas vien iki proto galių, vaikštau kaip su ramentais." Richardas Friedenthalis po Zweigo mirties pareiškė, kad jo kūryba „prasidėjo nuo draugystės, [...] jį pribaigė asmeninio ryšio su draugais, žmogiškos draugijos ilgesys".

Gyvenimo pabaigoje Zweigo netrikdė palikimo klausimai. Tai, kas liks, kai jis išeis iš šio pasaulio, jam rūpėjo tik vienu atžvilgiu: jis nepaprastai rūpinosi paskirstyti liksiantį turtą, vildamasis, kad visi jo daiktai, tinkami naudotis pakartotinai, ras tinkamus namus. Paskutiniais mėnesiais Zweigas rašė, jog jaučiasi „kaip Keatsas, ant savo antkapio išraižęs „užrašyta ant vandens". Tačiau jis pripažino, jog šiuo laikotarpiu prie tokių minčių turi priprasti visi. Iš tikrųjų Zweigas daug laiko skyrė šiam principui apmąstyti ir net tikėjo jo svarba. Pamenu, kai su Eva kalbėjausi apie literatūrinį Zweigo gyvenimą po mirties, ji staiga pareiškė mananti, jog pagrindinė jo reakcija būtų buvusi nuostaba. Jis būtų stebėjęsis dėl visko, dėl to, kad jį apskritai ir toliau skaito.

– Manau, jam atrodė, kad jį visiškai užmirš, – pasakė Eva.

Zweigas žinojo, kad negalėtų rašyti, jei jo nuolat neįkvėptų kūniška aistra, ir taip pat suprato, kad jo populiarumą paaiškina tam tikras susiklosčiusių aplinkybių derinys, lemiantis, kad per jo žodžius srūva laiko dvasia. Ši sąsaja su laiko dvasia jam buvo priimtina kaina. Kaip Zweigas rašė vienoje esė, „tam tikra stipri jėga, kuri visų pirma kovoja užmaršties pusėje, privalo priešintis mūsų pasaulyje veikiančioms kuriamosioms jėgoms; kitaip nebūtų vietos tam, kas nauja: praeities sandėliai nustelbtų dabarties dirbtuves". Zweigas tvirtino, kad jį glumina ne šlovės lai-

kinumas, o tai, kad kasmet tiesiog fiziškai išnyksta tiek milijonų knygų. Tikriausiai, nusprendė jis, jos užmirštos guli nežinomų žmonių lentynose. „Kaip šešėliai Homero požemio karalystėje, jos nepraranda žmogiškojo ir materialaus pavidalo; šie užmiršti praėjusių dienų herojai ir herojės tebegyvena tūkstančiuose vietų, įsprausti tarp savo išblukusių viršelių." Šios knygos pačios savaime tebeturi slėpiningą galią ateityje prisikelti – bet tik su sąlyga, kad jas atras, perrašys, peržiūrės ir persunks gyvo rašytojo krauju. Tik kitas rašytojas, naujas vardas gali vėl prakalbinti mirusią knygą, rašė jis. Vis dėlto apmąstyti šias idėjas esė yra viena, o pajusti, kad tave pradeda pamiršti dar prieš mirtį, – kita. Atrodo, Zweigui kilęs įspūdis, kad jo vardas užrašytas ant vandens, galiausiai buvo tik dar vienas pavyzdys, patvirtinantis tą patį sindromą: tremtis privertė patį Zweigą gyvenime patirti įkūnytas idėjas, kurias jis kažkada puoselėjo kaip filosofinius principus.

Kad ir kaip ten būtų, Zweigą kamavo ne susirūpinimas dėl to, jog teks išnykti: jis bjaurėjosi mintimi, kad šiam pasauliui užkars savo šmėklą. Iš tikrųjų svarbiausias jo savižudybės motyvas buvo jausmas, kad jis *jau* tai daro prieš savo valią – vėl kalbant Keatso žodžiais, gyvena pomirtinį gyvenimą. „Mano vidinę krizę lemia tai, kad aš negaliu tapatintis su tuo asmeniu iš paso, su tremtinio savastimi", – pareiškė jis Romains'ui. Zweigo dilemą galima nusakyti ir taip: tremtinio padėtis privertė jį jaustis įkliuvusį kažkieno kito pasakojime. O tai, kad jis pateko į tokią neteisingą padėtį, buvo gerokai blogiau nei pavojus visiškai išnykti iš pasaulio.

Kaip matėme, Zweigas iš tikrųjų niekada niekur nesijautė kaip namie. Tačiau prieš atsirandant nacizmui jis sugebėjo bent apsimesti, kad klajoja iš vidinės būtinybės. Troškimas „atskleisti paslaptis", kurias slepia didžiosios asmenybės bei judėjimai, paver-

tė jį „skrajojančiu olandu", aiškino Rolland'as, kartodamas paties Zweigo požiūrį į savo motyvus. Paskui įvyko permaina: Zweigas pajuto, kad jo veiksmus diktuoja išorinės jėgos, kad *jo* paslaptis atskleidžia kiti, ir tai pasirodė nepakeliama. Autobiografijoje jis aprašė, kaip Bate jautėsi laukdamas, kol bus pranešta, ar Anglija skelbia karą. „Ir aš, kaip ir visi kiti, sėdėjau savo kambaryje, negalintis apsiginti kaip musė, bejėgis kaip sraigė, o tuo metu buvo sprendžiamas gyvybės ir mirties klausimas, mano giliausios vidujybės ir mano ateities klausimas, mano smegenyse knibždančių minčių, sumąstytų ir nesumąstytų planų, mano būdravimo ir mano miego, mano valios, mano nuosavybės, mano visos būties klausimas."* Šį nerimą sunkino Zweigą visą gyvenimą kamavusi instinktyvi biurokratijos baimė – *Bureauphobie***, kaip jis pavadino ją vienoje esė, kur aprašė, koks paniškas šleikštulys apima ir kaip ima daužytis širdis vien nuo minties, kad įžengs į kontorą, nė nekalbant apie tikrą apsilankymą joje. Jei Zweigas taip jautėsi 1919-aisiais, įsivaizduokite jo jausmus 1939-aisiais, prasidėjus karui, kai susidurti su valdininkija tekdavo nepalyginamai dažniau, o kelionei reikėdavo vis daugiau tapatybės kortelių, vizų, bilietų, kvietimų, pirštų atspaudų ir sveikatos pažymėjimų. Kuo daugiau jam su savimi reikėdavo turėti tapatybės įrodymų, tuo mažiau jis jautėsi savimi – ar, tiesą sakant, tuo mažiau jautėsi apskritai esąs kas nors. Oficialiai suteikti tapatybei išorinę išraišką buvo tolygu pašalinti vidinę savastį.

Zweigas draugams ne kartą rašė, kad jam lieka tik viena – oriai nueiti nuo scenos. Daugelis pabėgėlių buvo ne tik sukrėsti, bet ir pasipiktinę dėl to, kad Zweigas pasidavė, nes jiems atrodė,

---

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 459.

** biurofobija (*pranc.* arba *vok.*).

kad jo poelgis patvirtina tai, ko jie baiminosi, – kad nebėra dėl ko gyventi. Kita vertus, jo mirtis sužadino ir gyvenimą teigiančios išeivių vienybės proveržį. Carlą Zuckmayerį įvykis paskatino parašyti atsišaukimą „Kvietimas gyventi" – vienintelį, kurį jis išspausdino karo metu. Hansas Natonekas apkaltino Zweigą „galutiniu eskapizmu", bet apibendrino: „Kai supratau, kad jis mirė, suvokiau ir stebuklą, kad dar esu gyvas. Aš, priklausantis silpnųjų brolijai. Pripažinau stebuklą. Prisiėmiau nevilties naštą. Prisiekiau tęsti kovą iki paskutiniosios." Bruno Frankas laikraštyje *Aufbau* rašė: „Laikykimės vienybės, materialiai ir morališkai vienas kitam padėkime, kad nė vienas nebesukluptų, kol nepamatysime šviesos." André Maurois pareiškė: „Tikriausiai visame pasaulyje daugelis jautrių žmonių tą dieną, kai sužinojo apie šią dvigubą savižudybę, susimąstė apie atsakomybę, tenkančią mums visiems, ir apie gėdą, kurią daro civilizacija, galinti sukurti pasaulį, kuriame negali gyventi Stefanas Zweigas." *New York Times* vedamajame buvo rašoma, kad nors Stefanas Zweigas mirė kaip žmogus be pilietybės, jo sprendimas nusižudyti parodė, jog iš tikrųjų naciai buvo tie, „kurie ištrėmė save, atsiribojo ne tik nuo to, kas senojoje Austrijoje buvo geriausia, – gerų manierų, meno, mokytumo, bet ir nuo pačios civilizacijos. Jie yra klajūnai, paženklinti Kaino žyme." Pabaigoje vedamojo autorius išreiškė viltį, kad tiems, kurie dar gyvi, Zweigo mirtis padės „truputį asmeniškiau suprasti žmones, kurie emigruoja dėl įsitikinimų. Tokie žmonės yra mūsų žemės druska."

Vieniems Zweigo savižudybė sukėlė pasipiktinimą, kitiems – sielvartą, bet ji skatino tiek išeivių bendruomenę, tiek kitus susimąstyti. Pripažinęs, kad pralaimėjo, jis daugeliui įkvėpė ryžto stengtis, kad gyvųjų galas būtų kitoks.

Su 1941-aisiais gimusia austrų romaniste Barbara Frischmuth kalbėjausi apie tai, ką ji prisimena iš vaikystės, prabėgusios šalyje po karo. Pirmiausia ji paminėjo: „Mes neturėjome knygų." Ji paaiškino, kad vienintelės šalyje likusios knygos buvo pusiau fašistiniai kūriniai, sukurti tų, kurie liko Austrijoje ir nors galbūt iš tikrųjų nieko nenužudė, prasikalto būdami nacių režimo bendrininkais. Knygos, pasakojančios, kas vyko pasaulyje visus tuos metus, kai Austrija skendėjo tamsoje, – tokios, iš kurių jaunimas būtų galėjęs pasisemti įkvėpimo, – šalyje nebuvo spausdinamos, o kai kažkokiu būdu tapdavo pasiekiamas koks nors retas egzempliorius, jis kainuodavo taip brangiai, kad jie jo neįpirkdavo. Todėl, pasakojo Barbara, ji ir jos draugai pirkdavo knygas kartu ir perduodavo vienas kitam.

– Mėginome skaityti kartu, – sakė ji. – Manėme, kad turime gyventi neatsilikdami nuo Europos.

Daugiausia karo vaikai troško avangardinės literatūros. Jie norėjo pažinti siurrealizmą, dadaizmą ir visas kitas radikalias sroves. Nenorėjo praeities naštos ir geidavo ko nors visai naujo. Tačiau mudviejų pokalbiui pakrypus prie išeivių literatūros temos, Barbara paminėjo vieną šiai kategorijai nepriklausančią knygą. Nors su savąja Hitlerio metų istorija Austrija pradėjo skaitytis pavėluotai, jie mokykloje skaitė Zweigo *Vakarykštį pasaulį*, pasakojo ji. Šią knygą pavyko nepastebimai įtraukti į mokymo programą, nes jai buvo skirta laiko literatūros kurse, ir ji nebuvo pateikiama kaip istorinis veikalas, pridūrė Barbara. Vis dėlto ši knyga jiems tapo dalimi *tikrojo* išsimokslinimo – padėjo geriau suprasti, kas atsitiko jų šalyje, nors apie tai dauguma joje gyvenančių suaugusiųjų nenorėjo kalbėti. Net ir tie, kurie kaip nors pasipriešino nacionalsocialistų režimui, paprastai tylėdavo, sakė ji, Zweigo

atsiminimai buvo vienintelė knyga, kuri pertraukė tylą. Kai pažino nutylėtą savo šalies istoriją, ji su draugais visiškai atmetė aukos savivaizdį – Austrijos kaip pirmosios Hitlerio okupuotos šalies sampratą. Daugeliui Barbaros kolegų iš kairiojo sparno tai padėjo suvokti, kad tam, ką padarė jų tėvai, pritarti negalima. Tarp kartų atsivėrė praraja, teigė ji, o nesantaikos kulminacija buvo septintojo dešimtmečio pabaigoje kilę įspūdingi protesto judėjimai.

Vadinasi, nepaisant visos nostalgijos, trūkumų ir sąmoningų iliuzijų, *Vakarykštis pasaulis* galbūt padėjo pasėti ryžtingo revoliucingumo sėklą. Prisimenu, kaip karštai Zweigas troško, kad jo autobiografija būtų laiškas ateičiai. „Bet jei savo liudijimu būsimoms kartoms perduosime bent mažytę kruopelytę tiesos iš jos griūvančio statinio, tai reikš, kad mes gyvenome ir kūrėme ne visai veltui“*, – teigia jis knygos pratarmėje. Baigdamas atsiminimus, Zweigas pripažįsta, kad nors „visa, kas buvo, prasmego, visa, kas sukurta, pražuvo“**, „prasidėjo kažkas nauja, naujas laikas“, tiesa, kaip atrodė, per tolimas, kad būtų pasiekiamas jam. Paskutinėse knygos eilutėse Zweigas susimąstęs žvelgia į savo šešėlį, krintantį priešakyje visai taip, kaip pastarojo karo šešėlis slypi už dabartinio karo. Jis svarsto, ar tas pats šešėlis nebus užtemdęs ir kai kurių jo rašomos knygos puslapių. „Bet kiekvienas šešėlis galiausiai yra šviesos vaikas“***, – baigia Zweigas.

Mintis apie šešėlio ir šviesos priežastinį ryšį Zweigui nedavė ramybės, ypač tada, kai susimąstydavo apie rašytojo pašaukimą. Kartą kitame kontekste Zweigas pareiškė, kad galią ir moralę retai kada sieja ryšys, ir tarp jų netgi yra neįveikiamas atotrūkis, o

* *Vakarykštis pasaulis*, p. 24.
** Ten pat, p. 465.
*** Ten pat.

rašytojo pareiga yra jį vis iš naujo atskleisti, užuot ėmusis prievartos – praktinių veiksmų. Vienos Zweigo novelių rinktinės recenzentas pastebėjo, jog jo visuomeninės atsakomybės jausmas „gyvas, budrus ir išmuša iš vėžių". Bet jam nerūpi „ekonomika, fašizmas, komunizmas, Naujasis kursas, anglų atkaklumas ar prancūziška laukimo politika". Širdyje jis yra „išsisukinėjantis tolstojininkas, dekadentiškas ankstyvosios krikščionybės atstovas". Zweigas manė, kad galimybė yra vienintelė tiesa, kurią galima perduoti ateičiai. „Siekime brolystės anapus politikos, mąstykime be geografijos ir istorijos – ne, visai nemąstykime", – rašė jis Pirmojo pasaulinio karo pabaigai artėjant. „Mūsų veiklios bendruomenės pagrindas tegali būti pajauta – pajauta, kad nuo tada, kai virš betvarkio pasaulio šviečia saulė ir žvaigždės, žmogus dar niekada nebuvo taip išniekintas." Viename interviu, kurį davė Niujorke per 1938-ųjų kelionę į Ameriką, Zweigas tvirtino, kad niekada itin nesidomėjo biografija, o tik veikėjų tragiškumu. „Visada vengiau rašyti apie žmones, kuriems sekasi, – pasakė jis. – Nemėgstu nugalėtojų, triumfuotojų, mėgstu pralaimėtojus, ir manau, kad menininko užduotis yra pavaizduoti tas asmenybes, kurios priešinosi laikmečio raidos krypčiai ir tapo savo įsitikinimų auka." Jam atrodė, kad kita galimybė būtų šlovinti tuos, kurie milijonus kitų padarė jų įsitikinimų aukomis.

Kai dabar klaidžioju po Vienos gatves, mane stulbina išorinis miesto grožis. Mėgstu jugendo architektūrą, puikių statulų puošiamus didingus parkus, kur rudenį nukritę lapai tarsi auksinės monetos krūvelėmis tvarkingai sugrėbstomi prie medžių kamienų. Menas Vienos muziejuose užima kvapą, taip pat šiame mies-

te vis dar galima pasiklausyti didingos uždegančios muzikos. Visi žmonės, su kuriais man tenka kalbėtis kaip turistui ar tyrėjui, mieli ir paslaugūs. Tiesa, Austrijai prireikė daug daugiau laiko nei Vokietijai susitvarkyti su praeitimi. Iš vaikystės prisimenu, kad tėvo pasipiktinimas dėl to, ką jis prarado, beveik visada būdavo nukreiptas ne į vokiečius, kurių elgesys, atrodo, tiesiog glumino jį dėl „keisto", mitinio atspalvio, bet į austrus, kurie buvo „tiesiog bjaurūs šunsnukiai". Tačiau pastaraisiais metais tėvas liovėsi kalbėjęs apie praeitį su pykčiu ir, neskaitant šeimos narių, svarbiausi jauni žmonės jo gyvenime dabar yra austrai, pasirinkę atlikti civilinę tarnybą kaip praktikantai Holokausto muziejuje Vašingtone. Jie dažnai pas jį svečiuojasi, klausinėja įvairiausių dalykų apie tai, kas jam nutiko. Tėvas mėgsta pakviesti juos priešpiečių ir nuolat žavisi, kad jie labiau išprusę nei Amerikos studentai, su kuriais jam tenka susidurti.

– Jie viską išmano, – sako jis susižavėjęs. – Taip gerai išmano istoriją!

Tėvas visą gyvenimą tvirtino, kad Jungtinės Valstijos yra puikiausia šalis pasaulyje – iš dalies dėl to, kad turėjo, pasak jo, padorumo priimti jo šeimą, kai jų kaip pabėgėlių nebūtų priėmusi jokia kita šalis. O dabar nuostabu išgirsti, kad jis taip aistringai liaupsina kitą šalį, ir stebina, kad ta šalis yra Austrija.

Tėvas ne tik susitaikė su šia šalimi, bet kurį laiką net svarstė, ar neišėjus ten į pensiją, į vieną iš valstybinių įstaigų, kur jis kaip išgyvenęs Holokaustą turėtų teisę būti globojamas, bet paskui iš draugų išgirdo, kad tikriausiai būtų paskirtas ne į vieną iš tų nesugadintų kalnų kaimų, kuriuos jam taip miela prisiminti iš šeimos vasaros atostogų, o į namus viename iš niūrių lygumose stovinčių pramoninių miestų.

– Jei tai būtų Halštatas, – juokėsi jis, – ar bet kuri kita vieta žavingame krašte aukščiau Zalcburgo, – būtų kitas reikalas!

Dabar, kai esu suaugęs ir turėjau progą pakeliauti po miestus ir kaimus, suprantu, kodėl tėvas prabilęs apie Austrijos grožį susijaudina iki širdies gelmių. Ten, kur Austrija graži, jos puikumas neprilygstamas – kaip ir didybė. Kai rašiau šią knygą, kartkartėmis pagalvodavau, ar man pačiam nepersikraustyti į Vieną. Galėčiau dieną po dienos regėti visą tą žmogaus ir gamtos sukurtą grožybę. Miestą supantys miškai... vynuogynai... mano vaikas galėtų mokytis mokyklose, kur tikrai šio to išmoktų. Pradžiai – vokiečių kalbos. Kodėl gi ne? Su praeitimi dabar jau susitvarkyta, tiesa? O jei kam nors dar nebuvo skirta dėmesio, tai jokiu būdu nėra dabartinio jaunimo kaltė. Iš savo patirties galiu pasakyti, kad jų kartos atstovai linksmi, sumanūs ir visuomeniškai atsakingi. Galbūt metas rimtai pagalvoti, ar nesugrįžus į Europą, į Austriją, į Vieną.

Galvoje sukantis tokioms mintims, prieš palikdamas Vieną, paskutinį šeštadienį, visą dieną paskyręs didžiam menui ir nuostabiai kavai, apsilankiau Vienos dailės akademijoje, į kurią nesėkmingai bandė įstoti Hitleris ir kurioje, be to, veikia pirmasis mieste oficialus viešas meno muziejus. Akademijoje eksponuojama daugelio didžių Europos menininkų kūryba, bet jos pripažintas šedevras, kurį galima apžiūrėti ilgos kambarių eilės gale, yra ryškiaspalvis Hieronymus'o Boscho triptikas „Paskutinis teismas“. Šiame baisingame paveiksle, nutraukus ryšį su Boscho laikų ikonografija, pavaizduota nuodėmės ir jos vaisių panorama. Vietoj vartų į dangiškąjį rojų čia parodyti nepakeliamų

kančių vaizdai. Visame paveiksle nuogi iškamuoti kūnai badomi ašmenimis ir smaigais, luošinami, deginami, juos neapsakomai kankina pilkai šarvuotos groteskiškos pabaisos. Jėzus, viršuje sklandantis po debesis ir judinantis rankas kaip svarstykles, atrodo galutinai nuo visko nutolęs, jo nepasiekia malonės prašymai.

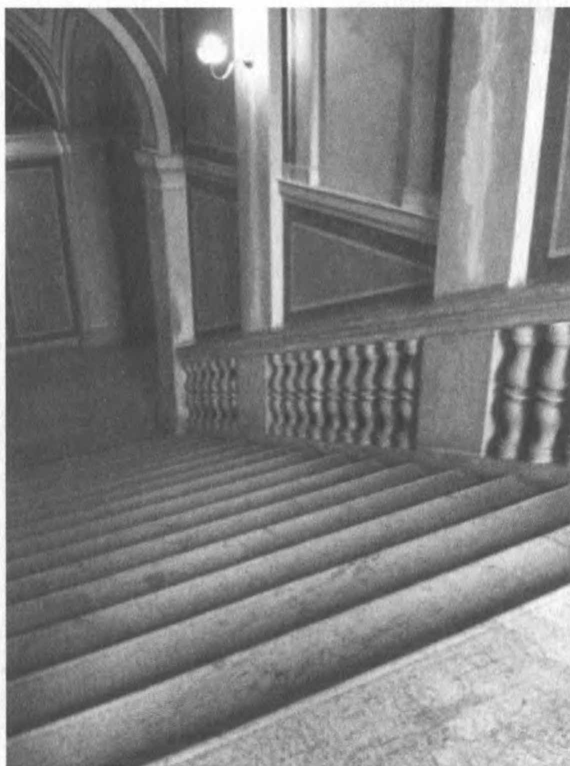
Šių kankinimų scenų fonas yra grėsmingame kraštovaizdyje liepsnojančios vaiduokliškos ugnys. Boscho paveikslas ypatingas dėl to, kad, neskaitant mažyčio pulkelio sielų, jame pasmerkti *visi*. Šiame paskutiniame teisme žmonijos išgelbėti nebegalima, ir amžinybės viešpatijoje laukia tik begaliniai kankinimai.

Vienoje stovėdamas priešais šį paveikslą, negalėjau nepagalvoti apie koncentracijos stovyklas. Taip pat prisiminiau Carlo Zuckmayerio pasakojimą apie tai, ką jis matė Vienoje tą naktį, kai Austrijos kancleris buvo ką tik pasidavęs Hitleriui. Aplink gatvėse prasidėjusios baisybės Zuckmayeriui sudarė tokį civilizacijos pamatų naikinimo įspūdį, jog jis suvokė mįslingai nejaučiąs baimės. „Jaučiau tik įniršį, pasibjaurėjimą, neviltį, ir man visiškai nerūpėjo, ar pats liksiu gyvas“, – rašė jis, o dar pridūrė, kad sulaukėjusią minią jam teko regėti ir anksčiau. Bet net nacių valdymo pradžia Berlyne buvo nepalyginama su ta 1938-ųjų naktimi. „Vienoje buvo sukurstytas pavydo, piktos valios, pagiežos, aklo piktybiško keršto troškimo maištas“, – tvirtino Zuckmayeris. Nors revoliucija visada gali būti baisi, jos siaubą galima suprasti, „jei jis gimsta iš tikros būtinybės. [...] Bet čia tik buvo duota valia apkvaitusioms masėms. Jų aklas polinkis griauti ir neapykanta atsigręžė prieš viską, ką buvo sutaurinusi gamta ar protas.“

Tai, kas įvyko, rašė jis, buvo tiesiog pragaro jėgų išlaisvinimas. „Požemio pasaulis atvėrė vartus ir išspjovė žemiausios padermės, bjauriausius ir atgrasiausius demonus.“ Vienos oras visą naktį

skardėjo nuo netylančių isteriškų klyksmų. Siekdamas perteikti, kas ten dėjosi, Zuckmayeris rašė, kad Viena „virto košmarišku Hieronymus'o Boscho paveikslu".

Galiausiai, nebegalėdamas ištverti šių vaizdų, grįžau prie plačių akmeninių laiptų, posūkiais vedančių žemyn link akademijos išėjimo. Priėjęs juos, pagalvojau, kad Hitleris žemėje pavertė Boscho viziją tikrove, tiesiogine prasme surengdamas paskutinį teismą kaip atpildą už gimtąją rasės nuodėmę. Įsivaizdavau, kaip jis paskutinį kartą leidosi žemyn Vienos dailės akademijos laiptais, apimtas įniršio ir apmaudo, besąlygiškai nusprendęs atkeršyti už pažeminimą.

Atlaidumas yra geras bruožas. Viena ne tokia kaip anuomet. Jaunieji vieniečiai nejaučia nė pėdsako praeities kaltės. Kartoju šiuos žodžius sau ir tikiu jais. Bet kai kurie seniai nutikę dalykai tebėra mūsų kūniškos esybės dalis, jie stipresni už mus ir stipresni už žmogų apskritai.

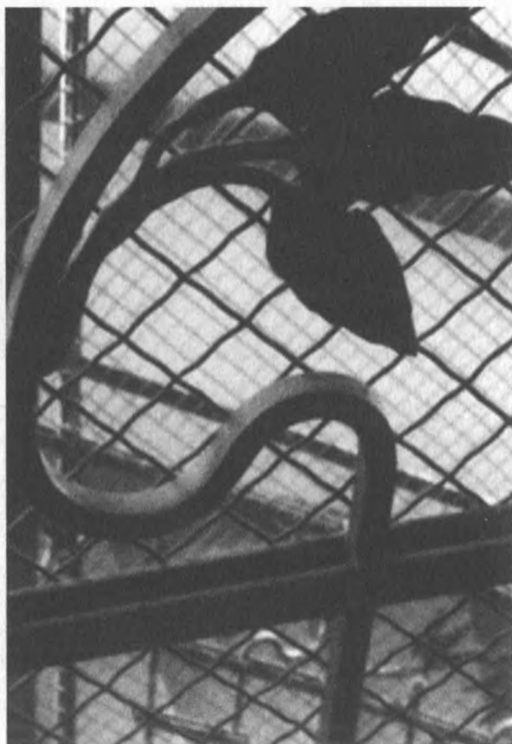
Lijo, buvo šalta ir niūru. Perėjau priešais akademiją esantį parką, kuriame knygą laikančios ir drąsiai į Vieną žvelgiančios Schillerio statulos pjedestalą puošia didelis bronzinis medalionas, vaizduojantis susitaršiusių garbanų gobiamą veidą su visiško siaubo išraiška ir dviem sukryžiuotais ašmenimis toje vietoje, kur turėtų būti gerklė. Galva nukirsta, o jos plaukų raizginyje slepiasi besijuokiantis satyras.

Nevedamas jokio aiškaus tikslo, nebent pusiau biologinės, pusiau teologinės paskatos grįžti į kilmės vietą, patraukiau link

Belvederio, link senojo daugiabučio, kur gyveno tėvas. Kai pasiekiau Lenktynių taką, kuriame stovi tėvo namas, lietus pagaliau baigėsi. Blausiai gelsvas fasadas dabar buvo purvinas. 13-asis numeris niekuo neypatingoje vargano rajono gatvėje. Įsmukau į vidų. Iš pradžių atrodė, kad viskas vien pilka ir balta: pilkos buvo ir plytelės po kojomis, ir pailguose baltuose stačiakampiuose įkomponuoti medalionai, kuriais nusagstytos vestibiulio sienos. Šviesa rodėsi bespalvė. Pro raitytas tamsaus metalo langų groteles švietėsi balkšvas dangus. Vingrūs žali metaliniai vijokliai raizgėsi apie įvijus laiptus ir tamsią metalinę lifto kabiną.

Ėmiau kopti laiptais.

Nors Stefanas Zweigas jautė Vienai be galo prieštaringus jausmus, – po Pirmojo pasaulinio karo apibūdino ją kaip „prakeiktą, siaubingai yrantį miestą, vietoj mirties ištiktą puvinio“, o kelis mėnesius prieš savižudybę sakė, kad tai be galo kultūringa vieta gyventi, kupinas linksmybės, „laisvas nuo ribotumo ir prietarų“* miestas, – netektis, kurią jis pajuto tada, kai miestas atiteko Hitle-

* Ten pat, p. 49.

riui, buvo tam tikra prasme galutinė. „Kokia nedrąsi, kokia maža, kokia menka buvo mano, kiekvieno žmogaus vaizduotė, palyginus su tuo nežmoniškumu, kuris pratrūko tą atmintiną 1938-ųjų kovo 13-ąją", – vėliau rašė jis. „Dabar nukrito kaukė."* Zweigas sakė, kad pirmosios savaitės po anšliuso buvo blogiausios per visą jo gyvenimą, ir vieno draugo rašytojo sprendimą iššokti pro langą pavadino „filosofiškiausia" reakcija į Vienos galą.

Prisimenu tėvo pasakojimą apie ilgas kraujo raudonumo vėliavas, dieną prieš Hitleriui atvažiuojant į miestą pakabintas ant jo namo fasado. Visą naktį jis girdėjo jas plaikstantis, neščiūvančiame atšiauriame vėjyje iki aušros lyg botagus pliaukšint už lango. Kai Hitleris įvažiavo į miestą, pasigirdo kurtinantis jį sveikinančios minios riaumojimas. Tai mano tėvo paskutiniai prisiminimai iš namų Vienoje.

Kiekvienas mano žingsnis aidėjo aplink. Kartais terkštelėdavo atšokusi plytelė. Viešpatavo beveik visiška tyla. Nors už kai kurių durų neryškiai girdėjau kažką burblenant, ši vieta buvo beveik begarsė, šiurpiai tyki. Tokioje dulsvoje šviesoje viskas atrodė sustingę ir nusėta dulkių. Vis aukščiau kopiau įvijais laiptais. Net nenutuokiau, kodėl tai darau, bet tiesiog norėjau lipti į viršų. Jaučiausi lyg vaiduoklis, bet dar nežemiškesnis – man būti šioje vietoje buvo dvigubai neįmanoma. Pirma, dėl to, kad prieš septyniasdešimt ketverius metus iš šio namo buvo ištremtas tėvas. Antra, todėl, kad jei jis būtų likęs Vienoje, aš niekada nebūčiau gimęs. Išlikusieji jaučiasi kalti, bet dar yra antrosios kartos jaučiama kaltė, nes jie nebūtų gyvenę, jei žmonės nebūtų buvę išvietinti ir jei naujuose pasauliuose, į kuriuos tie žmonės pate-

---

* Ten pat, p. 43.

ko dėl katastrofos, nebūtų susiklostę tam tikri santykiai. Pilkoje akmeninėje laiptinėje kildamas vis aukščiau, pasiekiau viršutinį aukštą. Ką aš čia veikiu? Jaučiausi lyg vagis, mėginantis pavogti iš dabarties praeitį. Susimąsčiau apie senelius, apie tėvą ir jo brolį, kurio vardu esu pavadintas ir kuris jaunas mirė Naujajame Pasaulyje, naktį ištykinančius iš šio namo su keliais daiktais, kuriuos galėjo nuslėpti nešiodamiesi su savimi, lyg nusikaltėlius sėlinančius iš namų, besislapstančius, kupinus baimės ir nežinios. Kur jiems toliau eiti? Kaip jie kirs sieną? Kas jiems bus? Kas atsitiko pasauliui?

Pagaliau priėjau prie lango. Pro matinį jo stiklą nieko nesimatė. Balti rėmų dažai visur buvo atsilaupę ir nubyrėję. Bet mano žvilgsnį patraukė negyvi sparnuoti vabzdžiai, po karančiomis seno sudraskyto voratinklio gijomis aukštielninki gulintys ant palangės. Visi tie bežadžiai kritusių sparnuočių kūneliai.

PADĖKA

Darbuodamasi prie šios knygos, mano leidėja ir pagrindinė redaktorė Judith Gurewich kaip reta nešykštėjo laiko ir uolių proto pastangų. Esu itin dėkingas jai už raginimus išrutulioti knygos idėjas, ir labai gerai suprantu, kaip retai būna, kad redaktoriai taip sutelktų dėmesį į redagavimą kaip ji. Suprantu, kad man labai pasisekė, jog galiu laikyti ją savo drauge ir sąjungininke. Taip pat esu dėkingas Marjorie DeWitt, jos puiki redaktorės akis taip pat padėjo įnešti svarų indėlį į daugelį knygos skyrių. Kai reikėjo surinkti nuotraukas ir nustatyti, koks būtų jų tinkamiausias išdėstymas tekste, man daug padėjo ir davė puikių patarimų Tynanas Kogane. Yvonne E. Cárdenas daugelyje situacijų suteikė lemiamai svarbios pagalbos, kurios reikėjo, kad užbaigtas rankraštis taptų knyga. Taip pat už pagalbą esu dėkingas mano agentei Jin Auh.

Kai rašiau šią knygą, gilintis į Zweigo istoriją ir bendresnius išeivystės klausimus padėjo pokalbiai su draugais ir šeimos na-

riais. Esu dėkingas Pauliui Holdengräberiui ir Inigo'ui Thomasui, kurie pradžioje, ragindami mane rašyti apie Zweigą, atliko svarbų vaidmenį. Vėliau, kai rašiau knygą, Paulis man nurodė veikalų, kurie buvo svarbūs knygos šaltiniai. Pokalbiai su juo, knygas mėgstančių ir Zweigą labai vertinančių vieniečių išeivių vaiku, visada būdavo pamokomi. Šios knygos apmąstymuose yra daug lemiamai svarbių vietų, apie kurias savo įžvalgomis su manimi pasidalijo Adamas Cvijanovicius, ypač dėl menų reikšmės bendresnėms ir kartais nerimą keliančioms visuomeninėms ir ekonominėms tendencijoms. Gerai nusimananti, ką reiškia gyventi tarp kultūrų ir fantazijų apie tėvynę, Natalie d'Souza nuolat primindavo man Zweigo istorijos atgarsius dabartyje, taip pat išvertė šiek tiek laiškų iš Zweigo susirašinėjimo su Hermannu Brochu, kuriuose šiuodu vyrai aptarė savo sudėtingą demokratijos ateities viziją. Sandros Kogut mąslios abejonės dėl Zweigo kūrybos padėjo man apmąstyti jo grožinius kūrinius, ypač juose keliamus melodramos klausimus. Klemensas Renoldneris, Stefano Zweigo centro Zalcburge direktorius, prieš keletą metų labai pagelbėjo, aprodęs šio centro išteklius, o vėliau padėjo man atlikti tyrimą. Kai rašiau šią knygą, Oliverio Matuscheko įnašas į mano tyrimus buvo neįkainojamas ir neaprėpiamas. Matydamas, kaip kruopščiai Stephanas Matthiasas atlieka su Evos namuose saugoma Stefano Zweigo biblioteka susijusį darbą, pasisėmiau įkvėpimo, be to, tai man padėjo apmąstyti paties Zweigo santykį su knyga kaip materialiu daiktu. Įvairiomis progomis su manimi apie išeivystę ir su Zweigu susijusius dalykus kalbėjosi Sina Najafis, Wolfgangas Schivelbuschas, Arnonas Grünbergas, Michaelas Greenbergas, Jamesas Livingstonas, Laura Kipnis, Tomas Levinas, Lawrence'as Osborne'as, Jonathanas Nossiteris,

Barbara Wansbrough ir Fredas Kaufmanas, dalydamiesi savo požiūriu, kuris taip pat atsispindi šioje knygoje.

Dėl išeivio ir pabėgėlio patirties, kurią išgyveno mano tėvas Martinas Prochnikas, rašyti šią knygą man buvo būtina. Esu be galo dėkingas jam ir motinai Marianai Prochnik. Mano sesuo Elisabeth bei broliai Jamesas ir Ethanas visada buvo dėmesingi mano kūrybai ir kilniai ją palaikė. Laikui bėgant vis geriau suprantu, kaip man pasisekė, kad jie tokie geranoriški. Brolio Ethano santykiai su „teta Alice" buvo artimesni nei visų kitų šeimos narių, ir jam esu labai dėkingas už tai, kad pasidalijo kai kuriomis dramatiškomis istorijomis iš jos praeities. Mano vaikai Yona, Tzvi, Zachas ir Rafaelis mane džiugina ir įkvepia, jie yra mano apmąstymų paspirtis ir primena man, kad pagarba vaizduotei, į kurią Zweigas ir jo kolegos sudėjo tiek vilčių, turi ir šviesesnių pusių. Tikiuosi, kad jie šioje knygoje ras vaisingų sąsajų, jungiančių vakarykščius pasaulius su jų rytdiena. Šviesus mano žmonos Rebeccos Mead protas suteikė papildomo struktūriškumo ir aiškumo tiek mažiausioms šios knygos smulkmenoms, tiek jos visumai. Kai kildavo grėsmė paskęsti mintyse apie išeivystę, ji drąsindama ir reikšdama švelnų pasitikėjimą padėdavo man vėl pasijusti kaip namie.

PASTABOS

Zweigo *Vakarykštis pasaulis** visą laiką buvo mano apmąstymų apie jo istoriją atskaitos taškas, įkvėpimo šaltinis ir pavyzdys, su kuriuo juos gretinau. Jau daug kalbėta apie tai, kad jis šioje knygoje nelinkęs kalbėti apie asmeninio gyvenimo smulkmenas, bet Zweigo tonas dažnai perteikia jausmus taip betarpiškai ir atvirai, jog atskleidžia jo būdą ir dvasinę būseną tam tikrais atžvilgiais, kurių kartais galima neparodyti net, formaliai žiūrint, atvirame pasakojime apie asmeninius skandalus. Man dabar atrodo, kad ši knyga atviresnė, nei paprastai manoma: joje apstu netikėtų prisipažinimų, kurių lengva nepastebėti tarp sklandžių pasakojimų apie smagius susitikimus su žymiais intelektualais bei malonumus, susijusius su estetiniais pomėgiais, tarp didingų ir audringų visuomenės permainų scenų. Mįslingumas, kuriuo dvelkia kai kurie Zweigo teiginiai apie asmeninę patirtį bei platesnę aplinką, kurioje jis reiškėsi, atidžiau įsigilinus tik dar labiau kursto smalsumą. Didžiąją dalį šios knygos parašiau kliaudamasis naudingu vertimu į anglų kalbą, kurį atliko Zweigo leidėjas Benjaminas W. Huebschas su Helmutu Rippergeriu. Artėdamas prie pabaigos, turėjau progą perskaityti Antheos Bell naują vertimą (Pushkin Press, 2009). Jos variantas gyvesnis, įtikimumo jam teikia šnekamoji kalba. Tekste šen bei ten įdėjau citatų iš jos vertimo, bet daugiausia cituoju ankstesnį variantą.

---

* Stefan Zweig, *Vakarykštis pasaulis: europiečio prisiminimai*, Vilnius: Tyto alba, 2014.

Laiškai

Kitas esminis šios knygos šaltinis buvo gausi Zweigo korespondencija. Vienas iš rinkinių, kuriais naudojausi, yra Zweigo ir Friderikės laiškai – dalis jų išleista anglų kalba pavadinimu *Stefan and Friderike Zweig: Their Correspondence 1912–1942*, vertė ir redagavo Henry G. Alsbergas, padedamas Ernos MacArthur (Hastings House, 1954). Taip pat rėmiausi išsamesniu ir tiksliau datuotu vokišku rinkiniu: Stefan Zweig, Friderike Zweig, *Briefwechsel 1912–1942*, red. Jeffrey B. Berlin ir Gert Kerschbaumer (S. Fischer Verlag, 2006). Kruopščiai parengta knyga *Stefan and Lotte Zweig's South American Letters: New York, Argentina & Brazil, 1940–1942*, red. Darién J. Davis ir Oliver Marshall (Continuum, 2010), dažnai naudojausi kaip šaltiniu: čia radau ir konkrečių citatų, ir duomenų apie Zweigų gyvenimo Brazilijoje bendrąją atmosferą. Šioje knygoje yra ir skyrius apie laikotarpį, kurį pora praleido Niujorke, taip pat cituojama daugelis laiškų, kuriuos Zweigai tuo metu parašė. Visi šiame rinkinyje išspausdinti laiškai buvo parašyti angliškai, kaip ir dalis Zweigo laiškų Friderikei, Benui Huebschui bei kitiems susirašinėtojams, ypač Anglijos ir Vokietijos karui prasidėjus, – tuo metu, norint išvengti rūpesčių su cenzoriais, rašyti angliškai, nepaisant Stefano anglų kalbos trūkumų, pasidarė parankiau. (Lottės anglų kalba buvo geresnė, bet vis tiek netaisyklinga.) Palikau neištaisytas jų gramatikos, sintaksės ir skyrybos klaidas, išskyrus kelis atvejus, kai atrodė, kad rašybos ar sintaksės klaida veikiau supainios skaitytoją, nei turės jam kokią nors reikšmę. Pavyzdžiui, ir Stefanas, ir Lotte buvo linkę rašyti vietovardį *New York* (Niujorkas) kaip vieną žodį *Newyork*. Aš tai pataisiau. Taip pat suvienodinau Lottės brolienės vardo rašybą – ji visur rašo *Hanna*, o Stefanas beveik visada – *Hannah*. Man pasisekė, kad galėjau ne tik remtis Davis ir Marshall rinktinėje išspausdintais laiškais iš Zweigų ir Lottės šeimos susirašinėjimo, bet ir kelis kartus apsilankyti Stefano Zweigo archyvuose, esančiuose Niujorko valstijos universiteto Fredonijos koledže. Čia skaičiau ir išspausdintus, ir neišspausdintus Zweigų laiškus, o su jais ir visą korespondenciją, iš Jungtinių Valstijų siųstą Lottės šeimai į Angliją. Neįmanoma suskaičiuoti, kiek kartų pagrindinė šios kolekcijos archyvarė Gerda Morrissey suteikė gyvybiškai svarbios pagalbos. Ji ne tik suieškojo sunkiai randamų šaltinių, bet ir maloniai tenkindavo mano kartais beprotiškus prašymus paskutinę minutę nuskaityti medžiagą ir net padėjo versti laiškus. Rašytojas negalėtų tikėtis paslaugesnės archyvarės, ir aš esu labai

dėkingas. Daugelis svarbiausių laiškų iš Beno Huebscho ir Stefano Zweigo susirašinėjimo yra išspausdinti dviejose labai įžvalgiose Jeffrey'o B. Berlino esė. Dalis jų ankstesnių laiškų pateikiami esė „Some Unpublished Stefan Zweig Letters, with an Unpublished Zweig Manifesto", knygoje *Turn-of-the-Century Vienna and Its Legacy: Essays in Honor of Donald G. Daviau*, red. Jeffrey B. Berlin, Jorun B. Johns ir Richard H. Lawson (Edition Atelier, 1993). Svarbiausios šių dviejų vyrų vėlesnio susirašinėjimo vietos cituojamos „Stefan Zweig and his American Publisher: Notes on an Unpublished Correspondence, with Reference to *Schachnovelle* and *Die Welt von Gestern*", žurnale *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* (J. B. Metzler Verlag, 1982). Taip pat rėmiausi neišspausdinta Benjamino Huebscho ir Stefano Zweigo korespondencija, saugoma Benjamino W. Huebscho rankraščių kolekcijoje Kongreso bibliotekoje. Mano tyrimui gyvybiškai svarbi buvo knyga *Stefan Zweig: Briefe 1932–1942*, red. Knut Beck ir Jeffrey B. Berlin (S. Fischer Verlag, 2005). Tai paskutinis tomas iš daugelio knygų serijos, kurioje išspausdinti rinktiniai Zweigo laiškai. Dalis mano knygoje pateikiamų citatų paimta iš šios antologijos. Zweigo ir Josepho Rotho susirašinėjimas gyvai perteiktas knygoje *Joseph Roth: A Life in Letters*, vert. ir red. Michael Hofmann (W. W. Norton & Co., 2012).

Zweigo publikacijos

Iš išleistų Zweigo kūrinių* šiai knygai svarbiausi buvo *Erazmo Roterdamiečio triumfas ir tragedija*** (*Erasmus of Rotterdam*, vert. Eden ir Cedar Paul, Viking Press, 1934); *Kaleidoskopas: trylika istorijų ir novelių* (*Kaleidoscope: Thirteen Stories and Novelettes*, vert. Eden ir Cedar Paul, Viking Press, 1934); *Žydiškos legendos* (*Jewish Legends*, vert. Eden ir Cedar Paul, Markus Wiener Publishing, 1987); *Emilis Ver-*

---

* Toliau autorius vardija ne pačius Stefano Zweigo kūrinius, o jų leidimus anglų kalba. Dalis nurodytų leidinių yra novelių rinkiniai, kurių pavadinimai ir turinys skiriasi nuo autoriui gyvam esant pasirodžiusių panašių rinkinių originalo kalba. Daug autoriaus nurodytose knygose išspausdintų novelių, tarp jų ir *Nepažįstamosios laišką*, galima rasti šiuose rinktiniuose lietuvių kalba: Stefan Zweig, *Dvidešimt keturios valandos iš moters gyvenimo*, Vilnius: Vaga, 2007; Stefanas Cveigas, Robertas Muzilis, *Novelės*, Vilnius: Vaga, 1990.

** Štefanas Cveigas, *Erazmo Roterdamiečio triumfas ir tragedija*, vertė Rūta Jonynaitė, Vilnius: Vyturys, 1991.

harnas (*Émile Verhaeren*, vert. Jethro Bithell, Constable and Company, 1914); *Kova su demonu: Helderlinas, Kleistas, Nyčė* (*The Struggle with the Daemon: Hölderlin, Kleist, Nietzsche*, vert. Eden ir Cedar Paul, Pushkin Press, 2012); *Gydymas dvasia: Francas Antonas Mesmeris, Meri Beiker Edi, Zigmundas Froidas** (*Mental Healers: Franz Anton Mesmer, Mary Baker Eddy, Sigmund Freud*, vert. Eden ir Cedar Paul, Viking Press, 1932); *Fušė: politikos veikėjo portretas*** (*Joseph Fouché*, vert. Eden ir Cedar Paul, Viking Press, 1930); *Širdies nerimas**** (*Beware of Pity*, vert. Phyllis ir Trevor Blewitt, Pushkin Press, 2003); *Dvidešimt keturios valandos iš moters gyvenimo ir Šachmatų novelė* (*Twenty-four Hours in the Life of a Woman* and *The Royal Game*, vert. Anthea Bell, Pushkin Press, 2003); *Nematomoji kolekcija ir Mendelis Knygius* (*The Invisible Collection* and *Buchmendel*, vert. Eden ir Cedar Paul, Pushkin Press, 1998). Mano cituojamas *Nepažįstamosios laiško* variantas yra Jill Sutcliffe vertimas: *Letter from an Unknown Woman*, antologijoje Stefan Zweig, *The Burning Secret and Other Stories* (E. P. Dutton, 1989). Citatos iš Zweigo *Marijos Antuanetės***** yra iš Cedar Paul ir Edeno Paulo vertimo (*Marie Antoinette: Portrait of an Average Woman*, Viking Press, 1933). Naudojausi dviem knygos *Brazilija: ateities šalis* (*Brazil: Land of the Future*) leidimais: 1943 m. leidyklos *Viking Press* leidimu ir neseniai pasirodžiusiu Lowellio A. Bangerterio vertimu, kurį 2007-aisiais išleido *Ariadne Press*.

Atsiminimai ir biografijos

Nors Friderikės Zweig atsiminimuose – jos vyro biografijoje *Stefan Zweig* (Thomas Y. Crowell Company, 1946) – kai kas nutylėta ir iškraipyta, šis kūrinys tebėra svarbus ir turi daug žavesio. Jei jis skaitomas kartu su tikslesniais pasakojimais, tai įžvalgų į Zweigo charakterį lobynas. Taip pat daug naudojausi kitų Zweigą pažinojusių žmonių prisiminimais, ypač esė, įdėtomis į rinkinį *Stefan Zweig: A Tribute to*

---

* Šio kūrinio dalis lietuviškai išleista atskira knyga: Stefan Zweig, *Apie Zigmundą Froidą: portretas*, Vilnius: Vyturys, 1999.

** Stefan Zweig, *Fušė: politikos veikėjo portretas*, vertė Antanas Gailius, Vilnius: Tyto alba, 2000.

*** Stefan Zweig, *Širdies nerimas*, Kaunas: Jotema, 2015.

**** Stefan Zweig, *Marija Antuanetė: vidutinio charakterio portretas*, vertė Antanas Gailius, Vilnius: Tyto alba, 2007.

His Life and Work, vert. Christobel Fowler, red. Hanns Arens (W. H. Allen, 1951). *Der große Europäer: Stefan Zweig*, red. Hanns Arens (Kindler Verlag, 1956), yra didesnė antologija Zweigui atminti. Šiame šaltinyje radau informatyvias Joachimo Maasso, Klauso Manno, Thomo Manno ir Irmgard Keun esė apie Zweigą.

Rėmiausi veikalais, parašytais daugelio tyrinėtojų ir biografų. Jie, pirmieji atlikę darbą archyvuose, pateikę apgalvotų įžvalgų, paveikė mano pasakojimą ir šioje knygoje padėjo man susidaryti savo požiūrį. Puiki biografija yra Donald Prater, *European of Yesterday: A Biography of Stefan Zweig* (Oxford University Press, 1972). Man ji buvo neįkainojamas šaltinis, ypač dėl to, kad savo pasakojime autorius cituoja gausybę laiškų. Kiekvienam skaitytojui, kurį domina visa Zweigo istorijos eiga, reikėtų susirasti šią, gaila, bet retą knygą. Oliver Matuschek, *Three Lives: A Biography of Stefan Zweig*, vert. Allan Blunden (Pushkin Press, 2011), pasirodė tuo metu, kai rašiau šią knygą. Čia gausu naujos biografinės medžiagos, o į Zweigo istoriją žiūrima kritiko akimis. Nors pokalbiai ir ryšiai su Friderike Zweig Prateriui buvo naudingi, jie jį ir suvaržė, o Oliverio Matuscheko knygoje tokio šališkumo nėra: joje pateikiamas Zweigo gyvenimo aprašymas pavyzdingas dėl objektyvumo ir apimties. Tačiau jau daug anksčiau, nei pasirodė ši knyga, Oliveris man nešykštėjo draugiškos paramos. Jis nurodė daug šaltinių, kuriais kitaip nebūčiau galėjęs pasinaudoti. Esu be galo dėkingas jam už išmanymą ir kilnumą.

Esu dėkingas Evai Alberman už tai, kad, pasidalijusi prisiminimais ir įžvalgomis, padėjo man geriau suprasti Stefano ir Lottės Zweigų istoriją.

Nuorodos pagal skyrius

Toliau nesiekiau pateikti išsamių nuorodų. Vietoj to nurodžiau svarbiausius citatų šaltinius, kuriais remiasi mano apmąstymai, ir stengiausi parodyti, kiek daug rašydamas šią knygą rėmiausi kitų žmonių darbais, o susidomėjusiems skaitytojams pateikti gairių, kurios padėtų susirasti svarbiausius šaltinius.

Įžanga

Įžangos pradžioje cituodamas ir aprašydamas bendrąją nuotaiką, naudojausi Davis ir Marshall *Stefan and Lotte Zweig's South American Letters*. Laiškuose Zweigas vartoja žodį „primityvus" apibūdinti ne tik Petropolyje namuose valgomiems

priešpiečiams, bet ir daugeliui kitų dalykų iš jųdviejų gyvenimo Brazilijoje. Zweigo dienoraštyje išsakytą pastabą apie Montaigne'į, taip pat Zweigo pastebėjimą André Maurois apie emigracijos procesą Prateris cituoja Zweigo biografijoje. Apie Austrijos vertimą į atogrąžų kalbą Zweigas rašo laiške Franzui ir Almai Werfeliams, Beck ir Berlin knygoje *Stefan Zweig: Briefe 1932–1942*. Josepho Rotho patriotinius jausmus Austrijai Friderike aprašė Zweigo biografijoje. Jules'io Romains'o pastaba apie Zweigo būstą Osininge yra iš jo esė „Derniers Mois et Dernières Lettres de Stefan Zweig", išspausdintoje *La Revue de Paris*, t. 62, nr. 2 (1955 vasaris), ji mano knygai buvo svarbus šaltinis. Apie tai, kaip netikėtai susitiko su Stefanu Zweigu Niujorko gatvėse, Klausas Mannas rašo dviejuose autobiografiniuose kūriniuose: šį įvykį mini autobiografijoje *The Turning Point* (L. B. Fischer, 1942) ir išsamiau aprašo esė „Er war ein Verzweifelter", Arenso antologijoje *Der große Europäer: Stefan Zweig*. Iš knygos *The Turning Point* paėmiau ir istoriją apie Zweigo reakciją į 1930-ųjų Reichstago rinkimus. Carlo Zuckmayerio pasakojimas apie gyvenimą Vermonte ir pietus su Zweigu yra iš atsiminimų *A Part of Myself: Portrait of an Epoch*, vert. Richard ir Clara Winston (Harcourt Brace Jovanovich, 1970), ir jo esė „Did You Know Stefan Zweig?" iš Arenso rinktinės. Bruno Walterio citatos yra iš Bruno Walter, *Theme and Variations: An Autobiography*, vert. James A. Galston (Alfred A. Knopf, 1946). Heinricho Manno citata paimta iš puikios Wolfgango Schivelbuscho knygos *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery*, vert. Jefferson S. Chase (Picador, 2004), kuri rašant šią knygą man pravertė ne kartą. Duomenų apie Zweigo namą ir jo apylinkes Osininge gavau iš Osiningo istorijos draugijos archyvų ir paslaugių prižiūrėtojų. Eilutė apie „būdingą susižavėjimą JAV" yra iš Maurice R. Davie, *Refugees in America: Report of the Committee for the Study of Recent Immigration from Europe* (Yale University Press, 1947). Maxo Brodo pastebėjimai apie Zweigo viengungišką butą, paimti iš jo esė „Erinnerung an Stefan Zweig", įdėtos į Arenso antologiją *Der große Europäer*, cituojami Matuscheko biografijoje. Atmosferą Zweigo bute Halamo gatvėje ir „pereinamąjį gyvenimą" aprašė Hilde Spiel iškalbinguose atsiminimuose *The Dark and the Bright*, vert. Christine Shuttleworth (Ariadne Press, 2007). Apie tai, kaip Zweigas guodėsi kitų įžymių praeities išeivių dvasia, Richardas Friedenthalis pasakoja paskaitoje „Stefan Zweig and Humanism" iš Arenso rinktinės. Zweigo pasiryžimas Pikadilio aikštėje rasti pasaulio centrą apsakytas Jules'io Romains'o 1939-aisiais Paryžiuje skaitytoje atsisveikinimo pas-

kaitoje apie Zweigą: *Stefan Zweig: Great European*, vert. James Whitall (Viking Press, 1941). Gershomo Scholemo pastebėjimas apie Vokietijos rašytojus žydus yra iš jo paskaitos „Jews and Germans", įdėtos į antologiją *On Jews and Judaism in Crisis*, red. Werner J. Dannhauser (Paul Dry Books, 2012). Esu dėkingas Vieną gerai pažįstančiam Christianui Wittui-Dörringui, padėjusiam iššifruoti Schillerio statulos pjedestalą puošiančio medaliono reikšmę, o šią užduotį dar palengvino kaip visada paslaugus ir įžvalgus Michaelas Huey.

Pirmas skyrius

Pasakodamas apie kokteilių vakarėlį, rėmiausi Zweigų laiškais Lottės šeimai, neišleistu Lottės dienoraščiu, kuriuo su manimi pasidalijo Oliveris Matuschekas, ir Zweigo esė „Niujorko dvasia" („The Spirit of New York")*, kurią radau išverstą į švedų kalbą 1936 m. gruodžio 20 d. *Stockholms Dagblad*. Šį straipsnį man išvertė Monica Löfgren. Zweigo elgesį vakarėlyje aprašė ir Klausas Mannas esė „Er war ein Verzweifelter", Arenso antologijoje *Der große Europäer: Stefan Zweig*. Pastaba apie tai, kad, gausėjant pabėgėlių, keičiasi nuomonė dėl to, ar jie pageidautini, cituojama Donald Peterson Kent, *The Refugee Intellectual: The Americanization of the Immigrants of 1933–1945* (Columbia University Press, 1953). Dėl žmonių, kuriais jam reikia pasirūpinti Niujorke, gausos Zweigas skundžiasi daugelyje vietų; šiame skyriuje pateikiamos citatos yra iš jo susirašinėjimo su Friderike. Pagrindinis šaltinis, kuriuo remdamasis aptariau, kaip Zweigas paskutiniais gyvenimo metais kolekcionavo partitūras, buvo ši studija: Harry Zohn, „Music in Stefan Zweig's Last Years: Some Unpublished Letters", *The Juilliard Review* (1956 m. pavasaris). Pastebėjimai apie neapibrėžtas Vienos visuomenės sluoksnių ribas, Zweigo gebėjimą kurti literatūrinę atmosferą visur, kur tik nukeliaudavo, ir būdingą vieniečiams daugialypumą yra paimti iš Klaus Mann, „Victims of Fascism: Stefan Zweig", *Free World* (1942 balandis). Zweigo pastabas apie dvasios gyvenimą Walteris Baueris atpasakoja esė „Stefan Zweig the European" iš Arenso rinktinės. Zweigo mintys apie Zalcburgą yra iš jo esė „Zalcburgas: miestas kaip rėmai" (angl. „Salzburg: The Framed Town", antologijoje *Stefan Zweig Journeys*, vert. Will Stone, Hesperus Press, 2010). Aprašydamas Niujorke vyravusias nuotaikas, daug sėmiausi iš

* Originalo pavadinimas *Der Rhythmus von New York* („Niujorko ritmas").

straipsnių to laikotarpio laikraščiuose, tarp jų Henry N. Dorriss, „Says Spies Infest Forts in City Area“, *The New York Times*, 1941 m. birželio 3 d.; „Says Bund Mapped Wall St. Hangings“, *The New York Times*, 1940 m. spalio 4 d.; „22,000 Nazis Hold Rally in Garden; Police Check Foes“, *The New York Times*, 1939 m. vasario 21 d. Charles'io Baudouino pastebėjimus ir Zweigo susirašinėjimą su Erichu Ebermayeriu apie vidines permainas ir atsvaros troškimą cituoja Prateris. Taip pat Prateris, galbūt remdamasis Friderikės pateiktais duomenimis, atskleidžia, kad Zweigas Niujorke gydėsi senatvės poveikį atitaisančiais hormonais. Pokalbį su Zweigu Zuckmayeris atpasakoja atsiminimuose. Ten pat jis aprašo, kaip atrado laukinę Amerikos gamtą. Pastebėjimai apie Zuckmayerio galvą ir pasakotojo talentą yra iš Elias'o Canetti knygos *Susižvalgymai** (*The Play of the Eyes*, vert. Ralph Manheim, Farrar, Straus and Giroux, 1986). Išeivių patirtį Amerikos kaimo vietovėse bei, daugeliu kitų atžvilgių, jų reakciją į Naująjį Pasaulį padėjo geriau suprasti ši nuostabi knyga: Anthony Heilbut, *Exiled in Paradise* (Viking Press, 1983). Bendrųjų duomenų apie tą laikotarpį taip pat radau Helmut F. Pfanner, *Exile in New York: German and Austrian Writers After 1933* (Wayne State University Press, 1983). Istoriją apie Zweigo dosnumą Thomas Mannas pasakoja esė „Stefan Zweig zum zehnten Todestag 1952“ iš Arenso rinktinės. Išversti šią esė bei Zweigo 1941 m. birželio 5 d. laišką Pauliui Zechui, cituojamą Beck ir Berlin knygoje *Stefan Zweig: Briefe 1932–1942*, man padėjo Katja Guttman. Apie 1933-iųjų Zalcburgo festivalį žr., pavyzdžiui, Frederick T. Birchall, „Salzburg Idolizes Bruno Walter, Ousted by Nazis as 'Non-Aryan'“, *The New York Times*, 1933 m. rugpjūčio 4 d., ir „Austrians Indignant“, *The New York Times*, 1933 m. liepos 31 d. Zweigo išsakytas pabėgėlių palyginimas su Odisėju cituojamas Robert Van Gelder, „The Future of Writing in a World at War“, *The New York Times*, 1940 m. liepos 28 d. Anoniminę citatą apie Odisėją be dievų pateikia Benjamin Appel, „The Exiled Writers“, *The Saturday Review of Literature*, 1940 m. spalio 19 d. „Odisėjiškus klajūnus“ Hannah Arendt apmąsto esė „We Refugees“, perspausdintoje Hannah Arendt, *The Jewish Writings*, red. Jerome Kohn ir Ron H. Feldman (Schocken Books, 2007). Visos Martino Gumperto citatos yra iš jo nuostabių atsiminimų *First Papers*, vert. Heinz ir Ruth Norden (Duell, Sloan and Pearce, 1941). Zweigo sąmojis apie tai, kad jis galėjo

---

* Elias, Canetti, *Susižvalgymai*, vertė Jurgis Kunčinas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002.

sau leisti emigruoti, cituojamas šioje labai informatyvioje knygoje: Richard Dove, *Journey of No Return: Five German-Speaking Literary Exiles in Britain, 1933–1945* (Libris, 2000). Joje pateikiami fragmentai iš ne vieno mano knygai svarbaus Zweigo ir Rolland'o pasikeitimo nuomonėmis. Iš konsulinės įstaigos absurdiškumo Brechtas šaiposi dramoje *Pabėgėlių pokalbiai*. Güntherio Anderso citatą pateikia Alan D. DeSantis, „Caught Between Two Worlds: Bakhtin's Dialogism in the Exile Experience", *Journal of Refugee Studies*, t. 14, nr. 1, 2001. Zweigo laiškas Jules'iui Romains'ui apie jaunystės šaltinį pateikiamas Romains'o „Derniers Mois et Dernières Lettres de Stefan Zweig". Hanso Natoneko pastebėjimai apie tai, kad Manhatanas yra Amerikos abėcėlė, yra iš jo neįtikėtinai įdomių (ir, deja, beveik neįmanomų gauti) atsiminimų *In Search of Myself* (G. P. Putnam's Sons, 1943). Claude'o Lévi-Strausso citata, kaip ir kiti Lévi-Strausso pastebėjimai antrajame skyriuje, yra iš jo esė „New York in 1941", įdėtos į rinkinį *The View from Afar*, vert. Joachim Neugroschel ir Phoebe Hoss (The University of Chicago Press, 1985).

Antras skyrius

Zweigo pastebėjimai apie sceną Metropolio operoje cituojami Matuscheko biografijoje. Zweigui pateiktas kaltinimas epikūrizmu (jį pateikė Ludwigas Marcuse) ir patyčios, kurių susilaukė Reichneris, yra iš laiškų, išspausdintų Hofmanno knygoje *Joseph Roth: A Life in Letters*. Išsamiausią pasakojimą apie 1935-aisiais Niujorke įvykusią Zweigo spaudos konferenciją galima rasti Žydų telegrafo agentūros svetainėje, Henry W. Levy straipsnyje „Stefan Zweig Tells Plan for Review, Says Folks Don't Trust Intellectuals", 1935 m. sausio 31 d., www.jta.org/1935/01/31/archive/stefan-zweig-tells-plan-for-review-says-folks-dont-trust-intellectuals. Braininas savo reakciją į tai, ką Zweigas pasakė per konferenciją ir per interviu vėliau paimtą viešbučio kambaryje, apibendrina šiame straipsnyje: Joseph Brainin, „The Tragedy of Stefan Zweig", *The National Jewish Monthly* (1942 balandis). Pastebėjimą, kad Vokietijoje likę žydai yra įkaitai, Zweigas išsako laiške Josephui Leftwichui, kurį Leftwichas cituoja šioje daugiasluoksnėje studijoje: Joseph Leftwich, „Stefan Zweig and the World of Yesterday", *Year Book III of the Leo Baeck Institute* (East and West Library, 1958). Nebaigtas Zweigo manifestas perspausdintas žavingoje Berlino esė „The Struggle for Survival – From Hitler's Appointment to the Nazi Book-Burnings: Some Unpublished Stefan Zweig Letters, with

an Unpublished Manifesto". Pasakodamas apie Zweigo 1938-ųjų turnė po Ameriką, rėmiausi neskelbtu Lottės Zweig to laikotarpio dienoraščiu. Esu dėkingas Oliveriui Matuschekui, suteikusiam galimybę naudotis šiuo dokumentu ir tyrinėjusiam pabėgėlių, siekusių gauti iš Zweigo pinigų, laiškus – šis tyrimas padėjo susidaryti vaizdą apie šių reikalavimų mastą. Apie naują *Cotton* klubo gyvavimo etapą žr., pavyzdžiui, „Night Club Notes", *The New York Times,* 1936 m. rugsėjo 26 d. Papildomos medžiagos apie tų laikų naktinius klubus, pavyzdžiui, apie mano minimus „Visuomenės registro" atstovus *Rainbow Room* klube, sėmiausi iš anoniminio straipsnio „Manhattan Night Life" žurnale *Fortune,* t. 13, Nr. 3 (1936 kovas). Apie interviu, paimtą iš Zweigo, Curtissas pasakoja šiame straipsnyje: Thomas Quinn Curtiss, „Stefan Zweig", *Books Abroad,* t. 13, nr. 4 (1939 ruduo). Padėtį Niu Heivene Zweigas aprašė Hannai ir Manfredui, taip pat Friderikei. Natoneko citata apie pabėgėlių patiriamą paniką yra iš jo esė „The Last Day in Europe", perspausdintos knygoje *Hitler's Exiles: Personal Stories of the Flight from Nazi Germany to America,* red. Mark M. Anderson (The New Press, 1998). Visos kitos Natoneko citatos yra iš jo atsiminimų. Zweigo pastebėjimas apie „smulkmę" yra iš Rolland'ui parašyto laiško, kurį cituoja Dove'as. Citata, kurioje jis lygina pabėgėlius su šunimis, pateikiama neskelbtoje Praterio paskaitoje, kuri saugoma Niujorko valstijos universiteto Fredonijos koledžo archyve. Feuchtwangerio citata yra iš jo esė „The Grandeur and Misery of Exile", perspausdintoje Andersono knygoje. Apie staigų nusikaltimų pagausėjimą Niujorke žr., pavyzdžiui, „Big Rise in Crime Is Reported Here", *The New York Times,* 1940 m. lapkričio 12 d. Camus citatos yra iš jo 1947 m. esė „The Rains of New York", perspausdintos Albert Camus, *Lyrical and Critical Essays,* vert. Ellen Conroy Kennedy, red. Philip Thody (Vintage Books, 1970). Žavingas Ericho Kahlerio straipsnis „Collectividualists" išspausdintas specialiame 1940 m. spalio 19 d. *The Saturday Review of Literature* numeryje, skirtame rašytojams išeiviams. Brechto sąmojis apie tai, kad tikrasis išeivio darbas yra turėti viltį, cituojamas Heilbuto knygoje. Hildės Spiel pastaba apie tikrąją Ameriką yra iš jos romano *The Darkened Room* (Methuen & Co., 1961).

Trečias skyrius

Pastebėjimą, kad knygos yra geresnė draugija nei žmonės, Zweigas išsako laiške Friderikei. Pastebėjimų apie knygas, priklausiusias žydams nacistinėje Vokietijo-

je, taip pat ne vieną kitą šiai knygai reikšmingą įžvalgą radau šioje nepaprastoje knygoje: Victor Klemperer, *The Language of the Third Reich: LTI – Lingua Tertii Imperii*, vert. Martin Brady (Continuum, 2006). Zweigo esė „Padėka knygoms" vertimas į anglų kalbą „Thanks to Books" Harry Zohno, pasirodė 1958 m. vasario 8 d. *Saturday Review*. Apie tai, ką patyrė įžengęs į viengungio Zweigo butą, Fleischeris pasakoja jo atminimui parašytoje esė, įdėtoje į antologiją *Stefan Zweig – Spiegelungen einer schöpferischen Persönlichkeit*, red. Erich Fitzbauer (Bergland Verlag, 1959). Eilutės iš Zweigo 1922 m. autobiografinės apybraižos cituojamos Matuscheko biografijoje. Ten pat cituojamas ir Zweigo jaunystės laiškas Fleischeriui bei Fontanos pastebėjimai apie Zweigą kaip vujaristą. Laiškas nuo skulptoriaus Ambrosi ir Zweigo žodžiai apie seksualinio godumo stoką cituojami Praterio esė „Zweig and the Vienna of Yesterday" iš Berlin, Johns ir Lawson rinktinės *Turn-of-the-Century Vienna and Its Legacy*. Friderikės žodžiai, kad Zweigas nebuvo „donžuanas", yra iš neskelbtų Praterio užrašų po jos interviu, o jos tvirtinimą, kad Zweigas atsisakė turėti vaikų iš beprotybės baimės, Prateris perpasakoja esė „Stefan Zweig", įtrauktoje į knygą *Exile: The Writer's Experience*, red. John M. Spalek ir Robert F. Bell (University of North Carolina Press, 1982). Apie savižudybių gausėjimą Vokietijoje ir Austrijoje žr., pavyzdžiui, šią įdomią esė: Darcy Buerkle, „Historical Effacements: Facing Charlotte Salomon", antologijoje *Reading Charlotte Salomon*, red. Michael P. Steinberg ir Monica Bohm-Duchen (Cornell University Press, 2006). Hildės Spiel žodžius, jog ji džiaugiasi, kad jos vaikai užaugo Anglijoje, radau jos gražiame pasakojime apie grįžimą į Vieną po karo: *Return to Vienna: A Journal*, vert. Christine Shuttleworth (Ariadne Press, 2011). Geigerio pasakojimas apie ekshibicionistą Zweigą, šmižinėjantį po zoologijos sodą, yra iš jo *Memorie di un Veneziano* (Vallecchi Editore, 1958). Romains'o pastebėjimus apie Zweigo stiliui būdingą klausinėjimo atspalvį ir pastarojo prisipažinimą apie stiprias aistras galima rasti Romains'o paskaitoje *Stefan Zweig: Great European*. Zweigo pastebėjimai apie austrų fatalizmą cituojami svarbioje Otto Zareko esė „Stefan Zweig – A Jewish Tragedy", parašytoje Zweigo atminimui ir įtrauktoje į Arenso rinktinę. Klauso Manno pastaba apie kuklius Zweigo siekius yra iš jo esė žurnalui *Free World*. Friderikės pastebėjimai apie tai, kad Zweigas sau šykštėjo asmeninių malonumų, taip pat jos pasakojimas apie jųdviejų meilinimąsi ir persikraustymą į Zalcburgą yra iš jos atsiminimų apie Zweigą. Gombricho pastabos apie tai, kaip muzika malšindavo vieniečių antisemitinius jausmus, cituojamos knygoje *Stran-*

gers at Home and Abroad: Recollections of Austrian Jews Who Escaped Hitler, vert. Ewald Osers, red. Adi Wimmer (McFarland & Company, 2000). Antisemitines nuotaikas, apimdavusias Vieną apie krikščionių šventes, aptaria Richard S. Geehr, *Karl Lueger: Mayor of Fin de Siècle Vienna* (Wayne State University Press, 1990). Apie užgaulias scenas Vienos parlamente pasakojamos šioje akis atveriančioje studijoje: George E. Berkley, *Vienna and Its Jews: The Tragedy of Success, 1880–1980s* (Madison Books, 1988). Nuodugniausią pasakojimą apie Zweigo žydišką kilmę pateikia Leo Spitzer, *Lives in Between: Assimilation and Marginality in Austria, Brazil, West Africa 1780–1945* (Cambridge University Press, 1989). Davido Eweno interviu, kuriame Zweigas pasakoja, kad žydų rūpesčiai jį visada nepaprastai domino, cituoja Leftwichas.

Ketvirtas skyrius

Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (Vintage Books, 1981) yra nepakeičiamas įvadas, pasakojantis, kaip keistai Vienoje buvo susipynusi karštligiška estetinė kūryba ir politinis beteisiškumas. Tai labai paveikė Zweigą ir jo bendražygius. Visur naudojausi Michaelo Fordo atliktu Hitlerio *Mano kovos* vertimu (*Mein Kampf*, Elite Minds, 2009). Alfredo Zweigo žodžiai, kad jų šeimos draugai buvo aukščiausio sluoksnio žydų buržuazija, cituojami Matuscheko biografijoje. Į istorijos ir artišoko panašumus Zweigas gilinosi kalboje tema „Istorija kaip poetė"* („History as an Artist"), kurią numatė 1939-ųjų Stokholmo PEN konferencijai, bet turėjo jos atsisakyti prasidėjus karui. Zweigo žodžius, kad knyga yra „tylos žiupsnelis", Friderike persako jo biografijoje. Zweigas lygina rašymą su opijumi ir hašišu vėlyvame Wittkowskiui parašytame laiške, kurį cituoja Prateris esė, įtrauktoje į Spalek ir Bell, *Exile: The Writer's Experience*. Zweigo laiškus apie tai, kad jis vertina ramybę ir tylą, taip pat svarbų jo 1934 m. laišką Schickelei, cituoja Prateris. Forsterio reakciją į Zweigo *Erazmą* galima sužinoti iš knygos *The B.B.C. Talks of E. M. Forster 1929–1960*, red. Mary Lago, Linda K. Hughes ir Elizabeth MacLeod Walls (University of Missouri Press, 2008). Dėl amerikiečių reakcijos į *Erazmą* žr., pavyzdžiui, Percy Hutchison, „Stefan Zweig's Life of Erasmus", *The New York Times*, 1934 m. lapkričio 4 d. Žodžius apie „neįgalumo dorybę" kalbė-

* Originalo pavadinimas *Die Geschichte als Dichterin*.

damas apie jidiš literatūrą Irvingas Howeas vartoja knygos *A Treasury of Yiddish Stories* įžangoje, red. Irving Howe ir Eliezer Greenberg (Viking Press, 1954). Gustinuso Ambrosio teiginius apie Zweigą kaip „amžiną keleivį po žmogaus sielą" cituoja Harry Zohn, „The Burning Secret of Stephen Branch, or A Cautionary Tale About a Physician Who Could Not Heal Himself", knygoje *Stefan Zweig: The World of Yesterday's Humanist Today, Proceedings of the Stefan Zweig Symposium*, red. Marion Sonnenfeld (State University of New York Press, 1983). Apie tai, kaip Zweigas išblyško paminėjus kerštą, Werfelis pasakoja atminimo esė „Stefan Zweig's Death" iš Arens rinktinės. Citata apie *Jungvolk* yra iš įspūdingos Erikos Mann knygos *School for Barbarians*, vert. Muriel Rukeyser (Modern Age Books, 1938). Mann pasakojimas apie tai, kaip Hitleris iš pagrindų pakeitė Vokietijos lavinimo sistemą, itin svarbus norint suprasti, kaip susidarė nacizmo reiškinys. Citatas iš pirmosios Zweigo esė apie Herzlį ir jo susirašinėjimo su Martinu Buberiu paėmiau iš šios puikios esė: Michael Stanislawski, „Autobiography as Farewell I", iš jo rinktinės *Autobiographical Jews: Essays in Jewish Self-Fashioning* (University of Washington Press, 2004). Krauso pastabas apie sionizmą cituoja Harry Zohn, *Karl Kraus* (Twayne Publishers, 1971). Zweigo mintys apie šventą žydo misiją išdėstytos jo studijos apie Romainą Rolland'ą skyriuje „Žmonės be tėvynės"* („The Jews"), kuris yra dalis Rolland'o *Žano Kristofo* analizės. Apie atsitikimą Miuncheno muziejuje pasakoja Zarekas Arenso rinktinėje.

Penktas skyrius

Viešbutyje *Biltmore* tvyrantį zefyrų kvapą Zelda Fitzgerald mini 1930 m. vasaros laiške Scottui. Be kitų pasakojimų apie PEN vakarą, rėmiausi „1,000 Authors Here Defy Nazi Power", *The New York Times*, 1941 m. gegužės 16 d.; taip pat vokišku Zweigo kalbos variantu, išspausdintu 1941 m. gegužės 16 d. *Aufbau*, kurį man padėjo išversti Katja Guttman. Tacito pasakojimą ir Schererio aiškinimą cituoja Klempereris knygoje *The Language of the Third Reich*. Joje autorius pateikia ir žodžio *fanatisch* prasmės permainų analizę. Romains'o mintys apie tai, kad Zweigas jautė Vokietiją esant savo dvasinę tėvynę, yra iš jo paskaitos *Stefan Zweig: Great European*. Pastabas apie baisią iliuziją, kuriai pasidavė tokie rašytojai kaip Zweigas,

* Originalo pavadinimas *Die Vaterlandslosen*.

Scholemas pareiškia esė „Walter Benjamin", perspausdintoje Dannhauserio antologijoje *On Jews and Judaism in Crisis*. Mintį, kad slaviško būdo priemaiša „pridėrėjo" Austrijai, Zweigas išsakė Ernstui Federiui. Federis tai pasakoja esė „Stefan Zweig's Last Days" Arenso rinktinėje. Apie Hitlerio balsą, žr., pavyzdžiui, Kurt G. Ludecke, *I Knew Hitler* (Charles Scribner's Sons, 1937) ir Emil Lengyel, „Hitler at the Top of His Dizzy Path", *The New York Times*, 1933 m. vasario 5 d. Ernsto Kriso pastebėjimai apie Hitlerio šūkius pateikiami straipsnyje „Expert Analyzes Nazi Propaganda", *The New York Times*, 1940 m. gruodžio 8 d. Viertelio pastaba apie lotynišką Zweigo stilių yra iš jo esė „Farewell to Stefan Zweig" iš Arenso rinktinės. Pastebėjimų apie vieniečių tautą Amelia von Ende pateikia esė „Literary Vienna", išspausdintoje 1913-ųjų spalį *The Bookman*. 1964 m. spalio 28 d. įvykusį Arendt pašnekesį su Günteriu Gausu galima rasti Arendt rinktinėje *Essays in Understanding: 1930–1954*, red. Jerome Kohn (Harcourt, Brace & Co., 1994). Sceną Aukštutinio Vest Saido pabėgėlių vakarėlyje Hilde Spiel aprašė romane *The Darkened Room*. Rašydamas apie Zweigo patirties Didžiojoje Britanijoje platesnį kontekstą, rėmiausi skaudžiu Dove'o pasakojimu apie sunkią pabėgėlių padėtį šioje šalyje. Taip pat Dove'o knygoje radau Zweigo laišką Felixui Braunui, kuriame Zweigas kalba apie buvimą žydu be religinio tikėjimo. Apie tai, kaip Anna Freud ir Miriam Beer-Hoffman Lens per Freudo laidotuves stovėjo greta ir gėrėjosi Zweigo kalba, pasakoja Elisabeth Young-Bruehl, *Anna Freud: A Biography* (Sheridan Books, 2008). Visur naudojausi šiuo Stefano Zweigo dienoraščio leidimu: *Stefan Zweig, Tagebücher* (S. Fischer Verlag, 1984). Mano cituojamas vietas iš gyvenimo Bate laikų Zweigas parašė angliškai.

Šeštas skyrius

Jauno pabėgėlio dejonė dėl to, kad Amerikoje nėra tikrų kavinių, yra iš Gerhart Saenger, *Today's Refugees, Tomorrow's Citizens: A Story of Americanization* (Harper & Brothers, 1941). Pastebėjimų apie kavinės dvasiai visiškai priešingą nuolatinį Niujorko judėjimą Zweigas pateikia esė „Niujorko dvasia". Fritzo Wittelso mintys apie Vienos kavinę yra iš *Freud and the Child Woman: The Memoirs of Fritz Wittels*, red. Edward Timms (Yale University Press, 1994). Zweigo ir Trockio susidūrimą *Café Central* aprašė Zarekas. Ebermayerio laišką cituoja Prateris. Nacių konfeti priešais *Hotel Regina* aprašė Hilda Doolitle, *Tribute to Freud: Writing on the Wall* –

Advent (New Directions, 1974). Paplitusius sąmojus apie sumenkėjusią Austrijos svarbą paėmiau iš: John Gunther, *Inside Europe* (Harper & Brothers, 1938). Tai yra įtikinamas liudininko pasakojimas apie ketvirtojo dešimtmečio įvykius Austrijoje. 1934-ųjų vasario ir Ispanijos pilietinio karo istorinę analogiją Spiel apsakė atsiminimuose *The Dark and the Bright*. Scenos su Cannetti'u, Brochu ir Zweigu paimtos iš Canetti'o *Susižvalgymų*. Pasakojimas apie tai, kaip Johnas Guntheris Vienos kavinėje *Imperial* ieškojo naujienų apie Vieną, yra iš jo įspūdingo straipsnio „Dateline Vienna", išspausdinto 1935 m. liepos *Harper's Magazine*. Kitas mano apmąstymams apie šį laikotarpį reikšmingas atskaitos taškas buvo *Interwar Vienna: Culture Between Modernity and Tradition*, red. Deborah Holmes ir Lisa Silverman (Camden House, 2009). Karlo Krauso esė „The Demolished Literature", kurioje jis aprašė kavinės *Griensteidl* gyventojus, įtraukta į neįkainojamą antologiją *The Viennese Coffeehouse Wits: 1890–1938*, vert. ir red. Harold B. Segal (Purdue University Press, 1995). Krausas apibūdina Zweigą ir Ludwigą kaip „kultūros liftus" esė „Pretiosen" žurnalo *Die Fackel* 1926 m. birželio numeryje. Sąmojis, kad antisemitizmas paplito Vienoje tik tada, kai jo ėmėsi žydai, perpasakojamas Berkley studijoje. Karo metais Zweigo sukurtos propagandos bei jo kolegų vieniečių propagandinių kūrinių santrauką pateikia Edward Timms, *Karl Kraus: Apocalyptic Satirist, Culture and Catastrophe in Habsburg Vienna* (Yale University Press, 1986). Musilio pastebėjimai apie Krausą cituojami laiškuose, kuriais Walteris Kaufmanas ir Erichas Helleris 1973 m. rugpjūčio 9 d. apsikeitė *The New York Review of Books*. Nugalėtąją kartą Rothas aprašė romane *The Emperor's Tomb*, vert. John Hoare (Overlook Press, 2002). Pasakojimas apie Hitlerio sugrįžimą į *Imperial* yra iš Pierre J. Huss, *Heil! and Farewell* (Herbert Jenkins, 1943).

Septintas skyrius

Pagrindinis šaltinis, kuriuo rėmiausi aprašydamas Zweigo svarstymą, kur įsikurti, buvo laiškai Huebschui ir Lottės šeimai. Dalis duomenų apie aplinkybes Van Loono namuose ir patirtį susidūrus su pabėgėliais yra iš šios biografinės apybraižos: Robert Van Gelder, „Van Loon, the Man Who Can't Say No", *The Milwaukee Journal*, 1941 m. gegužės 14 d. Apie tai, kaip Zweigas lankėsi pas jį prie Long Ailando sąsiaurio, ir apie savo bandymus rasti Zweigui namus van Loonas rašo laiškuose Benui Huebschui. Davie'o knygos *Refugees in America: Report of the Committee for*

the Study of Recent Immigration from Europe įvadiniai skyriai tebėra viena geriausių suvestinių, parodančių, kokią įtaką greitai besiklostantys įvykiai Hitlerio valdomose šalyse darė tarptautinei pabėgėlių politikai. Taip pat šia knyga rėmiausi rašydamas apie tai, kaip buvo skleidžiami gandai, bylojantys prieš JAV universalines parduotuves, be to, čia radau duomenų apie bendresnį dėl pabėgėlių kilusį su ekonomine grėsme susijusį nerimą. Pastarąją temą nušviečia ir Saengeris, taip pat Donald Peterson Kent, *The Refugee Intellectual: The Americanization of the Immigrants of 1933–1945* (Columbia University Press, 1953). Visose trijose knygose yra daug skaudžių istorijų apie konkrečius žmones. Mano cituojama istorija apie braižytoją Pitsberge yra iš Kento knygos. Bendros informacijos apie žydų emigracijos faktus, susijusius su Jungtinėmis Valstijomis, taip pat pateikia Saul S. Friedman, *No Haven for the Oppressed: United States Policy Toward Jewish Refugees, 1938–1945* (Wayne State University Press, 1971). Klauso ir Erikos Mannų pastebėjimai apie pabėgėlių patirtį yra iš jų bendro kūrinio *Escape to Life* (Houghton Mifflin, 1939). Desmondo Flowerio pasakojimas apie Zweigo reakciją į Prancūzijos užgrobimą cituojamas neskelbtoje Praterio paskaitoje „Stefan Zweig". Vaikų, tapusių pabėgėliais ir Holokausto aukomis, statistika yra iš šios informatyvios studijos: Gerhard Sonnert ir Gerald Holton, *What Happened to the Children Who Fled Nazi Persecution* (Palgrave Macmillan, 2006). Zweigo kalbą Brazilijoje prieš labdaros renginį karo aukomis tapusiems žydams paremti, kurioje jis paaiškino savo požiūrį, kad išlikimas nėra nuopelnas, cituoja Leftwichas. Apie Zweigo pabėgimą iš Anglijos vaikantis „romaniško linksmumo" 1939-ųjų paskaitoje pasakoja Romains'as. Pagrindinis šaltinis, iš kurio sėmiausi įspūdžių apie pabėgėlių gyvenimą Sanari šalia Aldouso Huxley'o ir Thomo Manno, buvo Sybille Bedford, *Aldous Huxley: A Biography* (Alfred A. Knopf / Harper & Row, 1971). Apie tai, kaip Zweigas klaidingai aiškino 1930-ųjų rinkimų rezultatus, ir apie savo reakciją Mannas pasakoja autobiografijoje *The Turning Point*. Daugiau smulkmenų apie Zweigo kelionę į Antibo kyšulį, neskaitant tų, kurias Friderike aprašė biografijoje, galima rasti jos esė apie Zweigą, įdėtoje į antologiją *Greatness Revisited* (Branden Press, 1971), red. Harry Zohn. Lottės meilės laiško Stefanui kopija, mašinėle išspausdinta Friderikės, saugoma Fredonijos archyvuose. Už įžvalgą, kad Zweigas pirmajame romano su Lotte tarpsnyje ėmė tapatinti Lottę su Londonu, esu dėkingas Oliveriui Matuschekui. Alfredo Polgaro anekdotas apie Ekvadoro tolumą cituojamas Erikos ir Klauso Mannų kūrinyje *Escape to Freedom*.

Aštuntas skyrius

Esu dėkingas Osiningo istorijos draugijos prezidentui Normui Macdonaldui, atsakiusiam į ne vieną mano klausimą apie gyvenimą Osininge tuo metu, kai čia gyveno Zweigai, taip pat supažindinusiam su ketvirtojo ir penktojo dešimtmečių aplinkybėmis miestelyje. Dar naudojausi *Ossining Remembered* (Arcadia Publishing, 1999) – Osiningo istorijos draugijos parengta knyga iš serijos *Images of America*. Smulkmenų apie 1941 m. ir 1943 m. Osiningo garsus ir vaizdus sėmiausi iš šios esė: Sally Walsh, „War Comes to Main Street", *The Intelligencer*, 1944 m. gegužė. Pabėgėlių nuostaba dėl to, kad Jungtinėse Valstijose taip gausu maisto, minima daugelyje pasakojimų. Daugiausia naudojausi Davie'o, Kento ir Saengerio knygomis. Žavinga Zweigo esė „Pasaulio vienodinimas" (angl. „The Monotonization of the World"), pirmą sykį išspausdinta 1925 m. vasario 1 d. *Berliner Börsen-Courier*, įdėta į rinkinį *The Weimar Republic Sourcebook*, red. Anton Kaes, Martin Jay ir Edward Dimendberg (University of California Press, 1994). Apie kovą dėl komiksų ir sūnų, užsipuolusį imigrantą tėvą kaip neamerikietį, pasakojama Kento knygoje. Taip pat ten pasakojama, kaip buvo aiškinami europiečių ir amerikiečių požiūrio į meną, švietimą ir kitus dalykus skirtumai. Labai įdomi Isės Gropius esė perspausdinta Davie'o knygoje. Audeno pastebėjimų apie amerikiečius, kurie atrodo kaip seni kūdikiai, galima rasti W. H. Auden, *The Dyer's Hand and Other Essays* (Vintage Books / Random House, 1990). Pabėgėlių šeimų vaikus kaip Trojos arklį apibūdina Mary Treudley, „Formal Organization and the Americanization Process, with Special Reference to the Greeks of Boston", *American Sociological Review* (1949 vasaris). Istoriją apie tėvą, norintį, kad Amerikos kultūrą perėmęs jo sūnus taptų šeimos reklamos vadybininku, pasakoja Saengeris. Amerikos švietimo sistemos pagrindinio trūkumo analizę Henry Pachteris pateikia esė „A Memoir", įdėtoje į antologiją *The Legacy of the German Refugee Intellectuals*, red. Robert Moyers (Schocken Books, 1972). Zweigo laišką Rolland'ui apie norą tapti „moraliniu autoritetu" cituoja Prateris. Apie nelegalius gyventojus name ant Kapucinų kalvos ir Zweigo reakciją į juos Friderike pasakoja Stefano biografijoje. Virgilia Sapieha, „The Glass-Enclosed Record of a Mind" („Stiklu pridengta dvasios istorija"), *Vakarykščio pasaulio* recenzija, buvo išspausdinta 1943 m. balandžio 18 d. *New York Herald Tribune*. Hermanno Kesteno stebėtą nutikimą iš Zweigo, Rotho ir Keun gyvenimo pasakoja Hofmannas knygoje *Joseph Roth: A Life in Letters*. Svarbi Arendt kritika „Stefan Zweig: Jews in the World of Yesterday" perspausdinta *The*

Jewish Writings, red. Kohn ir Feldman. Zweigo pastabos apie skurstančius vaikus ir karo spekuliantus aptariamos šioje labai įdomioje esė: Lionel B. Steiman, „The Worm in the Rose: Historical Destiny and Individual Action in Stefan Zweig's Vision of History“, Sonnenfeld redaguotoje knygoje *The World of Yesterday's Humanist Today*. Zweigo paskaitą, skirtą Voltos kongresui, Walteris Baueris daug cituoja esė „Stefan Zweig the European“, Arenso rinktinėje. Kai kurias šios kalbos vietas cituoja ir Friderike Stefano biografijoje. Įvadinių žinių apie reikšmingą Wagnerio estetikos teorijų poveikį Austrijos politikai yra Schorske'o knygoje; taip pat žr.: William J. McGrath, *Dionysian Art and Populist Politics in Austria* (Yale University Press, 1974). Esu dėkingas daktarui Arturo Larcati'ui, atsakiusiam į mano klausimus apie Voltos kongresą ir papasakojusiam naudingų smulkmenų apie tai, kaip 1932 m. renginyje vyravo Vokietijos naciai ir Italijos fašistai.

Devintas skyrius

Smulkmenų apie įvykius Osininge tuo metu, kai ten gyveno Zweigai, sėmiausi iš *Citizen Register* (tuo metu pagrindinio miestelio dienraščio) numerių nuo 1941 m. liepos iki rugpjūčio. Apie savo paskutinį susitikimą su Zweigais Joachimas Maassas pasakoja esė „Die letzte Begegnung“, Arenso antologijoje *Der große Europäer*. Išversti šią esė man padėjo Eva Tuerbl.

Dešimtas skyrius

Prisiminimų apie Osininge įvykusius pokalbius su Zweigu René Fülöpas-Milleris pateikia esė „Memorial for Stefan Zweig“ iš Arenso rinktinės. Esu labai dėkingas Adrianui Christopheriui Liddellui ir Nicolai Helen Liddell, taip pat jų žavingai rūpestingoms dukterims Eloisei ir Alexandrai už tai, kad aprodė man Rauzmaunto namą ir sodą. Šeimos uolios pastangos atkurti sodą būtų labai sujaudinusios Stefaną su Lotte. Liddellai pasidalijo su manimi ne tik naudingomis įžvalgomis apie Bato visuomenę, bet ir ne vienu mano tyrimui svarbiu dokumentu, liudijančiu apie namą ir Zweigo sodininką. Pagrindiniai šaltiniai, iš kurių sėmiausi istorijų apie Zweigą, jo sodą, pasivaikščiojimus po kaimiškas Bato apylinkes ir Edwardą Millerį, buvo: Elizabeth Allday, *Stefan Zweig: A Critical Biography* (J. Philip O'Hara, 1972); Roberto Draperio laiškas „Memories of Stefan Zweig“, išspausdintas *Bath*

Chronicle (1997 kovo 3); „Rosemount and Stefan Zweig", esė, kurią Bato istorijos draugija parengė kartu su 1997 m. paroda, skirta Zweigo gyvenimui. Visos citatos iš Zweigo esė „Sodai karo metu" paimtos iš puikaus Willio Stone'o vertimo „Gardens in Wartime", antologijoje *Stefan Zweig Journeys*. Zweigo laišką apie tai, kaip jis palūžta griūvant namams, Werfelis cituoja esė „Stefan Zweig's Death" iš Arenso rinktinės. Thomo Manno laišką Friderikei galima rasti knygoje *Letters of Thomas Mann: 1889–1955*, vert. ir red. Richard ir Clara Winston (University of California Press, 1975). Zweigo laiškus Rolland'ui apie nusivylimą Anglija cituoja Dove'as. Romainso pasakojimas apie Zweigo nepasitenkinimą Anglijos miestų rimtumu cituojamas nekrologe „Zweig and Wife, Refugees, End Lives in Brazil", 1942 m. vasario 24 d. *New York Herald Tribune*.

Vienuoliktas skyrius

Padedamas Marios Wolfring, labai daug sužinojau apie tai, koks buvo gyvenimas Petropolyje, kai ten gyveno Zweigai, taip pat vėliau, ir esu labai dėkingas jai už tai, kad taip noriai supažindino su miestu ir savo šeimos istorija. Dėkoju Kristinai Michahelles už tai, kad suvedė mane su Maria, taip pat už atsakymus į daugelį klausimų apie Zweigus ir Petropolį. Kai ieškojau tekstui svarbiausių nuotraukų, ji man labai pagelbėjo. Pastebėjimų apie tai, kaip Zweigą mėgo Brazilijoje, Federis pateikia esė Arenso rinktinėje. Dėl to, kad buvo tapęs Marlene Dietrich, Zweigas džiūgauja laiškuose Friderikei.

Dvyliktas skyrius

Pastabą, kad juodu pakeliui į Braziliją krito kaip Homero herojai, Zweigas išsako laiške Huebschui. Apie tai, kaip Zweigai buvo sutikti Brazilijoje, remdamasis laiškais ir tenykščių draugų pasakojimais rašo Prateris. Apie Zweigo knygos recenzijas *Correio da Manhã*, taip pat apie įžymių to meto Brazilijos rašytojų reakciją į Zweigo kūrinį pasakoja Alberto Dinesas esė „Death in Paradise". Šioje esė gausu svarbių duomenų apie laiką, kurį Zweigas praleido Brazilijoje, o išsamesnį pasakojimą apie šį laikotarpį galima rasti šioje į anglų kalbą neišverstoje knygoje: Alberto Dines, *Morte no paraíso: a tragédia de Stefan Zweig* (Círculo de Leitores, 1981). Įvadinė esė Davis ir Marshall knygoje *Stefan and Lotte Zweig's South American Letters* yra puiki politinio

ir kultūrinio klimato, vyravusio Brazilijoje Zweigo viešnagių metais, apžvalga, ypač pabėgėlių ir karo klausimais. Daugiau duomenų apie tuometines aplinkybes Brazilijoje sėmiausi iš *The Brazilian Reader: History, Culture, Politics*, red. Robert M. Levine ir John J. Crocitti (Duke University Press, 1999); Robert M. Levine, *Father of the Poor? Vargas and His Era* (Cambridge University Press, 1998); Jeffrey Lesser, *Welcoming the Undesirables: Brazil and the Jewish Question* (University of California Press, 1995); Daryle Williams, „*Ad perpetuam rei memoriam*: The Vargas Regime and Brazil's National Historical Patrimony, 1930–1945“ (*Luso-Brazilian Review*, 2004); taip pat Frank D. McCann, „Vargas and the Destruction of the Brazilian Integralista and Nazi Parties“ (*The Americas*, 1969 liepa). Pastebėjimų apie „*via contemplativa*“ Zweigas pateikia laiške Hannai ir Manfredui. Knygos apie Balzacą rankraštį Friedenthalis komentuoja šios knygos leidimo (vert. William ir Dorothy Rose, Viking Press, 1946), kurį pats redagavo, prierašе. Zweigo laiškas apie „tylų gydymąsi“ Petropolyje, iš naujo atrastą Montaigne'į ir apie tai, kaip jis negali kartu su kitais džiaugtis karnavalu, perspausdintas Romains'o esė „Derniers Mois et Dernières Lettres de Stefan Zweig“. Keliose šio skyriaus vietose rėmiausi neskelbto laiško Vierteliui kopija, išspausdinta mašinėle ir saugoma Huebscho rankraščių kolekcijoje Kongreso bibliotekoje. Zweigo eilutės apie tai, kad jo pasaulis po Perl Harboro yra sugriautas, ir apie tai, kaip didvyriška versti į vokiečių kalbą, yra iš laiško Viktorui Wittkowskiui, cituojamo Praterio esė „Stefan Zweig“ Spalek ir Bell knygoje *Exile: The Writer's Experience*. Apie tai, kaip Zweigas reagavo, kai draugė poetė Gabriela Mistral iš Čilės pareiškė mananti, jog naciai turėtų įsiveržti į Braziliją, taip pat apie jo reakciją į laišką nuo du Gard'o Federis pasakoja esė iš Arenso rinktinės. Be to, rėmiausi išsamesniu Federio pasakojimu apie kelionę į karnavalą su Zweigais bei Zweigo pastebėjimus važiuojant iš Petropolio į Rio de Žaneirą: „My Last Conversations with Stefan Zweig“, *Books Abroad* (1943 m. žiema).

Epilogas

Zweigo tvirtinimą, kad tik kūnas gali iš tikrųjų patirti, perpasakoja Geigeris. Friedenthalio teiginys, jog Zweigui reikėjo asmeninių ryšių, yra iš esė „Stefan Zweig and Humanism“ Arenso rinktinėje. Apie tai, kad kaip ir Keatsas jaučiasi išnyksiąs, Zweigas pasakoja laiške Romains'ui, perspausdintame „Derniers Mois et Dernières Lettres de Stefan Zweig“. Įdomi Zweigo esė „Garbė... *ir* užmarštis“ („Fame – *and*

Oblivion") apie paslaptingą jėgą, kuri priešinasi žmogaus kūrybingumui, ir apie tai, kaip paslaptingai išnyksta materialūs rašytojų bei menininkų kūrybos rezultatai, išspausdinta 1934 m. kovo 11 d. *New York Herald Tribune*. Likimo ironija: šalia straipsnio autoriaus pavardės nurodyta, jog jis parašė *Mariją Antuanetę: vidutinio charakterio portretas* ir *Ginčą dėl seržanto Grišos*. Pastarąją knygą iš tikrųjų parašė su Stefanu nesusijęs Arnoldas Zweigas. Rollando pastabos apie tai, kad Zweigas iš „karšto noro perprasti visus gyvenimo tarpsnius" tapo „skrajojančiu olandu", cituojamos nekrologe „Zweig and Wife, Refugees, End Lives in Brazil", 1942 m. vasario 24 d. išspausdintame *New York Herald Tribune*. Apie savo reakciją į Zweigo savižudybę ir apie tai, kaip parašė „Kvietimą gyventi", Zuckmayeris pasakoja esė „Did You Know Stefan Zweig?" iš Arenso rinktinės. Franko ir Maurois ištarmės apie Zweigo savižudybę cituojamos Praterio knygoje. Anoniminis vedamasis, kuriame naciai apibūdinami kaip tikrieji tremtiniai, vadinosi „One of the Dispossessed" ir buvo išspausdintas *The New York Times*, 1942 m. vasario 25 d. Su Barbara Frischmuth teko kalbėtis ir prieš mudviejų bendrą pasirodymą viešoje diskusijoje per 2013-ųjų pavasarį įvykusį *PEN pasaulio balsų* festivalį, ir vėliau. Jos įžvalgos man labai padėjo suprasti Zweigo palikimą Austrijoje ir jauniems pokario Austrijos rašytojams kilusių rūpesčių platesnį spektrą. Esu labai dėkingas, kad ji skyrė tiek laiko mano klausimams. Apie tai, kaip Zweigo filosofijoje suprantamas galimybės ir veiksmo santykis, ypač daug galima sužinoti iš jo Erazmo biografijos bei rinkinio *Europäisches Erbe* (S. Fischer Verlag, 1960), taip pat iš Steimano „The Worm in the Rose". Steimano studijos išnašoje cituojamos Zweigo mintys apie brolybę iš esė „Prisipažinimas defetistu" („Bekenntnis zum Defaitismus"), išspausdintos *Die Friedens-Warte*, t. 20 (1918 liepa/rugpjūtis). Zweigą kaip „dekadentišką ankstyvosios krikščionybės atstovą" apibūdina Fredas T. Marshas recenzijoje „Zweig, a Great European Story Teller", *New York Herald Tribune*, 1934 m. balandžio 1 d. Pastabą, kad jam rūpi rašyti tik apie pralaimėtojus, Zweigas išsakė interviu, kurį paėmė Curtissas. Nepaprastas Zuckmayerio pasakojimas apie tai, ką jis regėjo Vienoje po anšliuso, yra iš jo atsiminimų. Vieną kaip „prakeiktą miestą" Zweigas apibūdina 1919 m. laiške Fransui Masereeliui, cituojamame Praterio esė „Zweig and the Vienna of Yesterday". Zweigo žodžiai apie Vienos linksmybę ir kaukę, nukritusią pasirodžius Hitleriui, yra iš jo atsiminimų. Mintį, kad savižudybė yra filosofiškai teisinga reakcija į anšliusą, jis išsakė Dove'o cituojamame laiške Felixui Braunui, turėdamas omenyje Egoną Friedellį.

NUOTRAUKŲ APRAŠAI IR ŠALTINIAI

Frontispisas: Zweigas autobuse Niujorke, 1941 m. (Kurto Severino nuotrauka, dėkojame Davidui H. Lowenherzui.)

P. 12: taip Petropolyje esančios Gonsalveso Diaso gatvės namas nr. 34 atrodė tuo metu, kai jame gyveno Zweigai. (*Stefano Zweigo namų* archyvas (*Arquivo Casa Stefan Zweig*), dėkojame Alberto Dinesui.)

P. 17: Stefanas Zweigas Zalcburge 1931-ųjų vasarą. (Teatro muziejus (*Theatermuseum*), Viena.)

P. 34: viršuje per vidurį: mano senelis ir senelė, tarp jų – mano dėdė George'as ir tėvas Martinas. Viršuje kairėje: senelės mylimiausia pusseserė, manoma, Alice Peters arba Selma Peterselka. (Ji pavaizduota ir puslapio dešinėje per vidurį.) Daugumoje kitų nuotraukų pavaizduota senelė. Apačioje kairėje: senelio tėvai Vienos fotografijos ateljė. Apačioje dešinėje: mano dėdė George'as. (Kompoziciją sudėliojo Tynanas Kogane.)

P. 40: medalionas ant Schillerio aikštėje stovinčios Schillerio statulos pjedestalo. (Dėkojame Vladimirui Gurewichiui.)

P. 49: kadras su Stefanu Zweigu iš Zalcburge nufilmuotos kino juostos. (Dėkojame privačios kolekcijos savininkui.)

P. 74: Stefanas Zweigas ir Benas Huebschas, tikriausiai *Viking Press* kontoroje. (*Stefano Zweigo namų* archyvas, dėkojame Alberto Dinesui.)

P. 100: Stefanas Zweigas ant Niujorko viešosios bibliotekos laiptų. (Kurto Severino nuotrauka, dėkojame Davidui H. Lowenherzui.)

P. 102: Stefanas Zweigas ir Josephas Rothas Ostendėje. (*Stefano Zweigo namų* archyvas, dėkojame Alberto Dinesui.)

P. 103: Stefanas Zweigas ir užsienio reikalų ministras Macedo Soaresas per diplomatinį priėmimą Žokėjų klube Rio de Žaneire. Kairėje – prezidento Getúlio'aus Vargaso duktė Alzira Vargas. Dešinėje – kita prezidento duktė Jandira Vargas. Už Zweigo stovi jo teisininkas Samuelis Malamudas ir diplomatas Jorbe Manoelda Costa. (*Stefano Zweigo namų* archyvas, dėkojame Alberto Dinesui.)

P. 133: Stefano Zweigo biblioteka. (Dėkojame Stefano Zweigo paveldėtojams ir privačios kolekcijos savininkui.)

P. 167–168: straipsnis pagrindiniame nacių propagandiniame žurnale *Signal*, skirtame okupuotai Europai, Jungtinei Karalystei ir Jungtinėms Valstijoms. Šis pagal žurnalo *Life* pavyzdį rengiamas žurnalas buvo leidžiamas nuo 1940 iki 1945 m., iš viso dvidešimt penkiomis kalbomis, o jo tiražas vienu metu siekė 2 500 000 egzempliorių. (Dėkojame Adamui Cvijanoviciui.)

P. 187: Stefanas Zweigas Zalcburgo kavinėje. (Dėkojame Stefano Zweigo paveldėtojams ir privačios kolekcijos savininkui.)

P. 211: Stefanas Zweigas Vienos karo archyve. (*Stefano Zweigo namų* archyvas, dėkojame Alberto Dinesui.)

P. 239: Lotte kelyje su Stefanu Zweigu tuo metu, kai buvo neseniai užmezgę ryšius. (Dėkojame Stefano Zweigo paveldėtojams ir privačios kolekcijos savininkui.)

P. 241: Lotte Monte Karle 1934 m. (Dėkojame Stefano Zweigo paveldėtojams ir privačios kolekcijos savininkui.)

P. 292: iš dešinės į kairę: Lotte, Ursula Mayer (Lottės pusseserė) ir Eva Altmann Rauzmaunto sode. (Dėkojame Stefano Zweigo paveldėtojams ir privačios kolekcijos savininkui.)

P. 302: Ponas Milleris tuo metu, kai Zweigai gyveno Rauzmaunte. (Dėkojame Stefano Zweigo paveldėtojams ir privačios kolekcijos savininkui.)

P. 313: Williamas Blake'as, *Karalius Jonas.* (Martino Bodmerio fondas (*Fondation Martin Bodmer*), Kolonji [Ženeva].)

P. 319: kelias į mišką, Petropolis. (Autoriaus nuotrauka.)

P. 326: vaizdas iš Zweigo namų balkono Petropolyje. (Autoriaus nuotrauka.)

P. 330: Zweigas pasirašinėja knygas Brazilijoje. (*Stefano Zweigo namų* archyvas, dėkojame Alberto Dinesui.)

P. 344: Zweigų namai Petropolyje. (*Stefano Zweigo namų* archyvas, dėkojame Alberto Dinesui.)

P. 357: Stefanas Zweigas diktuoja Lottei Brazilijoje. (*Stefano Zweigo namų* archyvas, dėkojame Alberto Dinesui.)

P. 376: Zweigai mirties patale. Fotografuojant Stefano ir Lottės kūnų padėtis buvo pakeista. Nors prieš tai juodu gulėjo iš esmės taip pat, vienoje nuotraukoje, padarytoje prieš čia pateikiamą kadrą, Stefano veido išraiška atrodo labiau sustingusi ir skausmingesnė. Toje ankstesnėje nuotraukoje Lotte guli visiškai apglėbusi Stefaną ir veidu įsikniaubusi į jį. (© Vienos muziejus (*Wien Museum*).

P. 389: laiptai, Vienos dailės akademijoje vedantys žemyn iš ekspozicijos salės. (Autoriaus nuotrauka.)

P. 390: Schillerio aikštė. (Autoriaus nuotrauka.)

P. 391: lifto kabina mano tėvo name. (Autoriaus nuotrauka.)

P. 392: kelias laiptais aukštyn mano tėvo name. (Autoriaus nuotrauka.)

STEFAN

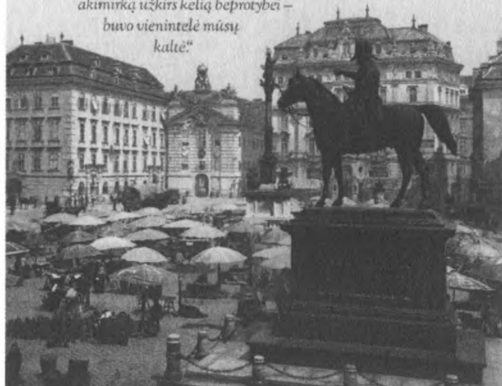

ZWEIG

VAKARYKŠTIS PASAULIS

Europiečio prisiminimai

„Bet tas palaimingas ir patiklus
tikėjimas protu – kad jis paskutinę
akimirką užkirs kelią beprotybei –
buvo vienintelė mūsų
kaltė.“

Prochnik, George

Pr-116 Nepakeliama tremtis : Stefanas Zweigas pasaulio pakraštyje / George Prochnik ; iš anglų kalbos vertė Vytautas Grenda. – Vilnius : Tyto alba, 2016. – 422, [1] p. : iliustr.

ISBN 978-609-466-183-9

Ketvirtajame dešimtmetyje Stefanas Zweigas buvo vienas populiariausių pasaulio rašytojų, pelnęs visuotinį pripažinimą, turtus ir žymiausių kultūros veikėjų draugystę. Į valdžią atėjus Hitleriui, pasaulis sutrupėjo kaip smėlio pilis. „Nepakeliama tremtis" ramiai ir objektyviai pasakoja tragišką Zweigo šlovės ir nusivylimo istoriją. Knygos autorius George'as Prochnikas prieš skaitytojus išskleidžia menininko, tikėjusio vieninga Europa, minčių ir jausmų žemėlapį. Tai ir staigaus Europos žlugimo, ir žmogaus, vis labiau tolstančio nuo to, kas sudarė jo pasaulį, istorija, kupina nuojautos, kad pasaulis negrįžtamai keičiasi ir kad tai, kas buvo savaime suprantama, artima, kas sudarė mūsų kultūrinį identitetą, pažeista nebeatitaisomai. Šis pasakojimas – apie dvasinę tikrovę, apie Senojo ir Naujojo Pasaulio skirtumus, apie Vakarų civilizacijos idealų griuvimą ir apie menininko likimą daugybę gyvenimų pražudžiusioje mėsmalėje – šiandien aktualus kaip niekada.

UDK 821.112.2(436)(092)

George Prochnik

NEPAKELIAMA TREMTIS

Stefanas Zweigas pasaulio pakraštyje

Iš anglų kalbos vertė *Vytautas Grenda*

Viršelio dailininkė *Ilona Kukenytė*

Tiražas 2 500 egz.

SL 1686. 2016 08 08. 16,84 apsk. l. l.

Išleido „Tyto alba", Kęstučio g. 4, LT-08117 Vilnius,

tel. 249 75 98, info@tytoalba.lt

Spausdino UAB BALTO print, Utenos g. 41A, LT-08217 Vilnius

Jis ne kartą rašė, kad Europa nusižudė. Negalėjo užslopinti jausmo, kad jam niekur nebėra vietos, nebėra kur iškeliauti. Viskas, ką jis dabar darė, dvelkė užuominomis, kad viskam atėjo galas. Tai buvo nebūties pagunda. Viskas arba nieko; bet nebebuvo dėl ko pasirinkti viena arba kita.

George Prochnik (Džordžas Prochnikas) – eseistas, poetas, anglų ir amerikiečių literatūros dėstytojas, žurnalo *Cabinet* redaktorius. „Nepakeliama tremtis. Stefanas Zweigas pasaulio pakraštyje" – trečioji jo knyga.

Ketvirtajame dešimtmetyje Stefanas Zweigas buvo vienas populiariausių pasaulio rašytojų, pelnęs visuotinį pripažinimą, turtus ir žymiausių kultūros veikėjų draugystę.

Į valdžią atėjus Hitleriui, pasaulis sutrupėjo kaip smėlio pilis. Europietis kosmopolitas atsidūrė tremtyje: Viena, Londonas, Batas; vėliau – Niujorkas, kuriame rašytojas su žmona Lotte taip ir nerado ieškotos ramybės ir kūrybinių jėgų atgimimo, ir 1941-aisiais paskutinis taškas – Brazilija, kurią jis vadino „ateities šalimi". Petropolis, kuriame galiausiai apsigyveno pora, turėjo tapti ramybės uostu – tačiau ten, praėjus pusei metų, šešiasdešimtmetis Zweigas ir jo žmona savo noru atsisveikino su gyvenimu.

„Nepakeliama tremtis" ramiai ir objektyviai pasakoja tragišką Zweigo šlovės ir nusivylimo istoriją. George'as Prochnikas, taip pat išeivių iš Vienos palikuonis, prieš skaitytojus išskleidžia menininko, tikėjusio vieninga Europa, minčių ir jausmų žemėlapį. Tai ir staigaus Europos žlugimo, ir žmogaus, vis labiau tolstančio nuo to, kas sudarė jo pasaulį, istorija, kupina nuojautos, kad pasaulis negrįžtamai keičiasi ir kad tai, kas buvo savaime suprantama, artima, kas sudarė mūsų kultūrinį identitetą, pažeista nebeatitaisomai. Šis pasakojimas – apie dvasinę tikrovę, apie Senojo ir Naujojo Pasaulio skirtumus, apie Vakarų civilizacijos idealų griuvimą ir apie menininko likimą daugybę gyvenimų pražudžiusioje mėsmalėje – šiandien aktualus kaip niekada.

ISBN 978-609-466-183-9

